

การปฏิรูปคณะสงฆ์ในประเทศไทยยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น
ศึกษากรณีการเกิดขึ้นของคณะธรรมยุต

พระมหาภักดี ชันทะวัต

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศาสนาเปรียบเทียบ)
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล

พ.ศ. 2551

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยมหิดล

วิทยานิพนธ์
เรื่อง
การปฏิรูปคณะสงฆ์ในประเทศไทยยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น
ศึกษากรณีการเกิดขึ้นของคณะธรรมยุต

.....

พระมหาภักดี ขันทะวัต
ผู้วิจัย

.....

อาจารย์ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ DPhil.
ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

.....

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ศรีนทิพย์ สติรศิลป์ อ.ม.
กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

.....

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ เอี่ยมพร มัชฌิมวงศ์
Ph.D
รักษาการแทนคณบดี
บัณฑิตวิทยาลัย

.....

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์ Ph.D.
ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ
คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

วิทยานิพนธ์

เรื่อง

การปฏิรูปคณะสงฆ์ในประเทศไทยยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น
ศึกษากรณีการเกิดขึ้นของคณะธรรมยุต

ได้รับการพิจารณาให้นับว่าเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศาสนาเปรียบเทียบ)
วันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ.2551

พระมหากิติ ชันทะวัต

ผู้วิจัย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ปกรณ์ สิงห์สุริยา อ.ค.

ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

รองศาสตราจารย์ สุเชาวน์ พลอยชุม M.A.

กรรมการสอบวิทยานิพนธ์

อาจารย์ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ DPhil.

กรรมการสอบวิทยานิพนธ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ เอี่ยมพร มัชฌิมวงศ์

Ph.D.

รักษาการแทนคณบดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล

รองศาสตราจารย์ วริยา ชินวรรณ Ph.D.

คณบดี

คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหิดล

กิตติกรรมประกาศ

ขอเจริญพรขอบคุณ พ่อ แม่ ในฐานะที่เป็นทุกสิ่งทุกอย่างในชีวิตของผู้วิจัย รวมทั้งปัยชนผู้เป็นที่รักทั้งหลาย ที่เป็นกำลังใจให้ผู้วิจัยได้ทำงานวิจัยอย่างไม่ย่อท้อ และขอเจริญพรขอบคุณ อุบาสก อุบาสิกา ทุกท่านที่ให้ความอนุเคราะห์ด้วยปัจจัย 4 ให้ผู้วิจัยได้มีร่างกาย แรงใจ ใน การศึกษาเล่าเรียนอย่างไม่ขาดตกบกพร่อง

ขอบพระคุณอาจารย์ทุกท่านที่ได้แนะนำพร่ำสอนประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ ตลอดจน คอยอบรมบ่มนิสัย ให้ผู้วิจัยในทุก ๆ ด้าน ผู้วิจัยกล่าวได้เลยว่า ถ้าขาดคุณครูบาอาจารย์ทุก ๆ ท่านที่ ได้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้มาตั้งแต่เล็กจนโต ผู้วิจัยคงไม่มีวันนี้

ขอขอบคุณท่านพระมหาวีรเสน พรหมปาน และเพื่อนสหรัชมิกทุกรูปที่คอยช่วยเหลือด้วยดี เสมอมา ขอกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณหลวงพ่อพระราชสุตาลังการที่ได้ให้ที่อยู่อาศัยให้ ผู้วิจัยเป็นสปปายะด้วยปัจจัย 4 เรื่อยมา

และสุดท้ายขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ สุเชาวน์ พลอยชุม ดร.ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์ นันท์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ศรีนทิพย์ สติรศิลป์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ปกรณ์ สิงห์สุริยา ที่ได้ เสียสละเวลาอันมีค่าให้คำปรึกษาให้ข้อคิด และช่วยแก้ไขข้อบกพร่องให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้มีเนื้อหา สมบูรณ์ตามวัตถุประสงค์

ขอผลบุญกุศลที่ผู้วิจัยได้บำเพ็ญมาจงส่งผลให้ผู้มีพระคุณทุกท่านปราศจากโรคาพาธ จง ประสบแต่ความสุขความเจริญตามมนโรสที่หวังไว้ และขอให้ผู้มีพระคุณทุกท่านจงเป็นผู้มีส่วนใน บุญกุศลที่ผู้วิจัยได้กระทำทุกท่านด้วยเทอญ

พระมหาภักดี ชันทะวัต

การปฏิรูปคณะสงฆ์ในประเทศไทยยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ศึกษากรณีการเกิดขึ้นของคณะ
ธรรมยุต

(THE REFORMATION OF THE SANGHA OF THAILAND DURING
THE EARLY RATANAKOSINDRA PERIOD : A CASE STUDY OF
EMERGENCE OF THE DHAMMAYUTTICA NIKAYA)

พระมหากิติ ชันทะวัต 4836779 SHCR/M

ศศ.ม. (ศาสนาเปรียบเทียบ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์: ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์,DPhil, ศรินทิพย์ สติรศิลป์,อ.ม.

บทคัดย่อ

การวิจัยเชิงเอกสารนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) ศึกษามูลเหตุแห่งการปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2) ศึกษาและวิเคราะห์บทบาท อิทธิพลและผลกระทบต่าง ๆ ของคณะธรรมยุตที่มีต่อคณะสงฆ์ไทย จากการศึกษาพบว่ามูลเหตุแห่งการปฏิรูปคณะสงฆ์ไทยอันเป็นเหตุให้มีการก่อตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุตมี 2 ประการคือ

1)เกิดจากการประทุติของคณะสงฆ์ในสมัยนั้นยังมีความย่อหย่อนผิดหลักธรรมวินัยเป็นอันมากตั้งแต่อาบัติหนักคือปาราชิกถึงอาบัติเบาคือทุกกฏและมีแนวความเชื่อแบบอาจินณกับปีกะถือตามอุปัชฌาย์อาจารย์ แม้ว่าจะผิดจากพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกก็ตาม ซึ่งมีหลักฐานการละเมิดพุทธบัญญัติปรากฏชัดเจนในพระราชกำหนด กฎหมายพระสงฆ์ โวทานุศาสน์ และพงสาวดารต่าง ๆ เป็นต้น

2)การศึกษาไม่เข้าถึงพระคัมภีร์พระไตรปิฎกเนื่องจากภัยสงครามทำให้ระบบการปกครองอ่อนแอ คณะสงฆ์ไม่มีโอกาสได้ศึกษาอย่างเต็มที่ คัมภีร์ทางศาสนาถูกเผาทำลาย ถึงมีอยู่ก็ส่วนน้อยทั้งพระไตรปิฎกก็จารเป็นอักษรโบราณ เช่น อักษรขอม มีหลักฐานทางเอกสารชัดเจนว่าอุปัชฌาย์อาจารย์ไม่ได้กวัดขันสัทธวิหริก และสัทธวิหริกไม่อุปัชฌากอุปัชฌาย์อาจารย์ พระสงฆ์ส่วนมากไม่รู้ ข้อวัตรปฏิบัติเกี่ยวกับวินัยเช่นไม่รู้จักการพิณทุ ไม่รู้จักพิจารณาปัจเจกขณะเป็นต้น ทั้งนี้ทั้ง 2 ประเด็นนั้นเนื่องด้วยเหตุเบื้องต้นคือภัยสงครามตั้งแต่สมัยเสียกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา ศาสนาอื่นเช่นพราหมณ์-ฮินดูและแนวความเชื่อเรื่องผีสาธเทวดาต่าง ๆ กลับมามีอิทธิพลอย่างมาก

ผลกระทบที่ตามมาจากการปฏิรูปคณะสงฆ์ไทยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแยกออกเป็น 2 ประเด็นคือ (1) เกิดการปรับปรุง แก้ไข และฟื้นฟูพระศาสนาให้ดีขึ้นตามหลักพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎก และเกิดธรรมเนียมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้นใหม่ (2) มีผู้กล่าววิพากษ์วิจารณ์การปฏิรูปพระศาสนาของพระจอมเกล้าในเชิงบวกและเชิงลบ ผลการศึกษาพบว่าทวิวิจารณ์ในเชิงลบนั้น ส่วนมากเกิดจากการขาดการศึกษาข้อมูลรอบด้านอันเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูป

คำสำคัญ: การปฏิรูปศาสนา / มหานิกาย / ธรรมยุต/พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

THE REFORMATION OF THE SANGHA OF THAILAND DURING THE
EARLY RATANAKOSINDRA PERIOD : A CASE STUDY OF EMERGENCE
OF THE DHAMMAYUTTIKA NIKAYA

PHRAMAHA PHAKDEE KHANTAWAT 4836779 SHCR/M

M.A.(COMPARATIVE RELIGION)

THESIS ADVISORY COMMITTEE : PATHOMPONG BODHIPRASIDDHINAND,
DPhil, SARINTIP SATHEERASILAPIN, M.A.

ABSTRACT

Objectives of this documentary research are (1) to study King Rama IV's motive for his reformation of the Thai Sangha and (2) to study and analyze roles, influences and impacts that Dhammayuttika has on the Thai Sangha. Results show that the motive for the reformation of the Thai Sangha in the early Ratanakosin period originated from two factors.

Firstly, monks in that period seriously lacked monastic disciplines. They violated both major and minor monastic rules. Moreover, they simply followed the ācinnakappika practices, i.e. following preceptors' words despite their inaccuracy. Evidence for this was clearly found in Royal Decrees, Sangha Laws, Annals, etc.

Secondly, monks could not study the Tipitaka properly. Evidence shows that during the war, the Sangha administration became weak. Monks did not have an opportunity to study the Pali Canon properly. Many texts were destroyed and available texts were written in old alphabets such as Khmer. Preceptors did not take care of their co-resident pupils, and the latter did not serve the former either. Thus, most monks did not know even basic monastic practices such as Bindu and Paccavekkhana. Meanwhile, theistic beliefs from Hinduism and superstition became influential. Regarding the consequences of the reformation of King Mongkut, it can be concluded that there were corrections, improvements, and a restoration of the Thai sangha, and many new Buddhist customs were initiated by him to enhance the Budhsit traditions and culture. However, both positive and negative criticisms ensued. The study shows that most negative criticisms stemmed from those who did not study Mongkut's social contexts well enough to judge him.

It is recommended that a further study be conducted to find out about Vipassanā practice from the Sukhothai period up until the early Ratanakosin period when the Sangha still suffered enormously from impacts of war time.

KEY WORDS: RELIGIOUS REFORMATION /MAHANIKAYA ORDER/
DHAMMAYUTTIKA ORDER /KING MONGKUT

269 pp.

สารบัญ

หน้า

กิตติกรรมประกาศ	ก
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
คำอธิบายอักษรย่อชื่อคัมภีร์	ญ

บทที่ 1 บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย	6
1.3 ขอบเขตการวิจัย	7
1.4 วิธีดำเนินการวิจัย	7
1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	7
1.6 คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย	8
1.7 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	9

บทที่ 2 หลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา

2.1 หลักแห่งพระวินัย	14
2.1.1 เหตุผลที่ทรงบัญญัติพระวินัย	16
2.1.2 ความหมายแห่งพระวินัย	18
2.1.3 การแบ่งพระวินัย	19
2.2 หลักการประกาศทางพระวินัย	23
2.2.1 กระบวนการสอบสวนทางพระวินัย	24
2.2.2 แบบอย่างกระบวนการสอบสวนทางพระวินัย	24

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
2.3 หลักมหาปเทศ 4	26
2.3.1 หลักมหาปเทศ 4 ฝ่ายพระวินัย	26
2.3.2 หลักมหาปเทศ 4 ฝ่ายพระสูตร	27
2.4 หลักอริกษณ์และการระงับอริกษณ์	29
2.4.1 วิวาทาธิกษณ์	30
2.4.2 อนุวาทาธิกษณ์	32
2.4.3 อาปัตตาทิกษณ์	34
2.4.4 กิจจาธิกษณ์	38
2.5 หลักสังฆกรรม	38
2.5.1 ประเภทแห่งสังฆกรรม	39
2.5.2 จำนวนภิกษุผู้ทำสังฆกรรม	42
2.5.3 เหตุให้กรรมวิบัติ	43
2.6 ความสำคัญของสีมากับสังฆกรรม	46
2.6.1 พัทธสีมา	47
2.6.2 อพัทธสีมา	48
2.7 หลักการตัดสินทางพระวินัย	52
2.8 หลักไตรสิกขา	54
2.9 หลักแห่งความสามัคคี	62
บทที่ 3 สภาพการณ์พระพุทธศาสนาสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3	68
3.1 สภาพการณ์พระพุทธศาสนาสมัยกรุงศรีอยุธยา	68
1) ผลกระทบของพระพุทธศาสนาอันเกิดแต่ภัยสงคราม	68
2) ผลกระทบของพระพุทธศาสนาอันเกิดจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดู	69
3) ผลกระทบของพระพุทธศาสนาอันเกิดจากศาสนาคริสต์ (มิชชันนารี)	73
3.2 สภาพการณ์พระพุทธศาสนาสมัยกรุงธนบุรี	79
3.3 สภาพการณ์คณะสงฆ์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3	84

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
3.3.1 สมัยรัชกาลที่ 1	86
3.3.2 สมัยรัชกาลที่ 2	97
3.3.3 สมัยรัชกาลที่ 3	110
บทที่ 4 การเกิดขึ้นของคณะธรรมยุตและผลกระทบที่ตามมา	117
1. ช่วงที่ 1 สมัยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯยังทรงผนวช	118
1. ทรงรื้อฟื้นข้อวัตรปฏิบัติที่หย่อนยาน	121
1.1 อุโบสถกรรม	121
1.2 ปวารณากรรม	126
2. ทรงรื้อฟื้นเรื่องสีมาสมบัติ	136
2.1 สืบมาวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ	137
2.2 อธิบายความแห่งอักขรวิธี	147
2.3 โทษแห่งการถืออัตตาและทิฐิอันเนื่องด้วยการถือนิกาย	153
3. ธรรมเนียมการครองจีวร	155
1) ระเบียบการใช้ผ้าที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎก	157
4. ทรงปฏิรูปการศึกษาและการจัดตั้งโรงพิมพ์ของคนไทย	161
5. ทรงเจริญสัมพันธไมตรีทางศาสนากับต่างประเทศ	165
6. ทรงตั้งธรรมเนียมต่าง ๆ	167
6.1 ธรรมเนียมนมัสการพระเจ้า-คำ	167
6.2 ทำเนียมการสวดมนต์ไหว้พระหลังจากสวดมนต์ไหว้พระเจ้า-คำ	168
6.3 ธรรมเนียมการฟังธรรมวันสวณะ	168
6.4 ธรรมเนียมวันวิสาขบูชา	169
6.5 ธรรมเนียมวันมาฆบูชา	171
6.6 ธรรมเนียมวันอัฐมิบูชา	172
6.7 ธรรมเนียมการกรานกฐิน	172
6.8 ธรรมเนียมการตั้งเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์	173

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
6.9 ธรรมเนียมถวายทาน	173
6.10 ธรรมเนียมเกี่ยวกับวัตถุดิบเป็นของสงฆ์	173
6.11 ธรรมเนียมเนื่องด้วยบรรพชาอุปสมบท	173
7.ทรงฟื้นฟูการศึกษาและปฏิบัติในด้านวิปัสสนาธุระ	185
2. ช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯทรงครองราชย์	190
2.1 การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 4	191
2.2 ทรงแต่งตั้งสมณศักดิ์	196
2.3 ทรงบูรณปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ	198
2.4 พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับการบำเพ็ญกุศล	202
2.5 พระราชกรณียกิจด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา	205
2.6 ทรงพัฒนาประเพณีทางพระพุทธศาสนาให้เข้มแข็งกว่าประเพณีของ พราหมณ์-ฮินดู	207
2.7 ทรงสนับสนุนการบวชของข้าราชการทั้งฝ่ายธรรมยุตและมหานิกาย	210
2.8.ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังประเทศต่าง ๆ	212
2.9 ทรงออกกฎระเบียบและกฎต่าง ๆ เกี่ยวกับสถาบันสงฆ์	214
3. บทวิเคราะห์	218
4.บทวิจารณ์	222
 บทที่ 5 สรุปงานวิจัยและข้อเสนอแนะ	 227
1. สรุปผลของการวิจัย	227
2. ข้อเสนอแนะ	235
บทสรุปแบบสมบูรณภาษาไทย	236
บทสรุปแบบสมบูรณภาษาอังกฤษ	251
บรรณานุกรม	259
ประวัติผู้วิจัย	269

คำอธิบายอักษรย่อชื่อคัมภีร์

พระไตรปิฎกที่ผู้วิจัยใช้ในการศึกษาค้นคว้าสำหรับเขียนวิทยานิพนธ์เล่มนี้ คือ พระไตรปิฎกฉบับธรรมทาน และคัมภีร์สมันตปาสาทิกวินยกถา (พระพุทธรโฆษาจารย์) 3 ภาค กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัยพ.ศ. 2496; ธมฺมปทฎฐกถา ภาค 2 (พระพุทธรโฆษาจารย์แปลจากภาษาสิงห์พ) กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ.2457-2462; วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส (พระพุทธรโฆษาจารย์) ภาค 3 กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ.2482

การอ้างตัวเลขที่อยู่หลังชื่อย่อของคัมภีร์มี 3 แบบ คือ

พระไตรปิฎกมี 3 ตอนคือ เล่ม/ชื่อ/หน้า เช่น วินย.7/620/250. หมายถึง พระวินัยปิฎก จุลวรรค เล่มที่ 7 ข้อ 620 หน้า 250

1. คัมภีร์พระไตรปิฎก

คำย่อ	คำเต็ม	
วินย.	วินยปิฎก	
ที.ม.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที.ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิวคฺค
ม.มฺ.	มชฺฉิมนิกาย	มูลปณฺณาส
ม.อุ.	มชฺฉิมนิกาย	อุปณฺณาส
สํ.ข .	สงฺยุตฺตนิกาย	ขนฺธวคฺค
อฺ.ทุก.	อฺ.คฺคตฺตรนิกาย	ทุกฺกนิปาต
อฺ.ปณฺจก.	อฺ.คฺคตฺตรนิกาย	ปณฺจกนิปาต

คำอธิบายอักษรย่อชื่อคัมภีร์ (ต่อ)

อง.จตุกก.	องคฺตฺตฺรณิกาย	จตุกกนิปาต
อง.ติก.	องคฺตฺตฺรณิกาย	ติกนิปาต
บุ.ธ.	บุทุทกนิกาย	ธมฺมปท
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฎก	วิภงฺค

2. คัมภีร์อรรถกถา คือ

คำย่อ	คำเต็ม
วิสุทฺธิ	วิสุทฺธิมคฺค
วินย.อ.	วินย อภฺฐกถา (สมนฺตปาสาทิกา)
ธ.อ.	ธมฺมปทภฺฐกถา

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การปฏิรูปศาสนา (Religious Reformation) ถือได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ทางศาสนาที่สำคัญอย่างหนึ่งที่เราสามารถพบเห็นได้ในหลาย ๆ ศาสนา การปฏิรูปศาสนาในแต่ละศาสนานั้นมีลักษณะ และเหตุปัจจัยที่แตกต่างกันไปตามบริบทต่าง ๆ ตลอดถึงข้อปฏิบัติทางศาสนาตัวอย่างที่สำคัญเช่นการปฏิรูปศาสนา (Religious Reformation) ในคริสตศาสนาของนักบวชในคริสตศาสนาชาวเยอรมันชื่อ มาร์ติน ลูเธอร์ (Martin Luther) ซึ่งนำไปสู่การกำเนิดนิกายโปรเตสแตนต์ (Protestant) อันเนื่องด้วยสาเหตุสำคัญประการหนึ่งคือ ลูเธอร์ไม่เห็นด้วยกับการประเพณีที่ผิดแผกไปจากหลักคำสอนดั้งเดิมเป็นต้นว่า การขายใบไถ่บาปให้แก่ผู้ศรัทธาเพื่อต้องการความรอด (พระญาณวโรดม, 2533: 166) นอกจากนี้ยังมีตัวอย่างของการปฏิรูปศาสนาของศาสนาพราหมณ์ที่ได้พัฒนาการมาเป็นฮินดู ในพระพุทธศาสนาเอง คณะสงฆ์ก็ได้เริ่มแยกออกเป็น 2 คณะหลังจากพระพุทธเจ้าทรงปรินิพพานแล้วได้ไม่นานคือ หลังการสังคายนาครั้งแรกโดยพระสงฆ์กลุ่มหนึ่งแยกตัวเองจากคณะสงฆ์เดิมและเรียกตัวเองว่ามหาสังฆิกะ ส่วนคณะสงฆ์เดิมต่อมาเรียกกันว่าเถรวาท กาลอีก 100 เศษต่อมาก็แยกออกเป็นอีกหลายนิกายซึ่ง ส่วนใหญ่จะขัดแย้งกันในเรื่องของพระธรรมวินัยซึ่งเป็นส่วนของสิกขาบทเล็ก ๆ น้อย ๆ ส่งผลให้คณะสงฆ์เกิดการแยกออกเป็นนิกายต่าง ๆ กาลอีกราว 500 ปีล่วงแล้วก็เกิดพระพุทธศาสนาแนวใหม่ซึ่งเรียกตัวเองว่ามหายานดังที่ เสถียร โพธิ์นันทะ (2514: 111) ได้กล่าวว่า “หลังจากพุทธศตวรรษที่ 5 ไปแล้ว ได้เกิดมีขบวนการใหม่ในพุทธศาสนาขึ้นในอินเดีย ซึ่งเรียกตนเองว่ามหายาน ขบวนการนี้เกิดจากวิวัฒนาการอย่างค่อยเป็นค่อยไป โดยเฉพาะจากคณะสงฆ์มหาสังฆิกะ ผสมกับชาวพุทธคฤหัสถ์กลุ่มหนึ่ง ที่มีความเห็นพ้องกันว่าจะต้องปรับปรุงวิธีการเผยแผ่พุทธศาสนาเสียใหม่มิฉะนั้นฐานะของพุทธศาสนาก็จะทรุดโทรมลง ชาวพุทธคณะนี้จึงได้ร่วมมือกันสร้างลัทธิมหายานขึ้น เพื่อฟื้นฟูพุทธศาสนา ในเวลานั้นศาสนาพราหมณ์เจริญขึ้นหน้ามกลัทธิมหายานเป็นคู่แข่งอย่างสำคัญของพราหมณ์ คณะจารย์ได้ปรับปรุงเพิ่มเติมคตินิยมในพุทธศาสนาขึ้นหลายประการเพื่อต่อสู้กับอิทธิพลของพราหมณ์ เพื่อให้พุทธศาสนาเข้าถึงหมู่ชนสามัญทั่วไป” สุมาลี มหณรงค์ชัย (2546: 12) กล่าวไว้ว่า “นอกจากนี้

พระพุทธศาสนาได้มีวิวัฒนาการอย่างต่อเนื่องด้วยอาศัยอิทธิพลทั้งภายใน และภายนอก อิทธิพลภายนอก เช่น อิทธิพลของศาสนาอื่น โดยเฉพาะพราหมณ์-ฮินดู”

การปฏิรูปศาสนานั้นก่อให้เกิดผลอันเป็นปรากฏการณ์ที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งมีทั้งที่เป็นไปเพื่อความเจริญและความเสื่อมแห่งศาสนานั้น ๆ จากเหตุและปัจจัยหลาย ๆ ประการ “นิกายใหม่” ซึ่งมีความแตกต่างกันกับนิกายเดิมทั้งในด้านแนวความคิดและข้อปฏิบัตินั้น บางครั้งไม่เพียงแต่แสดงถึงความแตกต่างที่นำไปสู่การแตกแยกระหว่างผู้นับถือในศาสนาเดียวกันเท่านั้น แต่อาจจะยังผลให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์ และคัดค้านซึ่งอาจก่อให้เกิดความแตกแยกกันเองอย่างรุนแรงได้อีกด้วย และอีกในด้านหนึ่งเมื่อมีการปฏิรูปศาสนาขึ้น นิกายเดิมอาจจะต้องหวนกลับมาทบทวนบทบาทหน้าที่ ตลอดจนหลักการทั้งในด้านคำสอนและข้อวัตรปฏิบัติของตนเพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ดีขึ้น ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นการปฏิรูปภายในอันเป็นผลมาจากการปฏิรูปโดยบุคคล หรือกลุ่มบุคคลภายนอก (แนวความคิดและข้อปฏิบัติ) พุฒให้เข้าใจง่ายขึ้นก็คือเมื่อมีบุคคล หรือกลุ่มบุคคลใดก็ตามมองเห็นความอ่อนแอ หรือข้อบกพร่องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นภายในกลุ่มของตนแล้วได้ทำการปฏิวัติและปฏิรูปแนวความคิดและข้อปฏิบัติกันเกิดขึ้น ฝ่ายที่ยังคงยึดถือแนวความคิดและข้อปฏิบัติเดิมก็จำเป็นต้อง “ปรับสภาพ” ความเป็นตนเองให้ดีขึ้น หรืออย่างน้อยก็ให้สามารถรักษาความเป็นตัวของตัวเองไว้ได้

ตามประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาเฉพาะในประเทศไทย ปรากฏว่ามีการปฏิรูปคณะสงฆ์ครั้งสำคัญเกิดขึ้นในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการเกิดขึ้นของคณะธรรมยุต ซึ่งเป็นคณะสงฆ์ใหม่ในสมัยนั้น สาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่พระองค์ทรงตัดสินใจพระทัยในการปฏิรูปคณะสงฆ์ก็คือ ทรงเห็นวัตรปฏิบัติของกาละอาริยสมัย (คือลัทธิของอาจารย์) ที่สั่งสอนกันสืบมาในครั้งนั้นได้คลาดเคลื่อนและหย่อนยานไปเป็นอันมาก (ประวัติคณะธรรมยุต, 2547: 3) และหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการคณะสงฆ์แล้ว ก่อให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์และพาดพิงจากผู้ที่คัดค้านอย่างหนักเช่น

“พระธรรมยุติกนิกายที่เป็นขุนนางรังเกียจพวกคนสามัญชนชั้นต่ำอยู่
แล้วนั้นลามปามาเหยียดหยามใส่ร้ายเอาพระมหานิกายทั่วไป ด้วยอ้างว่าพระ
มหานิกายบกพร่องข้อวัตรปฏิบัติ ตลอดจนวิธีการบรรพชาอุปสมบทไม่ถูกต้อง
ตามพระวินัยบัญญัติ ถึงไม่ยอมให้มหานิกายมีสมานสังวาสร่วมสามัคคีทำอุโบสถ

สังกรรมด้วย...พระธรรมยุตไม่หวังดีต่อมหานิกาย แม้เห็นว่าประพฤติดีกก็ไม่ว่ายกแก้ไข”

(พระปลัดวรวงศ์ วนโณ, 2530: 77-103)

“ในการปกครองยุคนั้นฝ่ายธรรมยุตเป็นเจ้าคณะปกครองมหานิกายได้แต่ถ้าฝ่ายมหานิกายเป็นเจ้าคณะก็ปกครองได้เฉพาะฝ่ายมหานิกายเท่านั้นฯ พระเถระฝ่ายปกครองก็ต้องยอมให้ธรรมยุตเป็นใหญ่โต”

(สีห นาทิกฤษ, 2519: ก)

นอกจากนี้ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ (2549: 175) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

“ในปัจจุบันนี้ มีข้อเขียนหลายข้อเขียนที่เขียนขึ้นอย่างอคติ เมื่อมีการพาดพิงถึงคณะสงฆ์ธรรมยุตในประเด็นต่าง ๆ ผู้เขียนที่มีข้อเขียนบางชิ้นแสดงให้เห็นถึงอคติในเรื่องนิกายและไม่ได้นำเสนอในรูปแบบวิชาการ หากมีอารมณ์ความรู้สึกสะท้อนในงาน เช่น กระจ่าง นันทโพธิ์ พระปลัดวรวงศ์ วนโณ สุกฤษณ์ ศิวรักษ์ เสฐียรพงษ์ วรรณปก แสง อุดมศรี ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีผู้ที่ได้ข้อมูลเชิงอคติจากคนไทยแล้วไปเขียนให้ไขว้เขวทางวิชาการก็มีเช่น Tiyavanich (1997); Tambiah (1976) ET.”

ผู้ที่กล่าวพาดพิงถึงการปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้น ส่วนใหญ่เป็นนักวิชาการจึงน่าจะคิดว่า เพราะเหตุใดท่านเหล่านั้นจึงกล่าวพาดพิงไว้อย่างรุนแรง ประเด็นปัญหาเหล่านี้ ถ้าไม่ได้ศึกษาถึงประวัติศาสตร์ให้ละเอียดก็ไม่สามารถสรุปได้ว่าเป็นเพราะเหตุใดอย่างไรก็ตามสิ่งที่ควรนำมาพิจารณาเป็นอย่างยิ่งก็คือหนังสือหลาย ๆ เล่มที่กล่าววิพากษ์วิจารณ์และพาดพิงถึงการปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ไม่ได้นำพระราชนิพนธ์ของพระองค์มากล่าวถึง และไม่ได้ยกประเด็นที่ควรกล่าวถึงมากล่าวเช่น ผลดีที่ปรากฏตามมาจากการปฏิรูปการคณะสงฆ์เช่น ภาพรวมของคณะสงฆ์ไทยซึ่งมีรูปแบบการปกครอง การศึกษาตลอดจนการเผยแผ่เป็นต้น ที่มั่นคงถาวรมาจนถึงปัจจุบันซึ่งส่วนหนึ่งเกิดจากการปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าศึกษาทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทยยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น จะพบว่าพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์จะทรงกังวลพระราชหฤทัยเกี่ยวกับข้อวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการที่พระสงฆ์ใน

สมัยนั้น มีความประพฤติด้อย่อนอยู่มาก และถ้าสังเกตจากกฎพระสงฆ์โดยตลอดแล้วก็จะเห็นว่าสภาพโดยรวมทั่วไปของคณะสงฆ์ หรือสังฆมณฑลยังวุ่นวายไม่สงบเท่าที่ควรคือไม่ศึกษาเล่าเรียน ไม่ค่อยปฏิบัติรักษาพระปาฏิโมกข์ มีการละเมิดสิกขาบทและวินัยมีลักษณะต่าง ๆ เช่น ปาราชิก เป็นอริกธัมม์ฟุ้งร้องไม่ได้ขาด (พระมหาสมบัตติ ญาณสมฺปนฺโน, 2547: 15) ซึ่งนี่ก็เป็นสาเหตุที่สำคัญที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปฏิรูปคณะสงฆ์ขึ้น

ถ้ามองตามหลักกาลามสูตรก็จะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ด้วยเหตุผลที่ว่าให้ใช้ปัญญาในการพิจารณาไม่ควรปลงใจเชื่อตามตำราคัมภีร์ หรือแม้แต่ครูอาจารย์เพราะอาจจะสอนกันมาผิด ๆ พระพุทธองค์ทรงให้พิจารณาก่อนแล้วค่อยปลงใจเชื่อ ถ้าผิดก็อย่าประพฤติดตาม เมื่อพิจารณาในประเด็นนี้ก็ได้เห็นพระดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ตรัสถึงการไม่ควรถือหลักผิด ๆ ทั้ง ๆ ที่รู้ว่าผิด ดังนั้นพระองค์จึงตัดสินพระราชหฤทัยยกอร์ปกับพระองค์ทรงมีพระราชดำริอันเป็นกุศลเพื่อความไปพลุลย์แห่งพระศาสนาที่จะปฏิรูปการคณะสงฆ์ และปรับปรุงเปลี่ยนแปลงหาสิ่งที่ถูกต้องและดีกว่าเสมอดังหลักการของคณะธรรมยุตที่ว่า “เป็นนักเปลี่ยนแปลง” หรือ ถ้ามองในทุก ๆ ศาสนาก็จะเห็นว่ามีความเปลี่ยนแปลงและการปฏิรูปขึ้นเหมือนกันแต่จะปฏิรูปด้วยเหตุใดนั้นก็อยู่ที่เหตุการณ์ต่าง ๆ ในช่วงนั้น

ในการวิพากษ์วิจารณ์และพาดพิงถึง “คณะธรรมยุต” ซึ่งค่อนข้างจะเป็นไปในทางลบเสียอย่างเดียวนั้นจึงทำให้น่าคิดว่า นั่นเป็นด้วยเหตุผลใด ในเรื่องนี้จึงมีสมมติฐานที่น่าทำวิจัยอย่างยิ่ง ผู้วิจัยจะขอยกประเด็นที่ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ (2549: 183) ได้ให้แง่คิด และตั้งสมมติฐานพร้อมด้วยคำเสนอแนะไว้ในเรื่องนี้ว่า

“สมมติฐานเหล่านี้ ที่จริงเป็นประเด็นที่น่าศึกษา น่าเสียดายว่าหนังสือหลายเล่มที่เขียนทำนองนี้ (หมายถึงการกล่าวพาดพิง) ไม่ได้นำเสนองานในรูปวิชาการอย่างแท้จริง ผู้เขียนยังมีปัญหาในหลักการทำงานวิชาการ (Research Methodology) แม้จะดูมีเอกสารอ้างอิง แต่บทสรุปที่มากเกินไปจนความจำเป็น และใช้ภาษาส่อไปในทางอคติอยู่มาก และที่สำคัญงานวิชาการก็ไม่ควร แต่จะต้องศึกษาคว้า บริบทต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดธรรมยุตินิกายเป็นอย่างไร นิกายธรรมยุตเกิดมาแล้วส่งผลในทางบวกต่อคณะเดิมซึ่งต่อมาเรียกว่ามหานิกายอย่างไร โดยเฉพาะด้านการศึกษา, การปฏิบัติและการปกครอง นิกายธรรมยุตมีส่วนช่วยทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางบวกต่อคณะสงฆ์เดิมหรือไม่ ในการกล่าวพาดพิงว่า

พระสงฆ์ธรรมยุตคูหมั่นนิกายเดิมนั้นเป็นพฤติกรรมของพระบางรูปหรือ หรือว่าเป็นพฤติกรรมของคณะสงฆ์ธรรมยุตโดยรวม ซึ่งจำเป็นต้องแยกศึกษาเป็นรายกรณีไป เพราะเท่าที่เห็นหลายกรณีนั้นเป็นการเอาความจริงบางส่วนเพื่อไปสรุปทุกส่วน”

อย่างไรก็ตามประเด็นปัญหาเหล่านี้ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ ได้กล่าวถึงบ้างแล้วในงานวิจัยเรื่อง “ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงรัชกาลที่ 5” แต่ยังคงเป็นเพียงการวิจัยประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทยโดยภาพรวม ซึ่งผู้วิจัยได้เน้นการนำเสนอประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทยไว้อย่างกว้าง ๆ มีการอภิปรายถึงการปฏิรูปการคณะสงฆ์ บทบาทคณะธรรมยุต และการกล่าวพาดพิงถึงคณะธรรมยุตเพียงเล็กน้อย ยังคงมีประเด็นปัญหาอีกหลายประเด็นที่ควรศึกษาให้กว้าง และละเอียดขึ้นเช่น ธรรมยุติกวัตรมีมหาปวารณาเป็นต้น ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่ หลังจากทีคณะสงฆ์ไทยได้ขาดการสืบทอดวัตรปฏิบัติที่สำคัญนี้ไปหลายยุคหลายสมัย ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า ควรมีการศึกษาวิเคราะห์และอภิปรายในบางประเด็นที่ยังไม่มีการกล่าวถึงในงานวิจัยดังกล่าว

นอกจากนี้บทบาทต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระพุทธศาสนานั้นปรากฏว่ามีนักวิชาการท่านอื่น ๆ ได้เขียนไว้บ้างแล้ว เช่น สันติ บัณฑิตพรหมชาติได้เขียนงานวิจัยเรื่อง “ความสัมพันธ์ระหว่างสถานบันกษัตริย์กับสถาบันสงฆ์: ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” อย่างไรก็ตามแม้ว่างานวิจัยดังกล่าวผู้วิจัยได้นำเสนอเนื้อหาสาระมีความเกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกระนั้นผู้วิจัยได้นำเสนอเฉพาะความสัมพันธ์และวิธีการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับคณะสงฆ์ในประเทศไทยทั้งคณะธรรมยุตและคณะสงฆ์ไทยเดิมโดยเน้นไปที่วิธีการใช้กุศโลบายของพระองค์เท่านั้นแต่ยังมิได้ศึกษาถึงพระราชนิพนธ์ของพระองค์ ทั้งมิได้กล่าวถึงข้อวิพากษ์วิจารณ์และพาดพิงถึงคณะธรรมยุต ในงานวิจัยนี้ยังมีประเด็นที่ต้องขยายความและกล่าวถึงอีกเช่นกัน

การที่มีบุคคลและกลุ่มบุคคลมีทัศนคติต่อคณะธรรมยุตโดยเฉพาะทัศนคติในด้านลบในแง่ลบต่าง ๆ นั้น ผู้วิจัยเห็นว่าส่วนหนึ่งเกิดจากการศึกษาที่ไม่ครอบคลุมทุก ๆ ด้านจึงทำให้ไม่สามารถเข้าใจเรื่องราว หรือประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างชัดเจน โดยเฉพาะการที่ไม่ได้ศึกษาพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างละเอียดนั้น ถือได้ว่าเป็นข้อบกพร่องที่สำคัญยิ่ง เนื่องจากพระราชนิพนธ์ของพระองค์สามารถตอบทุกคำถามได้เป็นอย่างดี และปัญหาอีก

ส่วนหนึ่งก็คือคนไทยส่วนมากไม่เข้าใจในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาอย่างถ่องแท้ แม้แต่เรื่องหลักคำสอนพื้นฐานทั่วไปเช่น เรื่องกฎแห่งกรรม สิล 5 ประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนาเป็นต้นโดยเฉพาะหลักพระวินัยรวมไปถึงการปกครองของคณะสงฆ์โดยรวมและไม่ได้ถือหลักกาลามสูตรมาเป็นเครื่องมือในการใช้วิจารณ์ญาณมาตัดสินความเชื่อ และการปฏิบัติ เป็นเพียงแต่การรับและเชื่อถือสืบต่อกันมาเท่านั้นและประเด็นสำคัญต่าง ๆ ในเรื่องบทบาทและอิทธิพลของคณะธรรมยุตที่มีต่อการพัฒนาการและความเป็นไปของคณะสงฆ์ไทยก็เป็นเรื่องที่คนไทยเรามีความเข้าใจที่ไม่สู้จะชัดเจนนัก

เมื่อเกิดปัญหาขึ้นดังนี้ สิ่งที่น่าสนใจก็คือมูลเหตุที่แท้จริงแห่งการปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คืออะไร แท้จริงแล้วคณะธรรมยุตได้มีอิทธิพลมากน้อยเพียงไรต่อคณะสงฆ์ไทย เนื่องจากไม่ได้มีงานวิจัยในเรื่องนี้ จะมีก็เพียงงานเขียนถึงพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และงานวิจัยเรื่องอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับคณะธรรมยุตซึ่งกระจัดกระจายไปหลายแง่มุมไม่ได้เจาะลงไปอย่างชัดเจน

ดังนั้นงานวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยจึงพยายามศึกษาวิเคราะห์ประเด็นต่าง ๆ เพื่อให้ได้ข้อสรุปที่ชัดเจนขึ้นตามความเป็นจริงของการปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและบทบาทต่าง ๆ ที่คณะธรรมยุตได้กระทำต่อคณะสงฆ์ไทยไม่ว่าจะเป็น ด้านการศึกษา ด้านปกครองเป็นต้น โดยการศึกษาจากหนังสือปฐมภูมิเช่นพงสาวดาร พระราชกำหนด กฎพระสงฆ์ กฎหมายตราสามดวง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และงานวิจัย และงานเขียนอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้เพื่อขยายความรู้และความเข้าใจอย่างถูกต้องเพื่อเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และเพื่อความเข้าใจอย่างถูกต้องของพุทธศาสนิก

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษามูลเหตุแห่งปฏิรูปการคณะสงฆ์ไทยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์บทบาท อิทธิพล และผลกระทบต่าง ๆ ของคณะธรรมยุตที่มีต่อคณะสงฆ์ไทย

1.3 ขอบเขตการวิจัย

การศึกษานี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยผู้วิจัยศึกษามูลเหตุแห่งการปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯและอิทธิพลที่คณะธรรมยุตที่มีต่อพระสงฆ์ไทย โดยศึกษาจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) และเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) รวมไปถึงเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

1.4 วิธีดำเนินการวิจัย

1.การศึกษาค้นคว้าเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้ศึกษาข้อมูลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับบริบทและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นเหตุให้ก่อตั้งคณะธรรมยุต และอิทธิพลของคณะธรรมยุตที่มีต่อพระสงฆ์ไทยตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันโดยศึกษาจากหนังสือและแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ดังนี้

1. เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) คือ คัมภีร์พระไตรปิฎก พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร ประวัติวัดราชาธิวาส พงสาวดาร พระราชกำหนด กฎหมายตราสามดวง กฎพระสงฆ์ เป็นต้น
2. เอกสารรอง (Secondary Sources) ได้แก่ตำรา หนังสือ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ เอกสาร วารสาร บทความ และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องทั้งการปกครองคณะสงฆ์ การบริหารคณะสงฆ์

2.การวิเคราะห์ข้อมูล (Data analysis) แล้วนำเสนอข้อมูลที่ได้จากการศึกษาในข้อที่ 1 มาประมวล สรุป วิเคราะห์ เพื่อหาคำตอบตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้ทราบถึงเหตุแห่งการปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. ทำให้ทราบถึงบทบาท และอิทธิพลของคณะสงฆ์ธรรมยุตที่มีต่อคณะสงฆ์ไทยโดยรวม

1.6 คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

อิทธิพล	หมายถึง กำลังที่ยังผลให้สำเร็จ อำนาจซึ่งแฝงอยู่ในบุคคลหรือรัฐซึ่งสามารถบังคับทำให้เป็นไปตามประสงค์ อำนาจที่สามารถบังคับให้ผู้อื่นต้องคล้อยตามหรือทำตาม อำนาจที่สามารถบังคับให้เป็นไปได้ต่าง ๆ เช่น อิทธิพลของดวงดาว อำนาจนอกเหนือหน้าที่ เช่น ใช้อิทธิพลบังคับให้ยอม (พจนานุกรมบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542)
คณะ	หมายถึง คณะที่ใช้ในการปกครองคณะสงฆ์เช่นคณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง คณะคามวาสี คณะธรรมาวาสี เป็นต้น
คณะมหานิกาย	หมายถึง คณะสงฆ์ไทยเดิมที่สืบมาแต่สมัยสุโขทัยเป็นชื่อที่ใช้เรียกในเมื่อได้เกิดมีคณะธรรมยุตขึ้นแล้วสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงให้ความหมายว่า “พระสงฆ์อันมีเป็นพื้นเมืองก่อนเกิดธรรมยุตินิกาย (การคณะสงฆ์, 2514 : 10)
คณะธรรมยุต	หมายถึง คณะสงฆ์ที่ดั่งขึ้นใหม่เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นภิกษุในรัชกาลที่ 3 (เรียกว่า ธรรมยุตติกา หรือธรรมยุตินิกาย ก็มี) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้ความหมายว่าพระสงฆ์ออกจามหานิกายนั่นเองแต่ได้รับอุปสมบทในรามัญนิกายด้วย (การคณะสงฆ์, 2514 : 10)
บทบาท	หมายถึง การกระทำหน้าที่หรือการดำเนินการทางพระศาสนาด้านการปกครอง การศึกษา และการเผยแผ่

1.7 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยได้นำมาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์เกี่ยวกับเหตุแห่งการปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และอิทธิพลของคณะสงฆ์ธรรมยุตที่มีต่อคณะสงฆ์ไทย ประกอบด้วยเอกสารชั้นปฐมภูมิเช่น หนังสือพงศาวดาร กฎหมายตราสามดวงเป็นต้น และเอกสารชั้นทุติยภูมิเช่น ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย หนังสือการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หนังสือบทบาทของสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับงานพระพุทธศาสนาหนังสือมหามกุฏราชานุสรณีย์ รวมถึงหนังสือ และเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้ด้วย

1. ดร. เอ.บี. กริสโวลด์. (2511) . ที่ระลึกถึง 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ได้วิจัยสภาพสังคมวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของคนสมัยรัชกาลที่ 4 และบทบาทของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระศาสนา โดยกล่าวไว้ว่าตลอดเวลาที่พระองค์ครองราชย์ได้ทรงเปลี่ยนแปลงประเทศไทยสู่ความทันสมัยโดยการรับเอาวัฒนธรรมใหม่ ๆ เข้าเพื่อคนไทยจะได้มีแนวคิดก้าวไกล เพื่อการก้าวทันตะวันตก ทางด้านศาสนานั้นได้ให้เสรีภาพในการนับถือศาสนา และทรงให้ความสำคัญแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ทำให้พระพุทธศาสนาบริสุทธิ์จากความเชื่อเรื่องโชคราง เพื่อป้องกันการปฏิบัติที่ผิดจากหลักธรรม และพระองค์เองทรงทำหน้าที่ชาวพุทธอย่างสมบูรณ์เช่นทรงดื่มน้ำพระพุทธมนต์รับบาตรตอนเช้าเป็นประจำ และขณะที่พระองค์ยังทรงผนวชอยู่ได้ให้ความสนใจกับงานศาสนาทั้งทางด้านการศึกษา และการปฏิบัติ และทรงสนพระราชหฤทัยในเรื่องสมาธิเป็นอย่างยิ่ง ทรงแสวงหาวิธีการปฏิบัติที่ถูกต้อง เมื่อพระองค์มีความแตกฉานในพระธรรมวินัยทรงมองเห็นข้อบกพร่องของคณะสงฆ์ไทยในยุคนั้น ด้วยเหตุนี้เองจึงทรงได้ผนวชใหม่กับพระขอมที่ชื่อว่า ชายฉะยา พุทธวัโส และได้ตั้ง คณะธรรมยุต ขึ้นมาเพื่อฟื้นฟูการปฏิบัติให้ถูกต้องตามธรรมวินัย พระองค์ทรงติดต่อกับศรีลังกาเพื่อเชื่อมสัมพันธไมตรี และเพื่อหาหลักฐานทางพระไตรปิฎกเพื่อนำมาซ่อมแซมพระไตรปิฎกในประเทศไทยที่บกพร่องไม่สมบูรณ์ และทรงรวบรวมผู้มีความรู้มาแปลพระไตรปิฎกที่เป็นภาษาบาลีล้วนเป็นภาษาไทยเพื่อชาวไทยจะได้เข้าถึงพระพุทธศาสนาได้ง่ายขึ้น

2. กรมศิลปากร. (2516). พระประวัติและพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส. หนังสือเล่มนี้ได้บรรยายถึงเรื่องราวพระประวัติ และงานนิพนธ์ต่าง ๆ ของ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และได้กล่าวถึงภาพรวมของพระพุทธศาสนา และวรรณคดีหลายแง่มุม ผู้เขียนหนังสือเล่มนี้ได้รวบรวมหนังสือหลายเล่มด้วยกันเช่น พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชวรรวงศเธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ และหนังสือวรรณคดีไทย ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นต้น ซึ่งมีอยู่มากที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้

3. กรมการศาสนากระทรวงศึกษาธิการ.(2525). ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. ได้เขียนถึงการปกครองสงฆ์ โดยกล่าวถึงการปกครองคณะสงฆ์ในแต่ละยุคสมัย นับตั้งแต่ยุคที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่จนถึงการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยได้เขียนถึง การแบ่งหน้าที่การปกครองคณะสงฆ์ การจัดระเบียบคณะสงฆ์ นอกจากนี้ได้เขียนเกี่ยวกับการตั้งสมณะศักดิ์พัทธยศ การกำเนิดคณะธรรมยุต การออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ และงานต่าง ๆ เกี่ยวกับคณะสงฆ์

4. สันติ บัณฑิตพรหมชาติ. (2528). ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ทำการวิจัยเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันภิกษุตรีกับสถาบันสงฆ์: ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. การวิจัยได้พบว่าสถาบันพระมหากษัตริย์และสถาบันสงฆ์ได้มีความสัมพันธ์กันมาตลอด โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ได้สร้างความสัมพันธ์ กับคณะสงฆ์โดยการก่อตั้งคณะธรรมยุต แต่งงานวิจัยนี้ยังไม่ได้เจาะลึกลงไปถึงอิทธิพลของคณะธรรมยุตไม่ได้ยกพระราชนิพนธ์ของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากว่า ไม่ได้กล่าวถึงข้อวิจารณ์และการกล่าวพาดพิงถึงคณะธรรมยุต และไม่ได้กล่าวถึงข้อวัตรปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์ในสมัยนั้น โดยละเอียด เพราะเน้นที่ความสัมพันธ์ของพระมหากษัตริย์เท่านั้น

5. สุเชาว์ พลอยชุม. (2531). ภาควิชาปรัชญาศาสนา มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ทำการวิจัยเรื่อง การส่งเสริมพระพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 2. งานวิจัยนี้ได้กล่าวถึง พระพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 2 อย่างละเอียด ทำให้มองเห็นภาพพจน์ การปกครอง การบริหาร การศึกษา และการพัฒนาปรับปรุงพระพุทธศาสนาในสมัยนี้ได้เป็นอย่างดี แต่ก็เน้นเฉพาะพระพุทธศาสนาสมัยรัชกาลที่ 2 เท่านั้นไม่ได้กล่าวถึงการปฏิรูปพระศาสนาในยุครัชกาลที่ 3 และมูลเหตุแห่งการปฏิรูปพระศาสนาและความเปลี่ยนของคณะสงฆ์ในยุคหลัง ๆ

6. อัจฉรา กาญจนมัย. (2540). ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ทำการวิจัยเรื่อง การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น(พ.ศ.2325–2394). การวิจัยพบว่า ในยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น พระพุทธศาสนาได้รับการทำนุบำรุงจากบุคคลหลายกลุ่มโดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำ ดังนั้นการปกครองคณะสงฆ์จึงมีลักษณะคล้ายการปกครองของรัฐในยุคนี้ เน้นการทำนุบำรุงวัดวาอารามเป็นหลัก พระสงฆ์ในยุคนี้ได้มีบทบาทและเป็นที่พึ่งพิงของสังคมชาวไทย

งานวิจัยนี้กล่าวถึงสภาพโดยรวมของพระพุทธศาสนา และการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ตลอดจนวัดวาอารามในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้เป็นอย่างดี แต่ไม่ได้กล่าวถึงคณะธรรมยุตไว้โดยละเอียด

7. พระมหาสมบัติ ญาณสมฺปนฺโน. (2547). ภาควิชาพุทธศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย , ทำการวิจัยเรื่อง: พระพุทธศาสนาในยุครัตนโกสินทร์ (สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3) อิทธิพลที่มีต่อการพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม. การวิจัยพบว่า รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 นั้น ได้มีความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาอย่างใกล้ชิดโดยสรุปประเด็นที่สำคัญไว้ดังนี้

1. วัดกับวิถีชีวิตของสังคมไทย
2. หลักธรรมกับการกำหนดทิศทางของสังคม
3. พระพุทธศาสนากับการปกครองและการจัดระเบียบสังคม
4. พระพุทธศาสนากับวรรณกรรมและศิลปกรรม
5. พระพุทธศาสนากับขนบธรรมเนียมประเพณี
6. พระพุทธศาสนากับความคิดและการปฏิบัติ
7. พระพุทธศาสนากับระบบการปกครองและพระพุทธศาสนากับความสัมพันธ์ทางความคิด

งานวิจัยนี้ชี้ให้เห็นวิถีชีวิตตลอดถึงขนบธรรมเนียมประเพณีในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นแต่ไม่ได้ละเอียดเท่าที่ควร ไม่ได้กล่าวสภาพการณ์ของคณะสงฆ์ในยุคนี้อย่างละเอียด เป็นแต่ยกมากล่าวบางประเด็น

8. กรมการศาสนากระทรวงวัฒนธรรม คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2547). พระราชกรณียกิจของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับงานพระศาสนา. ได้เขียนถึงพระราชกรณียกิจของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับงานพระศาสนาโดยมี

วัตถุประสงค์ เพื่อสนองพระมหากรุณาธิคุณที่พระองค์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองเป็น
อนงประการ โดยเขียนถึงพระราชประวัติและงานด้านศาสนาที่พระองค์ได้ทำนุบำรุงและปฏิบัติมา
เริ่มตั้งแต่การกำเนิดคณะธรรมยุต การปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม การต้อนรับสมณทูตจาก
ลังกา และการส่งพระภิกษุไปประเทศลังกา เพื่อรวบรวมหลักฐานเกี่ยวกับพระไตรปิฎกเพื่อนำมาสู่
ประเทศไทย และการสร้างสัมพันธไมตรีอันดีงามต่อกัน การขยายสำนักธรรมยุต การปกครองคณะ
สงฆ์รวมไปถึงพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น และการตั้งธรรมเนียมอันดี
งามต่าง ๆ เช่น ธรรมเนียมการไหว้พระสวดมนต์อันเป็นแบบอย่างจนถึงปัจจุบัน

9. ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์. (2549). วิทยาลัยศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล, ทำการ
วิจัยเรื่อง ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย: ตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงสมัยรัชกาลที่ 5.
งานวิจัยเล่มนี้ได้กล่าวถึงสภาพโดยรวมของพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5
ไว้อย่างกว้างๆ และได้กล่าวถึงการปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระจอมเกล้าฯ และบทบาทบางอย่างของ
คณะธรรมยุตไว้อย่างสรุปยังขาดหลาย ๆ ประเด็นที่ต้องศึกษา แต่อย่างไรก็ตามงานวิจัยนี้ได้กล่าวถึง
งานวิจัยที่ข้าพเจ้าจะค้นคว้าจึงคิดว่าจะเป็นประโยชน์แก่งานวิจัยของข้าพเจ้าอย่างยิ่ง

10. พระมหาสุรชัย ชูคง.(2550). ภาควิชาศาสนาเปรียบเทียบ มหาวิทยาลัยมหิดล, ทำการ
วิจัยเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์แนวพระราชดำริทางพระพุทธศาสนาในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวพระราชดำริทางพระพุทธศาสนา
ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งพระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ พระราชจริย
วัตร หลักธรรมและพระราชดำริของพระองค์ เป็นสำคัญผลการศึกษาพบว่า พระราชนิพนธ์ทาง
พระพุทธศาสนาของในรัชกาลที่ 4 มีลักษณะเด่น 4 ประการคือ

- 1) มุ่งเสนอหลักธรรมเพื่อต้องการให้ผู้ศึกษาเข้าใจถูกต้องตรงตามพระไตรปิฎก
- 2) เชื้อมั่นในอำนาจพระรัตนตรัยและชี้ให้เห็นคุณค่าของพระนิพพานว่าเป็นสิ่งที่ทำให้
หลุดพ้นได้จริง
- 3) มุ่งเน้นการพิจารณา ตรวจสอบ ด้วยการให้เหตุผลตามประสบการณ์ประจักษ์มีเป้าหมาย
ตามขั้นตอนของชีวิต ในส่วนมนุษย์สมบัติ สวรรคสมบัติ นิพานสมบัติ
- 4) นำเสนอหลักพุทธธรรมแนวใหม่คือการสงเคราะห์ วิเคราะห์ ประยุกต์ และการใช้เหตุผล
พร้อมทั้งนำเสนอหลักการ วิธีการ เป้าหมายที่ถูกต้องตรงตามพระวินัยเป็นสำคัญ

หนังสือและงานวิจัยเหล่านี้เกี่ยวข้องกับ “การปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และอิทธิพลของคณะธรรมยุตที่มีต่อคณะสงฆ์ไทย” อย่างไรก็ตามยังมีหนังสือพงศาวดารพระราชนิพนธ์ และหนังสืออื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องอีกมากมาย แต่ผู้วิจัยไม่ได้นำมาเขียนไว้ในวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องนี้ เพียงแต่นำมาอ้างอิงในงานวิจัยแต่ละบทแต่ละประเด็นต่อไป

บทที่ 2

หลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนามีหลักคำสอนที่แยกออกเป็น 3 ส่วนคือพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมรวมเรียกว่า “**พระไตรปิฎก**” หลักคำสอนทั้ง 3 ส่วนนี้เป็นที่รวมแห่งคำสอนของพระพุทธเจ้าและเหล่าสาวกสาวิกา ผู้ที่ถูกยกย่องว่าเป็นปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ดังนั้นพระไตรปิฎกจึงถือได้ว่า “**เป็นหลักที่ต้องยึดถือและปฏิบัติตามอย่างผิดเพี้ยนไม่ได้**” (ตามทรรศนะของเถรวาท) โดยเฉพาะหลักแห่งพระวินัยอันถือได้ว่า “**เป็นรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา**” ที่พระภิกษุสงฆ์ทุกรูปต้องปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดมิให้บกพร่อง ทั้งนี้หากภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบทเพียงข้อใดข้อหนึ่งก็มิอาจจะบรรลุมรรคผลนิพพานอันเป็นธรรมขั้นสูงได้ จนกว่าจะเปิดเผยและแสดงแก่ภิกษุสงฆ์รูปอื่นตามสมควรแก่กรรมที่ตนกระทำอันได้แก่พระวินัยแต่ละข้อ นอกเหนือจากจะต้องประพฤติตามหลักแห่งพระวินัยอย่างเคร่งครัดแล้ว กิริยามารยาท ตลอดจนความเป็นอยู่ต่าง ๆ ของพระสงฆ์นั้นต้องเป็นไปเพื่อความขัดเกลา และเพื่อความเกื้อกูลแก่ตนเอง และสังคมโดยทั้งสิ้น พระพุทธเจ้า ทรงวางหลักการที่ภิกษุสงฆ์ต้องปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด เพื่อเป็นแบบอย่าง และแบบแผนให้ภิกษุสงฆ์ได้ปฏิบัติสืบมาจะมีได้เกิดความขัดแย้งในหลักธรรมวินัย และเพื่อความปองดองแห่งสงฆ์ และเพื่อความมั่นคงแห่งพระศาสนา

2.1 หลักแห่งพระวินัย

พระวินัยถือได้ว่าเป็นหลักที่สำคัญอย่างแรกที่จะทำให้พระศาสดาคำรงอยู่ได้นาน เป็นหลักที่คณะสงฆ์ต้องยึดถืออย่างเคร่งครัด และคณะสงฆ์มิได้เปลี่ยนแปลงแม้ว่าจะมีพุทธานุญาติไว้แล้ว ในคราวก่อนจะปรินิพพานว่า “**ดูก่อนอานนท์ เมื่อเราล่วงไปแล้ว สงฆ์จำนงอุทฺทมาทฺททุกฺกสิกาบต (สิกขาบทเล็กน้อย) ก็ถอนเถิด**” (วินย.7/620/250; ที.ม.10/141/122) อย่างไรก็ตามแม้ว่าพระวินัยจะมีความสำคัญแต่พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้บัญญัติไว้ตั้งแต่พรรษาที่ 1 ถึงพรรษาที่ 11 เป็น แต่ได้แสดงโอวาทปาติโมกข์และทรงประพฤติให้เป็นแบบอย่างเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากพระภิกษุสงฆ์ในสมัยนั้นล้วนแต่มีความมุ่งหวังพ้นทุกข์และมีจำนวนไม่มาก พระภิกษุสงฆ์ได้ยึดการปฏิบัติของพระผู้มีพระภาคเจ้าและประพฤติตามนั้นเรียกว่า “**จาริตตศีล**” แต่พอถึงพรรษาที่ 12 ขณะประทับอยู่ ณ

เมืองเวรัญชา ท่านพระสารีบุตรกราบทูลอาราธนาให้ทรงบัญญัติสิกขาบท ดังปรากฏในเวรัญชกัณฑ์ คัมภีร์มหาวิภังค์ พระวินัยปิฎกเล่ม 1 ว่า

“ถึงเวลาแล้วพระพุทธเจ้าข้าที่พระผู้มีพระภาคจะทรงบัญญัติสิกขาบท
ทรงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่พระสาวกอันจะเป็นเหตุให้พรหมจรรย์ดำรงอยู่ได้
นาน”

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสตอบพระสารีบุตรว่า

“จงรอไปก่อนเถิด สารีบุตร ตถาคตรู้เวลาในเรื่องที่จะบัญญัติสิกขาบท
นั้นศาสดาจะยังไม่บัญญัติสิกขาบทแก่สาวก ไม่ยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง
ตลอดเวลาที่ยังไม่เกิดอาสวัฏฐานियธรรมในสงฆ์ เมื่อเกิด อาสวัฏฐานियธรรม
บางอย่างขึ้นในสงฆ์ ตถาคตจึงจะบัญญัติสิกขาบท จะยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่
สาวกเพื่อ ขจัดกรรมเหล่านั้น...สารีบุตร ก็ภิกษุสงฆ์ยัง ไม่มีเสนียด ไม่มีโทษ ไม่มี
สิ่งมัวหมองบริสุทธิผู้คดพ้อง ดำรงอยู่ในสารคุณแท้จริง ในภิกษุ 500 รูปนี้ ผู้มี
คุณธรรมอย่างต่ำ ก็ขึ้น โสคาบัน”

(วินย.1/8/10)

ในพรรษาที่ 20 พระผู้มีพระภาคได้ทรงบัญญัติปาราชิกสิกขาบทที่ 1 ห้ามภิกษุเสพเมถุน¹
และในการบัญญัติสิกขาบทแต่ละครั้งมีขั้นตอนดังนี้คือ เมื่อเกิดเรื่องมัวหมองขึ้นภายในสงฆ์ พระผู้
มีพระภาคตรัสสั่งให้ประชุมสงฆ์ ตรัสถามภิกษุผู้ก่อเหตุให้ถูกรับแล้ว ทรงชี้โทษแห่งการประพฤ
ตินั้น และตรัสอานิสงส์แห่งความสำรวมระวังแล้วจึงทรงตราพระบัญญัติห้ามมิให้ภิกษุทำอย่าง
นั้นอีกต่อไป ทรงกำหนดโทษ สำหรับ ผู้ฝ่าฝืนล่วงละเมิด เรียก ว่า “ปรับอาบัติ”

พระวินัยมีความสำคัญและจำเป็นสำหรับฝึกหัดอบรมกุลบุตรกุลธิดาผู้เข้าบวชใน
พระพุทธศาสนา ถ้าภิกษุสงฆ์ประพฤติดังตาม พระวินัยย่อมทำให้หมู่คณะงดงาม ทั้งพระพุทธศาสนาก็
ดำรงอยู่ได้นานเปรียบเหมือนดอกไม้มีนานาชนิดที่เขาร้อยไว้ด้วยด้ายดั่งพระพุทธดำรัสว่า

¹ ในเรื่องแห่งพระสุทินกับภรรยา (วินย.มหา.1/10)

“พระพุทธเจ้ากุสันธะ พระพุทธเจ้าโกนาคมนะ และพระพุทธเจ้ากัสสปะ ไม่ทรง ผ่อนคลายที่จะแสดงธรรมโดยพิสดารแก่สาวก สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัมภุตธรรม เวทีละของพระพุทธเจ้าทั้ง 3 พระองค์ จึงมีมากทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แก่สาวกมีการแสดงปาติโมกข์เมื่อสิ้นพระพุทธเจ้า และสาวกผู้ตรัสรู้ตามแล้วสาวกชั้นหลัง ๆ ต่างชื่อ ต่างโคตร ต่างชาติ วรรณะ ได้เข้ามาบวชจากต่างตระกูลเขมเหล่านั้นทำให้พระมหจรรย์ดำรงอยู่นาน เหมือนดอกไม้มีนานาพรรณกองอยู่บนแผ่นดินกระดานเฝ้าด้วยร้อยไว้ ย่อมไม่ถูกลมพัดกระจัดกระจายไปเพราะเหตุไร เพราะเฝ้าด้วยร้อยไว้ ”

(วินย.1/6/8)

ข้อนี้แสดงว่าพระวินัยเป็นหลักที่สำคัญประการหนึ่ง ที่ทำให้พระพุทธศาสนา ดำรงอยู่นาน แม้แต่ภิกษุจำนวน 500 รูปที่ร่วมประชุมในคราวปฐมสังคายนา ก็ถวายคำแนะนำให้ ท่านพระมหากัสสปะ ผู้เป็นประธาน ดำเนิน การสังคายนาพระวินัยก่อน ดังข้อความว่า

“ผู้มีอายุทั้งหลาย !เอาเถิด เราทั้งหลายจะสังคายนาพระธรรมและพระวินัยกันเพราะว่า ในกาลเบื้องหน้า อธรรมจะรุ่งเรือง ธรรมจะถูกขัดขวาง อวินัยจะรุ่งเรืองวินัยจะถูกขัดขวางในกาลภายหลัง พวกอธรรมวาทะจะมีกำลัง พวกธรรมวาทะจะหย่อนกำลัง พวกอวินัยวาทะจะมีกำลัง พวกวินัยวาทะจะหย่อนกำลัง”

(วินย.อ.2/26)

2.1.1 เหตุผลที่ทรงบัญญัติพระวินัย

การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติพระวินัยนั้นด้วยเหตุผลว่าพระวินัยจะได้เป็นตัวแทนของพระองค์ในอนาคต และอีกประการหนึ่งทรงบัญญัติด้วยอาศัยเหตุผล 10 ประการอันมีความรับว่าดีแห่งสงฆ์เป็นต้นดังพระพุทธพจน์ต่อไปนี้

1) ทรงบัญญัติไว้ในฐานะเป็นตัวแทนพระองค์ดังพุทธภาษิตว่า

“ดูกรอานนทบ้างที่พวกเธอจะพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงแล้วพระศาสดาของพวกเราไม่มีก็ข้อนี้ พวกเธอไม่พึงเห็นอย่างนั้น

ธรรม และวินัยอันใด เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่พวกเธอ ธรรมและวินัยอันนั้น
จักเป็นศาสดาของพวกเธอโดยกาลล่วงไปแห่งเรา ดูกรอานนทบัณฑิตนี้พวกภิกษุยัง
เรียกกันและกันด้วยวาตะว่าอาวุโส จันใด โดยกาลล่วงไปแห่งเรา ไม่ควรเรียกกัน
ฉนั้นนั้น ภิกษุผู้แก่กว่าพึงเรียกภิกษุผู้อ่อนกว่า โดยชื่อหรือโคตร หรือโดยวาตะว่า
อาวุโสแต่ภิกษุผู้อ่อนกว่าพึงเรียกภิกษุผู้แก่กว่าว่ากันตหรืออายัสมา”

(ที.มหา.10 /141/123)

2)ทรงบัญญัติพระวินัยเพื่อประโยชน์ 10 ประการ

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล เราจักบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุ
ทั้งหลาย อาศัยอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการคือ เพื่อการรับว่าดีแห่งสงฆ์ ๑ เพื่อ
ความสำราญแห่งสงฆ์ ๑ เพื่อข่มบุคคลผู้เกียจคร้าน ๑ เพื่ออยู่สำราญแห่งภิกษุผู้มีศีล
เป็นที่รัก ๑ เพื่อป้องกันอาสวะอันจักบังเกิดในปัจจุบัน ๑ เพื่อกำจัดอาสวะอันจัก
บังเกิดในอนาคต ๑ เพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส ๑ เพื่อความ
เลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว ๑ เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม ๑ เพื่อ
ถือตามพระวินัย ๑ เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์ ๑”

(วินย.8/1009/333)

ในอังคุตตรนิกายพระพุทธเจ้าทรงแสดงวัตถุประสงค์ในการบัญญัติพระวินัยเพิ่มเติมอีก 2
ข้อคือ เพื่อการอนุเคราะห์แก่กุลหัตถ์ทั้งหลาย และเพื่อคัดรอนฝักฝ่ายของภิกษุผู้ปรารถนาชั่วร้าย
(อง.ทุก.20/436/123)

จะเห็นได้ว่าวัตถุประสงค์เหล่านี้เน้นประโยชน์แก่ส่วนรวม และพระวินัยนี้เน้นให้เห็นถึง
ความพร้อมเพรียงกันแห่งสงฆ์เป็นหลักแห่งสามัคคีเพราะดำเนินการโดยส่วนรวมจัดเป็นสังฆกรรม
อย่างหนึ่งที่สงฆ์ต้องพร้อมใจกันทำแสดงให้เห็นถึงหน้าที่ที่สงฆ์ต้องรับรู้และปฏิบัติตามอันเป็น
ส่วนแห่งการวัดค่าคือความเคารพในหลักธรรม 6 ประการคือ เคารพในพระไตรรัตน์ เคารพใน
สิกขาบท เคารพในความไม่ประมาทและเคารพในปฏิสันถารคือความต้อนรับแสดงให้เห็นถึงความ
เป็นผู้มีปกติอ่อนน้อมถ่อมตนเคารพกันตามลำดับแห่งอายุกาลพรรษา อันจะเป็นเครื่องคัดละทูล
มานะได้เป็นอย่างดี ทั้งยังเป็นการปิดกั้น ความชั่วต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นทางกายและวาจา เพื่อการ
ป้องกัน มิให้ภิกษุที่มีความประพฤติที่ไร้ความละอายมิให้ได้ช่องในการทำ ความชั่วแสวงหา

ประโยชน์แก่ตนในทางที่มีชอบอันเรียกว่า “มิจฉาชีพ” ฤกษ์ที่มีความประพศุทธิหาเลี้ยงชีพในทางมิชอบทั้งในปัจจุบัน และในอนาคต ซึ่งฤกษ์ที่ไม่มีความละอายพระพุทธเจ้าตรัสเปรียบเทียบเหมือนกันมหาโจร 5 จำพวกดังพระดำรัสที่ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหาโจร ๕ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก มหาโจร ๕ จำพวกเป็นไฉน มหาโจรบางคนในโลกนี้ย่อมปรารถนาว่าเมื่อไรหนอเราจักมีบุรุษร่อยหนึ่ง พันหนึ่ง แวดล้อมแล้ว ท่องเที่ยวไปในคามนิคมและราชธานีทำการเบียดเบียน ตัดเผาผลาญ ต่อมาเขาได้บรรลุความปรารถนานั้นดูกรภิกษุทั้งหลาย ฤกษ์เลวทรามบางรูปในธรรมวินัยนี้ก็ฉนั้นเหมือนกันย่อมปรารถนาว่า เมื่อไรหนอ เราจึงจักมีภิกษุร่อยหนึ่ง พันหนึ่ง แวดล้อมแล้วเที่ยวจาริกไปในคามนิคมและราชธานีอันคฤหัสถ์และบรรพชิตสักการะเคารพนับถือ บูชา ยำเกรง ได้จีวรบิณฑบาต เสนาสนะและกลานปัจจัยเกสับริวารทั้งหลายนี้เป็นมหาโจรจำพวกที่ ๑ มีปรากฏอยู่ในโลกอีกข้อหนึ่งฤกษ์ผู้เลวทรามบางรูปในธรรมวินัยนี้เล่าเรียนธรรมวินัยอันตถาคตประกาศแล้วย่อมยกตนขึ้นนี้เป็นมหาโจรจำพวกที่ ๒ มีปรากฏตัวอยู่ในโลกอีกข้อหนึ่งฤกษ์ผู้เลวทรามบางรูปในธรรมวินัยนี้ยอมตามกำจัดเพื่อนพรหมจารีผู้หมดจดผู้ประพฤติธรรมอันบริสุทธิ์อยู่ด้วยธรรมอันเป็นข้าศึกแก่พรหมจรรย์อันหาญแลได้เป็นมหาโจรจำพวกที่ปรากฏอยู่ในโลก”

(วินย.1/230/332)

2.1.2 ความหมายแห่งพระวินัย

คำว่า “วินัย” มีความหมายเป็น 3 นัย คือ

1. ที่ชื่อว่า วินัย เพราะมีนัยต่าง ๆ คือมีปาติโมกข์ทุเทศ 5 กองอาบัติ 7 มีปาราชิกเป็นต้น มีมาติกา และวิภังค์เป็นต้น
2. ที่ชื่อว่า วินัย เพราะมีนัยพิเศษ คือมีอนุบัญญัติเพิ่มเติมเพื่อทำให้สิกขาบทรัดกุมยิ่งขึ้น หรือผ่อนผันให้เพล ความเข้มงวดลง
3. ที่ชื่อว่า วินัย เพราะมีฝีกอบรมกายและวาจา คือเป็นเครื่องป้องกันความประพฤติที่ไม่เหมาะสมทางกายและทางวาจา (วินย .อ.2/70)

2.1.3 การแบ่งพระวินัย

เพื่อให้คณะสงฆ์มีความประพฤติเรียบร้อยดังงามพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงบัญญัติพระวินัยเพื่อป้องกันความประพฤติเสียหาย และวางโทษแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด ด้วยปรับอาบัติหนักบ้าง เบาบ้าง ทรงแต่งตั้งขนบ ธรรมเนียมซึ่งเรียกว่า “อภิสมาจาร” เพื่อชักนำความประพฤติของภิกษุสงฆ์ให้ดีงาม พระพุทธบัญญัติและอภิสมาจารทั้ง 2 นี้ รวมเรียกว่า พระวินัย พระวินัยนี้เรียกว่ามูลบัญญัติ ข้อที่ทรงบัญญัติเพิ่มเติมทีหลัง เรียกอนุบัญญัติ รวมมูลบัญญัติและอนุบัญญัติเข้าด้วยกัน เรียกว่า “สิกขาบท” สิกขาบทอันหนึ่ง มีหลายอนุบัญญัติก็มีเช่นสิกขาบทปารกคณโกษณะ คือ รับนิมนต์ออกชื่อของกินแล้วรวมกันฉันเป็นหมู่ ทรงสอนให้ตามคราวในเวลาเจ็บ ในฤดูจิวร ในเวลาทำจิรวร ในเวลาเดินทางบกทางเรือ ในคราวอัสดัค ในคราวนิมนต์ของพวกสมณะด้วยกัน เมื่อกล่าวแยกสิกขาบททั้งหมดแล้ว ก็มีสองส่วนด้วยกันคือ อาทิพรหมจริยกาสิกขาและ อภิสมาจาริกาสิกขา

1)อาทิพรหมจริยกาสิกขา

อาทิพรหมจริยกาสิกขาหมายถึงหลักการศึกษาอบรมในส่วนเบื้องต้นคือฝ่ายบทบัญญัติหรือข้อปฏิบัติอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ เรียกว่า “สิกขาบท” แปลว่า ข้อที่ต้องศึกษา นั่นคือ บทบัญญัติสำหรับภิกษุมี 227 สิกขาบท บทบัญญัติสำหรับ ภิกษุณี มี 311 สิกขาบท สิกขาบทเหล่านี้มาในพระปาติโมกข์¹พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สาวกในที่ประชุมสงฆ์ทุกกิ่งเดือนว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิกขาบท 150 ถ้วนนี้ ย่อมมาสู่อุทเทส[คือความสวดในท่ามกลางสงฆ์]ทุกกิ่งเดือนที่กุลบุตรทั้งหลายผู้ปรารถนาประโยชน์ศึกษากันอยู่” (ปาติโมกข์มี 150 ถ้วนนับให้ครบจำนวนได้ดังต่อไปนี้ ปาราชิก 4 สังฆาทิเสส 13 นิสสัคคียปาจิตติย 30 สุทธกิปาจิตติย 92 ปาฏิเทสนียะ 4 อธิกรณสมณะ 7 รวมเป็น 150 ถ้วน แต่ในพระปาติโมกข์ที่สวดกันอยู่ และในคัมภีร์วิภังค์แห่งสิกขาบท แสดงว่า มี 227 สิกขาบท คือเดิมอนิยต 2 เสาขยัตตร 75) สิกขาบทที่มาในพระปาติโมกข์เหล่านี้ปรับอาบัติ² แก่ผู้ล่วงละเมิดระบุนาบัติโดยตรง 4 กอง คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส

¹ปาติโมกข์ ได้แก่อันเป็นข้อปฏิบัติ เป็นเบื้องต้นเป็นจรรยาเป็นเครื่องสำรวม เป็นเครื่องระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธาน เพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย

²อาบัติ หมายถึงการล่วงละเมิดในสิ่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้ามไว้มีดังนี้

- (1)ปาราชิกอาบัตินักภิกษุล่วงแล้วขาดจากความเป็นภิกษุทันที
- (2)สังฆาทิเสสอาบัตินักบวชล่วงละเมิดแล้วต้องอยู่กรรมหรือเรียกว่าเข้าปริวาสกรรม(หมายถึงอยู่ในการควบคุมของคณะสงฆ์จนกว่าจะครบกำหนดตามอาบัติแต่ละตัวที่ละเมิด)

ปาจิตติยทั้งที่เป็นนิสสัคคียปาจิตติย สุตติกปาจิตติยและปาฏิเทศนียะ ที่ไม่ระบุนอบัตไว้แน่นอนอีก 3 กอง คือ อุลลัจจัย ทุกกฎ และทุฬาสิตเป็นพุทธานุญาตเพื่อป้องกันความประพฤติเสียหายและทรงวาง โทษแก่ภิกษุและภิกษุณีผู้ล่วงละเมิดโดยปรับอาบัติ หนักบ้าง เบาบ้าง ตามสมควรแก่กรณี อาทิ พรหมจริยกาสิกขานี้ สงฆ์ต้องยกขึ้นสวดทุกกึ่งเดือนเรียกว่า “พระปาติโมกข์”

2) อภิสมจาริกาสิกขา

อภิสมจาริกาสิกขา หมายถึง หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายขนบธรรมเนียมที่จะทำให้ภิกษุ สงฆ์ และภิกษุณีสงฆ์มีความประพฤติปฏิบัติและความเป็นอยู่เหมาะสมงดงามและมีคุณค่ามากยิ่งขึ้น เช่น ข้อปฏิบัติในเสขียวัตรทั้ง 75 สิกขาบท ซึ่งว่าด้วยการนุ่งห่ม การฉันภัตตาหาร การยืน การเดิน การนั่งเป็นต้น เป็นที่เกิดแห่งความเลื่อมใสแก่ผู้พบเห็นเรียกว่าส่วนแห่งอาจารย์ดั่งปรากฏ ในอภิธรรมปิฎกวิภังค์เล่ม 35 ว่า

“ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา ความไม่ล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า อาจารย์ สีสสังวร แม้ทั้งปวงก็เรียกว่าอาจารย์ ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ไม้ไผ่ ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ใบไม้ ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ดอกไม้ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ผลไม้ ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้จุกสำหรับอาบย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ไม้ชำระฟัน ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการพุดยักย่องเพื่อต้องการให้เขารัก ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการพุดที่จริงที่เล่นเสมอด้วยแกงั่ว ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการเป็นคนรับเลี้ยงเด็ก ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการรับใช้มรวาส ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยมิจลา อาชีวะที่พระพุทธเจ้าทรง ดำหนิอย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า อาจารย์”

(อภิ.วิ.35/604/282)

(3) อุลลัจจัยอาบัติหนักรองลงมาจากปาราชิกและสังฆาติเสส เกิดขึ้นเมื่อตั้งใจจะละเมิด 2 อย่างข้างต้นนั้นแต่ทำไม่สมบูรณ์เช่นตั้งใจจะฆ่าเขาแต่เขาไม่ตายต้องอุลลัจจัยบางที่เรียก อนินยต (ไม่แน่) แต่อนินยตไม่ใช่ชื่ออาบัติ

(4) ปาจิตติยอาบัติอย่างเบาทำผิดแล้วต้องแสดงก็เปิดเผยแก่ภิกษุที่ไม่ต้องอาบัติอย่างเดียวกัน

(5) ปาฏิเทศนียะความผิดที่ต้อง “แสดงคืน” คือต้องอาบัติเกี่ยวกับบุคคลใดให้แสดงแก่บุคคลนั้น

(6) ทุกกฎ อาบัติอย่างเบาส่วนมากเกี่ยวกับมารยาทต่าง ๆ ที่ไม่เหมาะสม

(7) ทุฬาสิต (พุดไม่ดี) อาบัติเบาเกิดจากความผิดพลาดในการพุดที่ไม่เหมาะสม

“ภิกษุผู้มีความเคารพมีความยำเกรงถึงพร้อมด้วยหิริโอตตปปะนัง
เรียบร้อยห่มเรียบร้อยมีกิริยาก้าวไป ออกลับ แล เหลียว กู้แขนเหยียดแขน น้า
เลื่อมใส จักขุทอดลง ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถรักษาทวารในอินทรีทั้งหลาย รู้
ประมาณในโภชนะประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งชาคริยธรรม(การประกอบความเพียร
เครื่องต้นอยู่คือเพียรพยายามปฏิบัติธรรมไม่เห็นแก่่อนต้นตัวอยู่เป็นนิตย์ชำระ
จิตไม่ให้มีนิวรณ์)กอบด้วยสติสัมปชัญญะ มกน้อยสันโดษไม่คลุกกลีด้วยหมู่
ปรารภความเพียรกระทำด้วยความเคารพในอภิสมมา จาริกสิกขาทั้งหลายมาไป
ด้วยความเคารพและยำเกรงอยู่ความเป็นผู้มีความเคารพเป็นอาทินี้เรียกว่า อาจารย์
พึงทราบอาจารย์ดังนี้ก่อน“

(วิสุทฐิ.1/40)

ในอภิธรรมปิฎกวิภังค์พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนอาจารย์ที่ภิกษุไม่ควรประพฤติปฏิบัติอัน
ตรงกันข้ามกับหลักแห่งอาจารย์ว่า

“อนาจารย์ เป็นไฉน ความล่งละเมิดทางกาย ความล่งละเมิดทางวาจา
ความล่งละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า อนาจารย์ ความเป็นผู้ทุศีล แม้
ทั้งปวงก็เรียกว่าอนาจารย์ ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย่อมเลี้ยงชีวิตด้วยการให้ไม้ไผ่
หรือด้วยการให้ใบไม้ หรือด้วยการให้ดอกไม้หรือด้วยการให้ผลไม้ หรือด้วยการ
ให้จุณสำหรับอาบ หรือด้วยการให้ไม้ชำระฟัน หรือด้วยการพุดยกลงเพื่อ
ต้องการให้เขารัก หรือด้วยการพุดที่จริงที่เล่นเสมอด้วยแกงถั่ว หรือด้วยการเป็น
คนรับเลี้ยงเด็ก หรือด้วยการรับใช้มรวาส หรือด้วยมิจณาอาชีวะที่พระพุทธเจ้า
ทรงตำหนิอย่างใดอย่างหนึ่งนี้เรียกว่า อนาจารย์”

(อภิ.วิ.35/604/282)

“ภิกษุบางรูปในศาสนานี้เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นโคจร หรือมีหญิงหม้าย
สาวที่อบันตะกะ ภิกษุณี และโรงสุราเป็นโคจร เป็นผู้คลุกคลีอยู่กับพระราชากับ
มหาอำมาตย์ กับเดียรถีย์ โดยการสังสรรค์กับคลุหัตถ์อย่างไม่สมควร ก็หรือว่า
ย่อมเสพย่อมคบ ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ซึ่งตระกูลทั้งหลายที่ไม่มีศรัทธาไม่เลื่อมใสที่
คำว่าเอาที่มุ่งสิ่งอันไม่มีประโยชน์ (ให้) มุ่งสิ่งที่ไม่เกื้อกูล (ให้) มุ่งความไม่ผาสุก
(ให้) มุ่งความไม่เกษมจากโยคะ (ให้) แก่พวกภิกษุณีอุบาสกอุบาสิกา”

(วิสุทฐิ.1/37)

“ภิกษุทุกรูปในศาสนานี้ แม้อยู่ในชุมชนสงฆ์ ก็ไม่กระทำความยำเกรง ยืนเบียดบัง นั่งเบียดบังซึ่งภิกษุทั้งหลายผู้เถระ ยืนหน้า (ท่าน) บ้างนั่งหน้า (ท่าน) บ้าง นั่งอาสนะสูง (กว่าท่าน) บ้างนั่งคลุมศีรษะบ้างยืนคำศีรษะ (ท่าน) พุดบ้าง ยกมือขวักไขว่พุดบ้าง เมื่อภิกษุผู้เถระไม่สวมรองเท้าจงกรมอยู่ ตนสวมรองเท้าจงกรมบ้าง เมื่อท่านจงกรมอยู่ในที่จงกรมต่ำ ตนจงกรมบนที่จงกรมสูง บ้าง เมื่อท่านจงกรมอยู่ที่พื้นดินตนจงกรมบนที่จงกรมบ้าง ยืนแทรกบ้าง นั่งแทรก บ้างซึ่งภิกษุผู้เถระกันภิกษุใหม่ด้วยอาสนะบ้าง ยังไม่ทันขอโอกาสภิกษุผู้เถระแม้ ในเรือนไฟชนพื้นไป ปิดประตูไป แม้ที่ท่าน้ำ เดินเสียดสีภิกษุผู้เถระลงไปบ้าง ลงก่อนบ้าง เบียดอาบบ้าง อาบก่อนบ้างเบียดขึ้นบ้าง ขึ้นก่อนบ้าง แม้เข้าไปสู่ ณะเวกบ้านก็เดินเบียดเสียดภิกษุผู้เถระ ไปบ้างไปก่อนท่านบ้าง หลีกขึ้นหน้าพระ เถระไปบ้าง อนึ่ง ห้องเรือนของตระกูลทั้งหลายที่เป็นห้องลับและเขาปิดไว้ซึ่ง เป็นที่กุลสตรีกุลมารี้นั่งกันก็ผลุนผลันเข้าไปในห้องนั้นบ้าง ลูบคลำศีรษะ เด็กชายบ้าง นี้เรียกว่าอนาจาระทางกาย”

(วิสุทธิ.1/31-40)

ในส่วนแห่งอนาจาระนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรับอาบัติทุกกฎเป็นอย่างต่ำ เพราะเป็นกิริยา อันไม่สมควร ไม่ก่อให้เกิดความเลื่อมใสแก่ผู้พบเห็นทั้งไม่เป็นไปเพื่อความขัดเกลากิเลส จะสังเกต ได้ว่า กิริยาของพระภิกษุสงฆ์นั้นต้องเรียบร้อย และแตกต่างจากคฤหัสถ์ทั้งทางด้านการยืน การเดิน การนั่ง และการนอน ตลอดถึงความประพฤติอย่างอื่น ทั้งนี้เพราะพระภิกษุที่บวชเข้ามาใน พระพุทธศาสนาย่อมมีจุดมุ่งหมายอันเดียวกันคือ “การกระทำให้งามซึ่งพระนิพพาน” ดังนั้นความ ประพฤติอันเป็นส่วนแห่งมารยาทอันเป็นอจาระจึงเป็นสิ่งจำเป็นเบื้องต้นแห่งความขัดเกลากิเลส และยัง ป้องกันอันตรายต่าง ๆ จากการต้องอาบัติหลัก ๆ ได้ตัวอย่างเช่น การคลุกคลีด้วยคฤหัสถ์อาจเกิด โทษทางอาบัติได้ ทั้งนี้เพราะเกิดจากความคุ้นเคยกันเกิดขอบเขตภิกษุผู้มีความประพฤติตามหลัก แห่งอภิสมาจารแล้วย่อมได้รับอานิสงส์ทั้งแก่ตนและแก่พระศาสนาตัวอย่างเช่น พระอัสสชิเถระที่ ได้พระสารีบุตรมาเป็นศิษย์ และส่งผลตามมาก็คือพระสารีบุตรได้นำอุปัฏฐากของตนเข้ามาบวชใน พระพุทธศาสนาและได้เป็นกำลังสำคัญแก่พระศาสนาในการต่อมาในเรื่องของการประพฤติตาม หลักแห่งอภิสมาจารนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสอานิสงส์ไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็พรหมจรรย์มีสิกขาเป็นอานิสงส์อย่างไร สิกขาคือ อภิสมาจารเราบัญญัติแก่สาวกทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ เพื่อความเลื่อมใสของผู้ที่

ยังไม่เลื่อมใสเพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นของผู้ที่เลื่อมใสแล้ว ศึกษา คืออภิสมภารเรา
บัญญัติแล้วแก่สาวกเพื่อความเลื่อมใสของผู้ที่ยังไม่เลื่อมใสเพื่อความเลื่อมใส
ยิ่งขึ้นของผู้ที่เลื่อมใสแล้ว ด้วยประการใดสาวกนั้นเป็นผู้มีปกติไม่ทำสิกขานั้น
ให้ขาด ไม่ให้ทะลุไม่ให้ต่างไม่ให้พร้อย ย่อมสมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบท
ทั้งหลาย ด้วยประการนั้น ๆ ”

(อก.จตุกก.21 /245/228)

2.2 หลักการประกาศทางพระวินัย

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงประกาศพระวินัยคือ ข้อห้ามอันเป็นพุทธานุญาต เพื่อเป็น
แบบอย่างให้คณะสงฆ์ได้ถือปฏิบัติอย่างถูกต้อง การประกาศสอบสวนและตัดสินอาบัตินั้นพระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงยึดวัตถุประสงค์ 10 ประการดังกล่าวข้างต้นเป็นเกณฑ์และทรงประกาศปรับอาบัติ
ด้วยพระองค์เอง หลังจากที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรินิพพานไปแล้ว คณะสงฆ์ได้ยึดหลักในการ
ปรับอาบัติตามแบบอย่างของพระองค์ทุกชั้นตอน โดยยึดหลักแห่งพระวินัยที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้
โดยมิได้เพิกถอนหรือเพิ่มเติมสิกขาบทส่วนใดส่วนหนึ่ง แต่อย่างไรก็ตามคณะสงฆ์จำเป็นต้องวาง
กฎบางประการให้ครอบคลุมสภาพสังคมในปัจจุบันบ้างเช่น ในประเทศไทยได้ออกประกาศทาง
คณะสงฆ์ขึ้นเช่นพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ในการประกาศทางพระวินัยนี้มีการทำเป็นขั้นตอนและ
จำแนกตามความหนักเบาและประเภทแห่งอาบัติแต่ละอย่าง แต่มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกันคือสงฆ์
ต้องรับรู้และยอมรับโดยมีกระบวนการได้สวนอย่างละเอียดถึงความเป็นจริงตามวัตถุประสงค์แห่งอาบัติ
บุคคล สถานการณ์ที่เกี่ยวข้องและสภาวะจิตในขณะที่ทำนั้น ๆ ว่าพร้อมที่จะเป็นองค์แห่งอาบัติ
หรือไม่

2.2.1 กระบวนการสอบสวนทางพระวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำเอง

1. ทรงให้มีการประชุมสงฆ์
2. ตรัสเรียกผู้ก่อเหตุและผู้เกี่ยวข้อง
3. ทรงได้สวนถึงสาเหตุที่ภิกษุนั้นถูกดำเนินคดีว่าเป็นจริงหรือไม่
4. เมื่อทราบว่าเป็นจริงแล้วทรงดำเนินชี้โทษแห่งความเป็นผู้ไม่สำรวมไม่
สมควรแก่สมณสาธูป และความเป็นผู้เลี้ยวจาก และทรงประกาศปรับอาบัตินั้น ๆ

2.2.2 แบบอย่างกระบวนการสอบสวนทางพระวินัย

กรณีตัวอย่างการไต่สวนพระสุทินน์ผู้เป็นต้นบัญญัติหรือปฐมบัญญัติแห่งปาราชิกดังนี้

“ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประชุมภิกษุสงฆ์ ในพระเหตุเป็นมูลเค้าในเพราะเหตุแรกเกิดนั้น แล้วทรงสอบถามพระสุทินน์ว่าดูกรสุทินน์ ข้าว่าเธอเสพเมถุนธรรม¹ในปฺราณพุตฺติกา²จริงหรือพระสุทินน์ทูลรับว่า จริงพระพุทธเจ้าข้าพระผู้มีพระภาคทรงติเตียนว่า ดูกรโมฆบุรุษ³ การกระทำของเธอนั้น ไม่เหมาะ ไม่สม ไม่ควร ไม่ใช่กิจของสมณะ ใช้ไม่ได้ ไม่ควรทำ เธอบวชในธรรมวินัยที่เรากล่าวไว้คือนั้นแล้ว โฉนจึงไม่ประพฤติพรมจรรย์ ให้บริบูรณ์บริสุทธิ์ได้ตลอดชีวิตเล่า ดูกรโมฆบุรุษ ธรรมอันเราแสดงแล้วโดยเอนกปริยาย เพื่อคลายความกำหนัดไม่ใช่เพื่อมีความกำหนัด เพื่อความพราก ไม่ใช่เพื่อความประกอบ เพื่อความไม่ถื้อมันไม่ใช่เพื่อมีความถื้อมันมิใช่หรือ เพื่อธรรมชื่อนั้นอันเราแสดงแล้ว เพื่อคลายความกำหนัด เธอยังจักคิดเพื่อมีความกำหนัด เราแสดงเพื่อความพราก เธอยังจักคิดเพื่อความประกอบ เราแสดงเพื่อความไม่ถื้อมัน เธอยังจักคิดเพื่อมีความถื้อมันดูกรโมฆบุรุษธรรมอันเราแสดงแล้วโดยเอนกปริยาย เพื่อเป็นที่สํารอกแห่งราคะ เพื่อเป็นที่สร้างแห่งความเมา เพื่อเป็นที่ดับสูญแห่งความกระหาย เพื่อเป็นที่หลุดถอนแห่งอาลัย เพื่อเป็นที่เข้าไปตัดแห่งวิญญะ เพื่อเป็นที่สิ้นแห่งตัณหา เพื่อเป็นที่สํารอกแห่งตัณหาเพื่อเป็นที่ดับแห่งตัณหาเพื่อออกไปจากตัณหาชื่อวานะมิใช่หรือดูกรโมฆบุรุษ การละกาม การกำหนดรู้ความหมายในกาม การกำจัดความระหายในกาม การเพิกถอนความตริกอันเกี่ยวด้วยกาม การระงับความกลัดกลุ้มเพราะกามเราบอกไว้แล้วโดยเอนกปริยาย มิใช่หรือ ดูกรโมฆบุรุษ องค์กํานิคอันเธอสอดเข้าไปในปากอสรพิษที่มีพิษร้าย ยังคิดว่าอันองค์กํานิคที่เธอสอดเข้าไปในองค์กํานิคของมาตุคามไม่ดีเลยองค์กํานิคอันเธอสอดเข้าไปในปากงูเห่า อันเธอสอดเข้าไปในหลุมถ่านเพลิงที่ติดไฟลุกโชน ยังคิดว่าอันองค์กํานิคที่เธอสอดเข้าไปในองค์กํานิคมาตุคามไม่ดีเลย ข้อที่ว่าคตินั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลผู้สอดองค์กํานิคเข้าไปในปาก

¹ เสพเมถุนหมายถึงการเสพกามอย่างคลุกคลีอันเป็นข้อห้ามที่บรรพชิตทำไม่ได้

² ปฺราณพุตฺติกาหมายถึงอดีตเมื่อก่อนของพระสุทินน์ก่อนที่จะบวช

³ โมฆบุรุษหมายถึงบุรุษผู้เปล่าหาสาระไม่ได้

อสรพิษเป็นต้นนั้นฟังถึงความตายหรือความทุกข์เพียงแค่ว่า ซึ่งมีการกระทำนั้น เป็นเหตุและเพราะการกระทำนั้นเป็นปัจจัย เบื้องหน้าแต่แตกกายตายไปไม่ฟัง เข้าถึง อบาย ทุกติ วินิชาติ นรค ส่วนบุคคลผู้ทำการสอดส่องคำนึง เข้าในองค์ กำนัดมาตุคามนั้น เบื้องหน้าแต่แตกกายตายไป ฟังเข้าถึง อบาย ทุกติวินิชาติ นรค ซึ่งมีการกระทำนั้นเป็นเหตุอุกรโมฆบุรุษ เมื่อการกระทำนั้นมีโทษอยู่ เธอยัง ได้ชื่อว่าได้ต้องอสังกรรม อันเป็นเรื่องของชาวบ้าน เป็นมรรยาทของคนชั้นต่ำ อันชั่วหยามมีน้ำเป็นที่สุด มีในที่ลับ เป็นของคนคู่ อันคนคู่ร่วมกันเป็นไป เธอ เป็นคนแรกที่กระทำอุกฤษฏกรรม เป็นหัวหน้าของคนเป็นอันมาก การกระทำของ เธอ นั้น ไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส หรือเพื่อความ เลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้วโดยที่แท้การกระทำของเธอ นั้น เป็นไปเพื่อ ความไม่เลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใสและเพื่อความเป็นอย่างอื่นของชนบาง พวกที่เลื่อมใสแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงติเตียนพระสุทินน์โดยเอนกปริยายดังนี้ แล้ว ตรัสโทษแห่งความเป็นคนเลี้ยยาก ความเป็นคนบำรุงยาก ความเป็นคนมัก มาก ความเป็นคนไม่สันโดษ ความคลุกคลีความเกียจคร้าน ตรัสคุณแห่งความ เป็นคนเลี้ยง่าย ความเป็นคนบำรุงง่าย ความมักน้อย ความสันโดษ ความขัด เกลา ความกำจัดอาการที่น่าเลื่อมใส การไม่สะสม ประารภความเพียร โดยเอนก ปริยายทรงกระทำธรรมิกถาที่สมควรแก่เรื่องนั้นที่เหมาะสมแก่เรื่องนั้นแก่ภิกษุ ทั้งหลายแล้ว รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่าดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล เรา จักบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุทั้งหลาย อาศัยอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการ คือ เพื่อ การรับว่าดีแห่งสงฆ์ ๑ เพื่อความสำราญแห่งสงฆ์ ๑ เพื่อข่มบุคคลผู้เกื้อยาก ๑ เพื่ออยู่สำราญแห่งภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก ๑ เพื่อป้องกันอาสวะอันจักบังเกิดใน ปัจจุบัน ๑ เพื่อกำจัดอาสวะอันจักบังเกิดในอนาคต ๑ เพื่อความเลื่อมใสยิ่งของ ชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส ๑ เพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว ๑ เพื่อ ความตั้งมั่นแห่งพระสังฆธรรมเพื่อถือตามพระวินัย ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลายก็แลพวก เธอพึงยกลีกขาบทนี้ขึ้นมาแสดงอย่างนี้ว่าดังนี้”

(วินย.1/20/25)

2.3 หลักมหาปเทศ 4

เมื่อภิกษุสงฆ์ถกเถียงกันเกี่ยวกับธรรมวินัย และหาข้อยุติไม่ได้ หลักการที่จะนำมาใช้ในการตัดสินเรื่องนี้ก็คือหลักมหาปเทศ 4 ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือหลักมหาปเทศ 4 ฝ่าย

พระวินัยและหลักมhapเทส 4 ฝ่ายพระสูตร การแยกเช่นนี้ก็เพื่อให้เห็นชัดเจนว่า ถ้าปัญหาเกิดขึ้นในส่วนไหนก็ควรตรวจดูโดยส่วนนั้น ทั้งนี้ภิกษุสงฆ์ต้องยึดพระดำรัสที่ตรัสไว้เป็นสำคัญ

2.3.1 หลักมhapเทส 4 ฝ่ายพระวินัย

เมื่อสงฆ์เกิดสงสัยหรือรังเกียจในพระบัญญัติว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้จริงหรือไม่ เช่น มีภิกษุสงฆ์กล่าวอ้างว่าได้ฟังต่อหน้าพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ต่อหน้าสงฆ์หมู่ใหญ่ ต่อหน้าพระเถระทั้งหลาย หรือต่อหน้าพระเถระบางรูป พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่พึงให้คัดค้านและไม่พึงให้เชื้อทันทีแต่ทรงให้ตรวจสอบและเทียบเคียงจากพระสูตรและพระวินัยเสียก่อน ถ้าตรงตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสจึงควรเชื้อ และปฏิบัติตาม พระผู้มีพระภาคได้ตรัสประธานสำหรับอ้าง 4 ข้อในวัตถุเป็นกัปปิยะและอกัปปิยะ ดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดที่เราไม่ได้ห้ามไว้ว่า สิ่งนี้ไม่ควร หากสิ่งนั้นเข้ากับสิ่งที่ไม่ควรขัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควรแก่เธอทั้งหลายดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เราไม่ได้ห้ามไว้ว่า สิ่งนี้ไม่ควร หากสิ่งนั้นเข้ากับสิ่งที่ควรขัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควรแก่เธอทั้งหลายดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดที่เราไม่ได้อนุญาตไว้ว่า สิ่งนี้ควร หากสิ่งนั้นเข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควรแก่เธอทั้งหลายดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดที่เราไม่ได้อนุญาตไว้ว่า สิ่งนี้ควร หากสิ่งนั้นเข้ากับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควรแก่เธอทั้งหลาย”

(วินย.5/92/104)

2.3.2 หลักมhapเทส 4 ฝ่ายพระสูตร

มhapเทส 4 ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ณ อนันทเจดีย์ ในเขตโกคนคร โดยตรัสเทศนามhapเทส 4 ฝ่ายพระสูตรว่า “ถ้ามีผู้มาอ้างพระศาสดา สงฆ์ คณะ หรือบุคคล แล้วแสดงว่านี้ธรรมนี้วินัย นี้สัตตสุสานน์ อย่าด่วนรับหรือปฏิเสธ พึงสอบดูกับพระสูตรและพระวินัย ถ้าไม่ตรงกันพึงเข้าใจว่า นั่นไม่ใช่คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ถ้าตรงกันพึงทราบว่ นั่นเป็นคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าดังปรากฏในพระพุทธพจน์ ดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้พึงกล่าวอย่างนี้ว่า อาวุโส ข้าพเจ้าได้ฟังมา ได้รับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า นี่เป็นธรรมนี้เป็นวินัย นี่เป็นคำสั่งสอนของพระศาสดา ดังนี้ พวกเธอไม่พึงขึ้นชมไม่พึงคัดค้านคำกล่าวของภิกษุนั้น ครั้นแล้วพึงเรียนบทและพยัญชนะเหล่านั้นให้ดี แล้วสอบสวนในพระสูตร เทียบเคียงในพระวินัย ถ้าสอบสวนในพระสูตร เทียบเคียงในพระวินัยลงในพระสูตรไม่ได้ เทียบเคียงในพระวินัยไม่ได้ พึงถึงความตกลงในข้อนี้ว่า นี้มีใช้คำของพระผู้มีพระภาคแน่นอน และภิกษุนี้จำมาผิดแล้ว ดังนั้น พวกเธอพึงทิ้งคำกล่าวนั้นเสีย ถ้าเมื่อสอบสวนในพระสูตร เทียบเคียงในพระวินัย ลงในพระสูตรได้ เทียบเคียงในพระวินัยได้ พึงถึงความตกลงในข้อนี้ว่า นี่เป็นคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคแน่นอน และภิกษุนี้จำมาถูกต้องแล้วดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงทรงจำหาประเทศข้อที่หนึ่งไว้ ๔ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พึงกล่าวอย่างนี้ว่า สงฆ์พร้อมทั้งพระเถระ พร้อมทั้งปาโมกข์ อยู่ในอวาสนโน้น ข้าพเจ้าได้ฟังมา ได้รับมาเฉพาะหน้าสงฆ์นั้นว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นคำสั่งสอนของ พระศาสดา ดังนี้ พวกเธอไม่พึงขึ้นชมไม่พึงคัดค้านคำกล่าวของภิกษุนั้น ครั้นแล้ว พึงเรียนบทและพยัญชนะเหล่านั้นให้ดี แล้วสอบสวนในพระสูตร เทียบเคียงในพระวินัยถ้าเมื่อสอบสวนในพระสูตร เทียบเคียงในพระวินัย ลงในพระสูตรไม่ได้ ลงในพระวินัยไม่ได้ พึงถึงความตกลงในข้อนี้ว่า นี้มีใช้ คำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคแน่นอน และภิกษุสงฆ์นั้นจำมาผิดแล้ว ดังนั้นพวกเธอพึงทิ้งคำกล่าวนั้นเสียถ้าเมื่อสอบสวนในพระสูตร เทียบเคียงในพระวินัย ลงในพระสูตรได้ เทียบเคียงในพระวินัยได้ พึงถึงความตกลงในข้อนี้ว่า นี่เป็นคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคแน่นอน และภิกษุสงฆ์นั้นจำมาถูกต้องแล้วดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงทรงจำหาประเทศข้อที่สองไว้ ๔ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้เป็นเถระมากรูปอยู่ในอวาสนโน้น เป็นพหูสูต มีอาคมอันมาถึงแล้ว เป็นผู้ทรงธรรม ทรงวินัยทรงมคคา ข้าพเจ้าได้ฟังมา ได้รับมาเฉพาะหน้าพระเถระเหล่านั้นว่า นี่เป็นธรรมนี้เป็นวินัยนี้เป็นคำสั่งสอนของพระศาสดา ดังนี้ พวกเธอไม่พึงขึ้นชม ไม่พึงคัดค้านคำกล่าวของภิกษุนั้น ครั้นแล้ว พึงเรียนบทและพยัญชนะเหล่านั้นให้ดี แล้วสอบสวนในพระสูตรเทียบเคียงในพระวินัย ถ้าเมื่อสอบสวนในพระสูตร เทียบเคียงในพระวินัยลงในพระสูตรไม่ได้ ลงในพระวินัยไม่ได้ พึงถึงความตกลงในข้อนี้ว่า นี้มีใช้ คำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคแน่นอน และพระเถระเหล่านั้นจำมาผิดแล้ว

ดังนั้นพวกเธอพึงฟังคำกล่าวนั้นเสีย ถ้าเมื่อสอบสวนในพระสูตร เทียบเคียงในพระวินัยลงในพระสูตรได้ เทียบเคียงในพระวินัยได้ ฟังถึงความตกลงในข้อนี้ว่า นี่เป็นคำของพระผู้มีพระภาคแน่นอน และพระเถระเหล่านั้นจำมาถูกต้องแล้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงทรงจำหาประเทศข้อที่สามนี้ไว้ ๔ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้เป็นเถระอยู่ในอาวาสโน้น เป็นพหูสูต มีอาคมอันมาถึงแล้ว เป็นผู้ทรงธรรม ทรงวินัยทรงมัตติกา ข้าพเจ้าได้ฟังมา ได้รับมาเฉพาะหน้าพระเถระนั้นว่า นี่เป็นธรรมนี้เป็นวินัยนี้เป็นคำสั่งสอนของพระศาสดา ดังนี้ พวกเธอไม่ฟังขึ้นชม ไม่ฟังคัดค้านคำกล่าวของภิกษุนั้น ครั้นแล้ว ฟังเรียนบทและพยัญชนะเหล่านั้นให้ดีแล้วสอบสวนในพระสูตร เทียบเคียงในพระวินัยถ้าเมื่อสอบสวนในพระสูตรเทียบเคียงในพระวินัยลงในพระสูตรไม่ได้ ลงในพระวินัยไม่ได้ ฟังถึงความตกลงในข้อนี้ว่า นี่มิใช่คำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคแน่นอน และพระเถระนั้นจำมาผิดแล้ว ดังนั้น พวกเธอพึงฟังคำกล่าวนั้นเสีย ถ้าเมื่อสอบสวนในพระสูตร เทียบเคียงในพระวินัย ลงในพระสูตรได้ เทียบเคียงในพระวินัยได้ ฟังถึงความตกลงในข้อนี้ว่า นี่เป็นคำของพระผู้มีพระภาคแน่นอน และพระเถระนั้นจำมาถูกต้องแล้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงทรงจำหาประเทศทั้ง 4 เหล่านี้ไว้ ละนะนี้แล ฯ”

(ที.ม.10 /112-116/101-103)

สรุปใจความแห่งมหาปเทศ 4 ข้อดังนี้

- 1.หากมีภิกษุกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาเฉพาะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัยนี้เป็นสัตตสุตตัน
- 2.หากมีภิกษุกล่าวว่า ในอาวาสชื่อโน้นมีสงฆ์อยู่พร้อมด้วยพระเถระ พร้อมด้วยปาโมกข์ ข้าพเจ้าได้สดับรับมาเฉพาะหน้าสงฆ์นั้นว่านี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัยนี้เป็นสัตตสุตตัน
- 3.หากมีภิกษุกล่าวว่า ในอาวาสชื่อโน้นมีภิกษุผู้เป็นพระเถระอยู่จำนวนมากเป็นพหูสูต ถึงอาคม(ถือชำนาญในพุทธพจน์ทั้ง 5 นิกาย) ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมัตติกา ข้าพเจ้าได้สดับรับมาเฉพาะหน้าพระเถระเหล่านั้นว่านี่เป็นธรรม ว่านี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัยนี้เป็นสัตตสุตตัน
- 4.หากมีภิกษุกล่าวว่า ว่านี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัยนี้เป็นสัตตสุตตัน ในอาวาสชื่อโน้นมีภิกษุผู้เป็นพระเถระรูป 1 เป็นพหูสูต ถึงอาคม ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมัตติกา ข้าพเจ้าได้สดับรับมาเฉพาะหน้าพระเถระรูปนั้นว่านี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นสัตตสุตตัน

เมื่อเทียบเคียงบทและพยัญชนะเหล่านั้นแล้วไม่เข้ากับพระสูตรพระวินัยพึงสันนิษฐานว่านี่ไม่ใช่พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าแน่นอนก็ให้ทิ้งเสีย ถ้าเข้ากับพระสูตรและพระวินัย พึงสันนิษฐานว่านี่เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าแน่นอนก็ให้รับตามนั้น

2.4 หลักอภิรันธ์และการระงับอภิรันธ์

การประกาศและปรับอาบัติในเบื้องต้นนั้น เป็นแต่อาบัติที่ภิกษุผู้ต้อง(ล่วงละเมิด)อาบัติแล้วยอมรับ และแก้ไขตามพุทธานุญาตซึ่งไม่ก่อให้เกิดเป็นคดีขึ้นมา แต่บางครั้งปัญหาเรื่องความทะเลาะเบาะแว้งในเรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับธรรมและวินัยยังคงเกิดด้วยอาศัยทิฐิและมานะความไม่เข้าใจอย่างละเอียดในสิกขาบทรวมไปถึงการแบ่งพรรคแบ่งพวก ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเช่นเรื่องภิกษุชาวเมืองโกสัมพีที่ทะเลาะกันเรื่องพระธรรมวินัย เรื่องภิกษุชาววัชชีที่ล่วงละเมิดในวัตถุ 10 ประการ และเรื่องการกล่าวหากันในเรื่องการล่วงละเมิดในอาบัติทั้งที่มีมูลและไม่มีมูล (เรื่องที่เป็นจริงและเรื่องไม่เป็นจริง) ล้วนแล้วแต่เป็นปัญหาที่มีความสำคัญแก่คณะสงฆ์ทั้งสิ้นปัญหาเหล่านั้นเรียกว่าอภิรันธ์แบ่งออกเป็น 4 ประเภทด้วยกันตามเหตุแห่งอภิรันธ์คือ

- 1.วิวาทาธิรันธ์ หมายถึงการเถียงกันด้วยเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระธรรมวินัย คือเถียงกันว่าสิ่งนี้เป็นพระวินัย สิ่งนี้ไม่เป็นพระวินัย สิ่งนี้เป็นธรรม สิ่งนี้ไม่เป็นธรรม
- 2.อนุวาทาธิรันธ์ หมายถึงการโจทก์และการกล่าวหาด้วยอาบัติชนิดต่าง ๆ
- 3.อาปัตตาทิรันธ์ หมายถึงการต้องอาบัติ การปรับอาบัติ และการแก้ไขตัวเพื่อให้พ้นจากอาบัติ
- 4.กิจจาธิรันธ์ หมายถึงกิจธุระต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแล้ว สงฆ์จะต้องทำโดยเป็นสังฆกรรมเช่นให้ผ้ากฐิน ให้อุปสมบท เป็นต้น (วินย.6/632/299)

หลักการที่สำคัญเหล่านี้สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้เพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับอภิรันธ์ต่าง ๆ เรียกว่าหลักการระงับอภิรันธ์ อันมีคณะสงฆ์เป็นใหญ่ ดำเนินการตรวจสอบวินิจฉัย และตัดสินอภิรันธ์ที่เกิดขึ้นให้สงบเรียบร้อย ด้วยวิธีการที่หลากหลาย และให้ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องเข้ามามีส่วนร่วมในการวินิจฉัยและตัดสินอภิรันธ์นั้น ซึ่งพระพุทธองค์ได้ทรงบัญญัติแบบปฏิบัติในการวินิจฉัยและวิธีระงับอภิรันธ์ไว้ในบาลีพระปาฏิโมกข์ว่า “อภิรณสมถะ” หรือเรียกว่า “สมถวินัย” ซึ่งสามารถจำแนกออกเป็น 7 อย่างคือ

- 1.สัมมาวินัย การระงับอภิรันธ์ ในที่พร้อมหน้า บุคคล วัตถุ ธรรม
- 2.สติวินัย การระงับอภิรันธ์ ด้วยยกให้ว่าพระอรหันต์เป็นผู้มีสติ

3.อมุพหวินัย	การระงับอธิกรณ์ด้วยการยกประโยชน์ไว้ในขณะเป็นบ้า
4.ปฏินญาตภณะ	การระงับอธิกรณ์ด้วยถือตามคำรับของจำเลย
5. เขยยลิกา	การระงับอธิกรณ์ด้วยถือเสียงข้างมากเป็นประมาณ
6.ตสสปปิยลิกา	การระงับอธิกรณ์ด้วยการลงโทษแก่ผู้ผิด
7.ดินวัตถการะ	การระงับอธิกรณ์ด้วยให้ประณีประนอมหรือเลิกแล้วกันไป

2.4.1 วิวาทาธิกรณ์

วิวาทาธิกรณ์หมายถึงการทะเลาะกันเกี่ยวกับความเห็นเรื่องธรรมและวินัยว่าอย่างไร ถูกต้องอย่างไรผิดของคณะสงฆ์ผู้กล่าวเถียงกัน วิวาทาธิกรณ์นั้นมีทั้งดีทั้งไม่ดี และเป็นกลาง ๆ ถ้ามีความปรารถนาดีต่อธรรมวินัยเรียกว่า มีจิตอันเป็นกุศล ถ้าปรารถนาไม่ดีเรียกว่ามีจิตอันเป็นอกุศลโดยเถียงกันว่าสิ่งนี้เป็นธรรม เป็นวินัย สิ่งนี้ไม่ใช่ธรรมไม่ใช่วินัย พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่าอย่างนี้ไม่ได้ตรัสไว้อย่างนี้เป็นต้น ความแตกแยกเรื่องธรรมวินัยเป็นเรื่องใหญ่มาก เรื่องการตีความพระวินัยนี้เคยทำให้คณะสงฆ์แตกแยกกันมาหลายยุคสมัยเช่นการทำสังคายนาครั้งที่หนึ่ง และครั้งที่สองแม้แต่สมัยที่พระพุทธเจ้าทรงพระชนม์อยู่ภิกษุชาวเมืองโกสัมพีได้ก่อความทะเลาะเรื่องธรรมวินัยขึ้นเป็นเหตุให้พระองค์เสด็จหนีไปอยู่เพียงพระองค์เดียวที่ปาเลไลย์ ดังนั้นการระงับอธิกรณ์เป็นเรื่องที่คณะสงฆ์ต้องดำเนินการอย่างถูกต้องและต้องทำอย่างเร่งด่วนเมื่อมีอธิกรณ์เกิดขึ้นในสงฆ์

1) มูลเหตุแห่งวิวาทาธิกรณ์

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ ย่อมวิวาทกันว่า นี่เป็นธรรม นี่ไม่เป็นธรรม, นี่เป็นวินัย นี่ไม่เป็นวินัย นี่พระตถาคตเจ้าตรัสภายิตไว้ นี่พระตถาคตเจ้าไม่ได้ตรัสภายิตไว้ นี่พระตถาคตเจ้าทรงประพฤติมา นี่พระตถาคตเจ้าไม่ได้ทรงประพฤติมา, นี่พระตถาคตเจ้าทรงบัญญัติไว้ นี่พระตถาคตเจ้าไม่ได้ทรงบัญญัติไว้, นี่เป็นอาบัติ นี่ไม่เป็นอาบัติ, นี่เป็นอาบัติเบา นี่เป็นอาบัติหนัก นี่เป็นอาบัติมีส่วนเหลือ นี่เป็นอาบัติหาส่วนเหลือมิได้, นี่เป็นอาบัติชั่วหยาบ นี่เป็นอาบัติไม่ชั่วหยาบความบาดหมางความทะเลาะ ความแก่งแย่งความพุ่มเถียงความกล่าวต่างกันความกล่าวประการอื่น การพูดเพื่อความกลัดกลุ้มใจ ความหมยมั่นในเรื่องนั้นอันใด นี้เรียกว่าวิวาทาธิกรณ์ ฯ”

2) วิธีระงับวิวาทาธิกรณ์

เมื่อเกิดวิวาทาธิกรณ์ขึ้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสให้ระงับด้วยสมณะ 2 อย่างคือ

1. สัมมุขาวินัยวิธีระงับต่อหน้า คือพระสงฆ์ใดเข้าร่วมประชุมสงฆ์ครบองค์สงฆ์ภิกษุผู้วิวาทยอมรับความเห็น ขอมหุคไม่วิวาทอีกต่อไปการระงับด้วยสัมมุขาวินัย มี 4 ลักษณะคือ

- 1) การระงับพร้อมหน้าสงฆ์โดยภิกษุคู่กรณีอยู่พร้อมหน้ากันเรียกว่า “สังฆสัมมุขตา”
- 2) การระงับโดยการยึดหลักธรรมและสัตตสุตตันเรียกว่า “ธรรมสัมมุขตา”
- 3) การระงับโดยการยึดหลักพระวินัยเรียกว่า “วินัยสัมมุขตา”
- 4) การระงับโดยยึดบุคคลได้แก่โจทย์และจำเลยพร้อมหน้ากันเรียกว่า “บุคคลสัมมุขตา”

2. เขยุยงสภา วิธีระงับด้วยการลงคะแนนเสียงโดยการยึดเอาเสียงข้างมากหากภิกษุที่เข้าร่วมประชุมพิจารณาถึงความเห็นมากกว่าก็ถือว่าข้างฝ่ายนั้นชนะการจับสลากนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกออกเป็น 3 วิธีคือแบบปกปิด แบบกระซิบบอกและแบบเปิดเผย (วินย.6 /680/315)

2.4.2 อนุวาทาธิกรณ์

อนุวาทาธิกรณ์หมายถึงการกล่าวหากันในเรื่องแห่งอาบัติอันเกี่ยวเนื่องด้วยวิบัติ 4¹ อันได้แก่ศีลวิบัติ อาจารวิบัติ อาชีวะวิบัติและทิฏฐิวิบัติ เนื่องด้วยภิกษุต้องมีความเป็นอยู่ที่เสมอกันด้วยศีลอันได้แก่ “ศีลสามัญญตา” แต่เมื่อมีภิกษุรูปใดรูปหนึ่งหรือหลายรูปมีความประพฤติผิดแผกได้จากหลักแห่งธรรมวินัย ภิกษุที่หวังดีต่อธรรมวินัยยอมกล่าวโจทย์เพื่อให้ภิกษุนั้นกลับมาประพฤติอย่างเหมาะสมเรียกว่าโจทย์ด้วยหวังดีต่อธรรมและวินัยแต่การโจทย์ด้วยความมุ่งร้ายเพื่อหวังทำลายภิกษุผู้มีศีลการโจทย์นั้นเรียกว่าโจทย์ด้วยความมุ่งร้ายแต่ภิกษุอื่น (วินย.6/641/302)

¹ วิบัติ 4 หมายถึงความผิดพลาด ความเคลื่อนคลาด ความเสียหาย ความบกพร่อง ความใช้การไม่ได้ คือ

1. ศีลวิบัติ (วิบัติแห่งศีล เสียศีล สำหรับพระภิกษุ คือ ต้องอาบัติปาราชิก หรือ สังฆาทิเสส)
2. อาจารวิบัติ (วิบัติแห่งอาจาระความประพฤติจรรยาบรรณที่ไม่ดีสำหรับพระภิกษุต้องลงทุกาบัติแต่ถูกล้างจาย ถึง ทุพภากิติก)
3. ทิฏฐิวิบัติ (วิบัติแห่งทิฏฐิ ความเห็นคลาดเคลื่อน ผิดธรรมผิดวินัย)
4. อาชีวะวิบัติ (วิบัติแห่งอาชีวะ, ประกอบมิจจาชีพหาเลี้ยงชีพในทางที่ผิด (วินย.6/634/336)

1) มูลเหตุแห่งอนุวาทาธิกรณ์

ในพระไตรปิฎกได้กล่าวไว้ว่ามูลเหตุแห่งอนุวาทาธิกรณ์มี 3 อย่าง คือ รากแห่งการโจทก์ 6 รากแห่งกุศลทั้ง 3 รากแห่งกุศลทั้ง 3 ทั้งกายและวาจาล้วนเป็นมูลแห่งอนุวาทาธิกรณ์

อนุวาทาธิกรณ์นี้มีพระพุทธพจน์อธิบายไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลายก็ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มัก โกรธ ถือ โกรธภิกษุที่มัก โกรธ ถือ โกรธนั้น ย่อมไม่มีความเคารพยำเกรงในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์อยู่ ย่อมไม่ทำให้บริบูรณ์แม้ในสิกขา ภิกษุที่ไม่เคารพยำเกรงใน พระศาสดาในพระธรรม ในพระสงฆ์อยู่ แม้ในสิกขาที่ไม่ทำให้บริบูรณ์นั้น ย่อมยัง การโจทก์ให้เกิดในสงฆ์ การโจทก์ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เกื้อกูลแก่ชนมาก เพื่อไม่เป็นสุขแก่ชนมาก เพื่อความพินาศแก่ชนมาก เพื่อความไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์แก่ เทพยดาและมนุษย์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าพวกเธอเล็งเห็นรากแห่งการ โจทก์เห็น ปานนี้ทั้งภายในและภายนอกได้ พวกเธอในบริษัทนั้น พึงพยายามละรากแห่งการ โจทก์อันลามกนั้นแหละเสีย ถ้าพวกเธอไม่เล็งเห็นรากแห่งการ โจทก์เห็น ปานนี้ทั้งภายในและภายนอก พวกเธอในบริษัทนั้นพึงปฏิบัติเพื่อความยึดถือแห่งราก แห่งการ โจทก์อันลามกนั้นแหละ ความละรากแห่งการ โจทก์อันลามกนั้นย่อม มีด้วยอย่างนี้การยึดถือแห่งรากแห่งการ โจทก์อันลามกนั้นย่อมมีต่อไปด้วยอย่าง นี้”

(วินย.6/642/303)

ในบาลีแสดงว่ามูลแห่งวิวาทาธิกรณ์เป็นมูลแห่งอนุวาทาธิกรณ์ วิวาทาธิกรณ์อันภิกษุจะ พึงยกขึ้นว่าได้นั้นต้องเป็นเรื่องมีมูล มูลในที่นี้ไม่ได้หมายถึงจริงและมีเคล้าว่าจะจะเป็นจริงอย่างเดีย วรวมไปถึงเรื่องที่ได้ยินด้วยตัวเอง (ได้ยินโดยไม่เห็นเช่นอยู่นอกห้องได้ยินเสียงภิกษุกับสตรีคุยกัน ในห้องที่เป็นที่ลับตามองไม่เห็น)หรือมีผู้อื่นบอก และมีความเชื่อว่าเป็นจริง หรือไม่เช่นนั้นก็เกิด ความรังเกียจด้วยความประพฤติเช่นพัสดุชิ้นนั้นของผู้มีชื่อหายไปได้พบพัสดุนั้นในที่อยู่ของ ภิกษุชิ้นนั้น ภิกษุผู้จะว่าอรรถคดี พึงพิจารณาก่อน ต่อเห็นว่าพร้อมด้วยองค์ 5 จึงโจทก์ คือ

1. เป็นกาลอันสมควร
2. เป็นเรื่องจริง[หรือแน่ใจว่าเป็นอย่างนั้น]

3. เป็นการประกอบด้วยประโยชน์
 4. จัก ได้ภิกษุผู้เคยเห็นกันผู้เคยคบกันเข้าเป็นฝ่ายโดยธรรมโดยวินัย
 5. ความยุ่งยงตลอดถึงความแตกแห่งสงฆ์มีการนั้นเป็นเหตุจักไม่มี
- (วินย.8/1184-1185/429)

2)วิธีระงับอนุวาทาธิกรณ์มี 4 คือ

- 1.สัมมุขาวินัย
- 2.สติวินัย
- 3.อมุพหวินัย
- 4.ตัสสปาปิยสิกา

1.สัมมุขาวินัย คือการระงับอธิกรณ์ในที่พร้อมหน้าคณะสงฆ์ พร้อมหน้าธรรม พร้อมหน้าวินัย และพร้อมหน้าบุคคลดังกล่าวมาข้างต้น

2.สติวินัย คือ การระงับอนุวาทาธิกรณ์ที่ยกเอาสติขึ้นเป็นหลักเช่นกรณีที่พระอรหันต์ถูกปรับอาบัติเมื่อที่ประชุมสงฆ์พิจารณาแล้วว่า เป็นไปไม่ได้ที่พระอรหันต์จะกระทำการผิด อันเป็นเหตุแห่งการทุศีลเช่นนั้นจึงสวดวาจาประกาศสมมติแก่พระอรหันต์ว่า เป็นผู้มีสติสมบูรณ์เรียกว่า ให้วินัยและยกฟ้องคำของโจทก์ ภายหลังถ้าท่านถูกผู้อื่น โจทย์ด้วยอาบัติในลักษณะนี้อีก ก็เป็นอันไม่พิจารณาอธิกรณ์อีก

3.อมุพหวินัย คือ การระงับอธิกรณ์ให้แก่ภิกษุที่หายเป็นแล้วเช่น มีภิกษุรูปหนึ่งเสียสติ ได้ประพฤติกความเสียหายเป็นอันมากซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ควรแก่สมณะทั้งการพูด และการกระทำต่อเมื่อเธอหายเป็นปกติแล้วก็มีผู้โจทย์เธอว่าท่านได้ประพฤติดังนี้ได้เป็นอาบัติแล้วเป็นต้น ท่านยอมรับว่าที่ตนทำไปนั้นเพราะความหลง เพราะว่าตอนนั้นเสียสติไม่มีเจตนาที่จะกระทำเมื่ออธิกรณ์เข้าสู่ที่ประชุมสงฆ์แล้วคณะสงฆ์ได้รับอนุวาทาธิกรณ์นั้นด้วยการสวดประกาศสมมติให้เธอเป็นผู้หายเป็นบ้าแล้วและไม่ปรับอาบัติเรียกว่า“อมุพหวินัย”ภายหลังถ้ามีผู้มา โจทย์ท่านด้วยอาบัตินี้ดังกล่าวเป็นอันไม่มีการพิจารณาอีกด้วยถือว่าได้สวดระงับอธิกรณ์แล้ว

4.ตัสสปาปิยสิกา คือกรรมที่คณะสงฆ์ตัดสินลงโทษแก่ผู้กระทำความผิด แต่ขณะให้การแก่คณะสงฆ์ผู้กระทำความผิดกลับให้การกลับไปกลับมากลบบกลื่อนความผิด เมื่อถูกซักถามก็พูดมุสาวาทคณะสงฆ์สามารถลงโทษแก่จำเลยได้ถึงแม้ว่าจะไม่ยอมรับตามที่โจทก์กล่าวหา หรือจะเพิ่มโทษก็ได้หลังจากนั้นให้สวดต่อดด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา ให้คณะสงฆ์ทั้งหมดรับทราบ (วินย. 6 /688/322)

2.4.3 อาปัตตาทิกรณ

อาปัตตาทิกรณหมายถึง เรื่องที่เกี่ยวกับการต้องอาบัติและถูกปรับอาบัติตามที่ได้กระทำจัดเป็นอธิกรณอย่างหนึ่ง เพราะเป็นเรื่องที่จะต้องระงับด้วยการแก้ไขปลดเปลื้อง ภิกษุผู้ต้องอาบัตินั้นจะออกจากอาบัติที่ต้องด้วยวิธีการปลงอาบัติ หรือการอยู่กรรมตามหลักพระวินัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ (วินย.6/669/308)

1) มูลเหตุแห่งอาปัตตาทิกรณ

มูลเหตุแห่งอาปัตตาทิกรณนั้นเกิดแต่ 3 ส่วนคือ กาย วาจา และจิต โดยบางอย่างเกิดแต่กาย วาจา และจิต บางอย่างเกิดแต่กายไม่เกี่ยวข้องด้วยวาจาและจิต บางอย่างเกิดแต่วาจาไม่เกี่ยวข้องด้วยกายและจิต (วินย.6/648/304)

2) ธรรมเป็นเครื่องระงับอาปัตตาทิกรณ

เมื่อเกิดอธิกรณเกี่ยวกับอาบัติขึ้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตการระงับด้วยสมณะ 3 อย่างคือ

1. สัมมุขาวินัย ระงับต่อหน้าดังกล่าวมาแล้วข้างต้นแบ่งเป็น 4 ประเภทคือ ระงับพร้อมหน้าสงฆ์ ระงับพร้อมหน้าธรรม ระงับพร้อมหน้าวินัย และระงับพร้อมหน้าบุคคล

2. ปฏิญญาकरणะ การกระทำตามรับได้แก่ภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติแล้วผู้โจทก์ท้วงขึ้นเมื่อคณะสงฆ์เข้าประชุมกันแล้วปรับอาบัติแก่จำเลยตามที่ยอมรับเช่นเป็นอาบัติสังฆาทิเสสก็ปรับเป็นอาบัติสังฆาทิเสส นอกจากนี้การปรองอาบัติของพระก็จัดเป็นการปฏิญญาकरणะเหมือนกัน

3. ตินวัตถการกะ การระงับอธิกรณด้วยการประนีประนอมกันไว้ทั้ง 2 ฝ่ายโดยไม่ต้องชำระสะสางหาความกันเป็นวิธีระงับอาบัติใช้ในกรณีการระงับหุลุกาบัติ (อาบัติเบาเช่นปาจิตย) อันเกี่ยวเนื่องด้วยภิกษุจำนวนมากที่ต่างฝ่ายต่างมีความประพฤติไม่เหมาะสมเหมือนกันถ้าปรับอาบัติแล้วจะเกิดความทะเลาะกันขึ้นอย่างหนักจนก่อให้เกิดเป็นเรื่องใหญ่ได้ดังนั้นจึงควรระงับด้วยการยอมความเข้าหากันเหมือนการกลบของเน่าไว้ด้วยหญ้าโดยการไม่ทำวาทะความหลังของกันและกันอันจะก่อให้เกิดอธิกรณขึ้นอีก (วินย.6/ 689/323)

3) ครุภาพัตติและการระงับ

ครุภาพัตติมีอยู่ 2 ประเภทด้วยกันคือปาราชิกและสังฆาติเสสแต่ปาราชิกนั้นภิกษุล่วงละเมิดแล้วไม่อาจจะอยู่เป็นภิกษุต่อไปได้ และไม่มีโอกาสที่จะประพฤติวัตรตามธรรมเนียมของสงฆ์เพื่อออกจากอาบัตินั้น ๆ ได้ ดังนั้นในที่นี้จึงหมายถึงเฉพาะอาบัติสังฆาติเสส เมื่อภิกษุต้องอาบัติสังฆาติเสสแล้วจะต้องอยู่กรรมประพฤติวัตรตามธรรมเนียมของสงฆ์เรียกกันในปัจจุบันว่าการอยู่กรรมจึงสามารถหลุดพ้นจากกรรมนั้น ๆ ได้การอยู่กรรมประพฤติวัตรนั้นมีขั้นตอนอยู่ 3 ประการคือ

- 1.ปริวาส แปลว่าอยู่ใช้ ครบวันเท่านั้นก่อน
- 2.ประพฤติมานัต แปลว่า นับ (ราตรี) 6 ราตรี แล้วสงฆ์จึงสาวดระงับอาบัติ
- 3.อัพภาน แปลว่าเรียกเข้าหมู่

ในระหว่างอยู่ปริวาสตลอดถึงสงฆ์ยังมีได้อัพภาน ภิกษุที่อยู่กรรมต้อง ครุภาพัตติ เช่นนั้น (หมายถึงอาบัติที่ถูกปรับอาบัติและถูกทำโทษ)หรืออย่างอื่น (หมายถึงอาบัติสังฆาติเสสตัวอื่นเพราะสังฆาติเสสมีอยู่ 13 ข้อ) ซ้ำอีกต้องกลับอยู่ปริวาสหรือประพฤติมานัตใหม่ เรียกว่า “**ปฏิกัสนา**” แปลว่า กิริยาชักเข้าหาอาบัติ เดิม

ปริวาส มานัต ปฏิกัสนาและอัพภาน รวมเรียกว่า “**ฐานวินัย**” แปลว่าระเบียบเป็นเครื่องออกจากอาบัติในการให้ปริวาส การให้มานัต และการทำปฏิกัสนาใช้สงฆ์ 4 รูปเรียกว่า “**สงฆ์จตุรกร**” ในการให้อัพภานใช้สงฆ์ 20 รูปเรียกว่า “**สงฆ์วิสดิรกร**”

4)ปริวาส

การอยู่ปริวาส คือการอยู่เพื่อชดใช้อาบัติที่ตนเองปกปิดไว้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าการอยู่กรรม เมื่อภิกษุต้องอาบัติสังฆาติเสสแล้วต้องแจ้งต่อสงฆ์ว่า ตนได้ต้องอาบัติแล้วถ้าไม่ได้บอกโดยการเปลือหรือโดยการปกปิดไว้ ต้องอยู่กรรมให้ครบตามจำนวนที่ปกปิดไว้แล้วจึงขอมานัตได้การอยู่ปริวาสนั้นเป็นสิ่งที่ยากเพราะจะต้องประพฤติวัตรอยู่ในภายใต้การควบคุมดูแลของคณะสงฆ์ที่รับหน้าที่ดูแลและยังต้องประพฤติวัตรต่าง ๆ อีกมากมายเพื่อลดทิฐิมานะ และเพื่อเป็นการประจานตนเองให้เกิดความละอายต่อบาปซึ่งวัตรทั้งหมดนั้นมี 8 หมวด 94 ข้อเช่นหมวดที่ 1 ว่า ภิกษุผู้ปริวาส ไม่พึงให้อุปสมบท ไม่พึงให้นิสัย ไม่พึงให้สามเณรอุปฐาก ไม่พึงรับสมมติเป็นผู้สั่งสอนภิกษุณี (วินย.6/320 -333/128 -135)

ในการประพาศิวัตรเหล่านั้นมีข้อประพาศิปฏิบัติอยู่ 3 อย่าง ถ้าบกพร่องเพียงข้อหนึ่งถือว่าขาดจากราตรี (วันที่อยู่ปริวาส) จะต้องกลับมาประพาศิใหม่อีก เรียกว่า รัตติเนท (การขาดราตรี) มี 3 อย่างด้วยกันคือ

- 1.สหาวิโส การอยู่ร่วมในที่กำบังอันเดียวกันกับปกติตตภิกษุ(อาจารย์กรรม)
- 2.วิปฺปาวาโส การอยู่ปราศจากภิกษุปกติตตะหมายถึงอยู่โดยไม่มีอาจารย์กรรมอยู่ด้วยไม่ว่าจะอยู่ที่ไหนก็ตามภิกษุผู้ปกติตตจะเพียงรูปเดียวก็ถือว่าไม่อยู่ปราศ
- 3.อนาโรจนา การไม่บอก การไม่ประจานตนเอง หมายถึงการที่ภิกษุผู้อยู่กรรมไม่บอกความที่ตนเองอยู่ปริวาสแก่ภิกษุอื่นที่เข้ามาสู่สถานที่ที่ตนเองอยู่กรรมโดยกำหนดอย่างต่ำ 2 เลหทุบาท (ประมาณการคว้างก่อนดินตกไป 2 ครั้ง) ถือได้ว่าเป็นการขาดราตรี (รัตติเนท) จะต้องกลับไปอยู่ปริวาสใหม่ เมื่อภิกษุผู้อยู่ปริวาสได้บอกแก่ภิกษุผู้เข้ามาในสถานที่แล้วไม่ต้องบอกซ้ำอีกในขณะที่ภิกษุนั้นยังอยู่ภายในเขตนั้น แต่ถ้าภิกษุนั้นออกไปจากเขตนั้นแล้วกลับมาใหม่ภิกษุผู้อยู่กรรมต้องบอกอีกครั้ง และในขณะที่อยู่ปริวาสนั้นเมื่อถึงวันปวารณา(ออกพรรษา)และวันอุโบสถ(การฟังพระปาฏิโมกข์)ภิกษุผู้อยู่ปริวาสต้องนั่งอยู่ในลำดับสุดท้าย (วินย.6/320-333/128-135)

5)มานัต

มานัตหมายถึง วิธีการปฏิบัติในการออกจากอาบัติสังฆาติเสสด้วยการนับราตรี 6 ราตรีคือเมื่อภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาติเสสแล้ว ถ้าปกปิดไว้ก็อยู่ปริวาสชดใช้ก่อน ต่อจากนั้นต้องประพาศิวัตรอีก 6 ราตรีภิกษุผู้ประพาศิมานัตมีข้อปฏิบัติคล้าย ๆ กันกับการอยู่ปริวาส แต่การประพาศิมานัตนั้นมีรัตติเนท 4 อย่างคือ

- 1.สหาวิโส (การอยู่ร่วม)
- 2.วิปฺปาวาโส (การอยู่ปราศ)
- 3.อนาโรจนา (การไม่บอกความที่ตนประพาศิมานัต)
- 4.อุเน จรณ (การประพาศิในขณะที่ไม่ครบจำนวน) การประพาศิมานัตในที่ที่มีภิกษุปกติตตอยู่ด้วยไม่ครบองค์สงฆ์คือ ตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไป (แต่ปัจจุบันนี้นิยมภิกษุ 5 รูป) ถ้าหากภิกษุไม่ครบถือว่าขาดราตรี (วินย.6/344-352/140-146)

6) การเก็บและสมทานปริวาสและมานัต

ขณะที่อยู่ปริวาสและประพฤติมานัตเพื่อออกจากอาบัติสังฆาทิเสสอยู่ มีภิกษุอาคันตุกะมา ภิกษุผู้อยู่ประพฤติวัตรดังกล่าวต้องบอกถึงวัตรที่ตนปฏิบัติไม่เช่นนั้นถือว่าการขาดราตรี แต่มีข้อยกเว้นอยู่ว่าถ้าอาคันตุกะมีจำนวนมากในเวลาเดียวกันไม่สามารถบอกได้ทั่วถึงหรือบอกไม่ไหว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตให้เก็บวัตรได้ (วินย.อ.6/332/334)

7) อัพภาน

เมื่อภิกษุอยู่กรรมประพฤติมานัตได้ครบตามกำหนด 6 ราตรีแล้วได้ชื่อว่าอัพภาน ภิกษุ หมายถึงภิกษุผู้ควรที่จะรับอัพภานในการทำอัพภานนี้เรียกว่า การเรียกเข้าหมู่ให้มีความบริสุทธิ์ เสมอด้วยภิกษุทั่วไปที่เป็นปกติคือมีความบริสุทธิ์แห่งศีล อัพภานวิธีนี้เป็นขั้นตอนสุดท้ายแห่งการออกจากอาบัติสังฆาทิเสสเมื่อภิกษุอยู่กรรมได้รับอัพภาน แล้วถือว่ากระบวนการทำโทษทางพระวินัยเป็นอันสิ้นสุดจากนั้นถือว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยศีล พ้นจากอาบัติสังฆาทิเสสที่ล่วงละเมิดมา (วินย.6 /389166)

8) มุลาปญฺญกัสนา

มุลาปญฺญกัสนาหมายถึงการชักเข้าหาอาบัติเดิมคือขณะที่ภิกษุอยู่ปริวาสหรือประพฤติมานัตอยู่นั้นได้ต้องอาบัติเดิมที่เคยต้องมาเป็นการล่วงละเมิดในอาบัติเดิมซ้ำอีก ภิกษุผู้ประพฤติปริวาสและมานัตนั้นต้องกลับมาประพฤติใหม่เป็นการชักเข้าหาอาบัติเดิม ถ้าต้องอาบัติเดิมในขณะที่อยู่ปริวาสให้กลับมาประพฤติปริวาสใหม่ ถ้าต้องอาบัติเดิมในช่วงประพฤติมานัตให้กลับมาประพฤติมานัตใหม่ได้ครบ 6 ราตรีจึงขออัพภานได้ (วินย.6 /334-343/135-140)

2.4.4 กิจจาธิกรณ์

กิจจาธิกรณ์ หมายถึงกิจธุระต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแล้ว สงฆ์จะต้องจัดจะต้องทำโดยเป็นสังฆกรรมเช่นให้ผ้ากฐิน ให้อุปสมบทเป็นต้น โดยแบ่งออกเป็น 4 ประการคือ อุปโลกนกรรม¹ ญัตติ

¹ ดูคำอธิบายหน้า 40

กรรม ญัตติพุทฺธิยกรรม และญัตติจตุตถกรรมโดยมูลเหตุแห่งกิจจาธิกรณนั้นเกิดแต่สงฆ์ (วินย. 6/348/304)

2.5 หลักสังฆกรรม

สังฆกรรมถือได้ว่าเป็นกิจที่สำคัญอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนาเช่น การฟังพระปาฏิโมกข์ การปวารณา การสมมุติสีมา การกรานกฐิน การอุปสมบทเป็นต้น การที่คณะสงฆ์ยังทำสังฆกรรมร่วมกันเช่นอุโบสถกรรมถือได้ว่าคณะสงฆ์ยังไม่แตกแยกกัน แต่เมื่อใดที่คณะสงฆ์แยกกันทำสังฆกรรม เมื่อนั้นถือได้ว่าเป็นความแตกแยกแห่งคณะสงฆ์ สังฆกรรมนั้นเกิดขึ้นเพราะมูลเหตุ จากการที่ภิกษุมิจำนวนมากขึ้นและพระบรมศาสดามีพุทธประสงค์ที่จะให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการบริหารคณะ โดยยึดหลักแห่งพระธรรม และวินัยดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสว่า

“อานนท ธรรมและวินัยอันใดที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่พวกเธอ
ธรรมและวินัยอันนั้นจักเป็นพระศาสดาของพวกเธอ ต่อเมื่อเราล่วงไปแล้ว”

(ที.มหา.10 /141/123)

“ดูก่อนอานนท ผู้ที่ประสงค์จะปกครองหมู่สงฆ์ ควบคุมไว้ในอำนาจ
ตลอดไปอาจจะวางกฎบังคับเพื่อการปกครอง ในอนาคต ส่วนเราไม่ประสงค์
ควบคุมคณะสงฆ์ ไว้ในอำนาจของเราตลอดกาลเช่นนี้เลยเราจึงไม่มีอะไรที่จะวาง
ไว้ สำหรับการควบคุมอำนาจคณะสงฆ์ในอนาคต สงฆ์ต้องควบคุมตนเอง”

(ที.มหา.10/93/85)

ในการทำสังฆกรรมนั้นสิ่งที่จะต้องทำอย่างแรกคือการเผด็จสงฆ์ หมายถึง การประกาศให้สงฆ์ทราบว่า ต่อไปนี้จะทำอะไร เรื่องอะไรเรียกว่า “ญัตติ” และประการที่สองคือการสวดประกาศเพื่อให้สงฆ์ยอมรับและคัดค้านว่า กรรมที่จะทำนั้นเห็นควรที่จะทำหรือไม่ หรือจะมีใครคัดค้านหรือไม่ ถ้าคัดค้านก็คัดค้านในท่ามกลางสงฆ์ ถ้านิ่งถือว่ายอมตกลงให้ทำกรรมนั้นได้ เรียกว่า อนุสาวนา

2.5.1 ประเภทของสังฆกรรม

สังฆกรรม จำแนกออกเป็น 4 ประเภท เรียกโดยชื่อ คือ

- 1.อปโลคนกรรม
- 2.ญัตติกรรม
- 3.ญัตติทุติยกรรม
- 4.ญัตติจตุตถกรรม (วินย.8/1340/501)

1.อปโลคนกรรม หมายถึง กรรมที่กระทำด้วยการบอกในที่ประชุมสงฆ์ คือ เมื่อพระสงฆ์เข้าประชุมพร้อมเพรียงกันแล้วเพื่อกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพียงแต่บอกให้ทราบทั่วกันในที่ประชุมสงฆ์เท่านั้นว่าจะทำอะไรอะไร เช่น แจ้งการลงพรหมทัณฑ์แก่ภิกษุเป็นต้น เป็นอันสำเร็จไม่ต้องตั้งญัตติและไม่ต้องสวดอนุสาวนา มี 5 ข้อ

- 1.นิสสารณา คือ นาสเนสามเณรผู้กล่าวต่อพระพุทธเจ้าเช่นในสิกขาบทที่ 10 แห่งสัปปาวรรคในปาจิตตยิกัณฑ์
- 2.โอสสารณา คือ รับสามเณรเห็นปานนั้นผู้ประพฤดิเรียบร้อยแล้วเข้าหมู่ดั้งเดิม
- 3.ภันฑุกรรม คือ การบอกขออนุญาตปลงศพคนผู้จะบวชที่ภิกษุทำเอง
- 4.พรหมทัณฑ์ คือ การประกาศไม่ว่ากล่าวภิกษุหวัคือเช่นทำแก่พระฉันนะเมื่อพระศาสดาปรินิพพานแล้ว
- 5.กัมมลักษณะ คือ กรรมที่เข้าข่ายเป็นอย่างเดียวกันเช่นอปโลคน์แจกอาหารในโรงฉัน

พระอรธกถาจารย์แสดงตัวอย่างเกี่ยวกับภิกษุเช่น อปโลคน์แจกอาหารในโรงฉัน อปโลคน์ให้จีวรและของอื่น อปโลคนกัมมไม่มีคำอปโลคน์วางไว้เป็นแบบในบาลีเหมือนในกรรมอื่น ไม่ต้องทำในสีมา ไม่ต้องนำฉันทะ ไม่ต้องเข้าหัตถบาส¹

2.ญัตติกรรมหมายถึง กรรมอันทำด้วยตั้งญัตติ²ไม่ต้องสวดอนุสาวนา มี 9 อย่างคือ

- 1.โอสสารณา เรียกอุปสัมปทาเปกษะที่ถามอันตราภิกขกรรมแล้วเข้าหมู่

¹ หัตถบาส (ใช้เรียกเวลาพระสงฆ์ทำสังฆกรรม) บ่วงมือ คือ ที่ไถ่ตัวชั่วคราวหนึ่ง (นั่งตัวตรง) เขยิบแขนออกไปจับตัวอีกคนหนึ่งได้ ทำว่าเท่ากับช่วงสองศอกคืบ (สองศอกกับหนึ่งคืบหรือสองศอกครึ่ง) วัดจากส่วนสุดด้านหลังของผู้เขยิบมือออกไป (เช่น ถ้ายืน วัดจากสันเท้า ถ้านั่ง วัดจากสุดหลังอวัยวะที่นั่ง) โดยนัยนี้ ทำว่านั่งห่างกันได้ไม่เกิน 1 ศอก

² การตั้งญัตติหมายถึงการแจ้งให้สงฆ์ทราบก่อนทำสังฆกรรมเช่นประกาศวันอุโบสถ

2. นิสสารณาประกาศอนพระธรรมกถึก คัดค้านคดีโดยหาหลักฐานมิได้ ออกเสียจากการระงับอธิกรณ์
3. อุโบสถ
4. ปวารณา
5. สมมติต่างเรื่องคือสมมติตนหรือผู้อื่นเป็นผู้สอบถามอันตรายิภกรรมต่ออุปสัมปทาเปกจะสมมติตนหรือผู้อื่นเป็นผู้ถาม เป็นผู้วิสาขนาวินัยให้กินจิวรและบาตรเป็นต้นที่เป็นนิสสัคคีย์ อันภิกษุสละแล้ว แก่เจ้าของเดิม รับอาบัติอันภิกษุแสดงในสงฆ์
6. ให้กินจิวรและบาตร เป็นต้น
7. รับอาบัติอันภิกษุแสดงในสงฆ์
8. ประกาศเลื่อนวันปวารณาออกไป
9. กัมมลักษณะ คือ กรรมที่เข้าข่ายเหมือนกัน เช่น ประกาศเริ่มต้นระงับอธิกรณ์ ด้วยติณวัตถการวินัย

3. ญัตติทุติยกรรมคือกรรมอันทำด้วยตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนาหนเดียว¹ แปลว่ากรรมที่เมื่อสงฆ์เข้าประชุมกันพร้อมเพรียงแล้วต้องตั้งญัตติและต้องสวดอนุสาวนาอีกหนหนึ่ง หมายถึงกรรมมีวาจาครบ 2 ทั้งญัตติ ตัวอย่างเช่นการ ประกาศประณามวิาผลิจนวิผู้ประพฤดิให้ร้ายแก่พระศาสนา มี 7 คือ

1. นิสสารณา คือ กล่าวบาตร
2. โอสารณา คือ หงายบาตร (ประกาศยกโทษผู้รู้สึกโทษตนแล้วกลับประพฤดิเรียบร้อย)
3. สมมติต่างเรื่อง เช่น สมมติสีมา เป็นต้น
4. ให้ต่างอย่าง เช่น ให้ผ้ากฐิน เป็นต้น
5. ประกาศถอนหรือเลิกอาณิสงส์กฐิน เป็นต้น
6. แสดงที่สร้างกุฎิให้แก่ภิกษุ
7. กัมมลักษณะ คือ กรรมที่เข้าข่ายเหมือนกัน ญัตติทุติยกรรมที่สวดในลำดับใน

การระงับ

¹ การตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนาหนเดียว หมายถึงการแจ้งให้สงฆ์ทราบแล้วสวดประกาศทำสังฆกรรม 1 จบ

4. ยุติจิตตุดตกรรม คือกรรมอันทำด้วยตั้งยุติแล้วสวดอนุสาวนา 3 หน แปลว่ากรรมที่จะต้องตั้งยุติเสร็จแล้วสวดอนุสาวนาอีก 3 จบเช่นการสวดนาคในการให้บวช หมายถึงกรรมมีวาจาครบ 4 มี 7 คือ

1. นิสสารณา คือ สงฆ์ทำกรรม 7 อย่าง
2. โอสารณา สงฆ์ระงับกรรม 7 อย่างนั้น
3. สมมติ คือ สมมติภิกษุเป็นผู้ให้โอวาทภิกษุณี
4. ให้ คือ ให้ปริวาสและมานัต
5. นิคหะ คือ ปรับภิกษุผู้ประพฤติปริวาสมานัต ซึ่งต้องอาบัติสังฆาทิเสสซ้ำอีก
6. สมณูภาสนา คือ สวดห้ามภิกษุไม่ दौरानในการกระทำอันมิชอบ
7. กัมมลักษณะ ได้แก่กรรมที่เข้าข่ายเหมือนกันเช่นอุปสมบทและอัพภาน

(คำอธิบายเพิ่มเติมดูได้จากวินัยปิฎกมหาวรรคเล่ม 1 และ 2) (วินย.8/1353 -1358/509)

2.5.2 จำนวนภิกษุผู้ทำสังฆกรรม

การทำสังฆกรรมนั้นผู้ที่เข้าร่วมสังฆกรรมได้นั้นต้องเป็นพระภิกษุเท่านั้น และสังฆกรรมแต่ละประเภทยังมีการกำหนดประมาณภิกษุที่จะเข้าร่วมประชุมสงฆ์อย่างน้อยก็รูปขึ้นไปจึงจะถูกต้องตามพุทธานุญาตเรียกว่า “ภิกษุวรรค” ในวินัยมุขภาค 3 ได้กล่าวไว้ว่า สงฆ์ผู้ทำกรรม 4 ประเภทนี้ มีกำหนดเป็นจำนวน เรียกว่า “วรรค” คือพวกสงฆ์มีจำนวน 4 รูป เรียก “จตุรวรรค” สงฆ์มีจำนวน 5 รูป เรียก “ปัญจวรรค” สงฆ์มีจำนวน 10 รูป เรียก “ทศวรรค” สงฆ์มีจำนวน 20 รูป เรียก “วิสติวรรค” เป็น 4 วรรค ในจัมเปยขันธกะ

คัมภีร์มหาวรรค ในพระวินัยปิฎกมหาวรรคได้จัดสงฆ์ไว้อีกจำนวนหนึ่ง มีจำนวนเกิน 20 รูปเรียกว่า “อติเรกวิสติวรรค” ซึ่งแตกต่างจากสงฆ์วิสติวรรคดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

“ภิกษุสงฆ์ผู้ที่จะทำกรรมนั้นมีอยู่ ๕ จำพวกคือ ภิกษุสงฆ์จตุรวรรค ๑ ภิกษุสงฆ์ปัญจวรรค ๑ ภิกษุสงฆ์ทศวรรค ๑ ภิกษุสงฆ์วิสติวรรค ๑ ภิกษุสงฆ์อติเรกวิสติวรรค ๑ ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุสงฆ์จตุรวรรค(พร้อมเพรียงกันโดยชอบแล้ว ย่อมสมควรแก่กรรมในกรรมทั้งปวงยกเสียแต่กรรม ๓ อย่างคือ อุปสมบท ๑ ปวารณา ๑ อัพภาน ๑)ภิกษุสงฆ์ปัญจวรรคพร้อมเพรียงกันโดยชอบธรรมแล้ว ย่อมสมควรแก่กรรมในกรรมทั้งปวงยกเสียแต่กรรม ๒ อย่างในมัชฌิม

ชนบทคืออุปสมบท ๑ อัphan ๑ ภิกษุสงฆ์ที่สวรรคซึ่งพร้อมเพรียงกันโดยชอบ
 ธรรมแล้วย่อมสมควรแก่กรรมในกรรมทั้งปวงยกเสีย อัphanเท่านั้น^๑ภิกษุสงฆ์
 สติวรรคซึ่งพร้อมเพรียงซึ่งพร้อมเพรียงกัน โดยชอบธรรมแล้วย่อมสมควรแก่
 กรรมทั้งปวงภิกษุสงฆ์หรือติเรกวิสติวรรคซึ่งพร้อมเพรียงซึ่งพร้อมเพรียงกัน โดย
 ชอบธรรมแล้ว ย่อมสมควรแก่กรรมทั้งปวง”

(วินย.8/1358/510)

มีคำอธิบายเพิ่มเติมจากพระพุทธพจน์ดังนี้

- 1.สงฆ์จตุวรรค หมายถึง จะต้องมิใช่พระเข้าร่วมประชุมสงฆ์อย่างน้อย 4 รูปขึ้นไปเข้าร่วม
 ประชุมสงฆ์ จึงจะทำการได้ กรรมที่สงฆ์จตุวรรคกระทำนั้น เว้นเสียซึ่ง การปวารณา การกราน
 กลุณ การให้อุปสมบท และอัphan นอกนั้นทำได้ทั้งสิ้น
- 2.สงฆ์ปัญจวรรค หมายถึง ภิกษุอย่างน้อย 5 รูปเข้าร่วมประชุมสงฆ์กระทำการคือ
 ปวารณา การกรานกลุณ และการอุปสมบทในปัจจุบันประเทศ (ส่วนแห่งพื้นที่ที่มีภิกษุขาดแคลนอัน
 เป็นส่วนนอกเมือง) เว้นเพียงอุปสมบทในมัธยมประเทศ(ส่วนกลางของประเทศที่มีพระภิกษุสงฆ์
 ครบ) และอัphan
- 3.สงฆ์ทสวรรค หมายถึง จะต้องมิใช่ภิกษุอย่างน้อย 10 รูปเข้าทำสังฆกรรมนั้นๆ จึงจะต้อง
 สงฆ์ 10 รูปทำการได้ทุกอย่างเว้นอัphan
- 4.สงฆ์วิสติวรรค หมายถึง สังฆกรรมที่มีภิกษุเข้าร่วมประชุมอย่างน้อย 20 รูป สามารถทำ
 กรรมได้ทุกอย่าง

2.5.3 เหตุให้กรรมวิบัติ

การทำสังฆกรรมนั้นจะต้องทำให้ถูกต้องตามตามพระพุทธบัญญัติ จึงจะชื่อว่าถูกต้อง การ
 ทำสังฆกรรมต้องเว้นจากเหตุแห่งความวิบัติ (เหตุที่จะทำให้กรรมเสีย) อันมีอยู่ 5 ประการคือ

1.กรรมวิบัติโดยวัตถุหมายถึงกรรมเสียเพราะวัตถุมีประเภทต่าง ๆ ดังนี้

กรรมที่สงฆ์ควรทำพร้อมหน้าแต่สงฆ์ทำลับหลัง กรรมที่สงฆ์ควรสอบถามก่อนทำแต่สงฆ์
 ไม่สอบถามก่อนทำ กรรมที่สงฆ์ควรทำตามปณิญา^๑แต่สงฆ์ไม่ทำตามปณิญา สงฆ์ให้อุมพหวิ

^๑ การทำตามทีประกาศตกลงกันไว้

นัย¹ แก่ภิกษุผู้ควรสติวินัย สงฆ์ทำตัสสปาปิยสิกการม² แก่ภิกษุผู้ควรอมุพหวินัย สงฆ์ทำตัสชเนยการม แก่ภิกษุผู้ควรตัสสปาปิยสิกการม สงฆ์ทำนียสการม³ แก่ภิกษุผู้ควรตัสชเนยการม⁴ สงฆ์ทำปัพพาทนียการม⁵ แก่ภิกษุผู้ควรนียสการม, สงฆ์ทำปฏิสารณียการม⁶ แก่ภิกษุผู้ควรปัพพาทนียการม, สงฆ์ทำอุกเขปนียการม⁷ แก่ภิกษุผู้ควรปฏิสารณียการม สงฆ์ให้ปริวาส⁸ แก่ภิกษุผู้ควรอุกเขปนียการม สงฆ์ชักภิกษุผู้ควรปริวาสเข้าหาอาบัติเดิม สงฆ์ให้มนัต แก่ภิกษุผู้ควรชักเข้าหาอาบัติเดิม สงฆ์อัฏฐานภิกษุผู้ควรมนัต สงฆ์ให้ภิกษุผู้ควรอัฏฐานอุปสมบท สงฆ์ทำอุโบสถในวันมิใช่อุโบสถ สงฆ์พิจารณาในวันมิใช่พิจารณา สงฆ์ให้บั้นเพาะกัอุปสมบท สงฆ์ให้คนโดยสังวาส¹⁰ อุปสมบท สงฆ์ให้คนผู้จารีตเดียรถียอุปสมบท สงฆ์ให้คิริจกานอุปสมบท สงฆ์ให้คนผู้มามารดาอุปสมบท, สงฆ์ให้คนผู้มาบิดาอุปสมบท สงฆ์ให้คนผู้มาพระอรหันต์อุปสมบท สงฆ์ให้คนผู้ประทุษร้ายภิกษุณีอุปสมบท สงฆ์ให้คนผู้ทำลายสงฆ์อุปสมบท สงฆ์ให้คนผู้ยังพระโลหิตหื้อ¹¹ อุปสมบท สงฆ์ให้คนผู้สองเพศอุปสมบท สงฆ์ให้คนผู้มีอายุหย่อน 20 ปีอุปสมบท,

¹ การที่สงฆ์สาวกระงับอธิกรณ์ให้แก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติขณะไม่มีสติ

² ตัสสปาปิยสิกการมหมายถึง การที่สงฆ์สาวกปรับอาบัติแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติทั้ง ๆ ที่มีพยานหลักฐานแต่ขอให้การกลับไปกลับมาไม่ยอมรับ

³ นียสการมหมายถึงการที่สงฆ์สาวกประกาศถอดยศ โดยให้กลับมาถือนิสยใหม่เนื่องจากความผิดคือมีอาบัติมากคลุกคลีด้วยคฤหัสถ์

⁴ ตัสชเนยการมหมายถึงกรรมที่สงฆ์พึงธรรมแก่ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ 3 คือ

- 1) ก่อความบาดหมาง ทะเลาะวิวาท ก่อความอื้อฉาว ก่ออธิกรณ์ในสงฆ์ เป็นพาล มีอาบัติมาก มีมารยาททราม คลุกคลีด้วยคฤหัสถ์
- 2) มีศีลวิบัติ มารยาทวิบัติ และมีความเห็นผิด
- 3) กล่าวติเตียนรตนตรัย

⁵ ปัพพาทนียการมกรรมกรรมที่สงฆ์ทำแก่ภิกษุที่ควรขับไล่เพราะประจบคฤหัสถ์ ประทุษร้ายตระกูลประพฤติกามกัมมประการต่าง ๆ

⁶ ปฏิสารณียการมที่สงฆ์ทำแก่ภิกษุโดยการให้ไปขอโทษคฤหัสถ์

⁷ อุกเขปนียการมกรรมที่สงฆ์ลงโทษแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้วไม่ยอมรับ

⁸ ปริวาส มานัต และอัฏฐาน โปรดดูหน้า 36

⁹ บั้นเพาะกัหมายถึงผู้ที่ไม่ใช่บุรุษเช่นกระเทย เกย์

¹⁰ คนโดยสังวาสหมายถึงคนลักเพศคือปลอมบวชโดยไม่ได้ผ่านอุปชฌาย์ แต่ถือเพศเอาเอง

¹¹ คนผู้ยังพระโลหิตหื้อ หมายถึงคนที่ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนเกิดโลหิตหื้อ (ปัจจุบันไม่มีแล้วเนื่องจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว)

2.กรรมวาจาวิบัติ หมายถึงเสียเพราะการสวดประกาศเช่นการสวดกรรมวาจาไม่ระบุถึงเรื่องที่ทำ ไม่ระบุสงฆ์หรือบุคคลผู้ทำกรรม ในกรรมวาจาจำจะต้องระบุวัตถุ แยกออกเป็น 2 ประเภทคือ

2.1.ญัตติวิบัติ¹ หมายถึงกรรมย่อมวิบัติโดยญัตติ ด้วยอาการ 5 คือไม่ระบุวัตถุ ไม่ระบุสงฆ์ ไม่ระบุบุคคล ไม่ระบุญัตติ ตั้งญัตติภายหลัง

2.2. อนุสาวนาวิบัติ² หมายถึงกรรมย่อมวิบัติโดยอนุสาวนา ด้วยอาการ 5 คือไม่ระบุวัตถุ ไม่ระบุสงฆ์ ไม่ระบุบุคคล ทิ้งญัตติสวดในกาลไม่ควร

3.สีมาวิบัติ หมายถึง สีมาที่จะทำให้เสียกรรมนั้น กรรมย่อมวิบัติโดยสีมา ด้วยอาการ 11 อย่าง คือ:สมมติสีมาเล็กเกิน³ สมมติสีมาใหญ่เกิน สมมติสีมามีนิमितขาด สมมติสีมาใช้เงาเป็นนิमित สมมติสีมาไม่มีนิमित ภิกษุอยู่ภายนอกสีมาสมมติสีมา สมมติสีมาในที่ สมมติสีมาในสมุทร สมมติสีมาในชาติสระ คาบเกี่ยวสีมาด้วยสีมา ทับสีมาด้วยสีมา

4.บริษัทวีบัติ หมายถึงกรรมที่เสียเพราะบริษัฏ กรรมย่อมวิบัติโดยบริษัฏด้วยอาการ 12 อย่าง คือ

1. ในกรรมอันสงฆ์จตุรกรค⁴พึงทำ ภิกษุทั้งหลายที่เข้ากรรม มีจำนวนเท่าไร พวกเขายังไม่มา ไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา ภิกษุอยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน

2. ในกรรมอันสงฆ์จตุรกรคพึงทำ ภิกษุทั้งหลายที่เข้ากรรม มีจำนวนเท่าไร พวกเขามาแล้วแต่ไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน

¹ ญัตติวิบัติหมายถึงก่อนทำสังฆกรรมนั้นต้องระบบสิ่งที่จะทำเช่นการอุปสมบทต้องระบุชื่อผู้จะอุปสมบทตามที่อุปฌาย์ตั้งไว้ถ้าไม่ระบุหรือระบุผิดก็เป็นอันกรรมนั้นวิบัติ

² อนุสาวนาคือการที่สงฆ์สวดสังฆกรรมซึ่งอนุสาวนานั้นจะสวดต่างกันแล้วแต่สังฆกรรมนั้นๆ การสวดกรรมวาจาต้องตั้งญัตติเผด็จสงฆ์ให้รู้เรื่องก่อนแล้วสวดอนุสาวนาประกาศความปรักษาและความตกลงของสงฆ์ในลำดับถ้าสวดอนุสาวนาก่อนแล้วตั้งญัตติทีหลังเป็นกรรมวิบัติโดยกรรมวาจาในกรรมวาจามีอนุสาวนาทั้งอนุสาวนา หรือสวดในกาลไม่ควรเช่นนี้เป็นกรรมวิบัติโดยกรรมวาจาแม้สวดแต่ไม่ครบกำหนดแห่งกรรมวาจามีอนุสาวนา 3 หนหรือทำให้ตกหล่นเช่นขาดความบางพากย์หรือขาดบางบทหรือว่าผิดเช่นจะว่าบทหรืออักขระหนึ่งว่าพลาดเป็นบทหรืออักขระอื่นก็จัดเป็นกรรมวาจาวิบัติ

³ อธิบายความแห่งสีมาโปรดดูหน้า 46 เป็นต้นไปหรือผู้สนใจอย่างละเอียดโปรดดูที่อ้างอิง

⁴ จำนวนภิกษุจตุรกรคโปรดดูรายละเอียดหน้า 42

3. ในกรรมอันสงฆ์จตุรรรคพึงทำ ภิกษุทั้งหลายที่เข้ากรรม มีจำนวนเท่าไร พวกเธอมาแล้ว นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา แต่อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน
4. ในกรรมอันสงฆ์ปัญจรรคพึงทำ ภิกษุทั้งหลายที่เข้ากรรม มีจำนวนเท่าไร พวกเธอยังไม่ มา ไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน
5. ในกรรมอันสงฆ์ปัญจรรคพึงทำ ภิกษุทั้งหลายที่เข้ากรรม มีจำนวนเท่าไร พวกเธอมาแล้ว แต่ไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน
6. ในกรรมอันสงฆ์ปัญจรรคพึงทำ ภิกษุทั้งหลายที่เข้ากรรม มีจำนวนเท่าไร พวกเธอมาแล้ว นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา แต่อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน
7. ในกรรมอันสงฆ์ทศวรรคพึงทำ ภิกษุทั้งหลายที่เข้ากรรม มีจำนวนเท่าไร พวกเธอยังไม่ มา ไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน
8. ในกรรมอันสงฆ์ทศวรรคพึงทำ ภิกษุทั้งหลายที่เข้ากรรม มีจำนวนเท่าไร พวกเธอมาแล้ว แต่ไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน
9. ในกรรมอันสงฆ์ทศวรรคพึงทำ ภิกษุทั้งหลายที่เข้ากรรม มีจำนวนเท่าไร พวกเธอมาแล้ว นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา แต่อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน
10. ในกรรมอันสงฆ์วิสตติวรรคพึงทำ ภิกษุทั้งหลายที่เข้ากรรม มีจำนวนเท่าไร พวกเธอยังไม่ มา ไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน
11. ในกรรมอันสงฆ์วิสตติวรรคพึงทำ ภิกษุทั้งหลายที่เข้ากรรม มีจำนวนเท่าไร พวกเธอมาแล้ว แต่ไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน
12. ในกรรมอันสงฆ์วิสตติวรรคพึงทำ ภิกษุทั้งหลายที่เข้ากรรม มีจำนวนเท่าไร พวกเธอมาแล้ว นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา แต่อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน

(วินย.8/1340 -1352/501-109)

2.6 ความสำคัญของสีมากับสังฆกรรม

สังฆกรรมต่าง ๆ นั้น พระศาสดาทรงพระอนุญาตให้สงฆ์พร้อมเพรียงกันทำ ภิกษุที่อยู่ด้วยกันต้องร่วมกันทำ แต่การอยู่ร่วมกันนั้นจะกำหนดได้ด้วยเขตแห่งสีมา และภิกษุที่อยู่ในเขตสีมาอื่นจะล่วงเข้าภายในเขตสีมาในขณะที่สงฆ์ในสีมานั้นทำสังฆกรรมไม่ได้ (หมายถึงที่กำหนดเขตทำ

¹ ฉันทะหมายถึงความพอใจในที่นี้หมายถึงความพอใจในอันที่จะทำสังฆกรรมแต่ไม่อาจมาได้ เนื่องจากเหตุบางประการเช่นป่วยหรือมีกิจที่สำคัญเป็นเหตุให้มาไม่ได้ แต่อย่างไรก็ตามการทำสังฆกรรมถือว่าสำคัญยิ่งกว่ากิจอย่างอื่น

สังฆกรรม) และสังฆกรรมที่สำคัญทุกอย่างจะสำเร็จลงได้ด้วยสีมา สีมาเป็นหลักสำคัญแห่งสังฆกรรมอย่างหนึ่ง แม้ว่ากรรมอย่างอื่นในส่วนแห่งสังฆกรรมดังกล่าวข้างต้นจะบริบูรณ์ แต่วิบัติโดยสีมาแล้วก็ใช้ไม่ได้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติเรื่องสีมาไว้อย่างกวัดจั่น เพื่อจะทรงรักษาสามัคคีในสงฆ์ อันความสามัคคีย่อมเป็นกำลังใหญ่ของหมู่ ดังนั้นสีมาจึงมีความเกี่ยวข้องกับสังฆกรรมและคณะสงฆ์ทั้งสิ้น

2.6.1 สีมาแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ

1. พัทธสีมา คือเขตอันสงฆ์กำหนดเอาเอง แปลว่า แดนที่ผูก
2. อพัทธสีมา คือเขตอันเขากำหนดไว้โดยปกติของบ้านเมือง มีสัญญาอื่นอย่างอื่นเป็นเครื่องกำหนด เรียก แปลว่า แดนที่ไม่ได้ผูก

1. พัทธสีมา

พัทธสีมา สีมาที่ใช้ลูกนิมิตเป็นเครื่องกำหนดเขตแดน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพุทธานุญาตให้คณะสงฆ์กำหนดเอาเองได้ตามความปรารถนา แต่มีข้อจำกัดว่าจะต้องได้ขนาดอย่างเล็กที่สุดต้องจุภิกษุ 21 รูปได้ เพราะสังฆกรรมบางอย่างต้องการจำนวนสงฆ์ถึง 20 รูปเช่นอัปทานและนันทิกษุผู้ที่สงฆ์จะสวดให้อัปทานด้วยเป็น 21 และทรงกำหนดสีมาอย่างใหญ่ไม่เกิน 3 โยชน์ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสมมติสีมาใหญ่เกินถึง 4 โยชน์ 5 โยชน์ หรือ 6 โยชน์ รูปใดสมมติ ต้องอาบัติทุกกฏ (วินย.4/155/172) การสมมติสีมาใหญ่นั้นสันนิษฐานยากน่าจะเห็นว่าสงฆ์ยอมได้ประโยชน์คุ้มกับค่าจะต้องบริหารเช่นการเป็นเขตปราศจากไตรจีวร การกำหนดสีมาถ้ามีขนาดใหญ่หรือเล็กกว่านี้ถือว่าสีมาวิบัติ ในการกำหนดสถานที่ใดเป็นสีมานั้นต้องขออนุญาตฝ่ายบ้านเมืองก่อน โดยใช้วัตถุที่กำหนดแดนสีมาได้เป็นเครื่องหมาย ส่วนตัวสีมานั้นจะทำเป็นอาคารขึ้นมาเช่นโบสถ์ในปัจจุบันนี้ก็ได้อาจจะไม่ทำอาคารขึ้นมาแต่ทำเป็นสถานที่โล่งแจ้งก็ได้ (ที่ทำขึ้นมานั้นด้วยวัตถุประสงคบางอย่างเช่นกันฝนเวลาทำสังฆกรรม)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส(2521:34)ได้ตรัสไว้ว่า “พัทธสีมาในบัดนี้คงมี 3 ชนิด สีมาผูกเฉพาะบริเวณโรงอุโบสถเรียกขานขณสีมา 1 สีมาผูกทั่ววัด เรียกมหาสีมา 1 สีมาผูก 2 ชั้น 1” ในคัมภีร์มหาวรรค กล่าวถึงสีมาอีกชนิดหนึ่งเรียกว่าที่ปารสีมาแปลว่า “สีมาฝั่งน้ำ” คือสีมาที่สมมติคร่อมฝั่งน้ำทั้งสองเปิดแม่น้ำไว้กลาง(มีแม่น้ำอยู่ตรงกลางหรือไหลผ่านตรงกลาง”

เครื่องกำหนดแดนสีมานั้นเรียกว่านิมิต พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพุทธานุญาตให้กำหนดเอาวัตถุ 8 ชนิด คือ ภูเขา ศิลา ป่าไม้ ต้นไม้ จอมปลวก หนทาง แม่น้ำและน้ำ (วินย.อ.1/229/154)

พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า

“ภูเขามี ๓ ชนิดคือ ภูเขาดินล้วน ๑ ภูเขาศิลาล้วน ๑ ภูเขาศิลาปนดิน ๑ ภูเขานั้นใช้ได้ทั้ง ๓ ชนิด แต่กองทรายใช้ไม่ได้ แต่ตั้งแต่ขนาดเท่าช้างถึงเท่า ภูเขาหินรูก็ใช้ไม่ได้ ถ้ามีภูเขา ๔ เทือกใน ๔ ทิศหรือมี ๓ เทือกใน ๓ ทิศ แม้จะ สมมติสีมาด้วยปัพพตนิมิตทั้งนั้น ทั้ง ๔ หรือ ๓ แต่ก็ควรแต่จะสมมติด้วยนิมิต เพียง ๒ หรือเพียง ๑ ไม่ควร (เอกิสสา เอว ปน ทิสาย จูเตหิ คโต พหุหิปี สมมนฺ นิตฺถํ วฏฺฏติ. ทฺวํหิ ปน ทฺวํสุ ทิสาย จูเตหิปี วฏฺฏติ วิมตฺติโนทนี)”

(วินย.อ.1/166)

2. อพัทธสีมา

การทำสังฆกรรมสงฆ์ต้องทำในสีมาที่กำหนดไว้ แต่ถ้าคณะสงฆ์ไม่ได้กำหนดเขตสีมา เอาไว้ เมื่อจะทำสังฆกรรมเพื่อเกิดความสามัคคี พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตให้ใช้เขตบ้านเขต นิคม และสถานที่ที่มีอยู่ตามธรรมชาติที่ไม่ขัดกับฝ่ายบ้านเมืองเป็นสีมาเรียกว่า อพัทธสีมา อพัทธ สีมาแปลว่าแดนแห่งสีมาที่ไม่ได้ผูกแบ่งออกเป็น 3 ประเภทคือ คามสีมาและนิคมสีมา สัตตพัทธ สีมา และอุทกุทเทปสีมา (วินย.4/164/180)

1) คามสีมาและนิคมสีมา

ถ้าสงฆ์ไม่ได้กำหนดเขตสีมาเองพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสให้กำหนดเขตบ้านและนิคมที่ ตนอาศัยอยู่ ที่ฝ่ายอาณาจักรไม่ได้จัดไว้เรียกว่า คามสีมาหรือนิคมสีมา เป็นที่ทำอุโบสถกรรม คำว่า บ้านหมายถึงที่อยู่ของคนแต่แคบไปถึงกว้าง แคบเช่นที่อยู่ของคนครอบครัวเดียวกัน มีเรือนหลัง เดียวหรือสองหลังหรือมากกว่านั้นเรียกว่าบ้านส่วนนิคมหมายถึงที่รวมแห่งบ้านเช่นตำบล อำเภอ ส่วนพระอรรถกถาจารย์นับพระนครเข้าอีกด้วย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสวินิจฉัยว่า ข้าพเจ้าใคร่ควรวินิจฉัยเห็นเป็น 2 นัย สุดแต่สงฆ์จะตั้งกติกานัดหมายกันว่าจะกำหนดเอา เขตบ้าน หรือเขตนิคมด้วยมุ่งความสะดวกเป็นที่ตั้งหรือด้วยมุ่งประโยชน์อันจะพึงได้แห่งสีมาใหญ่ อีกนัยหนึ่ง ในแดนนิคมมีสงฆ์พวกเดียวกันหรือเรียกกันเข้าประชุมได้ (หลายรูปมาก) อาจใช้นิคม

สีมาได้ ถ้าหากพวก (เช่นวัดหลายวัดแต่แยกทำสีมาเนื่องจากสะดวก)เพ่งความสะดวกยื่นให้ใช้คามสีมาอันที่จริงคามสีมา นิคมสีมาและวิสุงคามสีมาเป็นเหมือนกับพัทธสีมาแต่จะสมมติเป็นดิจิวราวิปวาสน¹ไม่ได้เพราะเป็นแดนไม่ได้ผูก ในเรื่องคามสีมาและนิคมสีมานี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อสงฆ์ไม่ได้สมมติสีมาไว้ ภิกษุใดอยู่อาศัยบ้านใด นิคมใดหรือว่าเขตแดนใด เป็นเขตแดนบ้าน เขตแดนนิคม อันนั้นแหละเป็นสมานสังวาส มีอุโบสถอันเดียวกันฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ๗ ชั่วโมงวัณณคร โดยรอบป่าที่ไม่มีบ้านก็เป็นสมานสังวาส มีอุโบสถอันเดียวกัน” ฯ

(วินย.อ.1/255)

2) สัตตัพพันตรสีมา

สัตตัพพันตรสีมาหมายถึงสีมาที่กำหนดเขตแห่งสามัคคีขึ้นในป่าที่กำหนดตั้งบ้านเรือนไม่ได้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสให้กำหนดเขตแห่งสามัคคีโดยชั่ว 7 อังคณคร โดยรอบ อังคณครหนึ่ง 28 ศอก หรือ 7 วา 7 อังคณครเป็น 49 วา โดยรอบนับแต่ที่สุดแนวแห่งสงฆ์ออกไป โดยทะแยง จึงเป็นข้างละ 14 วา (วินย.อ.4/257)

3) อุทกุกเขปสีมา

อุทกุกเขปสีมาหมายถึงเอาเขตแห่งสามัคคีโดยการชักน้ำสาครของคนมีอายุและคนที่มีกำลังปานกลาง(คนวัยกลางคน)สมเด็จพะมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรวิโรธ (2521: 45) ตรัสไว้ว่า “ประมาณ 3 วา แลกว่าเขตสัตตัพพันตรสีมา” ในอรรถกถาก็ก้าวไว้เช่นเดียวกันว่า “สถานที่ใดกำหนดด้วยชักน้ำสาครโดยรอบแห่งมัชฌิมบุรุษ(คือบุรุษขนาดกลาง) ถิ่นน้ำอันภิกษุจะพึงชักสาครอย่างไร ? นักเลงสบ้าชักลูกสบ้าไม้จันใด มัชฌิมบุรุษผู้มีแรงพึงเอามีอวกน้ำหรือกำทรายชดไปด้วยแรงทั้งหมดคั้นนั้น” (วินย.อ. 1/198) ประเภทแห่งนานน้ำที่ใช้สำหรับเป็นเขตแห่งสามัคคีได้แก่น้ำที่แม่น้ำ สมุทร ทะเล ชาติสระ

แม่น้ำนั้นหมายถึงแม่น้ำที่ไหลไม่อุดตันและแม่น้ำนั้นต้องไม่เหือดแห้ง ส่วนคลองที่ขุดจากแม่น้ำหนึ่งไปอีกแม่น้ำหนึ่งไม่จัดว่าเป็นแม่น้ำแต่ถ้ากระแสน้ำเขาจะคลองออกไปกว้างเลยจากที่ขุดไว้จัดเป็นแม่น้ำเช่นกัน

¹ อยู่ปราศจากดิจิวราไม่ได้

สมุทรได้แก่น้ำเค็ม พ้นจากปากน้ำออกไป ที่เรียกว่าทะเล กำหนดเขตสมุทรโดยการนับจากชายฝั่งออกไป 3 ไมล์ รว 120 เส้นถึง 135 เส้น¹

ชาตสระได้แก่น้ำที่ขังเองโดยธรรมชาติที่เรียกว่า บึง บ้าง หนอง บ้าง ทะเลสาบ บ้าง หนอง บึง หมายถึงน้ำที่มีลักษณะกลบมีต้นไม้อ้อมรอบและสถานที่ที่น้ำไหลเป็นทางจนแผ่นดินแฉกนั้นเป็นคอนกันน้ำไว้ขาดจากแม่น้ำเดิม ทะเลสาบหมายถึงส่วนหนึ่งของทะเลที่เป็นเอกเทศมีฝั่งกันไม่เชื่อมกันถึงทะเล แม่น้ำกับชาตสระชนิดบึงหนองมีลักษณะต่างกันคือ ทางน้ำมีกระแสน้ำไหลจัดเป็นแม่น้ำ ที่มีน้ำขังนิ่งจัดเป็นหนอง บึง

การทำสังฆกรรมในน่านน้ำทั้ง 3 ชนิดนี้จะทำบนเรือหรือแพก็ได้แต่ต้องผูกหลักไว้กับน้ำหรือทอดสมอ คือภิกษุทำสังฆกรรมร่วมกันได้บนเรือหรือแพนั้นต้องอยู่ห่างจากฝั่งน้ำประมาณชั่วการชักน้ำให้ห่างจากตลิ่งชั่วชักน้ำสดดังกล่าวนั้น การทำสังฆกรรมในน่านน้ำทั้ง 3 ชนิดนี้มีข้อห้ามว่าต้องไม่ทำบนเรือหรือแพที่ลอย กำลังวิ่งหรือเดิน ในการทำสังฆกรรมในน่านน้ำทั้ง 3 ชนิดนี้จะทำบนร้านที่ปลูกขึ้นก็ได้ อุทกุเปขเปสิมานี้กำหนดต่างจาก เกาะและคามสีมาดังนี้ หากแม่น้ำที่น้ำท่วมไม่ถึงในฤดูฝนอยู่ริมฝั่งเรียกว่าเกาะ แต่ถ้าห่างฝั่งเรียกว่าคามสีมา ส่วนอุทกุเปขเปสิมาหมายถึงเขตที่น้ำท่วมถึงในฤดูฝนเป็นที่สาธารณะไม่มีผู้จับจอง

คามสีมา สัตตพัฏฐสีมา และอุทกุเปขเปสิมา รวมเข้าในประเภทเดียวกันเรียกว่า อพัทธสีมา

2.6.2 วิสุงคามสีมาและสีมาสังกะระ

1) วิสุงคามสีมา

วิสุงคามสีมา หมายถึง เขตที่พระราชทานแก่สงฆ์ เพื่อใช้เป็นที่สร้างพระอุโบสถหรือเขตที่พระสงฆ์ใช้ประกอบสังฆกรรม พระมหากษัตริย์ผู้เป็นองค์ศาสนูปถัมภกมีพระราชประสงค์อำนวยความสะดวกแก่สงฆ์จึงทรงออกประกาศพระราชทานที่ตั้งวัดเป็นวิสุงคามสีมา การยกที่ดินเป็นเขตวิสุงคามสีมาถือว่าได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตั้งวัด แต่การขอพระบรมราชานุญาตนั้นกำหนดเฉพาะบริเวณที่ตั้งอุโบสถเท่านั้น ปัจจุบันการขอรับพระราชทานวิสุงคามสีมาให้แก่วัดดำเนินการตามกฎหมายกระทรวง ซึ่งออกตามความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2505 และที่แก้ไข

¹ 1 เส้น เท่ากับ 20 วา 1 วา เท่ากับ 4 ศอก 1 ศอก เท่ากับ 2 คืบ 1 คืบ เท่ากับ 12 นิ้ว ดังนั้น 135 เท่ากับ 3,700 วา

เพิ่มเติม พ.ศ.2535 คือวัดที่สมควรได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา ต้องปรากฏว่าได้สร้างขึ้นหรือได้ปฏิสังขรณ์เป็นหลักฐานถาวรและมีพระภิกษุอยู่ประจำไม่น้อยกว่า 5 รูป ติดต่อกันเป็นเวลาไม่น้อยกว่า 5 ปี แต่ระยะเวลา 5 ปี มิได้ใช้บังคับแก่วัดที่สร้างอุโบสถเสร็จเรียบร้อยแล้ว วิสุงคามสีมาเป็นส่วนหนึ่งของคามสีมา และวิสุงคามสีมาจัดเป็นพัทธสีมาเหมือนกัน แต่ต่างกันคือภิกษุไม่สามารถสมมติเป็นติจิวรวิปาสคือไม่สามารถอยู่ปราศจากไตรจีวรได้ (วินย.อ.4/ 256-257)

2) สีมาสังกะระ

สีมาสังกะระหมายถึงสีมาที่คาบเกี่ยวหรือทับสีมาอื่นที่สมมติไว้ก่อน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสห้ามภิกษุสงฆ์สมมติทับสีมาที่สมมติก่อนเพราะจะทำให้เป็นสีมาสังกะระ ในข้อนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2521: 51-52) ได้ตรัสไว้ว่า “ข้อที่ตรัสห้ามไม่ให้สมมติสีมาคาบเกี่ยวหรือทับสีมาที่สมมติไว้ก่อนนั้นน่าจะเข้าใจได้โดยง่าย เปรียบเหมือนมีผู้จองนาคาบเกี่ยวหรือทับนาของคนอื่นเกิดคดีขึ้นศาลย่อมตัดสินว่าผู้จองไว้ก่อนเป็นผู้ชอบด้วยกฎหมาย กรรมสิทธิ์ การจองนาของคนหลังใช้ไม่ได้ฉันใดสงฆ์ฝ่ายหนึ่งสมมติสีมาคาบเกี่ยวหรือทับอีกฝ่ายหนึ่งพระศาสดาย่อมทรงตัดสินให้สีมาเดิมคงอยู่ให้สีมาใหม่ใช้ไม่ได้ฉันนั้น” การสมมติสีมาทับสีมาที่สมมติไว้ก่อนนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรับอาบัติทุกกฏดังความปรากฏในพระไตรปิฎกว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลายสีมาอันภิกษุเหล่าใดสมมติไว้ก่อนแล้ว กรรมนั้นของภิกษุเหล่านั้นเป็นธรรม ไม่กำเริบ ควรแก่ฐานะ สีมาอันภิกษุเหล่าใดสมมติแล้วในภายหลังกรรมนั้นของภิกษุเหล่านั้นไม่เป็นธรรม กำเริบไม่ควรแก่ฐานะดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสมมติสีมาคาบเกี่ยวสีมารูปใดสมมติคาบเกี่ยวต้องอาบัติทุกกฏฯ”

(วินย. 4/165/180)

อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีพระดำรัสไว้เป็นหลักฐานที่ชัดเจนแล้ว แต่สีมาสังกะระนี้เป็นปัญหาหลักอย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้สงฆ์ทะเลาะกันมาเป็นเวลายาวนานเพราะมีความเห็นที่ไม่ลงรอยกัน จึงเกิดความขัดแย้งกันขึ้นและมีทรรศนะที่แตกต่างกันดังนี้

1. ในบาลีกล่าวว่าสีมาไม่มีการละวัตถุไปเอง (ไม่เคยสูญหาย) แม้ว่าจะเป็นที่ว่างไม่เห็นรูปร่างเดิม ไม่มีใครเป็นเจ้าของ แต่เคยเป็นสีมาเก่า ถ้าสงฆ์ไปสมมติสีมาในเขตนั้น สีมาใหม่เป็นอันวิบัติ ถึงแม้ว่าที่นั้นถูกน้ำเสาะทำลายไปแล้วสงฆ์อุทฺทขเขปสีมาขึ้นทับบริเวณนั้นสีมานั้นก็เป็นอันวิบัติ

ด้วยในบาลีก้าวว่าสีมายังลงไปถึงน้ำรองแผ่นดิน ดังนั้นการสมมติสีมาใหม่แต่ละครั้ง คณะสงฆ์ในปัจจุบันจึงนิยมสวดก่อนเพื่อความไม่ประมาท และเพื่อความสบายใจ แม้ว่าที่นั่นจะไม่มีร่องรอยว่าจะเป็นแดนสีมามาก่อน

2. พระอาจารย์ทั้งหลายอ้างมหาปเทศฐาณะที่ 1 ที่ว่า สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ สิ่งนั้นเข้ากันกับสิ่งที่ไม่ควร ขัดต่อสิ่งที่ควร สิ่งนั้นย่อมไม่ควร (วินย.อ.2/70) จึงกล่าวว่าสีมาที่มีกิ่งไม้ยังลงถึงพื้นแห่งสีมาอีกแห่งหนึ่งจัดเป็นสีมาสังกระคังนั้นควรตัดกิ่งไม้ ไม่นั้นจะทำความเสียหายและไม่ควรนำฉันทะเพราะสีมาต่างแห่งฉันทะย่อมไม่มา

แต่พระอาจารย์ผู้รจนาฎีกาวิมติโนทนี แก้วว่า ไม่มีโทษเช่นนั้น อ้างเหตุว่า ความสีมาเป็นที่อาศัยของพัทธสีมา จัดเป็นนิสสัยสีมา พัทธสีมาอาศัยคามสีมา จัดเป็นนิสิตสีมา 2 ชนิดนี้ ไม่สังกระกัน ไม่เช่นนั้น อย่างไรจักสมมติพัทธสีมาขึ้นได้ เมื่อมีพระพุทธานุญาตให้สมมติได้แล้ว โทษแห่งความปะปนกันแห่งต้นไม้หรือย่านไทรอันขึ้นในสีมาทั้ง 2 นั้นย่อมไม่มี อ้างมหาปเทศฐาณะที่ 4 ที่ว่าสิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ สิ่งนั้นเข้ากับของเป็นกบปียะ ขัดต่อของเป็นอกบปียะ สิ่งนั้นควรในภายหลังมา แต่มติของพระอาจารย์ผู้รจนาวิมติโนทนี ไม่ได้รับการรับรองโดยทั่วไป

3. เนื่องจากเหตุอันกล่าวแล้วในตอนหนึ่ง ท่านแนะไว้ว่าสงฆ์สองหมู่จะทำสังฆกรรมในเวลาเดียวกัน ในป่าก็ดี ในน่านน้ำก็ดี พึงทำให้ห่างกัน โดยที่สุตวันอัปภัณดรหนึ่ง หรืออุทกุกเขปหนึ่งไว้ในระหว่างแห่งอัปภัณดรหรือแห่งอุทกุกเขป อันเป็นเขตของสองฝ่ายนั้นโดยใจความว่า ในระหว่างแนวสงฆ์ทั้งสองฝ่าย ให้ห่างกันอย่างน้อยเพียง 3 อัปภัณดร หรือ 3 อุทกุกเขป เพียงเท่านั้นไม่เป็นการยากทั้งไม่น่ามีจริง ถ้าท่านกล่าวลามมาถึงคามสีมาด้วย จักเป็นความลำบากแต่ท่านหาได้กล่าวถึงคามสีมาไม่ เป็นอันแล้วไป

4. การทำสังฆกรรมในน่านน้ำเช่นแม่น้ำ ไม่ให้ผูกโยงแพหรือเรือกับหลักที่ฝั่ง เพราะอุทกุกเขปสีมากับคามสีมาจะสังกระกันเพราะสีมาทั้งสองอย่างนั้นต่าง แม้แต่จะทำสะพานหรือแผ่นกระดานไปผูกแพหรือเรือเมื่อไปถึงแล้วชักกระดานหรือสะพานก็ไม่ได้ และควรให้ห่างจากสะพานและหรือแผ่นดินประมาณ 10 เมตร¹

2.7 หลักการตัดสินทางพระวินัย

หลักเกณฑ์ตัดสินที่แสดงให้เห็นว่าเป็นไปเพื่อพระธรรมวินัยพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประทานแก่พระอุบาลีเถระว่า

¹ สรุปความจากวินัยมุขเล่ม 3 หน้า 48-51

“ดูกรอุบาลี เธอพึงรู้ธรรมเหล่านี้แล้ว ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นไปเพื่อความ เบื่อหน่ายเพื่อคลายกำหนด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพานโดยส่วนเดียว เธอพึงทรงธรรมเหล่านั้นไว้โดยส่วนหนึ่งว่า นี่ไม่ใช่ ธรรม นี่ไม่ใช่วินัยนี้ไม่เป็นคำสั่งสอนของศาสดา อนึ่ง เธอพึงรู้ธรรมเหล่านี้แล้ว ธรรมเหล่านี้เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อสงบระงับ เพื่อ ความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้เพื่อนิพพาน โดยส่วนเดียว เธอพึงทรงจำธรรมเหล่านี้ไว้โดย ส่วนหนึ่งว่า นี่เป็นธรรมนี้เป็นวินัยนี้เป็นคำสั่งสอนของศาสดา ฯ”

(อญ. สดตค.23/80/122)

สรุปใจความแห่งธรรมที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามี 7 ประการคือ

1. เอคันตนิพพาน ความหน่ายหายคิดได้สิ้นเชิง
2. วิราคะ ความคลายออกเป็นอิสระ
3. นิโรธ ความดับกิเลสได้ ไม่มีทุกข์เกิดขึ้น
4. อุปสมะ ความสงบที่กิเลสระงับ ราบคาบไป
5. อภิญญา ความรู้ประจักษ์ตรงต่อความจริงจำเพาะ
6. สัมโพธิะ ความตรัสรู้ยังเห็นความจริงเต็มพร้อม
7. นิพพาน ภาวะดับทุกข์หายร้อนสงบเย็น

ธรรม 7 ประการเหล่านี้พึงรู้ว่าเป็นธรรม เป็นวินัย เป็นสัตตอุสาสน์ (คำสั่งสอนของพระศาสดา)

ตรัสแก่พระมหาปชาบดีโคตมเถรีว่า

“ดูกร โคตมียอนึ่ง เธอพึงรู้ธรรมเหล่านี้แล้ว ธรรมเหล่านี้เป็นไปเพื่อความ คลายกำหนดไม่ใช่เพื่อมีความกำหนด เป็นไปเพื่อความพราก ไม่ใช่เพื่อความ ประกอบเป็นไปเพื่อความไม่สะสม ไม่ใช่เพื่อความสะสม เป็นไปเพื่อความมัก น้อย ไม่ใช่เพื่อความมักมาก เป็นไปเพื่อความสันโดษ ไม่ใช่เพื่อความไม่สันโดษ เป็นไปเพื่อความสงัดไม่ใช่เพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่ เป็นไปเพื่อ ปราศจากความ เพียร ไม่ใช่เพื่อความเกียจคร้าน เป็นไปเพื่อความเลี้ยงง่าย ไม่ใช่เพื่อความเลี้ยง ยาก ดูกร โคตมีย เธอพึงทรงจำธรรมเหล่านั้นไว้โดยส่วนเดียวว่า นั่นเป็นธรรม นั่น เป็นวินัย นั่นเป็นสัตตอุสาสน์ ฯ”

(วินย.7/523/213)

สรุปใจความแห่งธรรมนั้นมี 8 ประการคือ

1. วิราคะ ความคลายออกเป็นอิสระ
2. วิสังโยค ความพ้นจากความผูกมัดด้วยกิเลส
3. อปจยะ ความไม่พอกพูนกิเลส
4. อัปปัจฉตา ความมักน้อย ไม่มักมากอยากใหญ่
5. สันตุฏฐิ ความสันโดษ
6. ปวิเวก ความสงัด
7. วิริยารัมภะ ความเร่งระดมเพียร
8. สุภรตา ความเป็นผู้เลี้ยงง่าย

ธรรม 8 ประการเหล่านี้พึงรู้ว่าเป็นธรรม เป็นวินัย เป็นสัตตสุตสน์ (คำสอนของพระศาสดา)

สรุปว่าเมื่อภิกษุสงฆ์เกิดความสงสัยหรือรังเกียจในข้อปฏิบัติว่าถูกหรือผิดให้ภิกษุสงฆ์นั้นตรวจสอบได้จากหลักแห่งมหาปเทศ 4 โดยอาศัยเกณฑ์การตัดสินจากที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสกับพระอุบาลีเถระและพระนางมหาปชาบดีโคตมี เมื่อตรวจสอบแล้วหากไม่ขัดกับหลักที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงวางไว้เป็นอันใช้ได้

2.8 หลักไตรสิกขา

หลักแห่งไตรสิกขาเป็นหลักแห่งการศึกษาของบรรพชิตในพระพุทธศาสนาเริ่มแต่ขั้นต้นไปจนถึงขั้นสูงสุดเป็นขั้นตอน และมีความเกี่ยวเนื่องกันตามลำดับ โดยคิดเป็นระบบแห่งการศึกษาพื้นฐานเพื่อให้สามารถควบคุม กาย วาจา ให้เรียบร้อยเป็นเจตนา ซึ่งปราศจากทุจริตเป็นระบบการปฏิบัติธรรมที่ครบบริบูรณ์ มีขอบเขตควบคุมมรรคทั้งหมด และเป็นการนำเอาเนื้อหาของมรรคไปใช้อย่างสมบูรณ์จึงเป็นหมวดธรรมมาตรฐานสำหรับแสดงหลักการปฏิบัติธรรม และมักใช้เป็นแม่บทในการบรรยายวิธีปฏิบัติธรรม มรรคเป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในแง่แห่งเนื้อหาอันใด ไตรสิกขาก็คือระบบแห่งการปฏิบัติธรรมทั้งหมดนั้น (พระธรรมปิฎก, 2514: 601) ไตรสิกขานั้นมีไว้สำหรับทุกคนชั้นทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิตที่ส่งเสริมความดีงามของชีวิต และสังคมให้เป็นไปในทางที่ถูกต้องเป็นสัมมาอาชีวะคือการเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบที่เกี่ยวข้องถึงสภาพทางด้านจิตใจ อันได้แก่ความสงบแห่งจิต ความสันโดษ ความเป็นผู้มีจิตใจที่มั่นคงที่เป็นบ่อเกิดแห่งปัญญาอันจะมองเห็นสภาพความเป็นจริงของเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นโดยเฉพาะความจริงอันจะทำ

ให้รอบรู้ในกองแห่งสังขารหรือที่เรียกกันว่าขั้น 5 พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอานิสงค์แห่งไตรสิกขาไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย โดยที่แท้ สมัยที่จิตของภิกษุนั้น ผู้ศึกษาอริสัจอยู่ก็ผู้ศึกษาอริจิตอยู่ก็ดี ผู้ศึกษาอริปัญญอยู่ก็ดีหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่นมีอยู่เพราะเหตุนี้แหละภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักมีนันทะอย่างแรงกล้าในการสมาทานอริสัจศึกษา เราจักมีนันทะอย่างแรงกล้าในการสมาทานอริจิตศึกษา เราจักมีนันทะอย่างแรงกล้าในการสมาทานอริปัญญาศึกษาดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้แล ฯ”

(อกุ.ติก.20 /532/229)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ทั้งเรา ทั้งท่านทั้งหลายได้เล่นไปแล้ว ได้ท่องเที่ยวไปแล้วสิ้นกาลนานอย่างนี้ เพราะยังไม่รู้แจ้ง ไม่แทงตลอดซึ่งธรรม ๔ ประการ ธรรม ๔ ประการเป็นไฉน คือ สัจที่เป็นอริยะ ๑ สมาริที่เป็นอริยะ๑ ปัญญาที่เป็นอริยะ ๑ และวิมุตติที่เป็นอริยะ ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ สัจที่เป็นอริยะสมาริที่เป็นอริยะปัญญาที่เป็นอริยะ และวิมุตติที่เป็นอริยะ อันเราและท่านทั้งหลายได้ตรัสรู้ ได้แทงตลอดแล้ว ถอนค้นหาในภพขึ้นได้แล้ว ค้นหาอันนำไปสู่ภพสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป”

(อกุ. จตุกก.21/1/1)

1.ความหมายของไตรสิกขา

ไตรสิกขา หมายถึง ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา 3 ประการคือ

1) **ศีล** คือการรักษา กาย วาจา ให้เป็นปกติหรือไม่ให้บกพร่องซึ่งเป็นฝักรอบรมในด้านความประพฤติ ทางกาย วาจา ในพุทธธรรมได้กล่าวได้กล่าวถึงศีลในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของคุณสมบัติของพระโสดาบัน ทั้งนี้เพราะศีลนั้นคือระเบียบความประพฤติทั้งด้านความเป็นอยู่ส่วนตัว และสังคมตลอดถึงการหาหาเลี้ยงชีพเป็นสภาพที่เอื้ออำนวยต่อการปฏิบัติกิจต่างๆ อันเป็นไปเพื่อจุดหมายอันดีงามศีลเป็นพื้นฐานที่จะสร้างความเกื้อกูลให้เกิดขึ้นในสังคมศีลตามความหมายของพระพุทธศาสนามีลักษณะสำคัญคือ

- 1.ทำให้เกิดสภาพความเป็นอยู่ที่เกื้อกูลแก่การปฏิบัติกิจต่าง ๆ เพื่อเข้าถึงจุดหมายที่ตั้งามโดยลำดับจนถึงจุดหมายสูงสุดของชีวิต
- 2.ทำให้สมาชิกของสังคมนั้นอยู่กันด้วยดี คมเรียบร้อย สมาชิกต่างดำรงอยู่ด้วยดี และมุ่งปฏิบัติกิจของตน ๆ โดยสะดวก
- 3.ฝึกหัดเกล้าตัวเองทำให้กิเลสเบาบางลง ด้วยการควบคุมยับยั้งสังวร ปรับการแสดงออกทางกายวาจาให้เอื้อแก่สภาพเป็นอยู่ที่เกื้อกูลและการอยู่ร่วมกันด้วยดี อันเป็นต้นเหตุแห่งการพัฒนาชีวิตให้พร้อมที่จะรองรับกุศลทั้งหลายโดยเฉพาะอย่างยิ่งคือพื้นฐานของสมาธิ หรือการฝึกปรือคุณธรรมทางจิตใจให้สูงขึ้น (พระธรรมปิฎก, 2514: 420)

ศีลในฐานะที่เป็นองค์ประกอบแห่งมรรค

ในมัชฌิมาปนิพทา 3 ข้อ อันได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ทั้ง 3 ข้อนี้ ถือได้ว่าเป็นศีลแม้ว่าจะแยกออกเป็น 3 ข้อแต่ทั้ง 3 ข้อนี้จัดอยู่ในประเภทเดียวกันคือ เป็นคุณธรรมขั้นศีล ดังกล่าวมาข้างต้นว่าศีลนั้นครอบคลุมกายและวาจาให้เรียบร้อยแม้ในมรรคมองค์ 8 คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะเมื่อแยกออกตามลำดับแห่งความละเอียดก็จะเห็นได้อย่างชัดเจนดังที่ปรากฏในคัมภีร์ที่พจนานุกรมพุทธศาสน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลายสัมมาวาจาเป็นไฉน นี้เรียกว่าสัมมาวาจา คือ

๑)มุสาวาทา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ

๒)ปิสุณาย วาจา เวรมณี ” วาจาต่อเสียด

๓)พรุสาย วาจา เวรมณี ” วาจาหยาบ

๔)สมุพปาลา เวรมณี ” การพูดเพื่อเจ้า

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน นี้เรียกว่าสัมมากัมมันตะ คือ

๑)ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการตัดรอนชีวิต

๒)อทินนาทานา เวรมณี ” การถือเอาสิ่งของที่เขายังมิได้ให้

๓)กาเมสุมิจจารา เวรมณี ” การประพฤติดีกในกามทั้งหลาย

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะเป็นไฉน นี้เรียกว่าสัมมาอาชีวะคืออริยสาวก

ละมิฉาชีวะเสียหาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาชีวะ”

(ที.ม.10/299/231)

ศีลนั้นพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้เพื่อให้สังคมอยู่ด้วยกันอย่างมีความสุขเป็นสภาพเกื้อกูลต่อการดำเนินชีวิตและปฏิบัติกิจของสมาชิกทั้งหลาย เมื่อมองในแง่ของความประพฤติทำให้กาย วาจาเรียบร้อยสามารถขัดเกลาจิตใจได้อย่างหยาบได้ ในหนังสือพุทธธรรมได้กล่าวถึงศีลโดยย่อไว้ 2 ประการคือ

1. ศีลในแง่ที่เป็นธรรม ได้แก่ หลักความประพฤติระดับ กาย วาจา และอาชีวะที่นำมาแนะนำสั่งสอน โดยถือเอาภาวะที่ควรจะมีควรจะเป็นตามธรรมชาติเป็นหลัก และผู้ปฏิบัติตามและฝ่าฝืนย่อมได้รับผลที่ดีและชั่ว โดยรับผิดชอบต่อกฎธรรมชาติของธรรมชาติเองโดยตรง อีกอย่างหนึ่งหมายถึงการปฏิบัติธรรมขั้นศีลที่ดี ตามวินัยที่ดี ที่กลายมาเป็นความประพฤติประจำตัวบุคคลแล้ว

2. ศีลในแง่ที่เป็นพระวินัย ได้แก่ กฎระเบียบข้อบังคับที่กำหนดวางกันขึ้นเป็นบัญญัติทางสังคม เพื่อกำกับความประพฤติของบุคคล ตามความมุ่งหมายจำเพาะของหมู่ชนหรือชุมชนนั้น โดยมุ่งเพื่อสนับสนุนการปฏิบัติตามธรรมให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น และผู้ฝ่าฝืน(มักจะ)ต้องได้รับโทษตามความรับผิดชอบต่อชุมชนหรือสังคมนั้นอีกชั้นหนึ่ง ต่างหากจากผลทางจิตใจตามกฎธรรมชาติ อีกอย่างหนึ่งหมายถึง วิธีฝึกให้คนมีศีล (พระธรรมปิฎก, 2514: 768)

ส่วนคณะสงฆ์นั้นเป็นผู้มีความเป็นอยู่ที่ต้องอาศัยผู้อื่นมีความเป็นอยู่เพื่อการฝึกกายวาจา และใจ ให้มีความมั่นคงไม่เอนเอียงไปตามอำนาจแห่งกิเลสตัณหา ทำตัวให้ชาวบ้านเลี้ยงง่ายไม่ทำตัวเกี้ยวข้องด้วยสังคม ดังพุทธพจน์ที่ว่า “น จริสฺเสว ยสฺสสตถาย กุลปฺตฺตา สมฺมเทว อการสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตฺตํ กุลบุตรทั้งหลายย่อมออกบวชจากเรือนโดยความเป็นผู้ไม่มีเรือน” (ธ.อ.1/111) คณะสงฆ์นั้นมีความเป็นอิสระจากสังคม เป็นผู้ที่มีความหลุดพ้นจากโลกีย์วิสัย เป็นผู้ที่ดำรงอยู่อย่างนามธรรมที่ดำรงอยู่กับสังคมโลกเป็นผู้ที่มุ่งเน้นพัฒนาการทางด้าน จิตวิญญาณและปัญญาและมุ่งหวังความหลุดพ้นดังปรากฏในการบรรพชาอุปสมบทที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสแก่ผู้จะบวชด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาสำหรับบุคคลที่ไม่บรรลุนิพพานว่า “เอหิ ภิกฺขโว สุวากฺขาโต ธมฺโม จรตฺ พฺรหฺมจริยํ สมฺมา กฺุชยสฺส อนุตฺตริยํ” เธอจงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว จงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบเถิด” (ธ.อ.1/86) หรือดังปรากฏในการอุปสมบทแบบญัตติจตุตถกรรมว่าจาที่ว่า “สพฺพกุชฺณิสฺสรณนิพฺพานสจฺฉนิกรณตถาย” เป็นต้น ดังนั้นคณะสงฆ์จึงมีความเป็นอยู่ที่เกี่ยวข้องเนื่องด้วยศีลอันแตกต่างจากคฤหัสถ์หลายประการทั้งทางด้านความเป็นอยู่และความประพฤติ

พระอรรถกถาจารย์ได้ประมวลศีลของพระภิกษุสงฆ์ไว้เป็น 4 ประการเรียกว่าปาริสุทธศีล (ศีลเครื่องให้บริสุทธิ์หรือความประพฤติอันบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล) คือ

1. ปาฏิโมกขสังวรศีล¹ ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย ท่านว่าศีลข้อนี้รักษาสำเร็จด้วยศรัทธา

“ศีลใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ” ภิกษุในศาสนานี้เป็นผู้สำรวม ปาฏิโมกขสังวรอยู่ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษ มาตรฐานว่าเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ดังนี้ ศีลนี้ชื่อว่าปาฏิโมกขสังวรศีล”

(อภิ.วิ.35/599/279)

2. อินทริยสังวรศีล ศีลคือความสำรวมอินทริย์ ระวังไม่ให้บาปอกุศลเช่นความชอบ คิดใจ หรือขัดใจครอบงำเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง 6 คือ เมื่อตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้น ลิ้มรส กายถูกต้องสัมผัสและใจคิดเรื่องราวต่าง ๆ ท่านว่าศีลข้อนี้สำรวมด้วยสติดังที่ตรัสไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยความสำรวมในจักขุนทริย์อยู่ ก็อาสวะและความเร่าร้อนอัน กระทำความคับแค้นเหล่าใด พึงเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นผู้ไม่สำรวมจักขุนทริย์ อาสวะ และความเร่าร้อนอันกระทำความคับแค้นเหล่านั้นย่อมไม่มีแก่ภิกษุนั้นผู้สำรวม จักขุนทริย์อยู่อย่างนี้. เป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมในโสดินทริย์อยู่...เป็นผู้ สำรวมด้วยความสำรวมในฆานินทริย์อยู่...เป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมในชีวน หินทริย์อยู่...เป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมในกายินทริย์อยู่... เป็นผู้สำรวมด้วย ความสำรวมในมนินทริย์อยู่ก็อาสวะและความเร่าร้อนอันกระทำความคับแค้น เหล่าใดพึงบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ไม่สำรวมในมนินทริย์อยู่อาสวะและความเร่าร้อน อันกระทำความคับแค้นเหล่านั้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้สำรวมในมนินทริย์อยู่อย่างนี้”

¹ ในสูตรต้นตถาขณีย์ มาติกานิกายแห่งอภิธรรมปิฎกวิภังคปริกษาได้อธิบายไว้ว่า

บทว่า ปาฏิโมกข์ ได้แก่ศีลอันเป็นที่อาศัย เป็นเบื้องต้นเป็นจรรยาเป็นเครื่องสำรวม เป็นเครื่องระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธาน เพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลายบทว่า สังวร ได้แก่ การไม่ล่วงละเมิดทางกาย การไม่ล่วง ละเมิดทางวาจาการไม่ล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจาบทว่า เป็นผู้สำรวมแล้ว มีอธิบายว่า เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงด้วยดีเข้าถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดีเข้าถึงแล้วด้วยดีประกอบแล้ว ด้วยปาฏิโมกขสังวรนี้ ด้วยเหตุนี้ นั้น จึงเรียกว่า เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยปาฏิโมกขสังวร (อภิ.วิ.35/602/282)

ดูกรภิกษุทั้งหลายอาสวะเหล่านี้เรากล่าวว่าจะพึงละได้เพราะการสังวรว่าด้วยละ
อาสวะได้เพราะการพิจารณาเสพ”

(ม.มู.12/13/14)

3. ส่วนการงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะ อันเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการละเมิดสิกขาบท 6 ที่พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติเพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ และ (ด้วยอำนาจ) แห่ง
บาปกรรมทั้งหลายมีอย่างนี้คือ " การล่อลวง (กุหนา) การป้อยอ (ลปนา) การทำป้ (เนมิต
ติกตา) การบีบบังคับ(นิปฺเปสิกตา) การแสวงหาลาภด้วยลาภ (ลาภณ ลาภํ นิชิคีสันตา) " ดังนี้เป็น
ต้น ศีลนี้ชื่อว่า อาชีวปาริสุทธิศีล

4. ปังจยสันนิสิตศีล ศีลที่เกี่ยวกับปังจยสี่ ได้แก่ปังจยปัจจเวกขณ คือใช้สอยปังจยสี่ด้วยการ
พิจารณาให้เป็นไปตามความหมาย และประโยชน์หรือคุณค่าที่แท้จริงของสิ่งนั้น ๆ ไม่บริโภครด้วย
ตัณหา เช่น ฉันทอาหารเพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายให้สุขภาพดี มีชีวิตผาสุกทำกิจได้สบาย มิใช่เพื่อ
ปรนเปรอหรือสนุกสนานมัวเมา ทว่าศีลข้อนี้สำเร็จด้วยปัญญาการบริโภคปังจย 4 อันบริสุทธ์ด้วย
การพิจารณา ที่พระศาสดาตรัสไว้โดยนัยว่า

“ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว เสพจิวรเพียงเพื่อ
กำจัดหนาว ร้อน สัมผัส แห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อจะ
ปกปิดอวัยวะที่ให้ความละเอียดกำเริบ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว เสพบิณฑบาต
มิใช่เพื่อจะเล่น มิใช่เพื่อมัวเมา มิใช่เพื่อประดับ มิใช่เพื่อตบแต่ง เพียงเพื่อให้กาย
นี้ดำรงอยู่ เพื่อให้เป็น ไปเพื่อกำจัดความลำบากเพื่ออนุเคราะห์แก่พรหมจรรย์...”

(ม.มู.12/14/14)

2) สมာธิ หมายถึง ความเป็นผู้มีจิตตั้งมั่น (เอกัคคตาจิต) หรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งใดสิ่ง
หนึ่ง (พระธรรมปิฎก, 2514: 824) ในคัมภีร์ต่าง ๆ ได้ให้ความหมายของสมာธิไว้มากมายแต่ก็มีได้
แตกต่างกัน ทั้งนี้เนื่องจากหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้นมิได้มีข้อขัดแย้งใด ดังนั้นจะ
ยกตัวอย่างความหมายของสมาธิในคัมภีร์ต่าง ๆ ไว้ดังนี้

พระสูตรได้ให้ความหมายไว้ว่า

“ก็สมาธิเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้
กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต อริยสาวกนั้นสงัด
จากกามสังคจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก วิจารณ์ปีติและสุขเกิดแต่
วิเวกอยู่บรรลุดุติยาน มีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่
มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะวิตกวิจารณ์สงบไปมีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่ เธอมี
อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย เพราะปีติสิ้นไปบรรลุดุติยาน
ที่พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขามีสติอยู่เป็นสุข
เธอบรรลุดุติยานไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์และคับโทมนัส
โสมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่นี้เรียกว่า สมาธิปริย”

(ถ.ม.19/868/216)

ในพระสูตรยังอธิบายสมาธิไว้ในฐานะที่เป็นเครื่องสนับสนุนปัญญาไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมรู้
ชัดตามเป็นจริง ก็ภิกษุย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงอย่างไรย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิด และ
ความดับแห่งรูป ความเกิดและความดับแห่งเวทนา ความเกิดและความดับแห่ง
สัญญา ความเกิดและความดับแห่งสังขาร ความเกิดและความดับแห่งวิญญูณ”

(ส.ข.17/27/12)

ในอภิธรรมได้กล่าวไว้ว่า “ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อัน
เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สมาธิสัมโพชฌงค์” (อภิ.วิ.35 /559/261)

การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสหลักแห่งสมาธิไว้นั้นเป็นเรื่องธรรมดาทั่วไปในคำสอน
ทางพระพุทธศาสนา เพราะพระองค์เองก็ได้บรรลุธรรมด้วยสมาธิอันเป็นเบื้องต้น (เป็นบาทฐาน)
สมาธิจึงเป็นจุดมุ่งหมายหรืออุคคติทางพระพุทธศาสนาทั้งนี้พระภิกษุสงฆ์ที่เจริญสมาธิให้มากแล้ว
ย่อมได้รับอานิสงส์หลายประการ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้กล่าวถึงประโยชน์หรืออานิสงส์
ของการเจริญสมาธิไว้ดังนี้

1. จุดมุ่งหมายหรืออุคคคติทางศาสนาซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ชั้นคือ

1.1 เป็นบาทแห่งวิปัสสนาหรือทำให้เกิดญาณทัศนะนำไปสู่วิชาและ
วิมุตติ

1.2 หลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจฌานกิเลสถูกกำลังสมาธิข่มไว้หรือทับไว้เรียกว่า
วิกขัมภณวิมุตติ

2.ประโยชน์ด้านความสามารถพิเศษเหนือสามัญวิสัยได้แก่การใช้สมาธิระดับฌานสมาบัติ
ทำให้เกิดฤทธิ์เช่นหุทิพย์ ตาทิพย์

3.ประโยชน์ทางดานสุขภาพจิตและการพัฒนาบุคลิกภาพ เช่นทำให้เป็นผู้มีจิตใจและ
บุคลิกภาพเข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง สงบ เยือกเย็น สุขภาพ เป็นต้น (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต),
2544: 833-834)

ในพระสูตรได้กล่าวถึงประโยชน์ของสมาธิไว้ว่า

“คูกรภิกขุทั้งหลาย สมาธิภาวนา ๔ ประการนี้ ๔ ประการเป็นไฉน คือ
สมาธิภาวนาอันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขใน
ปัจจุบันมีอยู่ ๑ สมาธิภาวนาอันบุคคลเจริญแล้วกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไป
เพื่อได้เฉพาะซึ่งญาณทัสสนะมีอยู่ ๑ สมาธิภาวนาอันบุคคลเจริญแล้วกระทำให้
มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะมีอยู่ ๑ สมาธิภาวนาอันบุคคลเจริญแล้ว
กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะมีอยู่ ๑”

(ที.ปา.11/233/177)

3) ปัญญา หมายถึง ความรู้ความเข้าใจที่เรียกว่าสัมมาทิฐิอาจเป็นเพียงความเชื่อตามหลัก
เหตุผลก่อน แต่ในระหว่างการศึกษาต่อไป ๆ มาความรู้ความเข้าใจ หรือความเชื่ออันเป็นทุนเดิมนั้น
ก็จะค่อย ๆ เจริญเพิ่มพูนและชัดเจนยิ่งขึ้นโดยลำดับด้วยอาศัยรู้จักคิด การไตร่ตรอง สอบสวน
พิจารณา การรู้เห็นประจักษ์ผลการปฏิบัติที่เกิดขึ้นในกระบวนการฝึกอบรม และการที่อินทรีย์ต่าง ๆ แก่
กล้ายิ่งขึ้นจนในที่สุดปัญญาก็จะเจริญถึงขั้นรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงถึงขั้นหลุดพ้น
บรรลुพระนิพพานได้ (พระธรรมปิฎก, 2514: 612) ปัญญานั้นจัดลงในในมรรคมีองค์ 8 อันเป็น
ธรรมที่พิเศษ เพราะระบบการปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนานั้น ไม่ว่าจะมองในแง่มรรคหรือไตรสิกขา
ล้วนเริ่มต้นด้วยปัญญา และจบลงด้วยปัญญา เพราะการปฏิบัติธรรมใด ๆ ล้วนต้องทำความเข้าใจใน
หลักธรรมให้ถูกต้องเสียก่อน ถ้ามีความเข้าใจที่ผิดก็เป็นมิจฉาทิฐิย่อมไม่สามารถจะปฏิบัติ
หลักธรรมข้ออื่นได้ถูกต้องดังพระพุทธพจน์ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลายบรรดาองค์ทั้ง ๗ นั้นสัมมาทิฐิย่อมเป็นประธาน ก็ สัมมาทิฐิย่อมเป็นประธานอย่างไร คือ เมื่อมีสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะจึง พอเหมาะได้เมื่อมีสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจาจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ จึงพอเหมาะได้เมื่อมีสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาวายามะ สัมมาสติจึง พอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาสติ สัมมาสมาธิจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาสมาธิ สัมมาญาณะจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติจึงพอเหมาะได้ ดูกร ภิกษุทั้งหลายด้วยประการนี้แล พระเสขะผู้ประกอบด้วยองค์ ๘ จึงเป็นพระ อรหันต์ประกอบด้วยองค์ ๑๐ ฯ”

(ม.ญ./279/150)

จากพระพุทธพจน์นี้จะเห็นได้ว่าสัมมาทิฐิอันเป็นตัวปัญญานั้น เป็นตัวนำในธรรมทั้ง 7 ประการ การเริ่มต้นศึกษาในหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนานั้น ต้องพยายามทำความเข้าใจให้ ถูกต้องเสียก่อน โดยใช้หลักโยนิโสมนสิการเป็นตัวประกอบ จะทำให้กระบวนการคิดถูกต้องยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามศีลและสมาธิก็เป็นบาทฐานที่สำคัญที่ทำให้จิตใจสงบและเกิดปัญญาตามมา ทั้งนี้เมื่อบุคคลมีศีลและสมาธิพร้อมแล้ว ปัญญาจะเป็นผลพลอยได้ตามมา พระธรรมปิฎกได้แสดงให้เห็นถึงไตรสิกขาไว้ว่า ในสมัยอรรถกถาท่านนิยมนิยามแสดงสิกขา 3 ในแง่ที่เป็นระดับขั้นต่าง ๆ ของการ ละกิเลสคือ

1. ศีลเป็นวิติกมปหาน (เป็นเครื่องละวิติกมกิเลสคือกิเลสอย่างหยาบที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดออกมาถึงกายวาจา)
2. สมาธิเป็นปริยฐานปหาน (เป็นเครื่องละปริยฐานกิเลส คือกิเลสอย่างกลางที่เร้าร้อนอยู่ในจิตใจซึ่งบางท่านระบุว่าได้แก่นิรณ 5)
3. ปัญญา เป็นอนุสยปหาน (เป็นเครื่องละอนุสยกิเลส คือกิเลสอย่างละเอียดที่แอบแนบนอนคอยอยู่ในสันดานรอแสดงตัวในเมื่อได้เหตุกระตุ้นได้แก่อนุสัย 7)

นอกจากนี้ท่านยังแสดงในแง่อื่น ๆ อีกเช่นศีลเป็นตังคปหาน สมาธิเป็นวิกัมปหาน ปัญญาเป็นสมุจเจทปหาน ศีลเป็นเครื่องละทวาริต สมาธิเป็นเครื่องละคันหา ปัญญาเป็นเครื่องละทิจิ ดังนี้ เป็นต้น (วินย.อ.1/22 ที.อ./26 วิสุทธิ.1/7 วินย.ฎีกา 1/155)

2.9 หลักแห่งความสามัคคี

ความขัดแย้งต่าง ๆ ขึ้นในพระพุทธศาสนาจนก่อให้เกิดการทะเลาะวิวาทกันขึ้นจนกระทั่งแยกเป็นนิกายต่าง ๆ นั้น เกิดจากเหตุสำคัญ 2 ประการคือ สีสสามัญญตา (ความเป็นผู้มีศีลเสมอกัน) และ ทิฐีสามัญญตา (ความเป็นผู้มีความเห็นเสมอกัน) ความไม่ลงรอยกันในด้านความประพฤติและทิวมนานั้นมีปรากฏเรื่อยมา นับตั้งแต่คณะสงฆ์ได้มีจำนวนมากขึ้น ผู้ที่บวชเข้ามามีความคิดและการเป็นอยู่ที่แตกต่างกัน มีทิฐิมานะแบ่งพรรคแบ่งพวก จนเป็นเหตุให้เกิดความแตกแยก และนำไปสู่ความแตกร้าง ดังที่ได้ปรากฏมาในสมัยพุทธกาลเช่น เรื่องภิกษุชาวเมืองโกสัมพีซึ่งทะเลาะเรื่องธรรมและวินัย เรื่องแห่งพระเวทพัตที่พยายามแยกคณะสงฆ์ออกจากปกรณของพระพุทธเจ้า หรือเหตุการณ์หลังพุทธปรินิพพานคือในคราวสังคายนาที่ 1 พระปราณะไม่ยอมรับการสังคายนาที่จัดโดยพระมหากัสสปะ ณ เมืองราชคฤห์ จึงได้นำคณะสงฆ์อีกกลุ่มหนึ่งไปทำสังคายนาต่างหาก เรียกคณะตัวเองว่ามหาสังคิตีเป็นเหตุให้คณะสงฆ์เริ่มแตกแยกออกเป็น 2 ฝ่าย แต่ที่ชัดเจนเริ่มเมื่อ พ.ศ.100 เป็นต้นมา หลักฐานที่แสดงเหตุการณ์แตกแยกเป็น 18 นิกายมีปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์ และทีปวงศ์ของลังกา กล่าวไว้ในอินเดีย จดหมายเหตุพระถังซำจั๋ง ในการสังคายนาที่ 2 เรื่องวัตถุ 10 ประการของชาววัชชีบุตร ที่เกี่ยวเนื่องในเรื่องแห่งศีลและข้อปฏิบัติบางประการ ความแตกสามัคคีนี้อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นภัยที่ร้ายแรงแห่งศาสนา และตรัสอานิสงค์แห่งความสามัคคีไว้เป็นหลักให้คณะสงฆ์ได้นำไปปฏิบัติ ดังจะเห็นได้จากกิจทั้งปวงที่สำคัญแห่งพระศาสนานั้นเป็นสังฆกรรมทั้งสิ้นนั้นหมายถึงคณะสงฆ์ต้องตระหนักถึงหลักแห่งความสามัคคีเป็นสำคัญไม่ว่าจะทำกิจการอันใดเพราะความสามัคคีนี้นั้นทำให้คณะสงฆ์เป็นปึกแผ่นและมั่นคงทำให้ศาสนามั่นคงยืนยาวพุทธเจ้าทั้งหลายทุกยุคทุกสมัยตระหนักถึงปัญหาความแตกแยกสามัคคีของหมู่คณะมาตั้งแต่อดีตจนถึงพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน และที่จะมีมาต่อไปในอนาคต จึงต่างสอนพระภิกษุสาวกทั้งหลายว่า

“ความพร้อมเพรียงของหมู่ให้เกตุสุข และการอนุเคราะห์ซึ่งหมู่ผู้พร้อมเพรียงกันให้เกตุสุข ผู้ยินดีแล้วในหมู่ผู้พร้อมเพรียงกัน ตั้งอยู่ในธรรม ย่อมไม่เสื่อมจากธรรมอันเกษมจากโยคะ ผู้นั้นกระทำหมู่ให้พร้อมเพรียงกันแล้ว ย่อมบันเทิงในสวรรค์ตลอดกัป ฯ”

(ขุ.อ.25. / 197/196)

ความทะเลาะเบาะแว้ง เริ่มแต่เรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ จนกลายเป็นการทะเลาะวิวาท เป็นปาก เป็นเสียงกัน ทุ่มเถียงกัน ได้เถียงกันรุนแรง ด้วยความโกรธเคืองกัน ระหว่างบุคคลหรือคณะบุคคลตั้งแต่ 2 ฝ่ายขึ้นไปนั้น ย่อมก่อให้เกิดความบาดหมางใจกัน ด้วยความโกรธและเกลียดชังกัน ถึงความพยายาพ ผูกใจเจ็บแค้นกัน นำไปสู่ความแตกสามัคคีกันระหว่างบุคคลและ หรือหมู่คณะนั้น เหตุแห่งความสามัคคีนั่นตรัสไว้ว่า

“ดูกรอุบาลี ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ ย่อมแสดงสิ่งที่ไม่เป็นธรรมว่าไม่เป็นธรรม ย่อมแสดงสิ่งที่เป็นธรรมว่าเป็นธรรม, ย่อมแสดงสิ่งที่มีโทษวินัยว่ามิใช่วินัย ย่อมแสดงสิ่งที่เป็นวินัยว่าเป็นวินัย ย่อมแสดงคำอันตถาคตมิได้ตรัสภายิตไว้ว่าเป็นคำอันตถาคตมิได้ ตรัสภายิตไว้ ย่อมแสดงคำอันตถาคต ตรัสภายิตไว้ว่าเป็นคำอันตถาคตตรัส ภายิตไว้ ย่อมแสดงกรรมอันตถาคตมิได้ประพฤติมาว่าเป็นกรรมอันตถาคต มิได้ประพฤติมา, ย่อมแสดงกรรมอันตถาคตประพฤติมาแล้วว่าเป็นกรรมอันตถาคต ประพฤติมาแล้ว ย่อมแสดงสิ่งที่ตถาคตมิได้บัญญัติไว้ว่าเป็นสิ่งที่ตถาคตมิได้ บัญญัติไว้ ย่อมแสดงสิ่งที่ตถาคตบัญญัติไว้ว่าเป็นสิ่งที่ตถาคตบัญญัติไว้ ย่อมแสดงอนาปัตติว่าเป็นอนาปัตติ ย่อมแสดงอาปัตติว่าเป็นอาปัตติ, ย่อมแสดงอาปัตติเบาว่าเป็นอาปัตติเบา ย่อมแสดงอาปัตติหนักว่าเป็นอาปัตติหนัก ย่อมแสดงอาปัตติมีส่วนเหลือว่าเป็นอาปัตติมีส่วนเหลือ ย่อมแสดงอาปัตติหาส่วนเหลือมิได้ว่าเป็นอาปัตติหาส่วนเหลือมิได้ ย่อมแสดงอาปัตติชั่วหยาบว่าเป็นอาปัตติชั่วหยาบ ย่อมแสดงอาปัตติไม่ชั่วหยาบว่าเป็นอาปัตติไม่ชั่วหยาบพวกเธอ ย่อมไม่ประกาศให้แตกแยกกันด้วยวัตถุ ๑๘ ประการนี้ย่อมไม่ แยกทำอุโบสถ ย่อมไม่แยกทำปวารณา ย่อมไม่แยกทำสังฆกรรม”

(วินย.7/405/138)

ความที่สงฆ์เป็นผู้มีความพร้อมเพรียงกันเป็นสมานสังวาสกันไม่แยกกันทำสังฆกรรม มีความเห็น และแนวทางปฏิบัติเหมือนกันไม่ทำให้เกิดความตำหนิติเตียนความประพฤติของอีกฝ่ายหนึ่ง ต่างฝ่ายต่างมีความกลมเกลียวกันไม่ตำหนิติเตียนไม่ทะเลาะวิวาทด้วยเรื่องการปฏิบัติ ด้วยการทำดังกล่าวสงฆ์จึงจึงชื่อว่ามีสังวาสเสมอกัน มีความสามัคคี อักขยหนึ่งการที่ภิกษุบางรูปถูกสงฆ์ลงโทษด้วยกรรมบางอย่างเช่นอุปนิยกรรมแต่ภายหลังกลับใจปฏิบัติดีสังฆกรรมยอมรับเข้าหมู่ไม่ถือโทษโกรธกันก็ชื่อว่าเป็นสามัคคีเหมือนกัน ความสามัคคีกันและความประนีประนอมกันคณะสงฆ์ต้องทำโดยการแสดงออกทางกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมในข้อนี้จะเห็นได้จากหลักแห่ง

สาราณียธรรมที่ทรงตรัสไว้ เพื่อคณะสงฆ์จะได้นำไปปฏิบัติอย่างถูกต้องคือ หลักธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความระลึกถึงเป็นหลักธรรมที่จะเสริมสร้างความรู้สึกที่ดีให้เกิดขึ้นต่อกัน และกันอยู่เสมอในยามที่ระลึกถึงกัน ซึ่งจะเป็นเครื่องมือในการเสริมสร้างความสามัคคีมีน้ำหนึ่งใจเดียวกันให้เกิดขึ้นด้วยหากสังคมใดต้องการที่จะเสริมสร้างความสามัคคีและความเป็นปึกแผ่นให้เกิดขึ้นก็ควรที่จะต้องนำเอาหลักธรรมธรรมทั้ง 6 ประการ

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สาราณียธรรม ๖ ประการนี้ ๖ ประการเป็นไฉน คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าไปตั้งกายกรรมประกอบด้วยเมตตา ในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง แม้ข้อนี้ก็เป็นสาราณียธรรม ๑ อีกประการหนึ่ง ภิกษุเข้าไปตั้งวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา ในเพื่อน พรหมจรรย์ทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง แม้ข้อนี้ก็เป็นสาราณียธรรม ๑ อีกประการหนึ่ง ภิกษุเข้าไปตั้งมโนกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง แม้ข้อนี้ก็เป็นสาราณียธรรม ๑ อีกประการหนึ่ง ภิกษุแบ่งปันลาภทั้งหลายที่ประกอบด้วยธรรมได้มาโดยธรรมแม้โดยที่สุคตบิณฑบาตย่อมบริโภคร่วมกันกับเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายผู้มีศีล แม้ข้อนี้ก็เป็นสาราณียธรรม ๑ อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นไทยอันวิญญูชนสรรเสริญ อันค้นหาทิฐิไม่ยึดถือเป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ เสมอกันกับเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลังแม้ข้อนี้ก็เป็นสาราณียธรรม ๑ อีกประการหนึ่ง ภิกษุมิทฺธิอันเป็นอริยะ เป็นเครื่องนำออก นำออกไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบแก่ผู้กระทำตาม เสมอกันกับเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายทั้งต่อหน้าและลับหลัง แม้ข้อนี้ก็เป็นสาราณียธรรมดูกรภิกษุทั้งหลาย สาราณีย ธรรม ๖ ประการนี้แล”

(อง.ปญจก.22/282/267)

หลักธรรมทั้ง 6 ประการข้างต้น เป็นหลักธรรมสำหรับการเสริมสร้างความสามัคคีและความเป็นปึกแผ่นให้เกิดขึ้นในสังคม อันจะนำมาซึ่งความสุข ความสันติ ความมั่นคง และความเจริญก้าวหน้าทั้งทั้งหลายทั้งปวง ดังพระพุทธทวณะบทที่ว่า “สมคฺคยานํ ตโป สุโข ความสามัคคีของหมู่คณะเป็นเหตุความสุขมาให้” (จุ.ธ.25/24/27) การรู้จักประนีประนอมตกลงกัน ด้วยความปรารถนาดีมิใช่ตรีจิตต่อกัน การให้อภัยแก่กัน ไม่ถือโทษผูกโกรธกัน ด้วยจิตเมตตากรุณาต่อกัน ไม่ทะเลาะวิวาทแก่งแย่งชิงดีชิงเด่นในทางทำลายล้างผลาญกันด้วยความโกรธ ความจงเกลียดจง

ซึ่ง หรือด้วยความพยายามของเวรซึ่งกันและกัน ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสเน้นเป็นกรณีพิเศษในเรื่องแห่งความสามัคคีและเรื่องแห่งความประพฤติกให้เป็นไปในรูปแบบเดียวกันดังที่พระองค์ทรงวางไว้ทั้งที่เป็นส่วนแห่งพระธรรม และส่วนแห่งพระวินัย อันแสดงออกทางกายเรียกว่า กายสามัคคี ความพร้อมเพรียงกันด้วยกำลังกาย อันได้แก่ส่วนแห่งกิริยามารยาทและความประพฤติกที่เรียกว่าศีล สามัญญดา คือ รักษาศีลบริสุทธิเสมอกันกับเพื่อนภิกษุสามเณร ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่คณะ ไม่สร้างปมเด่นเฉพาะตนอันแสดงออกทางใจเรียกว่าจิตสามัคคี อันแสดงออกทางความคิดเห็น เรียกว่า “**ทวิญญูสามัญญดา**” คือความเป็นผู้มีความเสมอกันโดยทวิญญู

สรุปว่าหลักการที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือ ส่วนแห่งพระวินัย และส่วนแห่งพระธรรม หลักการเหล่านี้เป็นส่วนสำคัญที่ภิกษุสงฆ์ต้องศึกษาให้ถ่องแท้และปฏิบัติให้ถูกต้องตามพุทธบัญญัติ ทั้งนี้เมื่อภิกษุสงฆ์ได้ยึดหลักการที่สำคัญเหล่านี้อย่างมั่นคงปัญหาการถกเถียงกันด้านธรรมวินัยก็ไม่เกิดขึ้น หลักการที่สำคัญเหล่านี้สรุปได้ดังนี้

1.หลักพระวินัยได้แก่พระบัญญัติอันเป็นอาทิพรหมจริยกาที่เรียกว่าสิกขาบทเป็นส่วนที่มาในพระปาฏิโมกข์ส่วนของภิกษุคือศีล 227 ข้อ ส่วนของภิกษุณีได้แก่ศีล 311 ข้อ และศีลอันเป็นส่วนที่มานอกพระปาฏิโมกข์ทรงบัญญัติไว้เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์เพื่อข่มผู้เก้อยากเป็นต้น หลักอภิสมาจาริกาสิกขาเป็นส่วนแห่งขนบธรรมเนียมและมารยาทที่คิงามเช่นระเบียบการขบฉันอาหารเป็นต้น ที่ภิกษุสงฆ์ต้องประพฤติเป็นอย่างเดียวกันเพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยและเพื่อความมั่งคั่งแห่งสงฆ์

2.หลักมหাপาเทส 4 มีไว้เพื่อสอบสวนถึงความถูกต้องเมื่อเกิดความสงสัยและรังเกียจการประพฤติปฏิบัติที่เห็นว่าไม่น่าจะเป็นอย่างนั้นหรือเกิดปัญหาถกเถียงกันแล้วหาข้อยุติไม่ได้ ดังนั้นเพื่อความถูกต้องสงฆ์จำเป็นต้องใช้หลักมหापาเทส 4 มาวิเคราะห์พิจารณาถ้าถูกต้องตามพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ก็รับตามนั้น

3.หลักการประกาศทางพระวินัยเป็นหลักที่สงฆ์ใช้ประกาศเพื่อปรับอาบัติ และลงโทษแก่ภิกษุผู้กระทำความผิดในสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ ในการประกาศลงโทษแก่ภิกษุผู้กระทำความผิดนั้น สงฆ์ต้องยึดธรรมวินัยเป็นที่ตั้งและต้องยึดพระหลักที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำโดยมุ่งหวังความเจริญแห่งพระศาสนาปราศจากอคติธรรมทั้งปวง

4.หลักอภิกรรมและการระงับอภิกรรม

หลักอภิกรรมหมายถึงหลักอภิกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแก่สงฆ์อันสงฆ์พึงระงับเพื่อมิให้แตกสามัคคี จนเป็นเรื่องใหญ่โตและกลายเป็นสังฆเภท

4.1 หลักอภิกรรมต่าง ๆ แบ่งออกเป็น 4 ประการ คือ

1. วิวาทาธิกรณ์ คือการวิวาทกันเรื่องธรรมวินัย

2. อนุวาทาธิกรณ์ คือการกล่าวหากันในเรื่องแห่งอาบัติที่เกี่ยวข้องด้วยวิบัติ 4 ประการ อันได้แก่ศีลวิบัติ อาจารวิบัติ อาชีวะวิบัติและทิสวิบัติ

3. อาปัตตาธิกรณ์ คือเรื่องเกี่ยวกับการต้องอาบัติและถูกปรับอาบัติตามที่ได้กระทำ

4. กิจจาธิกรณ์คือเรื่องเกี่ยวกับกิจที่สงฆ์ต้องร่วมกันทำมิให้เสีย

4.2 หลักการระงับอธิกรณ์หมายถึง กฎเกณฑ์ระเบียบการที่ใช้ในการระงับอธิกรณ์นั้น ๆ เพื่อให้ถูกต้องตามพระวินัย การระงับอธิกรณ์นั้นแบ่งตามหลักการของอธิกรณ์นั้น ๆ แต่อย่างไรก็ตามก็ต้องกระทำโดยยึด พระธรรมวินัย พระสงฆ์เป็นสำคัญ

5. หลักสังฆกรรมคือหลักการทำสังฆกรรมแต่ละอย่างเช่นสวดพระปาฏิโมกข์ ปวารณา สมมุติสีมา เป็นต้น โดยการทำร่วมกันตามจำนวนที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้ มิให้ขาดหรือบกพร่อง ทั้งทางด้านวัตรปฏิบัติ กรรมวิบัติ สีมาวิบัติและบริษัทธิวิบัติ

6. ความสำคัญของสีมาและสังฆกรรม คือสีมาเป็นบ่อเกิดแห่งสังฆกรรมทั้งปวง ดังนั้นการกระทำสังฆกรรมใด ต้องคำนึงถึงสีมาเป็นหลัก ซึ่งสีมานั้นแบ่งออกเป็น 2 ประเภทหลัก ๆ คือ พัทธสีมากับอพัทธสีมา อพัทธสีมาหมายถึงแดนที่สงฆ์กำหนดธรรมสังฆกรรมแต่มิได้ผูก ส่วนอพัทธสีมาหมายถึงสีมาที่ผูกเรียบร้อยแล้ว แบ่งออกเป็น 3 ชนิดคือ คามสีมาและนิคมสีมา สัพพันตรสีมา และอุทกุปเขปสีมา นอกจากนี้แล้วยังมีวิสุทคามสีมาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชทานเป็นเขตที่สงฆ์ทำสังฆกรรม

7. หลักการตัดสินทางพระวินัยเป็นหลักเกณฑ์การวิเคราะห์ความถูกต้องแห่งพระธรรมวินัย ที่อิงหลักมหาปเทศ 4 เป็นตัวตัดสินถ้าหากวิเคราะห์แล้วไม่ขัดกับหลักธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ก็เป็นอันถือตามนั้น

8. หลักไตรสิกขาเป็นแห่งการศึกษาที่สำคัญที่ภิกษุสงฆ์ต้องเรียนรู้ให้เข้าใจ เพื่อจะได้นำไปประพฤติปฏิบัติได้อย่างถูกต้องตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงสูงสุด หลักไตรสิกขานี้เชื่อมโยงกับหลักธรรมทุกส่วนและจัดอยู่ในหลักแห่งมรรคมงคล 8 ประการคือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นส่วนแห่งปัญญา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ และสัมมาวายามะเป็นส่วนแห่งศีล สัมมาสติและสัมมาสมาธิเป็นส่วนแห่งสมาธิ เมื่อภิกษุสงฆ์ได้ศึกษาองค์รวมแห่งข้อศึกษาพื้นฐานให้เข้าใจแล้ว ย่อมเข้าใจหลักการถือปฏิบัติอย่างถูกต้องทางด้านพระวินัยและหลักธรรมทั้งปวง

9. หลักสามัคคีเป็นหลักแห่งการอยู่ร่วมกันอย่างมีระบบระเบียบเป็นอย่างดีเหมือนกัน ทั้งนี้การจะเป็นระบบระเบียบอย่างเดียวกันนั้น ภิกษุสงฆ์ต้องยึดหลัก สิลสามัญญตาคือความเป็นผู้มีศีลเสมอกัน ทิฐุสามัญญตาความเป็นผู้มีทรรศนะเป็นอย่างดีเหมือนกัน การที่ภิกษุสงฆ์จะทำได้ดังนี้ต้องยึด

หลักความรักความเข้าใจ ยึดมั่นพระธรรมวินัยเป็นเบื้องหน้า เห็นโทษแห่งความแตกร้างและเห็นอนิสงค์แห่งความสามัคคีเป็นสำคัญ

หลักการที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่ามีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งที่คณะสงฆ์ต้องยึดถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัดมิให้ผิดพลาดคลาดเคลื่อน เพราะถือได้ว่าเป็นตัวแทนแห่งพระศาสดาเป็นทางที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิเกิดความสามัคคีและเพื่อการดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม

บทที่ 3

สภาพการณ์พระพุทธศาสนาสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3

3.1 สภาพการณ์พระพุทธศาสนาสมัยกรุงศรีอยุธยา

1) ผลกระทบของพระพุทธศาสนาอันเกิดจากภัยสงคราม

พระพุทธศาสนาในสมัยเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 เป็นช่วงเวลาที่ได้รับผลกระทบมากที่สุด เนื่องจากพม่าได้แวดล้อมกรุงศรีอยุธยาเป็นเวลา 3 ปี ในช่วงนี้พม่าได้เผาพระไตรปิฎก และวัดวาอารามต่าง ๆ ส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของคณะสงฆ์เป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้เนื่องจากประชาชนไม่สามารถเลี้ยงดูคณะสงฆ์ได้อย่างเดิม เพราะแต่ละคนก็คอยดูแลเฉพาะครอบครัวของตัวเอง และเกิดโจรกรรมขึ้นมากมายผู้คนขาดความเมตตาต่อกันปล้นฆ่ากันและกัน ประชาชนหยุดการทำบำรุงพระพุทธศาสนาไปชั่วคราว พระภิกษุสามเณร ไม่ได้รับอาหารบิณฑบาตจากญาติโยม บางรูปสึกไป บางรูปก็หนีไปอยู่ที่อื่น พระภิกษุสามเณรมีจำนวนเหลือน้อยมาก สังเกตจากเมื่อครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีได้จัดทำบุญงานศพแก่พระเจ้าเอกทัศน์ พระองค์แสวงหาภิกษุที่เหลืออยู่บ้างสดับประกรณ์ ทรงถวายอาหารพอสมควรแล้ว ก็ถวายพระเพลิง (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระหัตถเลขา, 2505: 135) ในช่วงนี้พระภิกษุสามเณรไม่สามารถดูแลทรัพย์สินของวัด ทั้งที่เป็นสังฆารัมภ์ทรัพย์ และอสังฆารัมภ์ทรัพย์ไว้ได้ ขโมยได้ขุดเจาะทำลาย ปูชนียสถานในวัดเพื่อเอาทรัพย์สินอันมีค่าไป บุคคลที่ขุดเจาะลักขโมยนี้ ส่วนหนึ่งเป็นชาวไทยเชื้อสายจีน พระพุทธรูปถูกปล้นและเผาทำลายทำให้คัมภีร์พระไตรปิฎกต่าง ๆ เกิดวิบัติสูญหายไปเป็นอันมาก (เสถียร อ่อน สุภโศภณ, 2505: 149 และอัจฉรา กาญจนมัย, 2523: 90) “ทั้งเกิดการเน่าเปื่อยผุพังและการแย่งกันเอาของมีค่าที่ติดกับพระไตรปิฎก บรรดาพระสงฆ์ถูกทำร้าย” (สิริวัฒน์ คำวันสา, 2524: 1) พระสงฆ์บางพวกก็ทำการรวบรวมผู้คนตั้งตนเป็นใหญ่ โดยมีจุดมุ่งหมายในการมีอำนาจทางการเมือง ไม่ประพฤติตามพระธรรมวินัย ถือถือป็นบริภคิก ฆ่าคน ปล้นเอาทรัพย์สินของและกินสุรา ช้องเสพด้วยเสกาศ

บาทหลวงฝรั่งเศสได้เขียนบรรยายถึงสถานการณ์พระพุทธรูปศาสนาภายหลังกรุงแตกอย่างละเอียดดังนี้

“...บรรดาพระพุทธรูปและพระเจดีย์ซึ่งได้ปิดทองกันอย่างงดงาม บัดนี้ก็ทำลายหักพังเป็นธุลีไปหมดแล้ว ตามวัดวาอารามก็ร้างไปหมด เพราะพวกพระสงฆ์ได้หนีทิ้งวัดไปสิ้น ผ้าเหลืองเวลานี้ไม่มีใครจะมีใครนับถือเหมือนแต่ก่อนแล้ว ถ้าใครขึ้นครองผ้าเหลืองในเวลานี้ต้องอด การที่เป็นเช่นนี้ไม่เฉพาะแต่ในกรุงและตำบลใกล้เคียง แต่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จยกทัพไปที่แห่งใดก็เป็นเช่นนี้ทั่วไปเช่นเมืองพิษณุโลก นครราชสีมา เพชรบุรี นครศรีธรรมราชและภูเก็ตเป็นต้น...เวลานี้บรรดาพระเจดีย์และพระพุทธรูปได้ทำลายลงหมดแล้วด้วยพวกจีนได้ทราบดีว่าทอง เงิน ของรูปพรรณได้บรรจุไว้ที่แห่งใดบ้าง และพวกจีนก็มีได้เลือกที่เลยของมีที่ไหนก็ทำลายสิ่งนั้นลง ไม่ละเว้น ...”

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23, 2511: 95-96)

ในการขุดหาทรัพย์สมบัติดังกล่าวนี้ไม่มีผู้ใดขัดขวางห้ามปรามแต่ประการใด ทั้งนี้เพราะผู้ขุดทรัพย์สมบัติได้แบ่งผลประโยชน์ให้รัฐครึ่งหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเกิดจากการเอาใจประชาชนเพราะกลัวประชาชนไม่สามัคคี บาทหลวงฝรั่งเศสได้กล่าวไว้ว่า “ประเทศไทยมีเงินใช้เพราะเงินพวกนี้ เพราะถ้าชาวจีนพวกนี้ไม่ขุดสมบัติ พวกพม่าคงเอาไปหมด”

พอสรุปได้ว่า ในการทำสงครามของพม่ากับไทยใน พ.ศ. 2310 -2325 พระพุทธรูปได้รับความชอกช้ำมากทั้งทางด้านการเป็นอยู่ของคณะสงฆ์ และสภาพของวัดวาอาราม และตำราคัมภีร์ต่าง ๆ ได้สูญหายเป็นอันมาก แม้ว่าพระเจ้าแผ่นดินจะทำนุบำรุงพระพุทธรูปศาสนาอยู่บ้าง บางประการเช่นด้านศาสนธรรม ศาสนสถาน และศาสนวัตถุแต่ก็มิได้ทำให้พระพุทธรูปศาสนาได้รับการเอาใจใส่อย่างเต็มที่ อันเนื่องจากภาวะสงคราม

2) ผลกระทบของพระพุทธรูปอันเกิดจากอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

สถานการณ์อย่างหนึ่งที่ทำให้พระพุทธรูปศาสนาได้รับผลกระทบอย่างมากต่อความเชื่อและการปฏิบัติของชาวไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็คือผลกระทบจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เนื่องจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดูได้มีบทบาทสำคัญต่อสถาบันหลักคือสถาบันพระมหากษัตริย์ และเมื่อ

สถาบันหลักรับเอาศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมาเป็นหลักในอันยึดเหนี่ยวจิตใจ ผลที่ตามมาก็คือชาวเมืองส่วนใหญ่ยอมยึดตามโดยไม่มีแห่งความสงสัย เนื่องด้วยพระราชอำนาจและแบบอย่างของพระองค์ จากพระราชพงสาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กล่าวไว้ว่า “ศุภมัสดุศักราช 712 ปีขาลโทศก (พ.ศ.1893) วันศุกร์เดือน 5 ขึ้น 6 ค่ำเพลา 3 นิพิภา 9 บาท สถาปนากรุงพระนครศรีอยุธยาขึ้นเพื่อพราหมณ์ให้ฤกษ์ตั้งพิธีกลบพัตรได้สังข์ทักษิณาวัฏได้คันทันไบหนึ่ง” (พระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ และพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 2514: 22) และในสมัยรัชสมัยรัชกาลที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ปรากฏว่า พราหมณ์เป็นผู้ถวายพระนามว่า สมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสุนทรมบพิตรเจ้าอยู่หัวกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา มหาคิลกภพพรตน์ราชธานีบุรีรมย์ (เรื่องเดียวกัน : 22) และปรากฏแน่นอนว่าในสมัยนี้พระเจ้าอู่ทอง ปฐมกษัตริย์นั้นได้รับเอาแบบแผนขนบธรรมเนียม กษัตริย์ จากราชาอาณาจักรเขมร สมัยพระนคร ดังนั้นอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู จึงเจริญตามลำดับ พร้อมกับบทบาทของการรับใช้ราชสำนัก ในการประกอบพิธีกรรม การเป็นที่ปรึกษาข้าราชการ การอบรมสั่งสอนวิทยาการ ความรู้ต่าง ๆ โดยเฉพาะ ความรู้ในเรื่องพิชัยสงคราม ซึ่งใช้ช้ำงในการต่อสู้ ดังนั้นช้ำงในการสงครามโดยใช้ช้ำงศึกนั้นเป็นของพราหมณ์-ฮินดูโดยตรง (พราหมณ์พฤติปาส ภาษาท้องถิ่นโบราณเรียกว่า “ปุครูปะกำคุมงานช้ำง”) โดยบทบาทของพราหมณ์ที่ปรากฏในราชสำนัก ไมเคิล ไรท์ ได้ให้ทัศนะว่า “สาระของโครงการช้ำงน้ำ กล่าวถึงพิธีกรรมของพราหมณ์ในราชสำนักโบราณที่ถือเป็นกิจสำคัญคือ พิธีขวัญข้าวคุมนาพิธีคชกรรมคุมป่า พิธีถือน้ำคุมเมือง”

นอกจากนี้ยังมีปรากฏชัดเจนในปัจจุบันอีกอย่างหนึ่งก็คือพิธีกรรมโล้ชิงช้า ในพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิตที่เขียนขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าปราสาททองแล้วเล่าย้อนไปในช่วงก่อนหน้าว่าพระเจ้าแผ่นดินแห่งเมืองรามรัฐ (Rammarat) ชายฝั่งโจพะมณฑล (Coromandel) ซึ่งเข้าใจว่าน่าจะหมายถึงเมืองรามศวรม์ ที่มีลักษณะเป็นเกาะ ได้ขอเจริญสันถวไมตรีหลังจากพ่ายแพ้ต่อบุญญาธิการของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 หรือ เจ้าสามพระยา ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ที่สามในสมเด็จพระนครินทราธิราช (เจ้านครอินทร์ผู้สร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์) โดยได้ถวายกระดานโล้ชิงช้าและชิงช้า พงสาวดารฉบับดังกล่าวอ้างถึงการโล้ชิงช้าว่าเป็นการเล่นไม่เคยเป็นที่รู้จักมาก่อนในสยาม พร้อมกันนี้ได้ส่งพราหมณ์ผู้ทรงความรู้อีกสองท่านให้แสดงวิธีโล้ชิงช้าเพื่อเป็นที่รู้จักและคงอยู่ในสยาม ฟาน ฟลิต หรือที่เรียกอย่างไทยว่า วันวลิต ได้อธิบายต่อไปว่าในสมัยที่ท่านเข้ามา (ตรงกับรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง) ยังมีการเล่นชนิดนี้อยู่ในอยุธยาโดยจัดเป็นงานฉลองพิเศษประจำปีที่ใช้เวลาหลายวัน ในเอกสารของฟาน ฟลิต ยังมีลักษณะเป็นตำนานที่เต็มไปด้วยพระกฤดาภินิหารของกษัตริย์อยุธยา และรัชกาลนี้เองเนื้อความที่บ่งชี้ให้เห็นถึงความสำคัญ

ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูได้อย่างชัดเจนดังปรากฏในพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ และพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) (2514: 28)ว่า

“รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช (ที่ 2) ศักราช 783 ปีฉลูตรีศก (พ.ศ. 1964) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จไปเอาเมืองนครหลวงได้ ท่านจึงให้พระราชกุมารท่านพระนครอินทเจ้าเสวยราชสมบัติ ณ เมืองนครหลวงท่านจึงเอาพระยาแก้วพระยาไทและครอบครัวกับทั้งรูปพระโครูปสิงห์สัตว์ทั้งปวงมาด้วยครั้งถึงพระนครศรีอยุธยาจึงให้เอารูปสัตว์ทั้งปวงไปบูชาไว้ ณ วัดศรีอยุธยารัตนมหาธาตุบ้าง”

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูได้เข้ามามีบทบาทในพิธีกรรมต่าง ๆ มากมายโดยเฉพาะแนวคิดเรื่องเทวราชหรือเทวราชา ส่งผลกระทบต่อแนวความเชื่อที่ว่า “พุทธกับไสยศาสตร์อาศัยกัน” ทำให้เกิดพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องด้วยพราหมณ์-ฮินดูอย่างมาก พระมหากษัตริย์พระองค์แรกของกรุงศรีอยุธยาได้ทรงเชิญพราหมณ์มาจากกรุงพาราณสีประเทศอินเดียเพื่อมาประกอบพิธีกรรมในราชสำนัก ดังปรากฏในพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (2525: 58-59) ในการส่งพระราชทูตไปถึงท้าวว่า

“...ด้วยบัดนี้กรุงศรีอยุธยาผู้เป็นมิตรของพระองค์ประสงค์จะใคร่ได้พราหมณ์ ผู้รู้ราชพิธี 8 คนอันเป็นเผ่าพงศ์พราหมณ์แต่อุก ไทสุชาติมากระทำการราชพิธีราชาภิเษกให้เป็นสิริสวัสดิพัฒนามงคลและเป็นแบบอย่างราชประเพณีไว้ในประเทศสยามสืบไปภายหน้าสืบกาลนาน...”

นอกจากนี้พระมหากษัตริย์องค์อื่นเช่นพระนารายณ์มหาราชทรงให้ความสนพระหฤทัยในอันที่จะศึกษาคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดีทรงชำนาญในเวทมนต์คาถาเช่นเดียวกันดังปรากฏในพระราชพงสาวดารฉบับเดียวกัน (2525 :361) นี้ว่า

“พระเจ้าสุริเยนทราธิบดีนี้ทรงมีบุญญามากกินินหาร และอิทธิฤทธิ์มากชำนาญในทางเวทมนต์กายสิทธิ์มากเวลากลางคืนก็ทรงกำบังพระกายเสด็จประพาสฟังกิจสุขทุกข์ของราษฎรและทรงตรวจตราโจรผู้ร้ายมิได้ขาดทรงชุบเลี้ยงคนที่มิเวทมนต์ให้เป็นมหาดเล็กใกล้ชิดพระองค์รับสั่งให้กำบังกายออกตรวจโจรผู้ร้ายในราตรี...”

คนยุคนี้โดยเฉพาะสถาบันพระมหากษัตริย์ที่มีศรัทธาต่อศาสนาพราหมณ์-ฮินดู อย่างมาก จะเห็นได้จากประเพณีนิยมต่าง ๆ ที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนเป็นอย่างมากบ่งชี้ให้เห็นถึงความเชื่อที่ห่างจากหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาได้อย่างชัดเจน เช่น การจับहुยมิครรภมาประกอบพิธีเสาหลักเมืองตามหลักความเชื่อของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ในประเด็นนี้ ฟาน ฟลิต (วัน วลิต) (2548: 26-27) ได้กล่าวไว้ในหนังสือรวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาไว้ว่า

“พระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายทรงให้ความสำคัญกับไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์น้อยมาก ถ้าสร้างพระราชวัง หอสูง หรือที่ประทับต้องสร้างเพื่อพระองค์ได้เสาะแต่ละต้นซึ่งปักลงไปในพื้นที่ดินต้องโยนहुยมิครรภคนหนึ่งลงไป และยิ่งกว่านั้นผู้ตายในเวลาใกล้คลอดยิ่งดีด้วยเหตุนี้จึงมักมีเรื่องเศร้าโศกใหญ่หลวงในกรุงศรีอยุธยาเสมอ ๆ ในระหว่างเวลาที่สร้างหรือซ่อมพระราชวัง...พระเจ้าแผ่นดินทรงสั่งให้โยนहुยมิครรภ 2 คนลงได้เสาะแต่ละเสาจำเป็นต้องใช้हुยมิครรภถึง 68 คนสำหรับประตู 17 ประตูนี้ด้วยเหตุนี้हुยมิจำนวนหนึ่งจึงถูกนำตัวเข้ามาในวัง...”

ในข้อนี้ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ (2549: 64) กล่าวไว้ว่า “ถ้าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพุทธมามกะจะทรงยึดมั่นในหลักทศพิธราชธรรมตามพุทธทวณะพิธีกรรมเหล่านี้จะไม่ทรงปฏิบัติอย่างเด็ดขาดเพราะไม่ใช่วิถีของพุทธมามกะ” จากข้อมูลนี้พอสันนิษฐานได้ว่าพระมหากษัตริย์ยุคนี้ทรงห่างเหินจากหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาหรือไม่ก็ยึดหลักพราหมณ์-ฮินดูเป็นหลักสำคัญ และพอจะสันนิษฐานได้อีกเช่นกันว่า พระพุทธศาสนาได้ถูกละเลยพอสมควร ในกรุงศรีอยุธยา พระพุทธศาสนามีพัฒนาการกลมกลืนกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีการประกอบพิธีกรรมผสมผสานกัน ด้วยสภาพการณ์ทางสังคม และสถาบันหลัก ๆ ให้ความสนใจ ดังหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (2515: 265-269) กล่าวไว้ว่า “พระมหากษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยาทรงรับเอาพิธีกรรมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูจากอาณาจักรพระนครมาไว้ที่กรุงศรีอยุธยาทำให้กรุงศรีอยุธยา มีราชพิธีประจำปีครบทั้ง 12 เดือนเกิดขึ้นทั้งที่เป็นพระราชพิธี แต่มีความเป็นพุทธอยู่น้อยมาก” ในข้อนี้ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ (2549: 65) กล่าวไว้ว่า “ผลที่ตามมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ก็คือพระสงฆ์ไทย แม้แต่สายวิปัสสนาธุระยังประกอบพิธีกรรมทางไสยศาสตร์อันเป็นส่วนหนึ่งของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู” นอกจากนี้ท่านยังให้ข้อสังเกตว่า “การบรรพชาอุปสมบทนาคหลวงที่ชาวไทยถือกันว่า เจ้าฟ้ากรมหลวงอิสรสุนทร ต่อมาคือ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ทรงผนวชที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อ พ.ศ.2331 เป็นนาคหลวงรูปแรกมีเกล้ามาจากพระราชพิธีภัทร

บทที่มีขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา จากพระราชพิธี 12 เดือน และพระราชพิธีต่าง ๆ จะเห็นได้ว่า อิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูได้แพร่หลายไปทั่ว โดยเฉพาะพิธีสังสการอาทิเช่น การประกอบพิธีแต่งงาน (อวาทะวิวาหะ) พิธีคลอดลูก (ชาตกรรม) พิธีตั้งชื่อบุตร (โดยเน้นอักษรที่ห้ามและถืออักษรที่เป็นมงคล) พิธีโกนผมให้เหลือเป็นจุก (จุทากรรม) และอื่น ๆ ซึ่งเข้ามามีส่วนในวัฒนธรรมไทยทั้งสิ้น” (ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, 2549: 66)

อย่างไรก็ตามพระพุทธศาสนาก็มิได้ถูกทอดทิ้งเสียทีเดียวเนื่องจากพระมหากษัตริย์ในยุคนี้ยังมีความเคารพยำเกรงในพระสงฆ์อยู่มากในฐานะครูอาจารย์ เพราะเมื่อทรงพระเยาว์ทรงได้รับการศึกษาจากพระสงฆ์ ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงได้รับการอุปถัมภ์คู่กันกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ดังที่ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ (2549: 70 -85) สรุปไว้ว่า

- 1) ทรงช่วยพระสงฆ์กำจัดอักษิณีในพระพุทธศาสนา
- 2) ทรงกวาดขันให้พระภิกษุสามเณรศึกษาค้นคว้า
- 3) ทรงอุปถัมภ์การก่อสร้างเพื่อบูรณะวัดวาอาราม
- 4) ทรงให้เงินโยบายศาสนาสามพันเพื่อให้ประเทศอยู่รอด
- 5) ทรงส่งเสริมให้การบวชเรียนเป็นประเพณีสำหรับชายไทยและ
- 6) ทรงช่วยฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในประเทศลังกา”

แม้ว่าคณะสงฆ์ไทยในยุคนี้จะได้รับการทำนุบำรุงจากพระมหากษัตริย์ แต่ก็ยังไม่เต็มที่ทั้งนี้เนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงทำนุบำรุงศาสนาพราหมณ์-ฮินดูไม่ต่างไปจากพระพุทธศาสนา คณะสงฆ์ในยุคนี้จึงมีความประพฤติด้อยหน้าด้านธรรมวินัยเช่นเดียวกับปลายสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช สังเกตได้จากการที่พระมหากษัตริย์ได้ช่วยคณะสงฆ์กำจัดอักษิณีในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นซึ่งอยู่ในสมัยของพระนารายณ์ ได้มีบทลงโทษพระภิกษุผู้กระทำความผิดอย่างรุนแรงถึงขั้นลุยไฟพิสูจน์ หรือถ้าจับได้ว่าภิกษุรูปใดต้องอาบัติปาราชิกต้องถูกจับเผาไฟทั้งเป็น ข้อนี้บ่งเห็นได้ชัดเจนว่าการลุยไฟนั้นเป็นความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ดังมีปรากฏเรื่องนางสีดาลุยไฟพิสูจน์ความบริสุทธิ์น่าจะเป็นไปได้ว่าศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีอิทธิพลมากกว่าพระพุทธศาสนา

3) อิทธิพลของมิชชันนารีที่ส่งผลกระทบต่อพระพุทธศาสนา

แม้ชาวไทยพุทธมีหลักความเชื่อที่ยึดอยู่กับหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคง จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยมิได้เปลี่ยนแปลงมากมายจากเดิมสังเกตได้จากวรรณคดีต่าง ๆ

ที่เขียนขึ้นในสมัยนั้น ๆ เช่น ไตรภูมิพระร่วงเป็นต้นที่เน้นให้เห็นถึงวัฒนธรรมขนบธรรมเนียม ประเพณีค่านิยม ความเป็นอยู่และหลักความเชื่อได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะเรื่องกฎแห่งกรรมซึ่งเป็น หลักความเชื่อที่สำคัญในหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่เน้นให้คนทำความดีละเว้นความชั่ว และทำใจให้ผ่องแผ้ว อย่างไรก็ตามแม้ว่าพระพุทธศาสนาจะมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของคนไทยเป็น อย่างมากคู่กันกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมาเป็นเวลายาวนาน แต่เมื่อสมัยอยุธยาศาสนาคริสต์นิกาย โรมันคาทอลิก ได้เข้ามาเผยแผ่ในประเทศไทยเป็นครั้งแรกในรัชสมัยของสมเด็จพระมหาธรรม ราชา ประมาณปี ค.ศ. 1584 และประสบความสำเร็จในพระนารายณ์มหาราชในรัชสมัยของพระเจ้า หลุยส์ที่ 14 โดยพวกบาทหลวงได้เข้ามาเผยแผ่ศาสนา มีบาทหลวงมากขึ้นได้ก่อตั้งโรงเรียนสำหรับ สามเณรเพื่อผลิตนักบวชพื้นเมือง จัดตั้งโรงพยาบาล และจัดตั้งคณะภคินี คณะรักไม้กางเขน แต่เมื่อ สิ้นรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแล้ว ศาสนาคริสต์นิกายนิกายโรมันคาทอลิกได้รับ ผลกระทบอย่างหนักโดยถูกจำกัดขอบเขต ถูกห้ามประกาศศาสนา ถูกห้ามเขียนหนังสือศาสนาเป็น ภาษาไทย และภาษาบาลี และได้รับผลกระทบจากการที่พม่ามารุกรานประเทศไทย บาทหลวงถูกข่า ย โปสถ์ถูกทำลาย พวกสอนศาสนาทั้งหลายจึงรีบหนีออกนอกประเทศ ประเทศชาติกำลังอยู่ใน ภาวะสร้างเมืองการเผยแผ่ศาสนาไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร

ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีความคุ้นเคยกับพระสังฆราชปิล เลอแก้วตั้งแต่ยังทรงผนวช และได้แลกเปลี่ยน ความรู้ต่าง ๆ กันตลอดมาทำให้ธรรมทูตที่ถูกเนรเทศ ไปสมัยรัชกาลที่ 2 ได้กลับเข้ามาเผยแผ่ศาสนาอีกครั้งหนึ่ง ทรงอนุญาตให้คริสต์ชนไม่ต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาซึ่งมีวัดที่สร้างใหม่ขึ้นอีก 3 วัด คือ วัดนักบุญเปโตร วัดบางนกแขวกและวัดหัว ไร่และปรากฏว่า พระวชิรญาณ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ) เมื่อประทับอยู่วัดสมอรายทรงมี สหายเป็นบาทหลวงในศาสนาคริสต์ประจำโบสถ์บ้านฉนวนสามแสนซึ่งอยู่ติดกับวัด ทรงศึกษา ภาษาอังกฤษ กับบาทหลวงและบาทหลวงก็ศึกษาบาลีกับพระองค์ต่างฝ่ายต่างเป็นครูของกัน และ กันพระองค์ทรงอนุญาตให้บาทหลวงสอนภาษาอังกฤษ และศาสนาไปพร้อมกันแก่พระสงฆ์ ทรงให้ ทรยศกับบาทหลวงว่า “สิ่งที่ท่านสอนให้ทำดีนั้นดีแต่สิ่งที่ท่านสอนให้คนเชื่อนั้นเหลวไหล” (พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, 2505: 370) พระองค์ได้ให้อิสระในการนับถือศาสนา และทรงประเทศ พระราชกฤษฎีกาให้ทุกคนมีสิทธิในการนับถือศาสนาใดก็ได้ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าฯ ทรงรับรองมิสซังโรมันคาทอลิกเป็นนิติบุคคล ในรัชสมัยนี้ได้เกิดโรงเรียนอัสสัมชัญ ขึ้นในปี ค.ศ.1877 และได้รับพระราชทาน เงินทุนในการก่อสร้างโรงเรียน ต่อมาก็มีโรงเรียนเพิ่มขึ้น อีกหลายแห่ง คือ โรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์ โรงเรียนเซนต์ฟรังซิสซาเวียร์ และมีโรงเรียน พยาบาลเซนต์หลุยส์ และเมื่อวันที่ 23 สิงหาคม ค.ศ.1828 ศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์ที่ได้เข้า

มาประเทศไทย และได้เผยแพร่ในรูปแบบการอนุเคราะห์เช่นการรักษาพยาบาลคนไข้ไทย และเงินที่ป่วยด้วยโรคไข้ทรพิษ และอหิวาตกโรค การผ่าตัดช่วยชีวิตจากการระเบิดของปืนใหญ่ การทดลองปลูกฝ้าย นอกจากนี้ยังริเริ่มการสร้างโรงพิมพ์ และจัดพิมพ์ใบประกาศห้ามฝิ่นเป็นครั้งแรกโดยพิมพ์ทั้งหมด 9,000 ฉบับ จากรูปแบบการเผยแพร่ของศาสนาคริสต์ซึ่งมาในรูปแบบการสงเคราะห์อนุเคราะห์ และทันสมัยโดยมีเทคโนโลยีทางด้านวิทยาศาสตร์เข้ามาช่วยเหลือนี้เอง ทำให้คนไทยบางกลุ่มได้รับเอาศาสนาคริสต์มานับถือ และบางกลุ่มเช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯเกิดความตื่นตัวเป็นห่วงพระพุทธศาสนาที่ยังมีรูปแบบการเผยแพร่ที่เป็นอย่างเดิมจากรูปแบบการเผยแพร่ของศาสนาคริสต์นี้มีนักวิชาการบางกลุ่มได้กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงยึดรูปแบบของศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์โดยอาศัยหลักเหตุผล และหลักวิทยาศาสตร์เช่น อัจฉรา กาญจนินัย (2523 : 17) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

“การเข้ามาบิณฑบาตในสังคมไทยของมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์ทำให้คนไทยบางกลุ่มตื่นตัวเป็นอย่างมากโดยเฉพาะพระวชิรญาณซึ่งตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุตขึ้นมานั้นอาจกล่าวได้ว่า มิชชันนารีมีส่วนต่อความเปลี่ยนแปลงข้อวัตรปฏิบัติและความเชื่อของคณะสงฆ์ธรรมยุต ดังได้เปลี่ยนความเชื่อดั้งเดิมบางประการมิได้อาศัยเหตุและผลแทนที่จะเสีย เพราะทำตามกันมาเป็นประเพณีเหมือนอย่างแต่ก่อนพระวชิรญาณทรงเปรียบคณะสงฆ์ที่มีแนวปฏิบัติแบบใหม่ว่าเหมือนคริสต์ศาสนานิกายโปรเตสแตนต์ ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่า การเข้ามาของมิชชันนารีอเมริกาในประเทศไทย แม้จะไม่ประสบความสำเร็จในการทำให้ชาวไทยเปลี่ยนศาสนา แต่มีผลต่อแนวความคิดความเชื่อของคนไทยโดยเฉพาะเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดการปฏิรูปพระพุทธศาสนาในรูปแบบใหม่ภายใต้การนำของพระวชิรญาณ”

ในทางตรงกันข้าม ชัย เรื่องศิลป์ (2537: 154) ได้กล่าวไว้ว่า

“คนไทยสมัยปัจจุบันนี้สงสัยว่า เจ้าฟ้าภูมิโฆระไบบันดาลใจให้ทำการปฏิรูปวินัยสงฆ์ และอยากรู้ว่าที่พวกฝรั่งกล่าวว่าพระองค์ได้รับความบันดาลใจกับการคบหาสมาคมกับพวกผู้สอนศาสนาคริสต์นั้นเป็นความจริงหรือไม่ข้าพเจ้าก็สงสัย และอยากรู้อยู่เหมือนกัน ได้แต่สันนิษฐานว่าไม่มีอิทธิพลของฝรั่งใด ๆ ทั้งสิ้นคลใจให้ท่านทำการปฏิรูปเพราะการปฏิรูปทำตั้งแต่ก่อนหมอสอนศาสนา

เข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ถ้าหากการบันดาลใจ มีสาเหตุจากฝรั่ง บางทีจะเป็นเพราะพวก บาทหลวงฝรั่งเสสดำหนดิพระพุทธรูปศาสนา หรือจริยาวัตรของพระสงฆ์ด้วยวาจา หรือข้อเขียนก็เป็นได้พระองค์อย่างจะลบล้างข้อครหาจึงพยายามศึกษาพระวินัย ปิฎก แล้วปฏิบัติตามพระวินัยอย่างเคร่งครัด ถ้าเป็นอย่างที่สันนิษฐานนั้น จะว่า ท่านปฏิรูปวินัยสงฆ์เพราะได้รับอิทธิพลจากฝรั่งเป็นไม่ถูกแน่ ๆ”

จากข้อมูลนี้แสดงให้เห็นว่าชัย เรื่องศิลป์ไม่ได้มองว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรง ยึดแบบอย่างศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์ในการปฏิรูปการคณะสงฆ์ แต่เป็นไปได้ว่าเกิดจาก การที่ฝรั่งมาดูหมิ่นการประพติของพระสงฆ์ในยุคนั้นที่ส่วนมากมีความประพติย่อหย่อนในพระ วินัย

ดร.เอ.บี.คริสโตล (2511: 43) เขียนถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯกับคริสต์ศาสนาว่า

“ธรรมเนียมในศาสนาคริสต์เมื่อแยกออกจากความเชื่อถือแล้ว ก็ สอดคล้องกับหลักเหตุผลและความรู้สึกส่วนลึกของพระองค์ (พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าฯ) คำโต้แย้งของหมอสอนศาสนาย่อมส่งผลดี...ทำให้พุทธศาสนิกชน ต้องตรวจค้นความเชื่อทั้งหมดที่เคยยึดถือมาแต่ก่อน ก็เท่ากับทำให้การกำจัดความ หลงผิดจากสิ่งที่เพิ่มเติมขึ้นในพระธรรมทางพุทธศาสนาดำเนินไปได้รวดเร็วขึ้น และทำให้พุทธศาสนามั่นคงยิ่งขึ้น ด้วยเหตุผลนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่าศาสนาคริสต์ เติบโตขึ้นมีส่วนในการสร้างนิกาย (ธรรมยุต) แบบใหม่ด้วย”

จากข้อมูลนี้วิเคราะห์ได้ว่าศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์มีส่วนต่อการปฏิรูปการคณะ สงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เพราะสนับสนุนให้หลักแห่งเหตุผลที่พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าฯ ให้ปรากฏเด่นชัดมากขึ้น และเป็นผลดีต่อการปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าฯ เนื่องจากทำให้พระองค์ที่ยึดหลักเหตุผลอยู่แล้วได้เชื่อมั่นยิ่งขึ้นแต่มิได้ส่งผลกระทบต่อ ความเชื่อแต่อย่างใด

อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีนักวิชาการตั้งข้อสังเกตและกล่าวไว้เป็นต่าง ๆ นานา ๆ แต่นั่นก็ เป็นเพียงแค่การสันนิษฐานเอาเองมิได้ยกหลักฐานที่น่าเชื่อถือได้มากกล่าว หลักฐานที่ชัดเจนนั้น

ปรากฏในหนังสือสมณสาสน์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และคณะสงฆ์ธรรมยุตได้ส่งไปแจ้งข่าวแก่สงฆ์ลังกาโดยสรุปใจความได้ดังนี้

“อปีเจตถ สงเขเปน ยถาภูตํ ธรรมยุตติกปณฺฑิตานํ อธิปฺปายํ อาโรเจม ยทิ
โปราณโก สีสพฺวโส สีสพฺทีเป ยาวชฺชตนา ตัญญุชฺเชย อทฺธา ธรรมยุตติกา เกจิ อุตฺต
โน มุลวํสํ ปหายปิ เกจิทพฺหิกมมํ การาเปตฺวาปิ ตํ วํสํ หริสฺสณฺติ ตถารูปํโปราณกํ
วํสํ อตฺททา ปน อณฺญํ สุนทรรํ อทิสฺวา โปราณกสิสพฺวโสโต หตฺเตยวรามณฺญวํเส
ตัญญุนฺติ ตทว วํสํ ปุพฺเพ สีสพฺทีปโต หารกภาเวนปิ อิทานิ เตสํ อภฺขรจฺจารณวิธินอ
สิสพฺหาสนนตฺตายปิ สพฺเพสญฺญตฺรํ มณฺญมํนา”

“อนึ่งในเรื่องวงศ์นี้ พวกข้าพเจ้าขอบอกความมุ่งหมายของบัณฑิตฝ่าย
ธรรมยุตตามเป็นจริงโดยสังเขป คือ หากสิสพวงศ์เก่ายังตั้งอยู่ในสิสพทวีปมา
จนถึงทุกวันนี้ไซ้ พวกธรรมยุตกลางเหล่าจักละวงศ์เดิมของตนบ้าง ลางเหล่าจักให้
ทำทัฬหีกรรมบ้าง แล้วนำวงศ์(สิสพ) นั้นไปเป็นแน่แท้ แต่เพราะไม่ได้วงศ์เก่า
เหมือนกัน ด้วยสำคัญว่าเห็นวงศ์ (รามัญ) นั้นเท่านั้นเป็นวงศ์ดีกว่าเพื่อนโดยความ
ที่ผู้นำวงศ์ ไปนั้นเป็นผู้นำไปจากสิสพทวีปในกาลก่อน โดยวิธีแปลงเสียงอักขระ
ของภิกษุรามัญเหล่านั้น ใกล้เคียงกับสิสพในบัดนี้”

เอวํ สนฺเตปิ อมฺหากํ ธรรมยุตติกวาทินํ
ปตฺติญฺฐานารหํ อนฺเต สारมตฺถํ คเวสคํ
นํนาตติถายเตเสนุ วิญญาเตสุ อเนกธา

“เมื่อเป็นเช่นนั้น เมื่อพวกข้าพเจ้าเหล่าธรรมยุตที่แสวงหาประโยชน์
ที่เป็นแก่นสาร อันควรเป็นที่พึ่งได้ในกาลเป็นที่สุด (แห่งชีวิต) อยู่...”

(ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี รัชกาลที่ 4 ภาค 2, 2515: 430-445)

“...นิเวสวิหารเร เจว ตทณฺวตฺตกวิหารสุ จ เนวาสิกฺกุเต อชฺฌาจิณฺณมิตํ
โปราณหิติ เอตฺตมคฺเตน ทพฺพทาณินิเวสกรณคต อจิณฺณกปฺปิ กนิกายนามมฺหา
มหาชาตฺวาตคณราชปฺลณฺนาตคณเชตวนาทคณสงฺฆาตสพฺพทิสาวาสิกมฺหาคณสมฺมา
อณฺญสฺสปาฐญฺญกถาทิสฺสุ การณการณยุตฺติหิเยว ปฏฺิปปตฺติยา ธรรมยุตติกนิกาย

นามสุส สัพพกิจจกรณิสสรภูเตหิ สงฺฆสมมเตหิ อมฺเหหิ ทสหิ ราชานุชฺวชิร
 ญาณมกุฏสมมตวํสมหาเถรบรรพมฺเฆหิ เถรภิกฺขุหิ อิทํ เมตฺตยาภิขฺฌาทยสฺมภูตํ สา
 สนสนฺเทสฺสณฺณ...ธมฺมยฺยตฺติกนิกายา นาม เย เอวํวาทินो โปราณานํ อาจิณฺณมฺมา
 จิณฺณํ น สัพฺพโสปมาณโต กเหตฺตพฺพํ ...”

...พวกข้าพเจ้าเหล่าภิกษุเถระ ๑๐ รูปมีสมเด็จพระราชาอนุชา เจ้าฟ้าพระว
 ชิรญาณมกุฏสมมตวํสมหาเถรเจ้าเป็นพระประมุข อันสงฆ์สมมต(ให้)เป็นใหญ่
 ในการทำกิจทั้งปวงแห่งคณะมีคณะวัดบวรนิเวศเป็นต้น ซึ่งมีนามว่าธรรมยฺยตฺติกน
 ิกาย เหตุปฏิบัติโดยยฺยตฺติด้วยการทำ (ตามข้ออนุญาต) และไม่ทำ(ข้อที่ห้ามไว้) ใน
 พระคัมภีร์มีบาติและอรรถกถาเป็นต้นเท่านั้นเป็นคณะอื่น (อีกคณะหนึ่ง)จากคณะ
 ใหญ่ที่มีสำนักอยู่ในทิศทั้งปวง ได้แก่ คณะวัดมหาธาตุ คณะวัดราชบูรณะ และ
 คณะวัดพระเชตุพนเป็นต้นที่มีนามว่า อาจิณณกัปปิกนิกายเพราะทำความยึดมั่น
 อยู่แต่ว่า“นี่โบราณท่านประพุดतिकันมา” เท่านั้น คณะที่อยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร
 อันตั้งอยู่เบื้องทิศตะวันออกเฉียงเหนือ...เหล่าที่ชื่อว่าธรรมยฺยตฺติกนิกาย คือเหล่าที่
 กล่าวอย่างนี้ว่า” ข้อที่ท่านแต่ก่อนเคยประพุดतिकันมาไม่ควรถือเป็นประมาณเสีย
 ทุกอย่าง..”

(ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี รัชกาลที่ 4 ภาค 2, 2515: 506 -511)

“วาทะของพวกข้าพเจ้า อันพวกข้าพเจ้าต้องเผยแผ่ไปโดยไม่ใช้ฐานะ
 โดยประสงค์ความชนะก็หาไม่ พวกข้าพเจ้าให้โอกาสเป็นที่เผยแผ่ไปแก่ชน
 ทั้งหลายผู้ใดที่จะได้ฟังถ้อยคำของเหล่าชนผู้อยากได้เพื่อรักษาวาทะและวงศ์
 ของตน และเพื่อผจญพวกข้าพเจ้าแล้วก็เชื่อยัง โยนิโสมนสิการะให้เกิดขึ้นแล้วจง
 อย่าทำความท้อถอย เพื่อหันหลังต่อการปฏิบัติพระศาสนา และเข้าถึงความย่อ
 หย่อนและความเป็นผู้มีอามิยเปนนฤตกฯ”

(สมณสาสน์ (ฉบับที่ 2) เรื่องสีมาวิจารณ์, 2468: 46)

จากหลักฐานนี้พอสรุปได้ว่า การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายนั้นมีเหตุหลัก คือ

1. ต้องการแสวงหาทางศรัทธาถูกต้องตามพระวินัย
2. ความย่อหย่อนแห่งคณะสงฆ์เดิมที่เป็นแต่ถือกันเป็นอาจินณกับปากไม่สับคั้นหลักพระบาลีและอรรถกถา
3. การเผยแผ่แบบธรรมยุตมิได้หวังความชนะ(มหานิกาย) แต่หวังให้มหานิกายเกิดความละอายในข้อวัตรปฏิบัติที่หวังต่ออามิสและเพื่อให้มหานิกายรักษาวาทะและวงศ์ของตน แล้วกลับมาศึกษาธรรมอย่างละเอียดประกอบด้วยโยนิโสมนสิการโดยยึดธรรมวินัยเป็นสำคัญ

สรุปความว่าตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2310 เป็นต้นมาส่งผลกระทบต่อพระพุทธศาสนาตลอดจนประชาชนในประเทศทั่วไป พระสงฆ์และภิกษุต่างห่างเหินกัน ต่างฝ่ายต่างดิ้นรนเอาตัวรอดเพราะกลัวภัยสงคราม พระสงฆ์ห่างเหินด้านความประพฤติปฏิบัติ และมีโอกาสศึกษาพระธรรมวินัยและเข้าใจในหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาแต่เพียงน้อยส่วนหนึ่งเกิดจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีน้อยทั้งยังถูกเผาเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้พระพุทธศาสนายังได้รับผลกระทบจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นอย่างมาก พระสงฆ์จำนวนมากได้รับเอาพิธีกรรมและหลักความเชื่อของพราหมณ์-ฮินดูโดยไม่รู้ตัวพระสงฆ์บางกลุ่มเป็นผู้สอนเวทมนต์คาถาเหล่านี้เสียเอง และในสมัยนี้ศาสนาคริสต์เองก็เริ่มจะเข้ามามีบทบาทต่อสังคมไทยและเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการขยายตัวจนมีจำนวนมากอย่างเห็นได้ชัดในปัจจุบัน

3.2 สภาพการณ์พระพุทธศาสนาสมัยกรุงธนบุรี

หลังจากที่กรุงศรีอยุธยาต้องเสียแก่พม่าเมื่อ พ.ศ.2310 แล้วพระพุทธศาสนาก็ซบเซาลงตามสถาปบ้านเมืองวัดวาอารามถูกเผาเป็นส่วนมาก ในประชุมพงสาวดารเล่ม 6 ได้กล่าวถึงการเผาวัดไว้ว่า “แต่ครั้งพระเจ้าอังวะให้กองทัพพม่าตีเมืองไทยนั้น หมายเอาแต่ทรัพย์กับกวาดผู้คนเป็นเชลยไปใช้สอยในเมืองพม่ามิได้คิดจะรักษาเมืองไทยไว้เป็นเมืองขึ้น ด้วยเหตุนี้เมื่อพม่าตีเมืองไหนได้จึงเผาเสียทั้งเมืองน้อยและเมืองใหญ่ตลอดราชอาณาจักรเป็นที่สุดแล้วก็เลิกทัพกลับไป ดังนั้นเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าครั้งหลังบ้านเมืองจึงยับเยินกว่าเมื่อครั้งเสียแก่พระเจ้าหงสาวดีในสาส์นสมเด็จพระเอกาทศธรรม เล่ม 7 หน้า 169 กล่าวไว้ว่ากรมป่าไม้ชาวพม่า (ขอเหลียง) เล่าว่าที่กรุงมณฑลมีตำบล บ้านแห่งหนึ่งพม่าเรียกว่า “โยเดีย” อโยธยา พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานให้เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของพวกเขาคือเป็น

เชื้อสายไทย” จากสภาวะภัยสงครามนี้เองคนไทยในยุคนี้จึงมีความแตกแยกเพราะไม่มีผู้ปกครองที่ไหนไม่มีพม่าไปถึงผู้ที่เป็นเจ้าเมืองใหญ่หรือมีกำลังพม่ามากจึงพยายามตั้งตัวเป็นใหญ่ ในยุคนี้แยกคนไทยออกเป็น 5 ก๊กคือคือ 1. ก๊กพระยาพิษณุโลก 2. ก๊กพระเจ้าฝาง 3. ก๊กเมืองนครศรีธรรมราช 4. ก๊กเจ้าพิมายหรือก๊กกรมหมื่นเทพพิพิธและ 5. ก๊กเจ้าตากสินมหาราช (ประชุมพงสาวดาร ภาค 6, 2506: 141)

ในยุคนี้พม่าได้กวาดไทยเอาทรัพย์สินแก้วแหวนเงินทองสมบัติที่มีค่ากลับไปบ้านเมืองของตน และยังได้กวาดผู้คนทรัพยากรบุคคลต่าง ๆ รวมทั้งพระภิกษุสงฆ์ซึ่งทรงคุณวุฒิรอบรู้แตกฉานในพระไตรปิฎกจำนวนหนึ่งเป็นเชลยด้วย นอกจากนี้พระภิกษุสงฆ์ที่ทรงคุณวุฒิดังกล่าวอีกจำนวนหนึ่งก็ล้มหายตายจากไป เนื่องจากภัยสงคราม คัมภีร์พระไตรปิฎกก็ถูกเผาผลาญไปพร้อมกับวัดวาอาราม จึงอาจกล่าวได้ว่า เกือบจะไม่มีหลงเหลือไว้เป็นเสาหลักค้ำจุนพระพุทธศาสนาในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้เลย¹ พระพุทธศาสนาในสมัยนี้ได้รับความระสับระส่ายเป็นอย่างมากพอสรุปได้ 2 ประการคือ 1. เกิดจากภัยสงคราม 2. เกิดจากคณะสงฆ์ไทยตั้งตัวเป็นใหญ่ปกครองตนเอง สภาพการณ์โดยรวมของคณะสงฆ์ยุคนี้เสื่อมถอยมาก พระสงฆ์บางกลุ่มได้ตั้งตนเป็นหัวหน้าหมู่ ผู้รับกันเอง ตัวอย่างเช่นพระสังฆราชเจ้าคณะสวางคบุรี (เจ้าพระฝาง) ได้ตั้งตนเป็นหัวหน้าหมู่ คิดจะเป็นใหญ่ในแผ่นดิน พระเจ้าตากสินฯทรงปราบเจ้าพระฝางลงแล้ว ได้ทรงรับราชการที่จะต้องทำนุบำรุงคณะสงฆ์ จนทำให้เกิดการปกครองคณะสงฆ์ตามรูปแบบราชอาณาจักรขึ้นใหม่ ซึ่งออกจะแตกต่างจากที่พระมหากษัตริย์แต่ก่อนได้ทรงปฏิบัติมา สิ่งหนึ่งที่นาสังเกตถึงวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ในยุคนี้ว่าเป็นเช่นไรก็ด้วยการสังเกตจากพระราชกรณียกิจที่พระเจ้าตากสินมหาราชทรงกระทำแก่คณะสงฆ์ ดังปรากฏความตอนหนึ่งว่า “เมื่อครั้งทรงปราบเจ้าพระฝางที่อุดรดิศถ์ทรงเห็นว่าพระสงฆ์ประพฤตินอกพระธรรมวินัย จึงประกาศให้บรรดาพระสงฆ์หัวเมืองฝ่ายเหนือมาสารภาพผิด แล้วให้สึกออกมารับราชการถ้าไม่ยอมก็จะต้องพิสูจน์ความบริสุทธิ์กันคือให้ดำเนินต่อหน้าพระที่นั่ง” (สิริวัฒน์ คำวันสา, 254: 58)²

¹ พงสาวดารกล่าวว่าพม่าได้เผาวัดเสียมากมายนั้นนอกจากพม่าต้องการกวาดผู้คนเอาเกลยไม่ต้องการรักษาวัดแต่ผู้วิชัยมองว่า พม่าคงโกรธจัดที่พระสงฆ์ไทยทำสงคราม และมองว่าพระทำไม่ออกรบ ไม่รักษามรรณวินัย เพราะพม่าเองก็เป็นเมืองพุทธ เป็นไปได้หรือที่ชาวพุทธจะเผาวัด ในข้อนี้ผู้วิชัยอ้างหลักฐานที่ว่า พระเจ้าฝางพร้อมด้วยพวกฟองที่เป็นพระเช่น พระครูสิริมนานท์ อาจารย์ทอง อาจารย์จันทร์ และอาจารย์เกิด ออกรบ และฆ่าคนเป็นอันมาก โดยมีข้อยืนยันจากพงสาวดารพม่าว่า “พม่าได้จับเอาพระเจ้าอุทุมพร (ขุนหลวงหาวัด) ขณะครองเพศบรรพชิต (ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, 2549: 84)

² ในกรณีการพิสูจน์ความบริสุทธิ์นี้จะสังเกตได้ว่าพระเจ้าตากสินมหาราชทรงใช้วิธีอย่างศาสนาพราหมณ์-ฮินดู จึงเป็นไปได้ว่าอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์นั้นมีมากอยู่ในรัชสมัยนี้ แม้ว่าพระเจ้าตากสินเองจะทรงเคร่งครัด

ข้อที่บ่งชี้ให้เห็นว่าคณะสงฆ์ยุคนี้มีความซบเซามากอีกประการหนึ่งก็คือหลังจากพระเจ้าตากสินมหาราชทรงขึ้นครองราชย์ ณ กรุงธนบุรีแล้ว ทรงเสาะแสวงหาพระเถระที่จะอาราธนามาผู้ปกครองคณะสงฆ์ แต่ก็ไม่มีพระเถระผู้ทรงคุณที่จะดำรงตำแหน่งได้ จึงทรงแต่งตั้งพระธรรมคารุปหนึ่งเป็นพระสังฆราชคือพระอาจารย์ดี และรูปที่สองก็เป็นพระธรรมคาเช่นกันคือพระอาจารย์สีวัดพนัญเชิง (ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ 200ปี, 2525: 84) การเสาะแสวงหาพระเถระที่จะมาดำรงตำแหน่งคณะสงฆ์ในยุคกรุงธนบุรีนี้หาได้ยากมากเนื่องด้วยเหตุการณ์สภาพบ้านเมืองยุคนี้นวนวายไปด้วยภัยสงคราม นอกจากจะหาพระมาดำรงตำแหน่งทางการปกครองคณะสงฆ์ได้อย่างยากลำบากแล้ว พระที่ได้รับการโปรดเกล้าแต่งตั้งเป็นพระราชาคณะก็ได้ทำผิดมากมาย เช่น พระพิมลธรรม วัดโพธาราม ต้องอธิกรณ์อทินนาทาน (การขโมยหรือกิริยาที่จัดว่าเป็นการขโมยสิ่งของ ของผู้อื่นที่ไม่ได้ให้เกิด 1 มาสกหรือ 1 บาท) พระธรรมโคดม พระอภัยสารท วัดหงส์ และพระพรหมมุนี วัดบางยี่เรือ ต้องอธิกรณ์ด้วยข้อเมณูปาราชิกกับศิษย์ทางเว็จมรรค (การร่วมประเพณีทางทวารหนัก ที่จริงการเสกเมณูหรือเสกภามในทางพระพุทธศาสนานั้นมี 3 ทางคือ ปาก อวัยวะเพศ และ ทวารหนักทางใดทางหนึ่งหรือ ทั้ง 3 ทาง ด้วยความยินดีไม่ได้ถูกบังคับหรือครอบงำแห่งอาบัติถือได้ว่าขาดจากความเป็นพระภิกษุ) ในสมัยนี้พระพุทธศาสนาเสื่อมถอยอย่างมาก วัดวาอารามเจดีย์วิหารต่าง ๆ ถูกเผาเสียส่วนใหญ่หาไม่ก็ถูกทุบทำลายเพื่อขุดหาทรัพย์สมบัติที่ผู้สร้างวัดได้ซ่อนไว้ คัมภีร์พระไตรปิฎกสูญหายไปส่วนมาก ข้อวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ย่อหย่อนจนกระทั่งไม่มีใครนึกจะใส่บาตรจนมีคำกล่าวว่า ถ้าใครบวชอยู่ก็อดตาย (ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์ นันท์, 2549: 87) พระราชพงศาวดาร จดหมายเหตุต่าง ๆ รวมทั้งรายงานของบาทหลวงชาวต่างประเทศที่ได้บันทึกไว้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงเอาพระทัยใส่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างมากมีพระราชดำรัสที่แสดงให้เห็นถึงความรักและศรัทธาถึงขนาดจะถวายชีวิตได้ดังพระราชดำรัสว่า

“ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงจงตั้งสติอารมณ์ปรนนิบัติตั้งอยู่ในพระเจดีย์ปาริสุทธิศีลสังวรวินัยบัญญัติบริบูรณ์ อย่าให้พระศาสนาของพระองค์เศร้าหมองเลย แม้พระผู้เป็นเจ้าจะขัดสนด้วยวัตถุจตุปัจจัยทั้ง 4 ประการนั้น เป็นธุระโยมจะอุปถัมภ์ ถ้าพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงมีศีลคุณบริบูรณ์ในพระศาสนาแล้ว แม้จะ

ในพระพุทธศาสนาก็ตามเป็นที่น่าคิดอีกอย่างหนึ่งว่าทำไมพระเจ้าตากสินมหาราชจึงไม่ทรงใช้วิธีการอย่างพุทธในการตัดสินใจหรือแก้ปัญหา หรืออาจเป็นไปได้ว่าพระสงฆ์ที่ประพฤติดีมีมาก ๆ จนไม่สามารถใช้หลักเหตุผลมาแก้ไขได้

ปรารถนามั่งสระบุรีระ(เนื้อและเลือด) โยม ๆ ก็อาจสามารถจะเชือดเนื้อแลโลหิต
ออกถวายบำเพ็ญทานได้”

(พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ, 2539: 23)

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2529: 265) กล่าวไว้ว่า

“เพราะเหตุที่ได้บรรลุความสำเร็จในทางวิปัสสนาธุระอย่างไม่มีผู้ใด
เปรียบได้นี้เองพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีความชอบธรรมที่จะกำกับปกครองคณะ
สงฆ์เหนือองค์การปกครองคณะสงฆ์ได้”

การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยกรุงธนบุรี

ในด้านการปกครองคณะสงฆ์ในยุคนี้ถือตามแบบเดิมแต่สมัยอยุธยาโดยมิได้เปลี่ยนแปลง
แต่อย่างใด ในยุคนี้มีสมเด็จพระสังฆราชทั้งหมด 3 องค์ คือ

1. พระสังฆราช (ดี)

หลังจากที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงตั้งราชธานีแล้วพระองค์ได้เสาะแสวงหา
พระสงฆ์ที่หนักายสงครามไปอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ มาประชุมกันที่วัดบางใหญ่ (ปัจจุบันคือวัด
ระฆังโฆสิตาราม) และโปรดให้พระภิกษุสงฆ์คัดเลือกพระที่เหมาะสมมาดำรงตำแหน่ง
พระสังฆราช คณะสงฆ์ได้เลือกพระอาจารย์ดีเจ้าอาวาสวัดประคูขึ้นเป็นพระสงฆราชซึ่งนับได้ว่า
เป็นพระสงฆราชรูปแรกในสมัยกรุงธนบุรีทั้งนี้เพราะเป็นภิกษุผู้ทรงคุณธรรมมากทั้งมีพรรษาสูง
กว่าภิกษุอื่น (พระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 ตอน 2, 2470: 5 และสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2516: 327-329) พระสังฆราชดีต่อมาได้ถูกโจทก์ฟ้องว่า
ในสมัยที่ท่านอยู่ในค่ายพระนายกองโพธิ์ 3 ดันได้คิดอ่านกับพระนายกองบอกให้เร่งรัดเอาทรัพย์แก่
ชาวเมืองซึ่งตกอยู่ในค่ายส่อว่าผู้นั้น ๆ มีทรัพย์มาก (บางแห่งกล่าวว่าบอกที่ซ่อนทรัพย์แก่พม่าจน
เป็นเหตุให้เสียกรุง) สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีฯ จึงมีรับสั่งให้พระยาพระเสด็จพิบูลธามสมเด็จพระ
พระสังฆราช สมเด็จพระสังฆราชไม่รับ จึงโปรดให้พิสูจน์ด้วยเพลิงชำระตัวให้บริสุทธิ์เห็นจริง
ปรากฏว่าสมเด็จพระสังฆราชแพ้แก่การพิสูจน์เพลิงจึงมีรับสั่งให้สึกเสีย (พระราชพงสาวดาร ฉบับ
พระราชหัตถเลขาเล่ม 2 ตอน 2, 2470: 12 และสนั่น เมืองวงษ์, 2518: 75-6)

2. สมเด็จพระสังฆราช (ศรี)

หลังจากสมเด็จพระสังฆราชตีแผ่การพิสูจน์แล้วต่อมาพระเจ้าตากสินฯ ทรงนิมนต์พระอาจารย์ศรีจากเมืองนครศรีธรรมราชเป็นสมเด็จพระสังฆราชซึ่งอยู่วัดบางว่าใหญ่เดิมที่นั่นท่านอยู่วัดพนัญเชิง ตำบลคลองสวนพลู ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก ในท้องที่อำเภอกรุงเก่าจังหวัดนครศรีธรรมราชเหตุที่พระเจ้าตากสินฯ ทรงนิมนต์พระอาจารย์ศรีมาเป็นสมเด็จพระสังฆราชก็เนื่องด้วยความคุ้นเคยกันมาก่อน และทรงทราบถึงคุณวุฒิและภูมิปัญญาความรู้ และการปฏิบัติอันสมควรแก่สมณวิสัยและเมื่อท่านได้ดำรงตำแหน่งพระสังฆราชแล้วก็ได้ไม่ได้อำนาจเรื่องมัวหมองแต่อย่างใด

3. สมเด็จพระสังฆราช (จีน)

สมเด็จพระสังฆราช (จีน) วัดหงส์ฯ ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ 3 ในสมัยกรุงธนบุรี ด้วยเป็นผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก (สะท้อน ศุภโสภณ, 2505: 162) แต่อย่างไรก็ตามความจริงแม้ว่าท่านจะเป็นผู้แตกฉานในพระไตรปิฎกดังกล่าวมานั้นมิได้หมายความว่า ท่านจะได้ดำรงตำแหน่งเป็นพระสังฆราชเพราะตำแหน่งพระสังฆราชเป็นของสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) อยู่แต่เมื่อกราบทูลให้พระเจ้าตากสินมหาราชทรงพอพระทัยเรื่องพระนัมัสการคฤหัสถ์ที่เป็นพระโศดาบันไม่ผิด จึงโปรดเกล้าให้ถอดตำแหน่งพระสังฆราช (ศรี) และโปรดเกล้าแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราชขึ้นแทน แต่เมื่อถึงรัชสมัยรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงขึ้นครองราชย์ พ.ศ.2325 ทรงเห็นว่า “สมเด็จพระสังฆราช (จีน) เป็นพวกอาศัตย์สอพโล” จึงโปรดให้ถอดจากตำแหน่งพระสังฆราชมาเป็นพระธรรมราชาตามหานุญ ทั้งนี้ด้วยเหตุผล 2 ประการคือ (1) ทรงเสียดายที่ท่าน (สมเด็จพระสังฆราชจีน) เป็นผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก (2) ท่านไม่ได้เป็นต้นเหตุกล่าวว่าการนัมัสการพระโศดาบันไม่ผิดแต่พูดตามพระรัตนมุนีและพระนพรัตน์ (ทั้ง 2 ท่านนี้ต่อมาได้โปรดให้สึก)

สถานการณ์โดยทั่วไปแห่งพระพุทธศาสนาในยุคนี้มีความวุ่นวายเป็นอย่างมากดังผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้น แม้ว่าพระเจ้าตากสินมหาราชจะทรงเอาใจใส่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่งแต่ยังไม่ทันพระพุทธศาสนาจะมั่นคงก็เกิดเหตุวิบัติทำให้คณะสงฆ์เสื่อมถอยลงไปอีก สมัยนี้มีผลงานด้านพระพุทธศาสนาที่แตกต่างจากกรุงศรีอยุธยาอยู่บ้างจึงพอสรุปได้ดังนี้

1.เมื่อตั้งราชธานีใหม่ ๆ สภาพคณะสงฆ์เสื่อมโทรมมากแต่สมเด็จพระเจ้าตากสินก็ทรงมีพระวิริยอุตสาหะฟื้นฟูให้ดีขึ้นเช่นเรื่องพระเจ้าฝางเป็นต้น

2.เมื่อคณะสงฆ์เริ่มมั่นคง การศึกษาปริยัติธรรมก็ดีขึ้น และพระตากสินมหาราชก็ทรงสนับสนุนให้มีการคัดลอกคัมภีร์ที่ขาดหายไปอีกทั้งยังเสาะหาแสวงหาคัมภีร์ตามหัวเมืองต่าง ๆ นามารวมไว้ที่เมืองหลวงแต่ก็เกิดเหตุวิบัติการคณะสงฆ์จึงกลับทรุดลงอีกตอนปลายรัชกาล

3.3 สภาพการณ์คณะสงฆ์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3

สถานการณ์พระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ยังไม่มีควมเรียบร้อย และยังวุ่นวายอย่างมากทั้งนี้สืบเนื่องด้วยผลกระทบที่เกิดขึ้นสมัยกรุงธนบุรีสถานการณ์พระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงไม่มีสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปมากมายนัก และยังปรับปรุงแก้ไขอีกมากพอจะมองเห็นได้อย่างชัดเจนจากราชกำหนดและกฎพระสงฆ์ต่าง ๆ ที่ชี้ให้เห็นความเป็นอยู่ของคณะสงฆ์ได้เป็นอย่างดี เรื่องความเชื่ออันเนื่องด้วยความศักดิ์สิทธิ์ และเวทมนต์คาถาที่เกี่ยวข้องมาจากราชสมัยอยุธยา และสมัยกรุงธนบุรียังมีอิทธิพลต่อความเป็นอยู่ของสังคมไทยและคณะสงฆ์เป็นอย่างมากหรือบางทีอาจจะกล่าวได้ว่ามากกว่าด้วยซ้ำ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ(2546: 25) ได้ตรัสไว้ว่า

“เมื่อกรมพระราชวังหลังคิดจะชิงราชสมบัติก็มีการเสี่ยงทายในหอพระ และมีการเขียนชื่อพระยาจักรี พระยาพิชัยภักดี พระสุรินทรภักดี หลวงอนทรเดช และขุนเหล็ก ขุนเทพรัตน ลงในราชะเอาศิลาทับไว้ มิให้คนมีชื่อทั้งนี้ออกปากคิดอ่านได้เพื่อระงับถ้อยความทั้งปวง และพระไทรภูวนาทิตยวงศ์เห็นชอบด้วยจึงพระศรีภูริปริชาเอาคำราชะของตัวให้แก่นายเพ็ชรทูลให้เขียนชื่อคนทั้งนั้นลงราชะแล้วให้หลวงกะลาโหมเอาศิลาทับไว้ในคำหนัก”

นอกจากนี้เรื่องขุนช้างขุนแผนที่ปรากฏในพระราชพงสาวดารกรุงเก่าว่าเป็นเรื่องจริงที่เกิดขึ้นในกรุงศรีอยุธยาสมัยของ พระพันวษา (บางแห่งกล่าวว่าพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงแต่งขึ้นโดยอาศัยเรื่องจริงจากสมัยอยุธยา) เรื่องอิเหนาที่แต่งโดยสุนทรภู่และพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระยอดฟ้าจุฬาโลกเรื่องรามเกียรติ์ ดาหลัง อุณรุท ล้วนแล้วแต่ยกย่องฤทธิ์ปาฏิหาริย์และคาถาอาคมอย่างเห็นได้ชัด นอกจากผู้คนยุคนี้ได้ถือเรื่องภูติผีเป็นสำคัญจนปรากฏมีพระราชโองการของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า

“ทุกวันนี้สัตว์ทั้งปวงเป็นโลกีย ครั้นมีทุกข์มานำจิตนั้นก็ผันแปรไปจาก พระรัตนตรัยาธิคุณ ไปถือผีสาธเทพารักษ์ต่าง ๆ ที่น่าใจดีเป็นพหูสูตนั้นถึงจะนับ ถือพระภูมิเจ้าที่ก็นับถือเอาแต่จิตคิดว่าเป็นมิตรสหายเป็นที่ป้องกันอันตรายมิได้ คิดว่า ประเสริฐกว่าพระรัตนตรัยาธิคุณก็หาไม่ได้แต่เพียงนี้พระไตรยสารណคมก็ยังมีได้ขาดที่น้ำใจออกดีไกลจากสัจธรรมที่แท้จริงทุกขังเกิดมีเพราะกรรมของตนแต่หลังมิได้แจ้งก็เข้าใจว่าตนถือพระรัตนตรัยาธิคุณช่วยไม่ได้เสียน้ำใจ ก็ละพระรัตนตรัยาธิคุณเสียไปถือภูมเทพารักษ์ผีสาธต่าง ๆ พอสิ้นกรรมจะพ้นทุกข์ก็เข้าใจว่าภูมเทพารักษ์ผีสาธที่ตนถือนั้นว่าประเสริฐกว่าพระรัตนตรัย”

(ชัย เรื่องศิลป์, 2545: 41)

นอกจากเรื่องความเชื่อ คาถาอาคม และเรื่องผีแล้ว เรื่องการถือเคล็ดถือกลางยังปรากฏให้เห็นตลอดมาในประเทศไทยดังตัวอย่างจากหนังสือคำรับสวัสดิรักษา เป็นหนังสือที่ว่าด้วยเคล็ดต่าง ๆ สำหรับประกอบตนและประกอบการทำงานเพื่อให้เกิดความสุขสวัสดิ บางตอนที่ว่า

“ข้างขึ้น ถ้าจะหว่านข้าวแลนาคาก็ดี วันที่มีต้นนางจิงหว่านเถิดคืนกแล อันนี้ข้างแรมจะหว่านข้าวแลนาคา วันที่มีรวงมีต้น จิงหว่านจึงดำเถิด ดีเลิศพิทการิยะถ้าได้เม็ดได้รวงได้ผลแล้วจะเอาขึ้นยั้งนั้นท่านให้เอาขึ้นยั้งวัน 2 วัน 3 ดีแล เมื่อจะเอาข้าวขึ้นยั้งนั้นท่านให้ใบขนุน 1 ใบ ใบทอง 1 ใบคูณ 1 ใบเลี่ยน 1 เอามารองกันยั้งเสียก่อนแล้วจึงเอาข้าวขึ้นใส่เถิดคืนก คุ่มและกันด้วยแล...”

(เรื่องเดียวกัน: 44)

ตำราสวัสดิรักษามีได้มีแต่เรื่องทำนาเท่านั้นยังมีเรื่องอื่นอีกมากมายเช่นเรื่องปลูกเรือน ตัดผม โกนผม สระผม ตัดเล็บ นุ่งผ้า ถ้างหน้า กินข้าวเป็นต้นจากหลักฐานนี้จะเห็นได้ว่าสถานการณ์ต่าง ๆ ที่ส่งผลมาสู่สังคม ส่วนหนึ่งเกิดมาจากหลักความเชื่อที่สังคมได้รับมาจากพระพุทธศาสนา และศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ปะปนกันมาอย่างต่อเนื่อง ดังที่พระมหาสมบัติ ญาณสมุปนฺโน(2547: 25-26) ได้กล่าวสรุปสภาพการณ์โดยรวมของพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้ว่า

“...สังคมไทยจะเริ่มย่างเข้าสู่โลกของวัตถุนิยมที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น มีการอธิบายหลักธรรมที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในสังคมกล่าวคือแทนที่จะกล่าวถึงเรื่องโลกนิพพาน แต่กลับมานั้นเรื่องของนรกสวรรค์ที่จะสามารถที่จะ

เข้าถึงได้อย่างรวดเร็ว...ความแตกต่างหลากหลายของความคิดทางศาสนาพร้อม
ทั้งลักษณะลัทธิพิธีและความเชื่อต่าง ๆ เข้าด้วยกัน จะเห็นได้ว่า พิธีประกอบด้วย
พุทธศาสนา ศาสนาพราหมณ์ และลัทธิผีสงเทวดา ล้วนแต่ให้ความสำคัญแก่
อำนาจเหนือธรรมชาติทั้งสิ้น”

ดังนั้นเพื่อแยกแยะให้เห็นถึงสภาพการณ์ทางพระพุทธศาสนาในแต่ละยุคสมัยได้อย่าง
ชัดเจน ผู้วิจัยจะแยกกล่าวตามลำดับรัชกาลตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ตามลำดับไปดังนี้

3.3.1 สมัยรัชกาลที่ 1

สถานการณ์พระพุทธศาสนาในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่
1 มีเหตุการณ์ที่กระสับกระส่ายเป็นอย่างมาก อันเนื่องจากผลที่ตามมาจากเหตุการณ์ในรัชสมัยกรุง
ธนบุรี ที่คณะสงฆ์เองมีความประพฤติด้อยลงอยู่แล้ว หลังจากพระองค์ได้ขึ้นครองราชย์ปัญหา
แรกที่พระองค์ทรงจัดการคือเรื่อง “สังฆมณฑล” ทั้งนี้อาจด้วยเหตุผลที่พระมหากษัตริย์ทรงใส่
พระทัยในบวรพระพุทธศาสนาหรือ ด้วยเพราะพระราชานุกิจที่บัญญัติไว้ในโบราณคดี แม้ว่า
พระองค์ (พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) จะทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยตั้งพระราชปณิธานที่
แน่วแน่ แต่ขณะเดียวกันก็ทรงทำนุบำรุงศาสนาพราหมณ์-ฮินดูด้วย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอด
ฟ้าจุฬาโลกทรงกังวลพระราชหฤทัยเกี่ยวกับพระพุทธศาสนามาก ทรงมีพระราชดำริที่ชี้ให้เห็นถึง
ความอ่อนแอของพระพุทธศาสนาได้อย่างชัดเจนตอนหนึ่งว่า “ฝ่ายข้างอาณาจักรได้ตั้งแต่งราชการ
ตามตำแหน่งสำเร็จแล้วควรจะจัดการฝ่ายพุทธจักรทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาซึ่งเสื่อมทรุดเศร้า
หมองนั้นให้วัฒนารุ่งเรืองสืบไป” และปี พ.ศ.2327 ถึง พ.ศ.2330 ปรากฏว่ามีพระราชปณิธานของ
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าถึง 38 เรื่อง และเป็นที่สังเกตว่า พระราชปณิธานเหล่านี้ เป็นเรื่อง
พระพุทธศาสนาทั้งนั้น การที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชปณิธานขึ้นนั้น สันติ พรหมชาติ (2528:
87) ได้กล่าวไว้ว่า

“หากพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชประสงค์ในเรื่องใดที่อยากให้คณะ
สงฆ์ปฏิบัติหรือมีปัญหากับที่ทรงไม่เข้าใจก็จะทรงตั้งพระราชปณิธานเพียงถามแต่
คณะสงฆ์กลายเป็นพระราชประเพณีมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเมื่อ
พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชปณิธานทางฝ่ายคณะสงฆ์อันมีสมเด็จพระสังฆราช
และพระราชคณะทั้งหลายก็ต้องวิสาขนาพระราชปณิธานเหล่านั้นทีละข้อ พระ

ราชบุจนาจึงอาจเป็นไปได้ทั้งพระราชบุจนาจที่เป็นคำถามต่าง ๆ เกี่ยวกับการปฏิบัติตามหลักพุทธศาสนา บางครั้งก็อาจจะเป็นพระราชปรารภเช่นพระราชบุจนาจที่ 8 ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เป็นพระราชปรารภเรื่องพระสงฆ์ไทยห่มผ้าอย่างมอญหรืออาจเป็นพระราชกระแสรับสั่งเช่น กระแสรับสั่งเรื่องสอบพระปริยัติธรรมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯลฯ”

จากเนื้อความข้างต้นนี้พอสรุปได้ว่าในพระราชบุจนาจที่ตรัสตามภิกขุสงฆ์จึงสรุปได้ 2 ประเด็นคือ

1. ทรงประพุดตามพระราชานุกิจที่มีบัญญัติไว้ในโบราณประเพณี
2. ทรงมีประสงค์จะบำรุงสั่งสมมณฑลโดยชักจูงหมู่พระสงฆ์ให้อ่านและค้นคว้าพระไตรปิฎก

หากพิจารณาจากความประพุดของคณะสงฆ์สมัยก่อนกรุงรัตนโกสินทร์ ก็จะเป็นไปได้ว่าการที่ทรงมีพระราชบุจนาจนั้นเนื่องด้วยความประพุดวิปริตนอกรัตนนอกรอยต่าง ๆ ของพระสงฆ์ดังในคราวหนึ่งได้โปรดให้มีการชำระพระสงฆ์ที่เป็นอลัชชี ทรงพิจารณาเห็นว่าผิดจริง จึงโปรดให้สึกเสียจากพระศาสนา และให้สักแขนเป็นไพร่หลวง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงตระหนักพระราชหฤทัยเกี่ยวกับคณะสงฆ์ว่า แม้พระสงฆ์จะมีสิกขาบทแต่ไม่มีใครว่ากล่าวและไม่มีใครลงโทษอย่างรุนแรง ทำให้พระภิกษุสงฆ์มีความประพุดหละหลวม และยังเป็นพระสงฆ์ที่อยู่ไกลหูไกลตาพระเถระผู้ใหญ่ ยังมีความประพุดช้อย่อน ดังนั้นพระองค์จึงทรงดำริว่า ถ้าปล่อยให้เป็นไปอย่างนี้พระศาสนาคงต้องเลวลง จึงทรงโปรดเกล้าฯออกกฎหมายเกี่ยวกับคณะสงฆ์เป็นครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ.2325 และออกเป็นลำดับสืบมารวมทั้งสิ้น 10 ฉบับ ในกฎหมายคณะสงฆ์ทั้ง 10 ฉบับนี้ ถ้าอ่านและวิเคราะห์อย่างละเอียดจะเห็นถึงความประพุดของพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้เป็นอย่างดีว่าได้มีความประพุดผิดแผกไปจากหลังของพระธรรมวินัยอย่างไรบ้าง จากกฎหมายพระสงฆ์ทั้ง 10 ฉบับนี้ผู้วิจัยจะขอยกมากล่าวไว้พอเป็นตัวอย่างเทียบเคียงพระวินัย เพียงบางฉบับที่คิดว่าสำคัญ ดังต่อไปนี้

กฎหมายฉบับ ที่ 2

“กฎให้ไว้แก่สังฆการีธรรมการพระสังฆราชาคณะอธิการฝ่ายคันธุระ
วิปัสสนาธุระนอกกรุงในกรุงหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ตะวันตก ตะวันออก ปักษ์

ได้ฝ่ายเหนือ จงทั่วด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงคุณธรรมอนันตสัมภาราติเรก เอกพิบูลย์สุนทรราชครัทธา เป็นอัครมหาศาสนูปถัมภกจำเริญศรีสวัสดิ์ทั้งพระปริยัติศาสนาให้ถาวรรุ่งเรืองไปเป็นที่เลื่อมใสในมัสการบูชาแก่เทพยดานุษย์ทั้งปวง เสด็จออก ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทโดยบุรพาภิมุขพร้อมด้วยอัครมหามนตรีกระวีชาติ ราชบุโรหิตโหราราชบัญชาตเฝ้าพระบาทมงกษมาศ จึงมีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่ามีพระราชอุตสาหะมิได้คิดแก่พระรายและพระชนม์ชีพจนได้พระศิริราชสมบัติ ทั้งนี้ ด้วยตั้งพระทัยจะบำรุงพระบวรพุทธศาสนาตามพุทธฎีกาว่า พระปาฏิโมกข์สังวรศีลวินัยนี้ ชื่อว่าพระพุทธศาสนา ถ้าภิกษุยังทรงปาฏิโมกข์อยู่ตราบใด ชื่อว่าพระพุทธศาสนายังตั้งอยู่ตราบนั้น เหตุฉะนั้นจึงทรงพระราชศรัทธาบริจาคพระราชทรัพย์เป็นอันมาก และมีพระราชโองทานุศาสน์ตักเตือน เพื่อจะให้พระสงฆ์ทั้งปวงในกรุงนอกกรุงเทพ ฯ และนานาประเทศให้ทรงพระปาฏิโมกข์สังวรศีล ให้เป็นเนืองนิตย์อันเลิศ หมู่พระภิกษุเป็นภูมิอันประเสริฐ ทรงพระวินัยบัญญัติละโทษในกาย จิต และวาจา มิได้อาศัยด้วยญาติโยม จนแต่มารดาบิดาปรารถนาจะใคร่ยังซ่อนตัวเสีย มิให้มารดาผู้จักตัวกลัวจะเป็นตณหาสันถวะเนื่อง เข้ากับกามคุณเป็นนิเวศน์กันมรรคจิตและผลจิต จึงน้อยจากโกรธ จากโลก จากหลง ให้เกิดสมุจเฉทวิมุตติพ้นพานสุขได้ จึงเป็นที่ไหว้บูชาแห่งเทพยดานุษย์ทั้งปวง ฝ่ายฆราวาสแต่ก่อนก็มีศรัทธา มิได้กระทำให้เป็นเสนาหาอาลัย ทำให้เจ้าอุเสยศีลสิกขาบทบริสุทธิ์ด้วยกันทั้งสองฝ่าย พระศาสนาที่รุ่งเรืองสืบมา และภิกษุสงฆ์ทุกวันนี้ตั้งอยู่ในภูมิอันประเสริฐ แล้วมิได้รักษาพระปาฏิโมกข์ตามอริยวงศ์ประเพณีปฏิบัติ เข้าระคนคบหาฆราวาสด้วยเบญจกามคุณมิได้เห็นแก่พระศาสนาเห็นหน้าแก่บุคคล รับฝากเงินทองของฆราวาส ฯ ก็มีให้เห็นแก่พระศาสนาแท้เป็นญาติเป็นโยมปฏิบัติด้วยเสนาหาอาลัย ให้กับปีจ้งหันแก่พระภิกษุ โดยคุณปฏิบัติคุณแก่กันให้เสียศีลสิกขาบทไปจุหนึ่งสมิรักวัดบางหว้าใหญ่รับข้าวของเงินทองอิเฟ็งไ้มาก อิเฟ็งเป็นขบถโทษถึงตาย สิ่งของอิเฟ็งเป็นของหลวง ตามพระอัยการพระราชอาณาจักรสืบมา โดยโบราณราชประเพณีเนื้อความทั้งนี้ก็ปรากฏทั่วพระนคร แขวง จังหวัด ถ้าสมิรัก รักสิกขาบทจริง ก็ชวนขายเอาเอง ฝากนั้นมาแจ้งแก่สมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะทั้งปวง ให้ปรึกษาตามบทวินัยว่า ทรัพย์นี้จะเป็นของหลวงหรือของอิเฟ็งอยู่ จึงควรแก่สมณะที่สมิรักปิดบังไว้มิได้ให้ราชาคณะทั้งปวงรู้ หนึ่งก็ได้โปรดให้ป่าวร้องเป็นหลายครั้ง สมิรักก็ได้มีบอกแก่ผู้ใดต่ออายมิ ซึ่งมีการบอกว่าของอิเฟ็งฝากไว้แก่

สมิรักเป็นอันมากจึงตรัสให้ราชบุรุษมา สมิรักจึงแสดงออกให้ราชบุรุษ ของนั้น จะมากน้อยประการใดก็ได้รู้ ราชาคณะจึงแจ้งต่อภายหลังละนี้ ก็เห็นใจสมิรัก สมิรักยังอาจหายาบช้าหาอาลัยต่อสีกขาบทไม่ หลายครั้งมาแล้วเกลือกสมิรักเกล้ง บังเอิญของเขาไว้ เจ้าของเขาขาดอาลัยก็จะขาดสีกขาบทอยู่ก่อนแล้ว แต่หากสมิรัก กลัวภัยในอนาคตจึงสู้สวดสาบานให้การต่อพระราชาคณะฯ พินิจพิจารณาว่า ต้อง อาบัติปาจิตตีย์ สมิรักเป็นโลกีย์ มีภยาคติยังกลัวความตายอยู่ จึงเชื่อเอาสวด สาบานสมิรัก มิได้เห็นว่าสมิรักยังหาปราศจากมลทินโทษไม่ โดยกระแสทาง ความพิจารณาเห็นเนื้อความใหญ่ทั้ง ๒ ข้อฝ่ายพุทธจักรอาณาจักรเป็นปัจจัยถึงกัน คิดพันสมิรักอยู่ แต่หากทรงพระกรุณาว่า ยังมีพระราชกำหนดกฎหมายไม่จึง ยกโทษสมิรักไว้แต่สืบนี้ไป เมื่อหน้าอย่าให้ภิกษุสามเณรดูเยี่ยงอย่างสมิรัก ห้าม อย่าให้ภิกษุสามเณรทั้งปวงรับของฝักขราวาส จะเสียพระวินัยพระศาสนาไป ถ้า ภิกษุไม่รับฝัก ห้ามปรามผู้ฝักๆมิฟังกลัวภัยขึ้นไว้ที่กุฎในทันใดนั้นเจ้ากูจงเร่ง เคียนร้อนเอาเพื่อนพรหมจรรย์ที่ใกล้กันให้หลายองค์รู้เห็นเป็นพยานในราย สิ่งของให้แน่ไว้อย่าให้ผู้อื่นมีความแค้นสงสัยตนในทันใดนั้นจงพาสงฆ์ผู้รู้เห็น ไปแจ้งข้อความและสิ่งของแก่ราชาคณะเจ้าอธิการพระราชาคณะจงประชุมกัน ประกษาให้ละเอียด ให้ต้องตามพระวินัยบัญญัติ อย่าให้เสียสีกขาบท ถ้าพระสงฆ์ ราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยจะประกษาประการใด จงประพฤติตามให้พระสงฆ์เป็นอัน มากรู้เห็นเป็นพยานไว้ ถ้าพระสังฆราชาคณะประกษาให้ช่วยเก็บไว้ด้วยความ เคลือบแคลงอยู่มิรู้ว่าจะเป็นหลวงหรือของผู้ฝักเป็นตายไป สงฆ์ทั้งปวงนี้ไว้ก็ จะเป็นทีเคลงแก่ขราวาสทั้งปวงจนชวนกันร้อนใจดูพระวินัยบัญญัติประกษาจะ ควรมอบทรัพย์สินสิ่งของให้แก่ผู้ใดที่จะพ้นจากฐานะอาบัติ ก็เริ่มเคียนร้อนประกษา จนได้ อย่าให้ผู้อื่นแคลงในพระพุทธานุศาสน์ และห้ามฝ่ายขราวาสอย่าให้อาของ เงินทองไปฝักพระภิกษุสามเณรไว้ ทำให้เจ้าเสียสีกขาบทวินัยเป็นอันขาดทีเดียว ถ้าผู้ใดมิได้กระทำตามพระราชกำหนดกฎหมายนี้ ฝ่ายภิกษุสามเณรจะลงพระ ราชอาญาโทษ ดูจโทษอทินนาทานปาราชิก จะสีกออกขับเจียงหนัก โดย โทษานุโทษหนึ่ง เหตุอ้ายเกิด อ้ายเมือง อ้ายเหลือ อ้ายมา ผู้พวกประทุษร้าย แผ่นดินทั้งนี้ แต่พื้นเป็นเถรใหญ่ และให้พระราชาคณะจักแจ้งดู ถ้าสามเณรรูปใด มีอายุควรอุปสมบทแล้วก็ให้บวชเข้ารับเรียนคัมภีร์พระวินัยปิฎกพระไตรปิฎกอย่าให้เที่ยว ไปมาเรียนความรู้วิธีปฏิบัติให้ผิดพระทั้งสอง ไป น้ำใจก็จะกำเริบได้เพื่อนฝูงแล้ว คบกันทำร้ายแผ่นดินดูครั้งนี้ ถ้าสามเณรรูปใดอายุถึงอุปสมบท แล้วมิได้บวช

เที่ยวเล่นโอ้อ้ออยู่ จับได้จะเอาตัวสามเณรและจีตั้นอาจารย์ ญาติโยมเป็นโทษจนหนัก”

กฎให้ไว้ ณ วันจันทร์ เดือน 6 ขึ้น 5 ค่ำ จ.ศ. 1145 ปีเถาะ เบญจศก 3

ฉบับที่ 3

“...บวชเป็นพระภิกษุแล้วให้อยู่ในหมู่คณะสงฆ์อุปัชฌายะอาจารย์ก่อน จะรู้กิจวัตรปฏิบัติถึงมาตรว่าจะประพฤติดิ ทำทุจริตก็มีความละอายเพื่อนพรหมจรรย์และอุปัชฌายะอาจารย์จะกล่าวสั่งสอนได้....พระสงฆ์ทุกวันนี้ละพระวินัยบัญญัติมิได้ระวังคักเตือนสั่งสอนกำชับว่ากล่าวกันครั้งบวชเข้าแล้วก็มีได้ให้ศิษย์อยู่นิสสัยในหมู่คณะสงฆ์ ครู อุปัชฌายะ อาจารย์ ก่อนให้เที่ยวไปตามอำเภอใจ แต่ ๖ รูป ๒ รูป ๓ รูป ไม่ตั้งชุมชนอยู่ ทำมารยาทเสียสัถยภาพทำกริยาให้คนเลื่อมใสนับถือแสดงความรู้วิชาอภิปุทธิเป็นอุตรนิมิตตธรรมเป็นกลโกหกตั้งตัวว่ามีบุญว่าพบคนวิเศษมีวิชามาแต่ถ้าแต่เขา....อนึ่ง ถ้ากุลบุตรจะบวชเรียน อาลาสิก็ดี ให้รู้ว่ากุลบุตรชื่อนั้นอยู่บ้านนั้น เป็นลูกหลานผู้นั้นๆ และให้พระราชคณะ เจ้าหมู่เจ้าคณะ อธิการ และกรรมการหัวเมือง ๑- ๒- ๓ - ๔ นายอำเภอแขวงจังหวัดทั้งปวงกำกับว่ากล่าวสอดแนมระวังระไว ดูหมู่คณะในแว่นแคว้นจังหวัดคว้าวารามอย่าให้มีความโกหกมารยาททำร้ายแผ่นดินและพระศาสนาให้จลาจล....ถ้าและผู้ใดรู้เห็นว่าอายพวกเหล่าร้ายคิดกลโกหกและมิได้จับกุมว่ากล่าวบอกให้กราบทูลพระราชจะเอาเจ้าคณะเจ้าอาราม เจ้าธิการเจ้าเมือง เจ้าบ้าน แขวง จังหวัดประเทศนั้นๆ เป็นโทษจุจโทษอายโกหกคิดทำร้ายแผ่นดิน...”

กฎให้ไว้ ณ วันประหส์เดือนหกขึ้นแปดค่ำ จ.ศ.1545 เถาะเบญจศก

ฉบับที่ 6

“...ห้ามมิให้ภิกษุสามเณรสงเคราะห์ฆราวาสให้ผลไม้ ใบไม้ ดอกไม้เป็นต้น อย่าให้พะสมพะสานขอกว่าปาวร้องเรียไรสิ่งของอันเป็นของฆราวาสอันมิใช่ญาติและห้ามอย่าให้เป็นเหตุใช้สอยข้าวสาสน์กับฆราวาส และห้ามบรรดาการทั้งปวงอันผิดจากพระปาฏิโมกข์ สังวรวินัย...”

กฎให้ไว้ ณ วันอาทิตย์เดือนแปดขึ้นสิบห้าค่ำจุลศักราชพันร้อยสี่สิบห้าปีเถาะเบญจศก 7

ฉบับที่ 8

“...ฝ่ายภิกษุสามเณรบาปลามกครั้งนั้นเคยเข้ากับสีกาแล้วก็เข้าบ้านนอน บ้านผิดเพลาธาตุเจ้าสีกาอุปปีก็มีความเสน่หารักใคร่ทั้งสองห้ามบัพพาอุปสมบทจะบวชเป็นภิกษุสามเณรเลยอย่าง ให้อีตบวชอยู่วัดโพเสพเมณฺฑธรรมด้วยอีทองมากอีเพี้ยอีเพิ่มอีบุรกดอีหนูอีเขียวแล ให้อทองอยู่เสพเมณฺฑธรรมกับอีคุ้มเมีย พระแพทและเณรทองเสพเมณฺฑธรรมกับอีชินนอยู่หลังวัดบางว่าใหญ่เป็นปราชิก ให้อีบวชอยู่วัดพวาเสพเมณฺฑธรรมกับอีปิ่น โขลนเป็นปราชิกและมหาสังกับชีแก้วอยู่วัดคงครพิหารแต่สองต่อสองเป็นทิสงไสยใกล้ปราชิกเณรหนุ่มอยู่วัดเสาทงเข้าไปบ้านเป็นนิจกับประสกลีกละทิดอยู่วัดหงนอนกับอีเป้าภรรยานาย อุทบนเคียงในมุ้งเป็นศิวิวัดใกล้ฉายาปราชิก ไถยะสังวาชแลปลอมบวชเป็นภิกษุอยู่ในพระศาสนาและเณรอยู่ศิษย์พระนิกรมนอนในมุ้งกับอีทองคำภรรยานายกรมช้างแล้วคบเณรเล่นเบียดเลมหาอินมหาจันนาทุดกับอีมุขในที่ลับเป็นที่สงไสยใกล้ฉายาปราชิกจนอีพระนิกรมเป็นราชาคณะไม่มีหิริโอตบปะเกร สิกขาหยาบเข้าพุดจาเกี่ยวพาลกับสีกาเป็นบ้ากาม นอกเอกเนกให้สีกาพัคลอยหน้าหาความอายมิได้ มหาขุนศิษย์พระนิกรมก็จับแก้มอีขาว แล้วพุดเกี่ยวพาลอีสิๆ ยอมรักถอดแหวนให้ และผู้มีชื่อทั้งนี้กระทำทุจริตคิดนุกหนา เพราะพระราชคณะอธิบดีเถรานุเถระผู้เป็นอุปัชฌาย์ หาความกตัญญูต่อพระศาสนามิได้ไม่ประพฤติตามพระพุทธานุสสา สัตตอปปริหานิยธรรม ไม่ประชุมพร้อมกันตรวจตราว่ากล่าวให้เห็นดีเห็นร้ายหากว่าผู้มีชื่อ ฆราวาสเอาเนื้อความมาจึงปรากฏขึ้นได้เอามาว่ากล่าวจับเจียนพันธนาการประจานตระเวนบก ๓ วัน เรือ ๓ วันเพื่อจะให้เอาเยี่ยงอย่าง...”

กฏให้ไว้ ณ วันพุทธเดือนสามแรมสิบเบ็ดคำ จ.ศ.1518 ปีระกาเอกศก 9

ฉบับนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าภิกษุสามเณรล่วงอาบัติหนักเป็นอันมาก¹ทั้งมีกรณีที่สงสัยว่าเป็นอาบัติอีกเป็นจำนวนมาก พระเถระไม่เอาใจใส่สั่งสอน ไม่มีการประชุมอบรมกัน ไม่มีการประชุมสงฆ์เป็นเวลา 10 ปี ให้มีการประชุมชี้แจงระเบียบปฏิบัติให้พระเณรใหม่ และที่มาต่างจังหวัด จะได้รู้ระเบียบประเพณี ของพระเณรว่าทำอะไร ที่เคยรู้มามีแต่บวชเอาเครื่องกัณฑ์แล้วก็ปล่อย อุปัชฌาย์กับพระเณรใหม่ไม่เคยพูดคุยกันเลย แต่พอมีความบกพร่อง ก็ไล่ออกจากสำนัก อุปัชฌาย์ที่ขาดพรหมวิหารขาดอปปริหานิยธรรมเช่นนี้ รัชกาลที่ 1 เรียกว่าไม่มีกตัญญูตเวทีต่อพระศาสนาเพราะไม่ทำตามทีพระพุทเจ้าทรงทำเป็นตัวอย่างแล้ว

¹ ผู้สนใจเกี่ยวกับอาบัติโปรดดูหลักพระวินัยหน้า 15 เป็นต้นไป

ฉบับที่ 11

“...กลางเหล่าเห็นชายเด็กลูกข้าราชการอาณาประชาราษฎร์รูปร่างหมดจด ก็พูดจาเกลี้ยกล่อมชักชวนไปไว้ แล้วกอดจูบเคล้าคลึงไปไหนเอาไปด้วย แต่งตัว เด็กโอ้อวดประกวดกัน เรียกว่าลูกสาวสกุลสุดใจศรียาตราหนึ่งห้วยยานต์ก็มิ ช่วงชิงกันหึงสาพยาบาทจนเกิดวิวาทริ้นกันตาย....กลางพวกเห็นสลับกำปั่นสำเภากินเข้า ก็ขึ้นเที่ยวบนสำเภาชุกชนซื้อหาของเล่น ปนละวนจินจามฝรั่งให้เดียดิถี นิกรณัฏฐ์หมื่นก็มี...กลางจำพวกเป็นนักสวด บุษยทายกนิมนต์สวดพระมาลัย ไม่ต้องสวดตามเนื้อความพระบาลีร้องเป็นลำนำแขก ญวน จีน ฝรั่ง แล้วฉันสาธุ เปียกเมียงสั้มไปคล้ายอ้อยก็มี...เพราะพระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรม เจ้าอธิการ ละเมิดเสียมิได้ คุณำขับห้ามปราบ...พร้อมกันชำระพระสงฆ์ซึ่งเป็นอลัชชีภิกษุ พิจารณารับเป็นสัตย์ให้พระราชนานเจ้าข้าออกเสียจากพระศาสนาเป็นคน ๑๒๘ สักแซนเป็นไพร่หลวงใช้ราชการที่หนัก...ห้ามอย่าให้อาณาประชาราษฎร์ ลูกค้า ร้านแพ แขก จีน ไทย ขายผ้าแพรพรรณแก่สงฆ์เป็นอันขาดถ้าผู้ใดมิฟังยัง ขึ้นคบหาพระสงฆ์สามเณร ให้สวดพระมาลัยเล่นตลกคะนองและขาดผ้าแพรพรรณในสงฆ์คนหนึ่งแต่หนหลัง จะเอาตัวเป็นโทษจงหนัก...”

กฎให้ไว้ ณ วันที่ 3 แรม 7 ค่ำ จ.ศ. 1563 ปีระกาตรนิศก

กฎพระสงฆ์ซึ่งได้ประกาศเป็นกฎหมายในสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเริ่มครองราชย์ สะท้อนให้เห็นถึงความประพฤติของพระสงฆ์ซึ่งไม่เป็นตามธรรมวินัย พระราชพงศาวดารกล่าวได้ว่า การที่พระสงฆ์ขาดระเบียบวินัยเป็นผลเนื่องมาจากคราวเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่ามาถึงรัชสมัยกรุงธนบุรีดังตัวอย่างเจ้าพระฝางที่กล่าวมาแล้วเป็นต้น ในสมัยที่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงครองราชย์ ได้เกิดกรณีการพิพาทกันได้เกิดขึ้นกับระดับพระเถระผู้ใหญ่ ในกฎพระสงฆ์ข้อ 8 กล่าวไว้ว่า พระธรรมรักษารามณี พระพุทธจารย์ พระญาณวิริยะกับกลุ่มของสมเด็จพระสังฆราชได้ทะเลาะวิวาทกันเรื่องกลืนทาน ส่วนพระผู้น้อยบางรูปเกิดกรณีการแย่งชิงกันรับอาหารถึงขนาดวิวาทชกตี บางองค์แต่งกายไม่เรียบร้อยพกอาวุธ โทกผ้า ประเจียดแสดงตนเป็นนักเลงเที่ยวเข้าร้านตลาดดูผู้หญิงโดยไม่สำรวมกิริยามารยาท ดูโฉนละคร ฟ้อนรำ เล่นการพนัน หยอกล้อและอยู่ในที่ลับกับผู้หญิง รวมทั้งเข้าบ้านฆราวาสในเวลากลางคืน (กฎพระสงฆ์ข้อ 8 : 210 - 211) พระภิกษุบางรูปมีภรรยาทั้ง ๆ ที่อยู่ในเพศบรรพชิตพระที่ต้องอาบัติเหล่านี้ไม่ยอมปลงอาบัติสารภาพโทษ และยังอยู่รวมในหมู่สงฆ์ประกอบด้วยสังฆกรรมต่าง ๆ (กฎ

พระสงฆ์ข้อ 8: 210 -211) ผู้ที่เข้ามาบวชเป็นพระสงฆ์ดังพระปาดิโมกษ์ กลายเป็นพระสงฆ์ที่นำผ้าเหลืองมาห่มเที่ยวเพื่อความสะดวกสบาย (เรื่องเดียวกัน: 183) สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำรัสว่า “ประคุดโคกระบือ มีแต่บริโภคอาหารให้จำเริญเนื้อหนัง จะได้จำเริญปัญญาหามิได้” (กฎพระสงฆ์ข้อ 6: 183) และเป็นมหาโจรปล้นทำลายพระพุทธศาสนา (กฎพระสงฆ์ข้อ 6: 213) เมื่อบวชเข้ามาแล้วก็เที่ยวเตร่ไปที่ต่าง ๆ บางองค์ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญผู้วิเศษคิดการกบฏ (กฎพระสงฆ์ข้อ 3 :178) บางกลุ่มเรียกตัวเองเป็นเถรใหญ่หรือผู้บวชเป็นเถรจนอายุครบ 20 ปีแล้วไม่ยอมบวชเป็นพระแต่พอใจที่จะยังคงสภาพเป็นเถรเพราะเปิดโอกาสให้ประพฤติดนได้ตามสบาย เถรใหญ่บางองค์เรียนรู้แต่เรื่องอิทธิฤทธิ์ ไม่สนใจในการศึกษาธรรมวินัย (กฎพระสงฆ์ข้อ 3: 75) ได้เกิดกบฏเถรใหญ่ หรือกบฏ ผ้าเหลือง ในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยใช้ไสยศาสตร์เป็นเครื่องมือเรียกร้องให้สนับสนุนผู้มีบุญ (सरค์ รังสฤษดิ์, 2522: 170 -172) ฝ่ายพระสงฆ์สามเณรมีความโลกิยะจะหาทรัพย์สิ่งของสมัครประพฤดิเป็นหมอนวดหมอยาหมอดู หรือช่วยทำศพเพื่อให้เกิดลาภผล (กฎพระสงฆ์ ข้อ 6 และข้อ 8 กฎหมายตรา 3 ดวงเล่ม 4 : 170และ 213) ซึ่งถือได้ว่าเป็นมิชฉาชีพไม่ใช่สัมมาอาชีวะที่สมณะพึงกระทำ นอกจากนี้เรื่องราวที่มีทรัพย์ของมีค่าก็พอใจที่จะนำทรัพย์สินมีค่าต่าง ๆ ไปฝากไว้กับพระ (กฎพระสงฆ์ข้อ 6: 193) ได้เกิดกรณีพระปิดบังเงินทองที่ผู้นำมาฝากไว้เช่น สมิริัก วัดบางท่าใหญ่รับเงินของ อีเพง ที่นำมาฝากไว้ต่อมาผู้ฝากเป็นกบฏถูกประหารชีวิตสิ่งของผู้ตายฝากไว้จะต้องตกเป็นของหลวงแต่สมิริักปิดบังเอาไว้(กฎพระสงฆ์ข้อ 2: 172-173) สำหรับการเผยแพร่ธรรมของพระสงฆ์แก่ราษฎรซึ่งเป็นหลักสำคัญของการเข้าไปเข้าใจหลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้นปรากฏว่า ภิกษุสงฆ์มักเทศน์เป็นภาพกลอนทำนองตลก ค่นองใช้คำหยาบช้า (กฎพระสงฆ์ข้อ 1: 168 -169) ทั้งผู้เทศน์ และผู้ฟังต่างหวังเพียงความสนุกสนาน ไม่ได้เอาสารธรรมจากการแสดงธรรมโดยเฉพาะการเทศน์มหาชาติการที่พระประพฤดิผิดธรรมวินัยนี้ทำให้รัฐต้องออกกฎหมายป้องกันดังที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงออกพระราชกำหนดว่าด้วยศีลสิกขาใน พ.ศ.2316 เป็นข้อบ่งชี้ให้เห็นว่าคณะสงฆ์อ่อนแอเป็นอย่างมาก เพราะถ้าสงฆ์เข้มแข็งการออกพระราชกำหนดอธิบายเรื่องการปฏิบัติโดยเฉพาะเรื่องศีลคงไม่เกิดขึ้นเนื่องจากการศึกษาเรื่องไตรสิกขาเป็นหน้าที่ของคณะสงฆ์เองที่ต้องเรียนรู้ และนำไปสั่งสอนประชาชนและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งกฎพระสงฆ์ 10 ข้อขึ้นในต้นรัชกาลก็มีเหตุผลประการเดียวกัน

นอกจากนี้แล้วปัญหาที่เกิดขึ้นในสถาบันสงฆ์ซึ่งมีมาแต่สมัยกรุงธนบุรีเรื่องความเคารพพระโสดาบันที่ พระเจ้าตากสินมหาราชทรงทูลถาม ในข้อนี้พงศาวดารสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นกล่าวว่า ปลายสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีคณะสงฆ์ได้รับความกระทบกระเทือนบ้างเล็กน้อยอันเนื่องมาจาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีพระสัญญาวิปลาสาไปทรงทูลถามเรื่อง

การที่พระที่เป็นปูลุชนทำทำความเคารพมรวัสที่พระโศดาบัน ทำให้เกิดแตกแยกสงฆ์ออกเป็นฝ่ายคือ

- 1.ฝ่ายสมเด็จพระสังฆราช (ชื่น) วัดหงส์รัตนาราม พระวันรัต (ทองอยู่) และพระรัตนมุนี (ปิ่นแก้ว) (มีความเห็นว่าการเคารพมรวัสที่พระโศดาบันไม่ผิด)
- 2.ฝ่ายสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆัง พระพุฒาจารย์และพระพิมลธรรม (เห็นว่าการเคารพมรวัสที่พระโศดาบันผิด)

ปัญหาเรื่องนี้มีผลกระทบมาจนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระองค์ (พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ทรงมอบตำแหน่งคืนแก่พระเถระที่ถูกถอดตำแหน่งเหล่านั้นคือ สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆัง พระพุฒาจารย์และพระพิมลธรรมกลับมารับสมณฐานันดรศักดิ์ดั้งเดิม มีข้อนำวิเคราะห์อยู่ว่า ที่จริงการทำความเคารพพระโศดาบันที่เป็นมรวัสนั้นผิดหรือไม่ ในธรรมบทภาค 1 เรื่องสุมนาเทวี หน้า 141 ได้กล่าวว่า นางสุมนาเทวีซึ่งเป็นพระสกทาคามีได้เรียกอนาถปิณฑิกเศรษฐีผู้เป็นพ่อซึ่งเป็นพระโศดาบันว่าน้องชายในคราวก่อนตาย เศรษฐีคิดว่าลูกสาวเป็นผู้ไม่มีสติก่อนตายทั้ง ๆ ที่นางได้ประพฤติธรรมมาตลอด เศรษฐีจึงเกิดความทุกข์เป็นอย่างยิ่งและได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า การที่นางสุมนาเทวีเรียกเศรษฐีเช่นนั้น นางเรียกด้วยชั้นแห่งคุณธรรม ถ้าพิจารณาตามนี้ก็พอจะสรุปได้ว่า คุณธรรมนั้นสำคัญ ถ้าผู้ครองผ้าเหลืองไม่มีศีล การกราบไหว้ก็ไร้ค่า อีกประเด็นหนึ่งคำว่า “พระ” มาจากภาษาบาลีคือ “วร” แปลว่าประเสริฐเมื่อเรียกบุคคลใดก็ตามที่บรรลุนคุณธรรมชั้นใดชั้นหนึ่งมักเรียกว่า “พระ” นำหน้าเช่นนางวิสาขาเป็นพระโศดาบันเป็นต้นในข้อนี้ผู้มีปัญญาพึงพิจารณาเถิด

ในด้านราชวงศ์จักรีพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงลงโทษพระสงฆ์ฝ่ายแรกคือ ฝ่ายของสมเด็จพระสังฆราช (ชื่น) ที่กล่าวว่า การเคารพมรวัสที่พระโศดาบันไม่ผิด และทรงปลดจากตำแหน่ง ทรงตั้งพระราชคณะที่ถูกปลดแต่สมัยกรุงธนบุรีให้ดำรงตำแหน่งตามเดิมกรณีความขัดแย้งนี้เป็นเหตุแห่งความแตกสามัคคีขึ้นในสงฆ์ระหว่างคณะสงฆ์ทั้งสองฝ่ายในการลงโทษ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปลดพระสังฆราช (ชื่น) วัดหงส์ให้เป็นพระธรรมธีรราชมุนี โปรดให้สึก พระวันรัตน (ทองอยู่) และทรงแต่งตั้งให้เป็นหลวงอนุชิตพิพัฒน์ในกรมมหาดไท¹ เมื่อสมเด็จพระสังฆราชชื่นได้ถูกถอดตำแหน่งเป็นพระธรรมธีรราชมุนีแล้วก็เกิดความไม่พอใจจนเกิดปัญหาการขัดแย้งทางคณะสงฆ์หลังจากถูกถอดยศไม่นานพระสังฆราช (ชื่น) ก็ได้ถูกถอดยศซ้ำอีกมาเป็นพระไตรโลกในข้อหาการนำเอาผ้าลาบเครื่องยศที่ได้รับพระราชทานไป

¹ ในเรื่องนี้ น่าจะเป็นด้วยพระมหากษัตริย์คุณของพระองค์

ขาย อย่างไรก็ตามปัญหาการปลดพระวันรัต (ทองอยู่) นั้นอาจมีเบื้องหลัง บางทีอาจไม่ได้เกี่ยวกับ
ธรรมเนียมโดยตรง แต่เกิดจากกรณีความพยายามที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (พระยาสุรสีห์)
ที่ไม่พอใจสมเด็จพระวันรัต ในคราวที่พระเจ้าตากสินมหาราช ทรงปฏิบัติกัมมฐานอยู่โดยมี
สมเด็จพระวันรัตเป็นประธานกรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้เข้าไป ณ ที่นั้น และได้ถูกลงโทษ
โดยการเขียน 60 ที่

เพื่อชี้ประเด็นให้เห็นชัดถึงสภาพการณ์คณะสงฆ์ผู้วิชัยขอกเอาตัวอย่างที่ สุเชาวน์ พลอย
ชุม (2549: 29-31) ได้สรุปกรณีการล่วงละเมิดสิกขาของภิกษุสามเณรในสมัยรัชกาลที่ 1 ดังนี้

1. เมณฺฑนปาราชิก
2. อทินนาทาน
3. เกียวกาสีกา
4. จับต้องกายหญิง
5. นอนให้สีกาพัควี
6. เป็นทูตให้ฆราวาสใช้สอย
7. เป็นหมอนวดหมอยา
8. สะเคาะเคาะห่มราวาส
9. ดูลักษณะดูเคราะห์
10. เรียนความรู้อิทธิฤทธิ์
11. เทียวร้านตลาดดูสีกา
12. นุ่งห่มเดินเหินกระด้างอย่างฆราวาส
13. เทียวดูโขน หนัง ละคร ฟ้อนรำ
14. เล่นหมากรุก สกา
15. คบคฤหัสถ์ชายหญิงเล่นเบี้ย
16. ผูกพันเรียกคฤหัสถ์ชายหญิงเป็นพ่อเป็นแม่เคารพนบนอบอย่างทาส
17. ใช้น้ำมันต้วยมณฑลสูตรเป็นต้นแก่ฆราวาสเพื่อลาภ
18. เข้าบ้านนอนบ้านผิดเพลาราตรี
19. วิวาทติซังกันรับจ้งหันบิณฑบาต
20. เสพสุรายาเมาน้ำตาลส้ม
21. ฉันทโภชนาหารของกัศของเกียวกเวลาปัจฉาภัตรและในราตรี
22. เอาผ้าพาตบาตรเหล็กไปขายแลกเหล้าเล่นเบี้ย

23. ไม่ปลงผมโกนหนึ่งข้าง สองโกนข้าง เที่ยวกลางวันกลางคืนดูโขน หนัง หุ่นละคร
24. เบียดเสียดอุบาสกสัก พุดจาดลกค่นอง เฮฮา หยาบเข้าทารุณ
25. เลี้ยงเด็กชายหน้าตาดีเอาไว้กอดจูบหลับนอนเค้าคลั่ง เรียกว่าลูกสวาด ลูกสุคสวาด ลูกสุคใจ ศรียตานิงรัด ยานัด
26. ช่วงชิง หิงษาพยายาม เกิดวิวาทตีรันกันตาย (เพราะเรื่องเด็กชาย)
27. ขึ้นเที่ยวบนสำเภา ชุกชน ชื่อหาของเล่น
28. เที่ยวซื้อผ้าแพรพรรณในพ่วงแพและร้านแขกจีนเอาไปทำเป็นผ้าพาด จีวร สบง สไบ กราบพระ รัศคด อังสะ เป็นสีแสด สีชมพู
29. นุ่งห่มผ้าสีแดงบ้าง สีก้ากรุ่นอำปล้างบ้าง
30. คลุมศีรษะ สิบบุหรี ดอกไม้ห้อยหู เดินกริดกรายเหมือนฆราวาส
31. คาคกระตุค โทกประเจียดถือดาบ กระบี่ กฤษ คุงพวกโจร
32. คุมกันเป็นพวก ๆ กลางวันเข้าถ้ำร้องละคร ลำนำ หยอกสีกา กลางคืนคลุมศีรษะตีวงร้องปรบไ้คู่ฆราวาส
33. สวดพระมาลัยไม่สวดต้องตามบาลี ร้องเป็นลำนำแขก จีน ฉวน มอญ ฝรั่งเศส แล้วฉันสาธุเปือก แกงบวด เมี่ยงส้ม เมี่ยงใบ กัวย้ออ
34. รับเงินทองของฆราวาส
35. เทศนาด้วยถ้อยคำตลกค่นอง หยาบเข้า
36. เทศนาเป็นกาพย์เป็นกลอน ตลกค่นองเป็นการเล่นหัวร่อชื่นชม
37. เที่ยวไปตามอำเภอใจ รูปหนึ่ง สองรูป ซ่อนอยู่ท่ามารยารักชาติ ภาวนาให้คนเลื่อมใสนับถือ
38. สวดญัตินากพร้อมกันคราวละ 9 องค์

เมื่อมองสภาพการณ์โดยรวมของคณะสงฆ์จากกฎพระสงฆ์ ที่ประกาศใช้เป็นระยะ ๆ ตลอดรัชกาล และพระราชปจฉาต่าง ๆ จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า คณะสงฆ์ส่วนมากประพฤติผิดนอกรีต นอกรอยจากหลักธรรมวินัยพระราชาคณะผู้ใหญ่เองก่ออิริยาวัตรขึ้นเป็นอันมาก เป็นเหตุให้มีการชำระไม่ได้ขาดและเชื่อมโยงมาถึงรัชกาลที่ 2 ต้องดำเนินราชกิจเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาต่อไป

3.3.2 สมัยรัชกาลที่ 2

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2525: 194) กล่าวถึงสภาพการณ์ของพระพุทธศาสนาในรัชสมัยนี้ว่า “การคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้สืบเนื่องมาจากสมัยรัชกาลที่ 1 จนปรากฏว่าไม่ได้การเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด” แต่ได้รับการทำนุบำรุงต่อเนื่องจากรัชกาลก่อน ๆ ในรัชสมัยนี้ได้มีเชื้อพระวงศ์ออกบวชเป็นจำนวนมาก และได้รับการสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งพระราชาคณะชั้นต่าง ๆ ท่านเหล่านี้ได้มีส่วนสำคัญในการปฏิรูปการคณะสงฆ์ให้มั่นคงมาถึงปัจจุบันดังเช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์ เป็นต้น เหตุที่เชื้อพระวงศ์ออกบวชนั้นอาจเป็นพระราโชบายของพระมหากษัตริย์ในอันที่จะฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในห้วงยามถาวรเนื่องจากพระพุทธศาสนาได้รับการบอบช้ำมาเป็นเวลาช้านาน ดังปรากฏในรับสั่งรัชกาลที่ 2 ว่า

“กรุงเทพฯ ทุกวันนี้เป็นแต่อ้ายพม่าเข้าศึกเป็นมารพาลประทุษร้าย
เบียดเบียนเวียนต่อ ยกทัพมารบพุ่งนิคมชนบทที่ประจันตประเทศเขตขอบ
ขัดทลายอยู่เนื่อง ๆ มิขาดจะทำให้พระพุทธศาสนาพินาศพิบัติฉิบหาย”

(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2523: 64)

ในรัชสมัยนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงใส่พระราชหฤทัยในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก และทรงทำนุบำรุงฟื้นฟูพระพุทธศาสนาหลาย ๆ ด้านเช่น ด้านการศึกษาอันเป็นคัมภีร์และเป็นต้นดั่งพระราชปณิธานที่ว่า “จะตั้งใจอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา” การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่มีต่อพระพุทธศาสนาคือ

1. ด้านการปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์
2. ด้านทรงชำระพระไตรปิฎกซึ่งถือเป็นคัมภีร์หลักของฝ่ายคันถธุระ
3. ด้านปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณร
4. ด้านทรงประกาศตั้งตำแหน่งคณาจารย์บอกกรมฐาน
5. ด้านทรงบูรณปฏิสังขรณ์พระอารามของพุทธศาสนาสถานต่าง ๆ
6. ด้านสนับสนุนให้มีการผลิตหนังสือวรรณคดีทางพระพุทธศาสนา
7. ด้านทรงพัฒนาให้มีวัฒนธรรมประเพณีแบบพุทธโดยทรงตั้งวันวิสาขบูชา
8. ด้านทรงสร้างประเพณีให้เจ้านายและข้าราชการสวดมนต์เป็นกิจวัตร
9. ด้านทรงริเริ่มตั้งวัดประจำสมเด็จพระสังฆราช

10. ด้านทรงเป็นการฐานะในการเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศศรีลังกา

อย่างไรก็ตามเรื่องการทำนุบำรุงและฟื้นฟูพระพุทธศาสนานั้นย่อมมีเหตุจำเป็นที่ต้องทำ ดังนั้นปัญหาเหล่านี้เกิดจากอะไร ถ้ามองย้อนกลับไปก่อนรัชสมัยนี้และในตลอดราชกาลนี้ จะเห็นถึงความเป็นอยู่ของคณะสงฆ์ได้เป็นอย่างดี

การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 2

ในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้มีตำแหน่งพระเถระปกครองอย่างเป็นแบบแผนซึ่งมีลักษณะคล้ายรัชกาลที่ 1 โดยมีตำแหน่งพระสังฆราช พระราชาคณะลำดับชั้นต่าง ๆ ปกครองกันเป็นลำดับโดยมีสมเด็จพระสังฆราชมหาสังฆปริณายก 4 พระองค์คือ

1. สมเด็จพระสังฆราช (สุก) ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชมาแต่รัชสมัยรัชกาลที่ 1 และทรงมีพระชนมายุมาจนถึงปีที่ 8 แห่งรัชกาลที่ 2 สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2359

2. สมเด็จพระสังฆราช (มี) ได้รับสถาปนาเป็นพระสังฆราชพระองค์แรกในรัชสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อพ.ศ. 2359 สถิต ณ วัดมหาธาตุ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2362 พระชนมายุได้ 70 พรรษา

3. สมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร) เป็นพระสังฆราชองค์ที่ 2 ในรัชสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2363 สถิต ณ วัดมหาธาตุ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2365 พระชนมายุได้ 90 พรรษา

4. สมเด็จพระสังฆราช (ค่อน) เป็นพระสังฆราชองค์ที่ 3 ในรัชสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อพ.ศ. 2365 สถิต ณ วัดมหาธาตุ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2385 ในรัชสมัยรัชกาลที่ 3 พระชนมายุได้ 81 พรรษา (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, 2466: 80 -6)

คณะเหนือ พระพุทธโฆษาจารย์ เป็นเจ้าคณะ

คณะใต้ พระพนรัตน์ หรือสมเด็จพระพนรัตน์แต่ในโอวาทานุสาสน์ท่านได้เรียกนามท่านว่า พระวรรณรัตน์ เป็นเจ้าคณะ

คณะอรัญวาสี พระพุทธาจารย์ เป็นเจ้าคณะ

ในแต่ละคณะมีพระราชาคณะเป็นรองเจ้าคณะหรือเจ้าคณะรองคือ

พระพิมลธรรม เจ้าคณะรองในคณะเหนือ

พระธรรมโคดม ต่อมาเปลี่ยนเป็น พระธรรมอุดมเจ้า คณะรองในคณะใต้

พระพรหมมุนี เจ้าคณะรองในคณะอรัญวาสี

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, 2466: 1-11)

แม้ว่าจะมีตำแหน่งพระราชกณะปกครองกันอย่างเป็นแบบแผนดังกล่าวมา แต่สภาพการณ์คณะสงฆ์ในรัชสมัยนี้ก็ไม่ได้แตกต่างจากรัชสมัยก่อนๆ เนื่องจากสภาพการณ์โดยรวมแล้วคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ได้ประพฤติด้อยหน้าต่อธรรมวินัยเป็นอันมาก สังเกตได้จากการต้องอธิกรณ์อย่างหนักถึงขั้นปาราชิกของพระราชกณะผู้ใหญ่ 3 รูป คือ พระพุทธโฆษาจารย์(บุญศรี) วัดมหาธาตุ พระราชกณะเจ้าคณะเหนือ พระญาณสมโพธิ (เค็ม) วัดนาคกลาง พระมงคลเทพมุนี (จิ่น) วัดหน้าพระเมรุกรุงเก่า ละเมิดพระวินัยต้องปาราชิกจนมีบุตรหลายคน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2503: 80) จนเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีความปริวิตกต่อสภาพการณ์ของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่งและทรงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช (มี) และสมเด็จพระพระนพรัตน์ (อาจ) วัดสระเกศ เจ้าคณะใต้ให้แต่งหนังสือ “โอวาทานุสาสน์” แจกจ่ายไปตามอารามต่าง ๆ อันมีเนื้อความบ่งชี้ให้เห็นถึงความประพฤติด้อยหน้าของคณะสงฆ์ได้เป็นอย่างดีและต่อมา 3 ปี หลังจากแต่งโอวาทานุสาสน์ พ.ศ.2362 สมเด็จพระนพรัตน์ (อาจ) ผู้แต่งหนังสือโอวาทานุสาสน์ ได้ถูกฟ้องว่าชอบหลอกลวงเอนศิษย์หนุ่มด้วยกิริยาอันไม่สมควรแก่สมณะ เมื่อโปรดให้ชำระก็ได้รับความสัตย์ (ความจริงว่าเป็นเช่นนั้น) แต่อธิกรณ์ยังไม่ถึงขั้นปาราชิก จึงได้โปรดให้ถอดเสียจากตำแหน่ง พระราชกณะและเนรเทศไปจากพระอารามหลวง (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2503: 121) นอกจากนี้ทรงออกพระราชกำหนดเกี่ยวกับคณะสงฆ์ เป็นลำดับตลอดราชกาล ทั้งนี้ด้วยเหตุที่ว่า คณะสงฆ์ส่วนใหญ่ยังขาดการศึกษา และไม่ได้รับรู้ในเรื่องจริยวัตรขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ที่ควรปฏิบัติ ทั้งนี้เกิดจากหลักคำสอนที่สำคัญถูกฝ่าฝืนทำลายหรือเกิดจากการเอาใจใส่ของพระเถระผู้ใหญ่ไม่ทั่วถึง ดังปรากฏในพระราชกำหนด โอวาทานุสาสน์และพงสาวดารต่าง ๆ ดังจะยกมาเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

1.กฎหมายรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1172 (พ.ศ.2345)¹ กฎให้ไว้แก่พระราชกณะใหญ่น้อย ฐานานุกรมเจ้าคณะอธิการฝ่ายคามวาสีและธรรมาวาสีกรุงเทพฯและหัวเมือง...พระสงฆ์สามเณรทั้งปวงไม่ประพฤติปฏิบัติรักษาสีลสิกขาปาติโมกข์เกิดกำเริบเป็นพวกคบหาฆราวาสเสพสุราเมรัยกินของค้ำคบกฤหัสถ์ให้กระทำโจรกรรม ฉก ลัก ดิ้นชิงวิ่งราวเอาทรัพย์สินเครื่องอัฐมณี บางพวกทิวตั้งสมทรรพ์รับจำนำสิ่งของรับฝากเงินทองฆราวาสไว้ บางพวกนุ่งผ้าเกรียวตัวโกยดังคฤหัสถ์เดินทิดปรียัตถยาคุมดอกไม้ เทียวดูงานการมโหฬารกลางวันและกลางคืนเบียดเสียดออกสีกาพากันเที่ยวเที่ยวชู้ ดูเจ้าเชรณ เล่นแข่งเรือกับสีกา สาदन้าคล้ายคฤหัสถ์ ปลอมทอดกฐินผ้าป่าบางพวกเอาลูกเด็กชายหญิงมาเลี้ยงไว้เป็นศิษย์สิกขามานพ เรียกว่า “สวาส” ช่วยอาบน้ำทาขมิ้นทางแป้งแต่งตัวประกวดอวดกันทำคุณนั้นๆ

¹ กฎหมายรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1172 (พ.ศ.2345)¹ พระราชกำหนดว่าด้วยว่าด้วยเรื่องพระสงฆ์สามเณรประพฤติมิชอบด้วยพระธรรมวินัย เลขที่ 3-22 ตู๋ 108 ชั้น 1/3 มัดที่ 70

2. กฎพระสงฆ์, ศ. 1175 (พ. ศ. 2356)¹ สรุปใจความได้ดังนี้

(1) ปรารภการตั้งพระธรรมอุดม เป็นที่สมเด็จพระพนรัตน์ และตั้งพระพรหมมุนีเป็นที่พระพิมลธรรมก็ด้วยทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา แต่พระภิกษุบางพวกไม่ประพฤติสิกขาวินัย ไม่เล่าเรียนคันถธุระ วิปัสสนา แต่พากันประพฤติมิชอบมีประการต่าง ๆ คือ

- พากันคะนองเที่ยวเล่นดูงานพานวิวาทหคดี
- ทำเวชกรรม วาณิชกรรม กสิกรรม
- สะสมทรัพย์นำสิ่งของซื้อขาย
- เสพสุราเมรัย
- กินของค้ำ

(2) ทรงสดสังเวชพระราชหฤทัยทรงอุตสาหัสดังเดื่อนพระราชอาณาเขตฐานานุกรมให้หมั่นว่ากล่าวพระภิกษุสามเณรแต่ก็กลับละเลยกันเสียพระราชกำหนดใหม่ที่แจกก็ไม่ทำตามที่ไม่เดือดร้อนถึงญาติโยมของพระภิกษุสามเณรที่ทำความผิดก็เพราะพระมหากรุณาธิคุณ จึงทรงแจกพระราชกำหนดไปอีกครั้งหนึ่ง หากมิฟังจะเอาโทษญาติโยมของพระภิกษุสามเณรผู้ผิดด้วย

(3) จึงมีประกาศห้ามมิให้พระภิกษุสามเณรกระทำการต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

- เล่นไฟ
- เล่นเบี้ย
- เล่นโจนนํ้าดำไล่
- เล่นชนนกชนไก่
- เสพสุราเมรัย
- หมากรุกสะกา
- ปลากัด
- ว่าว
- ตะกร้อ
- เล่นแร่แปรธาตุ ปรอท
- คบหาอุสัถ์ทำโจรกรรม

¹จ. ศ. 1175 (พ.ศ.2356)¹ ได้ทรงตราพระราชกำหนด 1 ฉบับว่าด้วยความประพฤติปฏิบัติของพระภิกษุสามเณร

- สะสมทรัพย์รับจำนำสิ่งของ
- ช่วยไล่ทาส
- ซื้อขายสวัญญาณकर्णย์ อวิญญานकर्णย์
- รับฝากเงินทองของพระราชา
- เอาลูกเด็กชายหญิงมาเลี้ยงไว้เป็นศิษย์สักขมานพ เรียกว่าสาวดสุใจ
- ข้อมฝ้านุ่งผ้าห่มสีบัวโรย สีดอกคำ สีชมพู สีหมากรุก สีทับทิม สีน้ำดอกไม้
- เอาผ้าตา ผ้าขาวข้อมน้ำฝาดจาง ทางขมื่น พอเป็นทาง
- นุ่งเกี้ยวคอไก่ นุ่งลอยชาย หิ้วชายเหน็บหน้า นุ่งจีบพกยาว ไม่คาดรัดตะคตคาดเอว
ในชายก คาดรัดตะคตที่ท้องที่เอว
- หลกฝ้านุ่งเดินเล่นที่ถนน ห่มแพร ห่มผ้า คล้องคอสองบ่าห้อยผ้าเช็ดหน้า โปกศิริระ
ทัดพู่ใจ ทัดบุหรี่ ทัดยาคม ทัดดอกไม้
- เห็นผู้หญิงกระเดาะปาก กระแอม ยักคิ้ว พุดเกี้ยว อ่านหนังสือ เพลงยาว กาพย์
โครงพากย์ฉันทหอยกสีกา
- นั่งแพ โรงตลาดซื้อสิ่งของ ต่อราคาตัดพ้อ ล้อเลียนหยอกผู้หญิง
- พายเรือตะลกกะนอง
- ปลอดทหายกฐินผ้าป่า สาคน้ำรดน้ำกับประสกสีกา
- สูบบุหรี่ พุดจาหัวเราะหยอกกัน วิวาทกัน เวลาเข้าบ้าน
- เที่ยวกลางคืน
- ถืออาวุธไปเที่ยวเล่น
- ไปดูเจ้าเชรณ มหรสพ ฟังเพลงทำเพลงหยอกสีกา
- เบียดเสียดผู้หญิงเกิดวิวาทลอบทิ้งชดฟันแทงชกตีกัน
- โปกประเจียดคาดเครื่องเป็นกองตักัน
- ผิดเวลาแล้ว เข้าบ้านสวดหนังสือเล่านิทานให้ประสกสีกา
- ไปทางบกทางน้ำกับสีกา
- โดยไม่มีสักจิตพยานไปด้วย
- จีเรือลำเดียวกับสีกา ยกเว้นข้ามฟาก
- อยู่เรือเที่ยวไปมา คิดกฤษณาลายแทง อวดวิเศษว่าคิดเห็นคิดได้ ลวงประสกสีกา
- พุดจาชวนชวากับคฤหัสถ์ที่มีใญ่ญาติมิใช่ปวราณา

-จักสาน ทำเรือน โรงร้าน ทำสะพาน ทำเรือ ถ่อแจวจังกูด กันเขียง เข็บเสื่อ เหลา
 จังหัน ระวีงไม้สอยผม คั่นถ้อง ราวเช็ดหน้า ทำม้าทำเคียง กระจาด คานหาบจะ
 ลากกะพืด แทะหยวกทำเบงจา ทำร้านม้าเครื่องศพ วาดเขียนรูปสัตว์แก่กลึงจะลัก
 หล่อ ปั้น ฯลฯ

และให้ประพฤติดังนี้

- เวลาบิณฑบาต ให้ห่มคลุมดองเป็นปริมณฑล
- บิณฑบาตไปตามลำดับ อย่าล้อมซ้อนโอ ช้อนบาตเคาะกระแทกชิงกัน
- ถ้าเขานิมนต์ ให้รับแต่อันควรกิจของสมณะ
- จะไปธุระไกลใกล้ ให้ห่มดองคลุมผ้าเหมือนเวลาบิณฑบาต
- ถ้ามีธุระจะเข้าบ้านนอนค้าง ให้ลาอุปัชฌาย์อาจารย์เจ้าอธิการ เจ้าคณะ บอกธุระก่อน
 จึงไปให้มีเพื่อนพรหมจารีไปด้วย 2-3 รูป ห้ามไปองค์เดียวนอนบ้านคบสีกา นั่งพูดจาในที่
 ลับสองต่อสอง
- เทศน์มหาชาติให้ว่า ตามพระบาลีห้ามเล่น ตะลกกะนอง นอกบาลี อรรถกถา ชักภาษา
 ต่าง ๆ เพื่อหัวเราะเล่น
- เมื่อสวดศพให้สวดอภิธรรม ห้ามสวดพุทธคุณมัลล มหาไชย มหาสาร เป็นอันขาด
- สวดภาณยักษ์ ห้ามอย่าให้ร้องตะวาดแผดเสียง และกินของค้ำเป็นวิกาลโภชนาเป็นอันขาด
- ไปไหว้พระพุทธรูป ห้ามคาดตะกุด โปกประเจียด ถือกระบอก หอก ดาบ กระบี่ กฤษ คุง
 พากโจร เข้าถ้าหยอกหญิง เทียวล่าเดินในป่าเล่นชกเข้าชิงเข้าไต่ลวดเล่นแม่ศรีหางหนู นาง
 ดั่ง ตีวงปรบมือร้องเพลงเชณูตี ร้องเพลงเกริน¹ เพลงลาว ทะแย ร้องละคน พากหนัง ขับ
 เสภาเจรจา เจริญหนัง ทำปี่พาทย์ด้วยปากร้ายเพลง ฆ้อง เป่าขลุ่ย ชักจอนทอง ร้องมโหรี
 ตีกรับ ทำเพลงเครื่องท่อนปรบไ้ สรรพ โลกของสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นอันขาด
- พระภิกษุสามเณรจัดสนับริชา ให้บอกเจ้าคณะเจ้าอธิการให้เข้ามาบอกเจ้าพนักงานงาน
 พระคลังเพื่อกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบ จะได้พระราชทานโดยควรอย่ายื่นของใน
 ที่เสด็จพระราชดำเนินและในพระราชวังเป็นอันขาด
- เมื่อบวชแล้ว อย่าอยู่เป็นเณร โคงเณรใหญ่อายุครบให้อุปสมบทเสีย

¹ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุสวดพระธรรมด้วยทำนองยาวคล้ายเพลงขับมีโทษ 5 ประการนี้ คือ คนยินดีในเสียงนั้นคน
 อื่นก็ยินดีในเสียงนั้นชาวบ้านติเตียนสมาธิของผู้พอใจการทำเสียงย่อมเสียไปภิกษุชั้นหลังจะถือเป็นเยี่ยงอย่าง มี
 พระพุทธพจน์ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษ 5 ประการนี้แล ของภิกษุผู้สวดพระธรรมด้วย ทำนองยาวคล้ายเพลงขับ
 ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสวดพระธรรมด้วยทำนองยาวคล้ายเพลงขับรูปใดสวดต้องอาบัติทุกกฏฯพระผู้มีพระ
 ภาดทรงอนุญาตว่าดูกรภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตให้สวดเป็นทำนองสรภัญญะได้ฯ(วินย.7/20-21/6)

- พระภิกษุสามเณรที่สอไม่ฟัง ให้ขับเสียจากหมู่คณะ
- พระปาราชิก อย่าพากันปกปิด

(4)ให้ลงโบสถ์สวดปาติโมกข์เสร็จกิจทางพุทธจักรแล้วอ่านพระราชกำหนดนี้ประกาศทุกวัน อุโบสถและ

- ห้ามมิให้เจ้าคณะ เจ้าอธิการ เอาเรื่องวิวาทที่ไม่เกี่ยวกับคฤหัสถ์มาถวายพระพรต่อเมื่อตกลงกันได้แล้วจึงคอยกราบทูลเพื่อทรงพิจารณาตัดสิน
- ให้เจ้าคณะ เจ้าอธิการ เอาใจใส่ตักเตือนพระภิกษุ ว่ากล่าวตักเตือนพระภิกษุสามเณรที่ทำผิดและลงโทษให้กวดขัน อย่าเห็นแก่หน้า
- เจ้าคณะ เจ้าอธิการใดละเลย มีผู้จับได้และฟ้องร้อง ให้สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระพนรัตน์ พระพิมล ปรีกษาเอาโทษโดยอาญาฝ่ายพุทธจักรจงหนักและเอาโทษ ญาติโยม ของผู้ผิดนั้นให้สาหัสด้วย

1. โอวาทานุสาสน์ (โอวาทานุสาสนีย์) พ.ศ. 2356¹

มูลเหตุที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเผด็จให้สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระพนรัตน์แต่งหนังสือเรื่องโอวาทานุสาสน์นี้คือ เมื่อ จ.ศ.1178 ตรงกับพ.ศ.2359 ด้วยเหตุคือมีพระราชคณะ 3 รูปคือพระพุทธรโฆษาจารย์(บุญศรี) พระญาณสมโพธิ(เค็ม) วัดนาคกลางและพระมงคลเทพมุนี (จีน) วัดน้ำพระเมรุกรุงเก่า ต้องข้อหาอธิกรณ์ว่าเป็นปาราชิก และเมื่อพิจารณาความแล้วเป็นความจริง เนื้อความแห่งโอวาทานุสาสน์นี้ดังนี้

“ศิริสุขบัสดุ พระพุทธสักการล่วงแล้วได้ ๑๒๕๖ พระวิษยาเสดสังขยาเดือนล่วงแล้วได้สองเดือนกับหกวัน ปัจจุบันวัน ๒/๗/๘ คำปรีกาเบศกอตามภาพสมเด็จพระวรมณ์รัตน์รับอาราธนาปรารบยกิจทะนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้ถาวรวัฒนาการรุ่งเรืองไปในเบื้องหน้าให้เป็นहितประโยชน์แก่พุทธบุตรทั้งปวง พระองค์สมเด็จพระบรมบพิตรราชสมภานเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐจึงอาราธนาให้ประหารโอवादไว้เป็นทางวัดปฏิบัติตีสึกสาเล่าเรียนด้วยภิกษุสามเณรทุกวันนี้เกิดกำเริบกระทำอานาจารเป็นการหลาบช้ำลามกมุลทินในพระพุทธศาสนา เปนอันมากกว่าม้ายิ่งนัก ทั้งนี้ก็เพราะเหตุว่ามีได้ศึกษา

¹ โอวาทานุสาสนีย์ พ.ศ. 2356 เลขที่ 85 ตู 107 มัดที่ 90 (บางแห่งกล่าวว่าแต่งเมื่อ 1175 พ.ศ.2359 ซึ่งตรงกันกับกฎหมายรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1178 เรื่องประกาศเรื่องดำราทำนายผู้มีบุญ)

ให้รู้จักลักษณะพระเจตคุปาริสุทธสถลสัประการแต่สำนักนี้แห่งพระอุปัชฌาจารย์ ฝ่ายพระอุปัชฌาจารย์ผู้ใหญ่อุปสมบทบรรพชานั้นเล่าครั้นแล้วก็มักปล่อยให้ไปแต่ตามอำเภอใจมิได้กำชับให้ผู้มารับเอาพาหุช่วยสั่งสอนให้ควรแก่สมณสาธูป พวกนี้เสื่อมจากวัตรปฏิบัติทั้งอุปัชฌาจารย์สืบทอดทั้งปวงเป็นอย่างนี้โดยมาก ฝ่ายสถลสัไปจากสำนักนี้แห่งพระอุปัชฌาจารย์นั้นเล่าก็ไปอยู่โดยลำพังตนหาผู้ใหญ่ว่าจะบังคับบัญชาไม่ให้อยู่ในอำนาจโอ้อวดให้ปฏิบัติโดยสมณสาธูปใดไม่ก็ไม่รู้จักที่หนักที่เบาในระวางสิกขาบทน้อยใหญ่โดยที่สุด แต่พระไตรสรณาคมนี้ก็หารู้จักไม่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบดินเดชาธิราชเจ้าโดยเลอุปัชฌาจารย์ว่าผิดบ้างถูกบ้าง ดูอาการประหนึ่งว่าไม่ได้บิณฑบาตนั้นเลยโดยมาก อนึ่งกิตติที่จุฬามณีอธิฐานบาลแลจิรวรเล่าก็หาเข้าใจไม่ก็มีแต่ฝ่ายพระพุทธรูปจักรยัยีสักขาบท ให้ต้องอาบัติเล็กน้อยใหญ่ทุกวัน ไปดูอาการเหมือนกระบือตาบอดที่ยาวอยู่ในป่าไม่รู้จักที่ไม่เอื้อเพื่อแย่งพระพุทธรูปจักรยัยีสักขาบทกันกระทำทุจริตทุจริตต่างๆ ให้เป็นตรายเศร้าหมองในพระศาสนาโดยมาก จึงให้มีกฎประกาศกำชับให้ไว้พระราชขณณานาณกรรมฝ่ายวาครือธวัาสีแลเจ้าอธิการแขวงจังหวัดเมือง เอก, โท, ตรี, จัตวา, ฝ่ายใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวงว่าแต่นี้สืบไปเบื้องหน้าให้พระภิกษุผู้ใหญ่ผู้น้อยแลเจ้าอธิการทั้งปวงตั้งใจคำรพในพระพุทธศาสนาอุสาห์สั่งสอนภิกษุ สามเณรให้ตั้งอยู่ในพระเจตคุปาริสุทธสถลสัหนึ่งพระภิกษุผู้วิษยามากควรที่จะเป็นอุปัชฌาบรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรนั้นเล่าก็พึงศึกษาให้เข้าใจแห่งองอุปัชฌาดาในปัจฉิมบันจก ๕ คือรู้จักอาบัติ ๑ รู้จักครุกาบัตติ ๑ รู้จักกลุกาบัตติ ๑ แลมีวิสาตั้งแต่ ๑ ขึ้นไป ๑ เป็นภรพ ๕ ดังนี้ อนึ่งให้รู้จักอะภิสมาจริยวัตรแลขันทะวัตรแลรู้ซึ่งลักษณะสังฆกรรมแลอุโบสถกรรมแลปวารณากรรม เมื่อแลรู้จะนี้แล้วจะอยู่ในที่ใดก็ควร เป็นที่พึงแก่กุลบุตรในพระศาสนาได้และประกอบไปด้วยคุณที่สุทค่างน้อยดังกล่าวมานี้ จึงควรเป็นอุปัชฌาให้บรรพชาอุปสมบทเป็นอาจารย์ในนี้ใสแก่กุลบุตรใดถ้ามิได้ประกอบไปด้วยคุณเป็นปานดังนี้แลเป็นอุปัชฌาให้นิสัยก็ไม่พ้นจากอาบัติทุกกฏเลยก็จะภากันสระสมไปด้วยอาบัติเป็นสรการณมรรคาวรรณหนึ่งพระอุปัชฌาจารย์ผู้ประกอบไปด้วยคุณดังกล่าวแล้วนั้นเมื่อให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรแล้วก็พึงให้กุลบุตรนั้นอยู่ศึกษาเล่าเรียนอภิธสมาจารในสำนักนี้แห่งตนกว่าจะถ้วน ๕ วิษยามตามนุราณจาริตระถ้าจะอยู่มิอยู่ได้ในสำนักแห่งพระอุปัชฌาด้วยเหตุว่าขัดสนด้วยที่จะเล่าเรียนคัมภรฐระวิษณารุระในที่อื่นก็พึงว่าอาลาไปขอใสอยู่ในสำนักนี้แห่งอาจารย์อื่นอีกเล่าที่ควรจะสงเคราะห์ตนใดรุระสองประการจึงคุมอาบัติได้ถ้าไม่ขอใสอยู่แล้วก็ไม่พ้นอาบัติเลยต้องอาบัติทุกวันไปต่อเมื่อใดมีวิษาได้ ๕ แลแล้วรู้จักลักษณะสังฆกรรม อุโบสถกรรมทรงพระปาติโมกข์แลกำหนดอาบัติขันธแลครุกาบัตติเป็นอาทิดังนี้ได้จึงจะพ้นจากนี้ใช้วัตรอยู่

ตามคำพังทนต์ได้แล ทะเลขอซึ่งจะให้ศึกษาให้รู้ในพระจุปาริสุทธสลินั้น ครี พระจุปาริสุทธสลินีมีประเภทสี่คือ ปาติโมกขสังวรสลิ ๑ อินทริยสังวรสลิ ๑ ปัจฉยะสนิสัตสลิ ๑ เป็นสี่ด้วยกันทะ แลปาติโมกขสังวรสลินั้นครีสิกขาบท ๒๒ ครีปาราชิก ๔ สังฆาทิเสศ ๑๓ อนิยัต ๒ นิยสัคคียปาจิตรตีย ๓ ขุททะปาจิตรตย ๒ ปาติเทชนีย ๔ เสขยาวัตระเข้า กับแปน ๒๒ ผสมกับด้วยอธิกรณสมถ ๗ จัดแปนอาบัตติขันธ ๗ กอง ครีปาราชิก ๑ สังฆาทิเสศกอง ๑ อฎลใจกอง ๑ ปาจิตรตีกอง ๑ ปาติเทชนียกอง ๑ ทุกกฏกอง ๑ พุทาสิตกอง ๑ ทะ แลปาราชิกนั้นต้องแล้วก็ขาดจากภิกษุภาวะพึงชำระด้วยปัติญาณตัวออกเสียจากสมณเพศจึงพ้นโทษครีห้ามสวรรค์แลมรรคผล แลสังฆาทิเสสนั้นครั้นต้องแล้วก็พึงชำระด้วยอยู่ปริวาสกรรมทะแลอาบัตติขันธ ๕ ทีเหลือกว่านั้นจึงชำระด้วยเทศนาครีสำแดงอาบัตติอาการที่สำแดงอาบัตติแลอาบัตติจะตกนั้นคือให้คิดว่าอาตมาจะสำรวมไปจะไม่ฝ่าพุทธอาญาไปเบื่องหน้าอาบัตติจึงจะตกถ้ายังไม่ปลงยังอุสาห์ยังคิดต่อไป แม้จะเทศนาอาบัตติก็ไม่ตกก็จะมกุ่มแปนสรรคาวรณ ครั้นดับจิตแล้วก็ไปบังเกิดในนรกเปตวิไลยเหตุคั้งนั้น สมณในพระพุทธสาสนาพึงอุสาห์เสกสา ในพระปาติโมกข ให้รู้จักอาบัตติขันธจะได้รักษาศิลแห่งตนเมื่อไม่มีอุสาห์ให้รู้จักกองศีลแล้วก็มีอาจเกื้อจะรักษาศิลได้คัจฉะนี้ นายโคปานไม่รู้จักฝูงโคว่ามัวน้อยสักเท่าใดกับมีอาจเพื่อจะรักษาโคนั้นได้ เมื่อพระภิกษุมิอุสาห์เล่าเรียนพระปาติโมกขแลปฏิบัติตามพระปาติโมกขสังวรสลิแปนอันดีแล้วพระอธิสลิสิกขาบริบูรณแก่ภิกษุนั้นแลทะ แลอินทริยสังวรสลินั้นคือให้สำรวมรักษอินทริยทั้ง ๖ ครีจักขุนทริย ๑ โลดินทริย ๑ นานินทริย ๑ ชื่อหินทริย ๑ กายินทริ ๑ มนินทริย ๑ เป้นคำรบ ๖ ด้วยกันทะรักษจักขุนทรินั้นครีเมื่อแลเห็นอารมณ์มีรูปสัตรีแปนอาทิด้วยจักขุก็ให้มีสติรักษา อย่าให้เกิดอะกุศลธรรมณอันลามกมีอะภิชมา แลโทมัตแปนประทานครอบงำนำจิตได้คือเห็นที่รูปทิงมอย่าถือเอาซึ่งนิมิตคือกำหนดว่า หญิงแปนอาทิด้วยอย่าถือเอาโดยอนุเพยนขณะว่าผมงามมีองามแปนอาทิดอันแปนเหตุจะให้เกิดภิชมาคือ โลก ถ้าเห็นรูปทิจั้วที่ลามกก็อย่าให้เกิดโทมนัตคือความโกรธ พึงปฏิบัติเพื่อจะรักษจักขุนทริยจะนี้ทะเมื่อได้ฟังเสียงเพราะกัศมิได้เพราะกัศดด้วยโสศให้มีสติรักษาอย่าให้เกิดปาพธรรมคังกล่าวแล้วครอบงำนำจิตได้ทะเมื่อได้รับเอาซึ่งคนธารณครีกลัน ดี ชั่ว กัศดด้วยมานก็ให้มีสติรักษาอย่าให้เกิดปาพธรรมเข้าครอบงำนำจิตได้ทะเมื่อได้บริโภกกระสาธณครีโภชนาหารอันดีชั่วกัศดด้วยชื่อหินทริยคือลิ้นก็ให้มีสติสำรวมอย่าให้เกิดปาพธรรมครอบงำนำจิตได้ทะเมื่อได้สัมผัสถูกต้องซึ่งโงฐัพพารมณคือเครื่องสัมผัสผัดมีผ้านุ่งห่มที่หยาบที่ละเอียดแปนอาทิดักด้วยกายก็มีสติสำรวมรักษาอย่าให้ปาพธรรมครอบงำนำจิตได้ทะเมื่อตริกถึงธรรมารมณด้วยมนินทริยครีมนโนทวารจิตก็ให้มีสติรักษาตนอย่าให้อกุศล

อันลามกครอบงำจิตรได้ทะสอวาระประวัตรรักษาสำรวมทวารทั้ง ๖ อยู่มิให้อกุศลธรรมครอบงำจิตรได้ดังกล่าวนานี้แลทะได้ชื่อว่าอินทริยสัวรสีลแลอินทริยสังวรสินนี้ชื่อว่าสังวรสุทธิว่าบริสุทธิ์ด้วยสำรวม ถ้าประมาณไปไม่ได้สำรวมคือจิตรกำหนดตั้งและเจียดในอารมณ์มีรูปเสียงเป็นอาทิเมื่อใด อินทริยสังวรสีลก็ขาดเมื่อนั้น ครั้นกลับมีสติสำรวมอะทิจฺจนจิตรว่านปุณณังกะริชฌามิ อาตมิได้กระทำดังนี้ต่อไป อินทริยสังวรสีลก็คืนเป็นปรกฏบริบูรณ์ได้แก่แลทะแลอาชีวะปาริสุทธสีลนั้นคือให้เว้นจากเลื่องชีวิตด้วยมิตถาชีพอันเป็นไปด้วยกุศลทุกคือกระทำร้ายแก่กระตุลมีประเพณี ๘ ประการคือภิกษุให้ดอกไม้ ๑ ให้ผลไม้ ๑ ให้จวน ๑ ให้ดิน ๑ ให้ไม้สีฟัน ๑ ให้ไม้ไผ่ ๑ แกะกระตุลอันไชยาติแลเป็นหมอยารักษาตะตุล ๑ แลเป็นคนไข้เค็รข้าวแห่งกระตุล ๑ ๘ ประการด้วยกัน และเว้นจากเรียนคิรีจณานวิชาต่าง ๆ คือเรียนคัมภีร์ ทำนายองค์ใหญ่่น้อยแลทำนายอสุนิบาตอุกลาบาตรทำนายสุบิน ทำนายผ้าหนูกัด แลเรียนพิทธิบูชาไฟแลเรียนดูให้ตั้งที่ บ้าน เรือน ไรนา เป็นอาทิกิรีแลเรียนมนตร์เรียกภู ปัตพิศม้ง ตาเขบแมลงป่อง เป็นอาทิกิรีแลเรียทยาลักษณ์แห่งแก้ว ผ้าไม้ท้าว สารทตราวุธทั้งปวงก็ดีแลทยาลักษณ์หญิง บุรุด แลกุมาริ แลทาสทาสรี แลลักษณ์ช้างม้า โคกระบือ แพะแกะเป็นอาทิกิรี แลให้ฤกษ์ยาตราทำนายการแพ้นะในสงครามเป็นอาทิกิรีแลทำนายจรธรร สรีย นักขตร คาหและทำนายอุกาบาท ทิดขุนมัว แผ่นดินไหวเสียงพาแลทำนายการฝนตกแลฝนตกไม่ดีก็ดี การอันเขาจะถูกแพ ความกระเสมจะบังเกิด ไกจะบังเกิด จะบังเกิดไรกัหาโรคมิได้ แลเรียนนับเรียนเช่นเรียนกายยโคลง แลเรียนให้ฤกษ์การอวหะ วิวาหะมงคลแลการสมักพราจากันแลฤกษ์อันทวงนี้ แลให้ภูนี้แลเรียนวิชากระทำให้รักให้จำเริญุใจ แลให้เกิดสีแลกระทำให้เสียศรีแลรักษาครรรพ์แลมนผูกลิ้น ปาก เป็นอาทิแลเรียนวิชาลงแหวนแลบูชาพระอาทิตย์ พรหม แลเรียนวิชารายมนต์ น้ำเพลิงออกจากปาก แลเรียกสิริเข้าสู่กาย แลเรียนมนต์กลับจิตรเป็นหมอดูให้ตั้งเรือนในที่อันบมิได้กระทำแต่ก่อน แลกระทำบวงสรวงเทพดา แลยังผู้อื่นให้ล้างหน้าให้อบน้ำชำระกาย เป็นวิเสดะเคราะห์เป็นอาทิดังนี้ ล้วนเป็นคิรีจณานวิชาทั้งสิ้นได้ลากสักการะ เพราะกุลโทศก แลวิชาหย่างนี้มาเลื่องชีวิตก็ตกลงในมัจฉาชีพอาชีวะปาริสุทธสีลก็ขาดเมื่อแลเว้นจากกุละทุก ๘ ประการแลคิรีจณานวิชาดังกล่าวแล้วแลเลื่องชีวิตโดยชอบธรรมเมื่อเที่ยวภิกษาจารเป็นต้นควรแก่พุทธาณูยาตรแล้วอาชีวะปาริสุทธสีลก็บริบูรณ์เพราะเหตุว่าอาชีวะปาริสุทธสีลนี้ชื่อว่า ปริยัติสุทธิคือชำระด้วยแสงหาลากโดยควรนั้นแลทะ...”

ใจความโดยสรุปแห่งโอวาทานุสาสน์ ดังนี้

1. มีพระภิกษุประพาศิอนาจารย์เป็นมลทินแก่พระพุทธศาสนาเป็นอันมากด้วยเหตุคือมิได้ศึกษาให้รู้จักจตุปาริสุทธิศีล 4¹ ปฏิกุลงปัจเจกชน² ชาติปัจเจกชน² และปฏิกุลงปัจเจกชน³
2. อุปัชฌาย์และอาจารย์ให้บรรพชาอุปสมบทแล้วไม่ดูแลตามหน้าที่ปล่อยปะละเลยไม่ได้กับขัดข้องการสั่งสอน ดังนั้นจึงพากันเสื่อมจากการปฏิบัติ และเป็นอย่างนี้โดยมาก
3. ภิกษุสงฆ์ส่วนมากไม่รู้จักสมณสาธูป ไม่รู้จักอาบัติหนักเบา ไม่รู้จักแม้แต่สรณคมน์
4. ไม่รู้จักหลักปัจเจกชนะ ไม่รู้จักอดีตปัจเจกชนะ⁴
5. ไม่รู้จักหลักการพันธุธรรมาธิปไตย บาดร จีวร เป็นต้น
6. มีการต้องอาบดิน้อยใหญ่ทุกวันมิได้ขาด
7. อุปัชฌาย์อาจารย์มิได้คำนึงถึงอักขระวิธีในการบรรพชาอุปสมบทและสังฆกรรมต่าง ๆ
8. ภิกษุสงฆ์ไม่เข้าใจหลักการกรณการณ

จากเนื้อความแห่งโอวาทานุสาสน์นี้จะเห็นได้ว่าคณะสงฆ์ส่วนใหญ่มีความประพฤติดบกพร่องมากในด้านแห่งพระธรรมวินัย การที่ภิกษุสงฆ์ไม่เข้าใจเรื่องอาบดินก็ดี เรื่องจตุปาริสุทธิศีลก็ดี เรื่อง หลักการพิจารณาต่าง ๆ ก็ดี หลักของอักขระวิธีก็ดี หลักการพันธุและธรรมาธิปไตยต่าง ๆ ก็ดี อุปัชฌาย์อาจารย์ไม่ดูแลและสัทธิวิหาริก และสัทธิวิหาริกไม่เอาใจใส่อุปัชฌาย์อาจารย์ก็ดี ล้วนแล้วแต่เป็นเรื่องที่หนักที่สุด ในหลักแห่งพระวินัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้ ดังนั้นเหตุผลที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปฏิรูปการพระสงฆ์ขึ้นนั้นย่อมประกอบด้วยเหตุนี้สำคัญ

¹ จตุปาริสุทธิศีล 4 ผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 2

² ชาติปัจเจกชน หมายถึงการพิจารณาถึงปัจจัยสี่ใช้สอยต่าง ๆ ว่าเป็นสักแต่ว่าธาตุมิใช่บุคคลตัวตนเราเขาไม่ควรยึดมั่น

³ ปฏิกุลงปัจเจกชน หมายถึงการพิจารณาว่าปัจจัย 4 และร่างกายสังขารเป็นปฏิกุลงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น

⁴ หลักการพิจารณาโดยอุบายอันแนบคายก่อนและหลังใช้ปัจจัย 4 คือจีวร บิณฑบาต เสนาสนะและยารักษาโรค

3) จ.ศ.1176 (พ.ศ.2357)¹ ได้ออกหมายประกาศเรื่องให้เจ้าคณะสงฆ์รายชื่อพระเถระในแขวงกรุงเทพฯ และใกล้เคียงเลขที่ 32-19 คู่ 108 ชั้น 1-3 มัดที่ 70 สมุดไทยดำตัวขาวหนึ่งถึงพระครูปลัดสัมพิพัฒน์สุตาจารย์พระครูสมุหวรคณิสสทธิการวัดพระเชตุพนและพระครูปลัด วัดประยูรวงศาราม เจ้าคณะใหญ่ทั้ง 3 ให้เจ้าคณะใหญ่ทั้ง 3 มีหมายไปยังเจ้าอธิการวัดเดิมวัดขึ้นทั้งหลายให้ทำบาญชีพระภิกษุสามเณรพร้อมด้วยรายชื่อนายประกันของพระภิกษุอธิการวัดเดิมวัดขึ้นทั้งหลายให้ทำบาญชีพระภิกษุสามเณรพร้อมด้วยรายชื่อนายประกันของพระภิกษุสามเณรนั้น ส่งเจ้าคณะเจ้าคณะสงฆ์เจ้าพนักงานกรมพระธรรมการทุกเดือนไว้เป็นค่านับ เพื่อจะได้กวัดขันให้พระภิกษุสามเณรประพฤติเล่าเรียนให้เป็นคุณประโยชน์แก่พระศาสนา เมื่อพระภิกษุสามเณรพร้อมรายชื่อประกันไปยื่นต่อเจ้าพนักงานไว้วัดใดว่างก็ให้บอกจะได้มีนินต์พระไปเป็นอธิการ และทำลิจิตทรงตั้งไว้เป็นสำคัญจะตั้งตัวเองไม่ได้พระสงฆ์สามเณรที่ตั้งช่องสุ่มกันทำอนาจารต่าง ๆ เกิดความขึ้นมีผู้โจทก์ฟ้องชำระได้ความจริงให้เจ้าคณะลงโทษพระสงฆ์สามเณรจนหนักตามโทษานุโทษกับผู้สมรู้ร่วมคิดด้วย เพราะเสมือนล่วงพระราชบัญญัติ เป็นเลี่ยนนามพระศาสนา เจ้าอธิการที่ขัดขึ้นไม่เชื่อฟังหมายประกาศนี้ ให้เจ้าคณะปรับโทษเจ้าอธิการให้จงหนัก

4) จ.ศ. 1178 (พ.ศ.2359)² ทรงมีพระบรมราชโองการเรื่องประกาศเรื่องดำราทำนายผู้มีบุญเลขที่ 32 -21 คู่ 108 ชั้น1/3 มัดที่ 7 สมุดไทยดำ ขาวดำ ห้ามไม่ให้พระสงฆ์สามเณรและฆราวาสเชื่อฟังและเผยแพร่ดำราทำนายผู้มีบุญ ที่เกิดขึ้นที่จังหวัดสระบุรีเมื่อผู้ใดพบเข้าให้เก็บเอามาส่งลูกขุนเข้าเมืองกราการเพื่อเอาเสียหากผู้ใดปกปิดอำพรางไว้พิจารณาได้เป็นสัจจะจะให้ลงโทษเสมอโทษกระบถ ในศกเดียวกันนี้ ได้เกิดเรื่องคณะราชาผู้ใหญ่ ต้องอธิการถึงปาราชิกขึ้นถึง 3 รูปดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 (2503: 80) คือ

1. พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี)
2. พระญาณสมโพธิ (เค็ม) และ
3. พระมงคลเทพมุนี (จิ่น)

ในกรณีนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงโปรดให้พระเจ้ายาเธอกรมหมื่นรณเรศ และพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ไต่สวน และได้ความเป็นสัจตามที่มีผู้โจทก์

¹ กฎหมาย ร.2 หมายประกาศเรื่องให้เจ้าคณะสงฆ์รายชื่อพระเถระในแขวงกรุงเทพฯ และใกล้เคียง เลขที่32 -19 คู่ 108 ชั้น 1-3 มัดที่ 70 สมุดไทยดำตัวขาว

² พระราชกำหนด จ.ศ.1178 พ.ศ.2359 ประกาศเรื่องดำราทำนายผู้มีบุญ เลขที่ 32-21 คู่ 108 ชั้น1/3 มัดที่ 7 สมุดไทยดำขาว

ฟองจึงมีรับสั่งให้เอาตัวผู้กระทำความผิดไปจำคุกไว้เป็นเวลา 80 ปี ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้มีลักษณะเด่นคือ พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นพระราชาเข้าไปเกี่ยวข้องกับสถาบันสงฆ์มากพระมหากษัตริย์จะเป็นผู้ตัดสินความถูกต้องผิดของพระสงฆ์โดยใช้เครื่องมือคือ กรมสังฆการีซึ่งเป็นหนึ่งในกรมธรรมการ มีหน้าที่เกี่ยวกับพระสงฆ์นับตั้งแต่แต่งตั้งหรือลดสมณศักดิ์ดูแลความประพฤติของพระตลอดจนดำเนินคดีเกี่ยวกับพระ (อจธรา กาญจนมัย, 2523: 120) และจากบันทึกของสังฆราชปาลแก้วซึ่งชี้ให้เห็นอำนาจของสังฆการีที่มีต่อพระสงฆ์ดังนี้

“...ระเบียบปฏิบัติการทั้งหลายอันเกี่ยวกับสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ผู้นั้นตกอยู่ในอำนาจของเจ้านายพระองค์หนึ่ง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ทรงแต่งตั้งให้เป็นผู้สอดส่องความประพฤติ เจ้านายพระองค์นี้ทรงมีหน้าที่ในการบังคับบัญชาอีกหลายคนเรียกว่าสังฆการี (สมัยรัชกาลที่ 1 เรียกกรมนี้ว่า สังกะเรีย) ซึ่งมีสิทธิอำนาจที่จะดำเนินการเกาะกุมและนำตัวผู้กระทำความผิดไปสู่ศาล ณ ที่นั้นเขาจะปลดผ้าเหลืองออกแล้วโบยด้วยหวายแล้วส่งไปเข้าคุกหรือทำงานหนักตามโทษานุโทษ...”

(ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย, 2521: 483)

เป็นที่น่าสังเกตว่าการลงโทษพระผู้ต้องอาบัติปาราชิกในสมัยก่อนนั้นแตกต่างจากปัจจุบันมากถึงกระนั้นก็ยังมิผู้กระทำความผิดอย่างมาก หรืออาจมีผู้กระทำความผิดมากเกินไปจนต้องทำโทษอย่างหนักเช่นจำคุก 80 ปีดังกล่าวมา

นอกจากนี้ข้อบ่งชี้ให้เห็นชัดอีกอย่างหนึ่งในข้อวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ส่วนมาก ปรากฏจากพระราชกำหนดพิธีวิสาขบูชาที่โปรดให้จัดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2360 ว่า

“ถ้าพระราชาและพระสงฆ์สามเณรรูปใดเป็นพาลทุจริตค่นองหยาบซ้ำหามีศรัทธาไม่กระทำความอันมิชอบให้เป็นอันตรายแก่ผู้กระทำความวิสาขบูชาในวันนักขัตฤกษ์นั้นก็ให้ร้องแขวงนายบ้าน นายอำเภอ กำชับตรวจตราสอดแนมจับกุมเอาตัวผู้กระทำความผิดให้จงได้...ถ้าจับพระสงฆ์สามเณรได้ในกรุงฯ ส่งสเด็จพระสังฆราช พระนพรัตน์ นอกกรุงฯส่งเจ้าอธิการให้ไล่เลียงไต่ถาม ให้ความเป็นสัตย์ ให้ลงทาลงทัณฑ์กรรมตามอาญาฝ่ายพระพุทธรูปและพระ

ราชอาณาจักร จะได้ทราบจำต่อไป...ถ้าผู้ใดมิฟังจะเอาตัวผู้กระทำความผิดเป็น
โทษานุโทษ”

(พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2, 2505: 62-3)

สรุปความว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้มีพระราชาคณะผู้ใหญ่กระทำความผิดกรรมวินัยหลายรูปแม้ว่า
จะมีการตราพระราชกำหนด และมาตรการลงโทษที่ทางบ้านเมืองได้ออกไว้ก็ตามเช่นกรณีชำระ
พระราชาคณะ 3 รูปที่สืบสวนได้ความว่าประกอบเมณูปาราชิกจนมีลูกเติบโตหลายคน
นอกจากนี้แล้วพระผู้น้อยมีจำนวนมากได้ประพฤติผิดกรรมวินัยอย่างต่อเนื่องจนสิ้นสุดรัชสมัย
เป็นเหตุให้รัชกาลที่ต้องดำเนินพระราชกรณียกิจเกี่ยวกับพระศาสนาต่อไป

3.3.3 สมัยรัชกาลที่ 3

สภาพการณ์พระพุทธศาสนาสมัยรัชกาลที่ 3 ถือได้ว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการปฏิรูป
คณะสงฆ์ที่ต่อเนื่องมาจากสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 เพราะรัชสมัยนี้พระเถระที่ดำรง
ตำแหน่งพระราชาคณะส่วนใหญ่ยังคงเป็นเชื้อพระวงศ์ และพระเถระหลายรูปมีบทบาทการปฏิรูป
คณะสงฆ์เป็นอย่างยิ่งเช่นพระวชิรญาณเป็นต้น ในรัชสมัยนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสนพระหฤทัยเกี่ยวกับการสร้างซ่อมวัดอารามมากกว่ารัชกาลอื่น ๆ เป็นพิเศษพระเถระจะ
บกพร่องผิดกฎอย่างไรก็ไม่ค่อยสนพระหฤทัยมากนัก (ประวัติพระพุทธศาสนากรุงรัตนโกสินทร์
200 ปี, 2525: 95) นอกเหนือจากการสร้างวัดแล้วพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอุป
ภัมภ์ศาสนาวัตถุแล้วยังทรงทำนุบำรุงศาสนบุคคลและทรงสร้างศาสนธรรม ซึ่งปฏิบัติอยู่แล้ว อาจ
กล่าวได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงอุดหนุนพระพุทธศาสนามากกว่าสองรัชกาลแรกทรงให้
ความสำคัญแก่พระพุทธศาสนาจนได้รับการกล่าวขวัญว่า “เป็นผู้เคร่งครัดพระพุทธศาสนา”
(ห้องสมุดวชิรญาณ ประวัติต่าง ๆ เลขที่ 003.1/15ตู้ 121, คำพูดของคนเก่า ๆ)

ในรัชกาลนี้คณะสงฆ์แบ่งออกเป็น 4 คณะคือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะ
อรัญวาสี ทั้งนี้เนื่องจากการรวมเอาอารามหลวงและอารามราษฎร์เข้าด้วยกันเป็นคณะกลางขึ้นอยู่
กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสแต่ครั้งยังเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสอธิบดี
สงฆ์วัดพระเชตุพน (พระพจนวิสาข, 2445: 3) ในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ พระสงฆ์ได้ประพฤติผิดกรรม
วินัยเป็นอย่างมากทั้งนี้ทั้งอาจเป็นไปได้ว่าพระสงฆ์ในรัชกาลนี้มีมาก บาทหลวง ปาลากัวซ์ได้
บันทึกไว้ว่ามีพระภิกษุสงฆ์ถึง 3,000 รูปซึ่งตรงกับบันทึกของวชิรญาณภิกษุว่ามีพระมหานิกาย

2,800 รูปและพระรามัญอีก 2,000 รูป (ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, 2515: 263) การที่พระสงฆ์มีมากมายทำให้สภาพของสถาบันสงฆ์ตกอยู่ในภาวะที่วุ่นวาย มีการปล่อยปละละเลยไม่ปฏิบัติตามพระธรรมวินัย (อุทิศ จึงพิณพฤกุล, 2523: 25) การที่คณะสงฆ์มีมากแต่การดูแลปกครองมิได้ทำได้ทั่วถึงจึงเป็นเหตุให้คณะสงฆ์ขาดการยอมรับจากสังคมจนเป็นเหตุให้ฝ่ายรัฐได้ออกมาควบคุมดูแล ดังปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนในกฎหมายตราสามดวง (2521: 561) ว่า

“...พระสังฆเถรานุเถรอันรักษาศาสนาพุทธจักรนั้น ระวังตรวจตรารักษา
ศาสนาให้เป็นอันรายเศร้าหมอง ครั้นเห็นว่าจะมีปาปะภิกษุอันตรายแล้วว่ากล่าว
ยังกันให้ปฤกษาโทษผิดแห่งกัน แล้วตัดสินกล่าวตามวินัย บำบัดรับโทษให้
สงบบมิให้ลามกในพระศาสนา ถ้าเกิดพวกภิกษุโจรมากนักเหลือกำลังจะว่ากล่าว รน
ร่อนชวนกันเข้ามาถวายเป็นพระพรพืงพระราชอาณาจักร ฝ่ายพระมหากัทรผู้รักษา
ราชอาณาจักรก็ช่วยอุปถัมภ์ตามพระมหาเถรานุเถรผู้ร่อนรนรักษาศาสนาพุทธศา
นาเป็นประเพณีมา...”

การที่พระภิกษุสงฆ์มีจำนวนมากเป็นเหตุให้ปกครองไม่ทั่วถึงจะเห็นได้แม้แต่ในสมัยของ
พระเจ้าอโศกมหาราชที่คณะสงฆ์มีมากมายแต่การปกครองตามแบบธรรมวินัยนั้น ไม่ได้มีกฎหมาย
เหมือนการปกครองแบบอาณาจักรเป็นแต่มีข้อห้ามและวางโทษปรับอาบัติ ถ้าคณะสงฆ์เข้มแข็ง
เหมือนสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่อาจจะมีกรทำปัพพาชยกรรม¹ หรือทำกรรมอย่างอื่น
ตามความผิด

อย่างไรก็ตามไม่ใช่ว่าพระสงฆ์จะประพฤติผิดเสียทั้งหมดเพราะที่ประพฤติดีก็มีมากแต่ทำไป
ด้วยความมกมายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส(2514: 22)ได้ตรัสไว้ว่า “ล่วง
มาถึงพุทธศก 2367 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ครั้งยังไม่ได้เถลิงราชสมบัติ ทรง
อุปสมบทในฝ่ายมหานิกาย ได้ข่าวว่า พระสงฆ์มหานิกายครั้งนั้น บางสำนักก็ประพฤติย่อหย่อนใน
พระวินัย บางสำนักก็ตั้งใจจะประพฤติดี แต่ทำไปด้วยความมกมาย”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสรุปความประพฤติของพระสงฆ์ในรัชสมัยนี้ว่า พระจะ
เล่นตระกร้อ ทัดบู่หรี่ เกี่ยวกับผู้หญิง กินของค้ำ (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 (พ.ศ.2397)
เลขที่ 22; ร่องสารตราถึงเจ้าเมืองกรมการเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1216) พระราชพงศาวดารฉบับหอสมุด

¹ โปรดดูเรื่องเกี่ยวกับสังฆกรรมหน้า 38

แห่งชาติกล่าวว่สมัยรัชกาลที่ 3 มีการชำระความพระสงฆ์ประพฤติดอนาจารถึงขนาดต้องให้สึกเสียมากถึง 500 เศษและหนีไปอีกเป็นจำนวนมาก¹ พระระดับเจ้าคุณต้องปราชิกหลายรูป(พงสาวดารฉบับคลังวิทยา, 2506: 266 และ พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2, 2503: 80) ทั้งนี้เนื่องจากผลกระทบจากภัยสงครามระหว่างประเทศที่ก่อเวร และจองเวรกันประมาณ 300 ปี ในกรุงศรีอยุธยา 24 ครั้งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ 20 ครั้ง บางครั้งยังมีการรบย่อยอีกถึง 5 ครั้ง 10 ครั้ง รวมแล้วไม่น้อยกว่า 50 ครั้ง

ในข้อนี้มีข้อสนับสนุนอย่างชัดเจนจากบันทึกการเดินทางของสุนทรภู่ ที่ได้เห็นวัตรปฏิบัติของพระชาวบ้าน ที่มีกิจกรรมยามว่างเฉกเช่นเดียวกับคฤหัสถ์ คือการตั้งวงตะละกร้อ เมื่อหยุดเล่นก็นั่งหยักรั้ง ดีไก่อพนันกัน เขาารู้สึกเสียศรัทธา และมองเป็นเรื่องกฎแห่งกรรมในการที่พระชาวบ้านไม่ได้เคร่งครัดในศีลธรรมวันต่อมาเมื่อพระกลุ่มนี้ถูกเสียดาออกไปกินขณะออกไปยืมนกทำให้สุนทรภู่รู้สึกว่าเป็นความเหลวไหลไม่อยู่ในกรอบศีลธรรมของพระชาวบ้าน และยังทำให้กวีทั้งสองมีข้อสรุปการมองภาพรวมของเมืองสุพรรณว่าเป็นเมืองนอกเขตศูนย์กลางราชธานีที่แสนทุรกันดารดังที่สุนทรภู่กล่าวไว้ในตอนท้ายเรื่องว่า

“ตะวันเย็นเห็นพระพร้อม	ล้อมวง
ตาปูตะกร้อตรง	คู่ได้
สมภารท่านก็ลง	เล่นสนุก ขลุ่ยแซ
เข้าค้ำต่างอวดไอ้	อกให้ใจหาย
หยุดตะกร้อล่อไก่อั้ง	ดีอัน
ผ้าพาดบาตรเหล็กพนัน	เหน็บรัง
ไก่อแพ้แร่ขบฟัน	ฟัดอบ ทูบเอย
เจ้าวัดตัดเรือตั้ง	แต่งเหล่านเย็นใจ
เสียเทียนเสียรูปชำ	เสียศรัทธา
เสียที่กมลมา-	โนชญ์น้อม
เสียคายฝ้ายศาสนา	สมณะ พระเอย
เสียหน้าตาหุ พร้อม	เพราะรู้คู่เห็น”

(สุนทรภู่, 2509: 63)

¹ เป็นที่น่าสังเกตว่าการชำระการคณะสงฆ์ครั้งนี้เกิดขึ้นในสมัยของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว(ค่อน)เมื่อพ.ศ.2367 ซึ่งเป็นสมัยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช

“โคลงแทนแผ่นดินที่ผู้	ทางสุพรรณ
เที่ยวเล่นเป็นสำคัญ	เขตคู้
ไร่นาป่าปลายปัจจุ	ตประเทศ ทุเรศเอย
เขาทำล้าธารผู้	ถิ่นละว้าป่าโขลง”

(เรื่องเดียวกัน: 102)

การลงโทษพระสงฆ์ผู้กระทำความผิดทางวินัยในสมัยรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏรุนแรงแม้ว่าพระสงฆ์ทำผิดอย่างรุนแรงเป็นโลกวัชชะเช่น การสูบฝิ่น กันกัญชา เล่นเจีย ถูกลงโทษเพียงปีพพานิยกรรมคือการขับไล่ออกจากหมู่เท่านั้น (ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 13 ประกาศเรื่องให้สึกพระสงฆ์สามเณรที่สูบฝิ่น จ.ศ.1215 (พ.ศ.2396): 131-132) นอกจากนี้ปัญหาที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือการที่ประชาชนไม่สนใจในพระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นพุทธบริษัท 4 อย่างหนึ่งคือภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ที่พระพุทธเจ้าทรงฝากพระพุทธศาสนาไว้ให้ช่วยกันดูแลแต่เพิกเฉยอันส่งผลต่อพระสงฆ์ที่ไม่มีความละเอียดกล้าทำผิดพระธรรมวินัยการที่คณะสงฆ์ประพฤติผิดอาชวาระอันคงตามสมควรแก่สมณสาธูปราภุชัดเจนมาก แม้แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงทอดพระเนตรเห็นด้วยพระองค์เองแต่อาศัยพระหฤทัยที่ประกอบด้วยความเคารพรักในพระพุทธศาสนาพระองค์จึงมิได้กล่าวแต่อย่างใดเพียงตรัสว่า “พระสงฆ์จะเล่นตระกร้อบ้างก็ไม่เป็นไร”

ในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ได้มีพระที่ทำตัวเป็นหมอรั้เรียนเครื่องงานวิชาอันเป็นการประกอบอาชีพผิดพระวินัยขณะที่ไปรักษาก็เกิดความใกล้ชิดกับสีกาและล่วงละเมิดอาบัติหมักคือปาราชิกหลายรูป (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ.2389) เล่มที่ 22 ตอน 2 คัดบอกเมือง สุโขทัย พิจิตร เรื่องความทาสและปาราชิก) ภิกษุบางรูปประพฤติผิดธรรมวินัยบ่อย ๆ เกียจคร้านชอบพนเจร ทะนงใจ อวดดี หยิ่งยโส ตะกละ ประพฤติผิดทำนองคลองธรรมไม่ประกอบอุโบสถกรรมไม่ฟังพระปาฏิโมกข์บางวัดทำปาฏิโมกข์เพียงปีละ 1-2 ครั้งเท่านั้น ทั้ง ๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงมีพุทธานุญาตไว้ให้มีสวดทุก ๆ กึ่งเดือน ในเรื่องความประพฤติของพระสงฆ์ที่ประพฤติผิดธรรมวินัยมากนี้ อัจฉรา กาญจนมัย ได้ให้ข้อสังเกตว่า “การตั้งธรรมยุติกนิกายในรัชกาลที่ 3 เป็นการฟ้องว่าพระสงฆ์ประพฤติผิดธรรมวินัยมากเห็นว่าการปฏิรูปด้วยประเด็นที่กล่าวมาข้างต้นเกี่ยวกับวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์โดยรวมโดยข้อปฏิบัติทั่วไป”

สรุปประเภท¹แห่งอาบัติที่ภิกษุสงฆ์ได้ล่วงละเมิดตามข้อมูลที่อ้างมาในรัชสมัยนี้ได้ดังนี้

1. อาบัติปาราชิก
2. สังฆาทิเสส เนื่องจากพูดเกี้ยวหญิง และนำหญิงมาพูดที่กุฏิ
3. ปาจิตติย์ เนื่องจากฉันอาหารหลังวิกาลคือหลังเที่ยงวัน
4. ทุกกฎเพราะประพฤติดนินาจารคือมีกิริยามารยาทอันไม่สมควรเช่น ทักบุญหรี่ เล่นตะกร้อ
5. ผิดหลักพระวินัยอันเป็นโลกวัชระ (โลกดิเตยน) เช่นการสูบฝิ่น สูบกัญชา เล่นเบี้ย
6. เล่นเรียนคิริจณานวิชา
7. ประกอบมิจฉาชีพคือการเลี้ยงชีพในทางที่ผิดจากความเป็นสมณะ
8. ไม่ฟังพระปาฏิโมกข์ ถึงมีก็น้อยบางวัดเพียงปีละ 1-2 ครั้ง
9. พระสงฆ์จำนวนมากทำหน้าที่ปลุกเสกเครื่องรางของขลัง สะเดาะเคราะห์ ทำเสน่ห์ยาแฝด จนเป็นผู้นำประชาชนในพิธีไสยศาสตร์เอง

สรุปสภาพการณ์พระพุทธศาสนารัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3

สภาพการณ์ของคณะสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ได้รับผลกระทบจากภาวะภัยสงคราม และจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ศาสนาคริสต์ และแนวความเชื่อดั้งเดิมที่คนไทยนับถือเป็นต้นว่าเรื่องภูติผีปีศาจเลือบเนื่องมาตั้งแต่เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงธนบุรี ถึงแม้ว่าพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์ทรงให้ความสำคัญต่อพระพุทธศาสนา และทรงเอาพระทัยใส่คณะสงฆ์เป็นอย่างยิ่ง แต่สภาพการณ์พระพุทธศาสนายังคงอ่อนแออย่างเห็นได้ชัดดังปรากฏว่า

ในรัชสมัยรัชกาลที่ 1 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงออกกฎหมายคณะสงฆ์ 10 ฉบับและในกฎหมายเหล่านั้นล้วนกล่าวถึงความประพฤติผิดพระวินัยและอภิสงฆาจารของภิกษุสามเณรมากมายดังนี้

1. พระภิกษุส่วนมากไม่ค่อยได้ศึกษาพระธรรมวินัยทั้งนี้เนื่องจากสภาวะสงครามเพิ่งจะสงบลงพระไตรปิฎกยังกระจัดกระจายคณะสงฆ์ไม่มีอำนาจปกครองกันได้อย่างเต็มที่

¹ คำอธิบายเกี่ยวกับอาบัติเหล่านี้โปรดดูหลักการทางพระวินัยบทที่ 2 หน้า 13 เป็นต้นไป

2.การปกครองคณะสงฆ์ติดอยู่กับกรมสังฆการีซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้บัญชาทั้งนี้เนื่องด้วยคณะสงฆ์เองไม่สามารถดูแลกันได้อย่างใกล้ชิดพระอุปัชฌาย์ไม่ดูแลสังฆวิहारิก สังฆวิहारิกไม่รู้ธรรมเนียมปฏิบัติ

3. พระภิกษุส่วนมากไม่เข้าใจหลักการทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญเช่น ไม่สามารถสวดตั้งขณิกปัจจุเวกณ์ ซึ่งถือว่าเป็นหัวใจหลักในการพิจารณาปัจจัย 4 นอกจากนี้ยังไม่เข้าใจอาบัติหนัก เบา จนเป็นเหตุให้ต้องอาบัติต่าง ๆ ดังปรากฏในกฎพระสงฆ์ดังกล่าวมา นอกจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะออกกฎหมายเพื่อควบคุมดูแลคณะสงฆ์แล้ว ยังทรงมีพระราชปณิธาน มากกว่า 50 ฉบับเพื่อให้คณะสงฆ์ได้ทบทวนหลักศีลจารวัตรหรือบางที่อาจเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่พระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ เคยทำมา ในสมัยนี้ทรงใช้อำนาจรัฐสืบพระเป็นจำนวน 128 รูป ใน พ.ศ. 2344 (กฎหมายตรา 3 ดวง เล่ม 4: 226) และจากสภาพการณ์คณะสงฆ์ในสมัยนี้โดยรวมแล้วยังคงวุ่นวายไม่สงบ

ในสมัยรัชกาลที่ 2 สภาพการคณะสงฆ์ยังคงเหมือนสมัยรัชกาลที่ 1 เนื่องจากสืบเนื่องกันมา ในสมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเอาพระทัยใส่พระพุทธศาสนาเป็นอันมาก ทรงบำรุงพระพุทธศาสนาหลายประการทรงปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ ทรงชำระพระไตรปิฎก ทรงประกาศแต่งตั้งคณาจารย์วิปัสสนา ทรงสนับสนุนการศึกษาของคณะสงฆ์ ทรงออกกฎหมายเกี่ยวกับพระสงฆ์หลายฉบับตลอดรัชกาลเช่น โวาทานุศาสนี เป็นต้นดังนี้

1. พระภิกษุสงฆ์สามเณรทั้งปวงไม่ประพฤติปณินิบัติรักษาสีลสิกขาปาฏิโมกข์ เกิดกำเริบเป็นพวกคบหาฆราวาส เสพสุราเมรัยหยอกล้อสีกา ทัดยาคุมดอกไม้เป็นต้น กฎหมายพระสงฆ์ จ.ศ. 1175 กล่าวไว้ว่า พระภิกษุบางพวกไม่ประพฤติสิกขาวินัย ไม่เล่าเรียน คันถธุระ วิปัสสนาธุระ แต่พากันประพฤตินิยมมีประการต่าง ๆ เป็นต้น ในโอวาทานุศาสนี พ.ศ.2356 กล่าวถึงสภาพการณ์พระพุทธศาสนาไว้โดยสรุปว่าพระภิกษุสามเณรไม่ศึกษาให้รู้จักลักษณะของจตุปาริสุทธิศีล 4 อุปัชฌาย์อาจารย์วชสังฆวิहारิกแล้วปล่อยทิ้งไม่ดูแล และสังฆวิहारิกเองก็เช่นกันไม่สนใจอุปฐากพระอุปัชฌาย์อาจารย์

2.พระภิกษุสงฆ์ต้องอาบัตินักเบาทมากมาขย ไม่รู้การพินทุ ไตรจีวรเป็นต้น นอกจากนี้ปรากฏว่าพระเถระผู้ใหญ่ต้องอาบัตินักจนถึงกับมีลูกและได้ลาสิกขาไปหลายรูปเช่น พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) พระญาณสมโพธิ (เค็ม)และพระมงคลเทพมุนี (จิ่น) เมื่อกล่าวโดยสรุปสภาพการณ์คณะสงฆ์สมัยรัชกาลที่ 2 นี้ยังคงวุ่นวายอยู่มาก

ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นสมัยแห่งการปฏิรูปคณะสงฆ์ไทย เนื่องจากมีเชื้อพระวงศ์ออกผนวชเป็นจำนวนมาก หนึ่งในนั้นก็คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ซึ่งต่อมาได้สร้างความเปลี่ยนแปลงต่อวงการคณะสงฆ์ไทยเป็นอย่างยิ่งดังจะกล่าวต่อไปในบทที่ 4 ในรัชสมัยนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯทรงเอาพระทัยใส่พระพุทธศาสนาอย่างมากว่าสองรัชกาลที่ผ่านมาจนได้รับการกล่าวขวัญว่า “เป็นผู้เคร่งครัดพระพุทธศาสนา” อย่างไรก็ตามแม้ว่าพระองค์จะทรงเอาพระทัยใส่ต่อพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก แต่ใน พ.ศ. 2585 ปรากฏว่าคณะสงฆ์ยังคงเสรี้าหมองอยู่ดังความว่าได้ชำระพระสงฆ์ใหญ่อีกครั้ง ในพระราชพงสาวดารจารึกไว้ว่า “การชำระความพระสงฆ์ที่ประพฤตินาจารมิควรได้ตัวชำระสักประมาณ 500 เศษที่หนีไปก็มากพระราชาคณะเป็นปาราชิกอยู่หลายรูป” (พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, 2503: 21)

เมื่อมองจากสภาพการณ์โดยรวมของคณะสงฆ์ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยามาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 จากประพวงสาวดารต่าง ๆ กฎพระสงฆ์ พระราชบัญญัติ และโอวาทานุสาสนีฯเป็นต้นจะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า คณะสงฆ์ได้รับความกระทบกระเทือนจากภัยสงครามอันเป็นจุดเริ่มต้น และส่งผลกระทบให้ระบบการปกครองและความประพฤตินของคณะสงฆ์โดยรวมเช่นพระผู้ใหญ่ไม่มีโอกาสดูแลพระผู้น้อย พระผู้น้อยไม่ได้อุปัฏฐากพระผู้ใหญ่ อุบาสกและอุบาสิกา ต่างมีหน้าที่ดูแลครอบครัวตัวเองให้อยู่รอดไม่มีโอกาสได้ดูแลพระสงฆ์ได้อย่างเต็มที่ เป็นเหตุให้พระสงฆ์กระทำความชั่วและล่วงอาบัติได้ง่าย นอกจากนี้พระพุทธศาสนายังได้รับผลกระทบจากศาสนาอื่นทั้งที่เป็นศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และศาสนาคริสต์ และความเชื่อของคนไทยอันเป็นปฐมบรรพ์ประกอบด้วยด้วยหลักความเชื่อเรื่อง ผี เทวดา อำนาจคลบนันดาล รวมไปถึงเวทมนต์คาถา และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ แม้ว่าประชาชนจะนับถือพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญก็ตาม ดังนั้นสภาพการณ์โดยรวมของพระพุทธศาสนาในยุคนี้จึงปะปนด้วยทรรศนคติ และความเชื่อของด้านอื่นด้วย สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือในช่วงรัชสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการปฏิรูปคณะสงฆ์ขึ้นเป็นครั้งใหญ่ โดยวัตถุประสงค์เพื่อการพัฒนาให้คณะสงฆ์ดีขึ้น ในข้อนี้ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ (2529: 175) ได้กล่าวไว้ว่า “ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯได้มีผู้ช่วยจุดชนวนปฏิรูปพระพุทธศาสนาอย่างยิ่งใหญ่คือเจ้าฟ้ามกุฎฯ...การปฏิรูปคณะสงฆ์ด้วยวิธีการต่าง ๆ ซึ่งช่วยให้พระพุทธศาสนาเจริญมั่นคงดีในหลายด้าน”

บทที่ 4

การเกิดขึ้นของคณะสงฆ์ธรรมยุตและผลกระทบที่ตามมา

คณะสงฆ์ธรรมยุตหรือเรียกว่า “**คณะธรรมยุต**”¹ เกิดขึ้นจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมองเห็นข้อบกพร่องของคณะสงฆ์ในสมัยนั้น โดยทรงเห็นการประพฤติแบบอาชีวนกับปิกคือยึดถือตามอย่างอาจารย์ที่เคยถือมาซึ่งมีหลายประการที่ผิดธรรมเนียม และทรงเห็นความอ่อนแอแห่งคณะสงฆ์ไทยอันเกิดขึ้นจากสภาพสังคมโดยรวมทั้งทางด้านภัยสงครามผลกระทบจากศาสนาอื่นอันได้แก่ศาสนาพราหมณ์และศาสนาคริสต์ และผลกระทบจากหลักความเชื่อปฐมบรรพ์อันเป็นหลักความเชื่อดั้งเดิมของชาวไทยดังผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 3 ดังนั้นจากสภาพความอ่อนแอของคณะสงฆ์ไทยอันเกิดจากเหตุดังกล่าวมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงปฏิรูปการคณะสงฆ์ขึ้นโดยยึดถือพระธรรมวินัยเป็นสำคัญ ทรงแก้ไข ปรับปรุง พื้นฟูข้อวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในส่วนที่ผิดพลาดและบกพร่องต่าง ๆ ให้ถูกต้องสมบูรณ์ ทรงวางระเบียบปฏิบัติ และทรงพระราชนิพนธ์บทสวดต่าง ๆ สำหรับใช้ในพิธีปฏิบัตินั้น ๆ เช่น ธรรมเนียมทำวัตรเช้า คำ ทรงอบรมเทศนาสั่งสอนธรรมด้วยพระองค์เองแก่ศิษยานุศิษย์ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ ทรงประกาศพระพุทธปาพจน์จากพระไตรปิฎกให้แก่คนทั้งปวงได้รู้เข้าใจ (มหามกุฏราชานุสรณีย์, 2511: ข)

¹ คำที่ใช้เรียกคณะสงฆ์ธรรมยุต มีปรากฏต่าง ๆ ดังนี้คือ คณะวัดบวรนิเวศ ธรรมยุตสังฆมณฑลปวณนิเวศาคณะ คณะธรรมยุต ธรรมยุติ ธรรมยุตติกนิกาย ธรรมยุติกา คำแปลที่ปรากฏเห็น มี 2 นัย คือ “ผู้ประกอบด้วยธรรม” และ “ปฏิบัติโดยยุติด้วยธรรม” ในหนังสือประวัติคณะธรรมยุตเรียกคณะสงฆ์ธรรมยุตว่า “ผู้แสวงหาสิ่งใหม่(ที่ต้อง)อยู่เสมอ” สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเรียกว่าคณะสงฆ์ธรรมยุตว่า ““พระสงฆ์ออกจากมหานิกายนั่นเอง แต่ได้รับอุปสมบทในรามัญนิกายด้วย” (การคณะสงฆ์ น.10) อย่างไรก็ตามสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้กล่าวไว้ใน สารานุกรมเล่ม 4 หน้า 84-85 ว่า คำว่าธรรมยุติกานี้ไม่ได้ใช้เรียกคณะสงฆ์ธรรมยุตแต่เดิมมาแต่มีปรากฏใช้ในทางราชกาลและมหานิกายก็เช่นกัน เพียงว่า คณะวัดบวรนิเวศ และมาปรากฏชื่อว่า ธรรมยุตสังฆมณฑลปวณนิเวศาคณะในคราวทรงตั้งพระอุปัชฌาย์เป็นกรมหมื่นบวรวัชรวิสุตยพันธุ์ และท่านให้สันนิษฐานว่าคำว่าธรรมยุตและมหานิกายจะเกิดใช้ในทางราชการ ในสมัยรัชกาลที่ 5 เนื่องจากสมัยรัชกาลที่ 4 นิมนต์พระในการพระราชพิธีซึ่งรวมกันวันวันเฉลิมพระชันษา อีกอย่างก็คือคณะปรกทรงผนวชพระเจ้าลูกเธอที่มี 3 ครั้งเท่านั้นคณะอื่นที่บวชในวัดพระแก้วยังปนกันทั้ง 2 นิกายมาจนถึงรัชกาลที่ 5

สิ่งที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือทรงวางรากฐานแห่งการศึกษา และการปกครองคณะสงฆ์ให้ชนรุ่นหลังได้ประพุดติตาม จากการปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯนี้เองย่อมส่งผลกระทบต่อคณะสงฆ์ไทยอย่างมากในแง่ต่าง ๆ เพื่อให้ทราบถึงเหตุผลในการปฏิรูปการคณะสงฆ์และผลกระทบและผลที่ตามมาต่าง ๆ ต่อคณะสงฆ์ไทยตามวัตถุประสงค์ที่กล่าวไว้เบื้องต้นได้อย่างชัดเจน ดังนั้นผู้วิจัยจะแบ่งเนื้อหาบทที่ 4 นี้ออกเป็น 2 ช่วง คือ

- 1) ช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวช
- 2) ช่วงที่ทรงครองราชย์

1. ช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวช

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อ พ.ศ.2367 ตามพระราชประเพณีนิยมที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีพระสังฆราช (ค่อน) เป็นอุปัชฌาย์ทรงทำอุปชฌาย์วัตรได้ 3 วันก็ทรงเสด็จไปจำพรรษาที่วัดสมอรายเพื่อศึกษาวิปัสสนากัมมัฏฐานตามธรรมเนียมนิยมของผู้ที่บวชไม่นานในสมัยนั้นได้เพียง 15 วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบรมราชชนกนาถก็สวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงตัดสินพระราชหฤทัยแน่วแน่ว่าในอันที่จะผนวชต่อไปอย่างไม่มีกำหนด การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวชอยู่เป็นเวลานานนี้เองกลับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อประเทศชาติ และพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ครั้นทรงผนวชแล้ว ได้ทรงศึกษาหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ทั้งคันถธุระ และวิปัสสนาธุระอย่างจริงจังจนแตกฉานในภาษาบาลี พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ทรงเทียบเคียงพระพุทธรูปที่ทรงศึกษากับการปฏิบัติของคณะสงฆ์ในสมัยนั้น จึงทรงทราบว่าการประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ขัดถือตามคณาจารย์มีการปฏิบัติแบบเชื่องตาม ๆ กันมาเป็นปรัมปราโดยไม่ยอมเปลี่ยนแปลงแม้ว่าจะมีข้อผิดจากธรรมเนียมวินัยหลาย ๆ ประการที่ทรงเรียกว่า อาจิณณกับปิกาคือการยึดถือว่าสิ่งที่ครูอาจารย์ปฏิบัติกันสืบ ๆ มาแม้ว่าจะผิดก็ควรปฏิบัติตาม ดังปรากฏในสมณสาส์นฉบับที่ 5 ว่า อาจิณณกับปิกนิกายคือพวกที่ไม่ถือคำอันมาในคัมภีร์มีบาฬีอรรถกถาเป็นต้น เป็นประมาณก็ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้กล่าวอย่างนี้ว่า คำใด ๆ เป็นคำเก่า คำนั้น ๆ แม้ผิดไปจากพระคัมภีร์มีบาฬีและอรรถกถาเป็นต้นก็ช่างเถิดคนภายหลังต้องเชื่อและทำตาม¹ ดังนั้นเราจึง

¹ เรื่องความเชื่อนี้คนไทยสมัยก่อนมักจะเชื่อในเรื่องศาสนามีอายุเพียง 5,000 ปี ความเชื่อเช่นนี้ได้มาจากคัมภีร์ศาสนาซึ่งพระเถระชาวสิงหลเป็นผู้แต่งคนไทยเชื่อเรื่องนี้มาตั้งแต่สมัยสุโขทัยเพราะพระสงฆ์ก็ดี พระมหากษัตริย์ก็ดี พุทธให้เจ้าหูประชาชนอยู่เสมอมเวลาแสดงธรรมเทศนา พระสงฆ์จะบอกศักราชเป็นอารัมภกถาทุกครั้งไป การบอกศักราชคือการบอกให้รู้ว่าวันที่ท่านแสดงธรรมนั้นเป็นวัน เดือนปีอะไร พระพุทธศาสนาล่วงได้เท่าไรยังเหลือ

เรียกว่าอาจินณกับปิกนิกาย (ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, 2515: 175-177) ด้วยเหตุนี้เองจึงทรงสดพระราชฤทัยว่า

“พระสงฆ์ไทยในสมัยนั้นเป็นตัวอย่างที่น่าเสียใจของคณะสงฆ์ที่พระพุทธองค์ทรงตั้งขึ้นเพื่อประกาศและสืบคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า กิจที่พระสงฆ์ต้องทำก็ทำอย่างแกนๆ ไม่เป็นระเบียบเรียบร้อยวินัยก็ขาดตกบกพร่อง พระภิกษุหลายรูปได้ประพฤติดนไม่ดี มีแต่เพียงไม่กี่องค์ที่สนใจในการศึกษา”

(เอ บี กริสโวลด์, 254: 37-38)

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวชได้ 2 พรรษา (พ.ศ.2368) ก็ทรงรับเอาข้อวัตรปฏิบัติแบบมอญซึ่งเป็นศาสนวงศ์สายสีมกัลยาณิ ซึ่งทรงพิจารณาเทียบเคียงกับหลักพระธรรมวินัยที่ได้ศึกษามาว่า ถูกต้องเหมาะสมแล้วนำมาเป็นแนวทางในการปฏิบัติ ด้วยทรงมีพระราชดำริว่า “เราไม่ควรยึดติดอยู่กับความเชื่อถือเดิมของตนจนเหนียวแน่น แต่ควรยึดพระธรรมวินัยเป็นหลักแล้วพิจารณาตรวจสอบบ่อย ๆ ให้ถี่ถ้วน ถ้าเห็นว่าถูกต้องเหมาะสมก็ควรปฏิบัติตาม แต่ถ้าเห็นว่าไม่ถูกต้องเหมาะสมตามหลักพระวินัยก็ควรเลิกหรือละทิ้งเสีย” (ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี รัชกาลที่ 4 ภาค 2 , 2515: 390-391) เมื่อพระองค์ทรงรับเอาวินัยวงศ์แบบมอญไว้เป็นแบบปฏิบัติสำหรับพระองค์ ในปี ศักราช 1187 (พ.ศ.2368) ซึ่งขณะนั้นทรงประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุฯ แล้วก็ทรงอนุเคราะห์สั่งสอนกุลบุตรผู้มีจิตศรัทธาให้ศึกษาทั้งกลางวัน และกลางคืน โดยมีได้ยอหย่อนทรงสั่งสอนในข้อวินัยวัตรและสูตรคัมภีร์ต่าง ๆ ให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยเป็นนัยศรัทธา อย่างไรก็ตามในการปฏิรูปการคณะสงฆ์ช่วงแรกนั้นไม่มีใครจะสะดวกเท่าที่ควร ทั้งนี้เนื่องจากทรงประทับที่วัดมหาธาตุฯ ซึ่งเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช ดังนั้นต่อเมื่อศักราช 1191 (พ.ศ. 2372) จึงทรงย้ายมาอยู่วัดสมอรายหรือวัดราชธิวาสในปัจจุบัน

ในช่วงแรกที่ทรงประทับ ณ วัดสมอรายมีภิกษุที่ปฏิบัติตามพระองค์เพียง ยี่สิบถึงสามสิบกว่ารูปเศษ ๆ และจำนวนหนึ่งอยู่วัดมหาธาตุ แต่ต่อมาพระเกียรติคุณของพระองค์ปรากฏแพร่หลาย

อีกทีก็จะสันนิษฐานว่าพระอาจารย์ผู้แต่งเรื่องนี้ขึ้นคงยึดเรื่องอันตรธาน 5 ประการคือ ปริยัติอันตรธาน อันตรธานแห่งปริยัติ 1 ปฏิบัติอันตรธานอันตรธานแห่งการปฏิบัติ 1 อริยมอันตรธาน อันตรธานแห่งการบรรลู่ 1 ลิงคอันตรธาน อันตรธานแห่งเพศ 1 ธาตุอันตรธาน อันตรธานแห่งธาตุ 1 เรียกว่า ปัญจอันตรธาน หลักฐานที่บ่งชี้ให้เห็นชัดเจนเรื่องหลักความเชื่อเรื่องอันตรธานนี้ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 3 ที่พนมดงรัก (ชัย เรื่องศิลป์, 2537: 36-37)

ไปทั่วแก่คนทั้งปวง จนเป็นเหตุให้ภิกษุสามเณรมหานิกายหลายรูปเข้าไปถวายตัวเป็นศิษย์ และบวชเป็นคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ในช่วงเวลา 6 ปีนับแต่ศักราช 1191-1198 (พ.ศ.2372-2379) มีจำนวนถึง 130 รูปยังคงอยู่ที่วัดมหาธาตุบ้าง วัดอื่นบ้าง เพียงแต่มาประชุมศึกษาเล่าเรียน และทำกิจต่าง ๆ ร่วมกันที่วัดสมอราย ส่วนกิจวัตรอันเป็นส่วนรวมนั้นยังคงทำร่วมกันกับคณะสงฆ์ของวัดนั้น ๆ อุโบสถกรรมก็ยังร่วมกัน ห่มผ้าก็ยังห่มแบบพระพระมหานิกาย (ประวัติคณะธรรมยุต, 2547: 7) ในบรรดาภิกษุสงฆ์ที่ปฏิบัติตามแบบพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มีทั้งที่เป็นศิษย์หลวงเดิมที่เรียกว่า **ปูราณธรรมยุตติกะวงศ์** และที่ไม่ได้บวชเป็นคณะธรรมยุตยังถือนิกายเดิมอยู่แต่ถือนัยเคร่งครัดเรียกว่า **ปูราณสทธรรมิก** ขณะเดียวกันคฤหัสถ์เป็นจำนวนมากก็ได้เข้ามารักษาศีลอุโบสถ จนกระทั่งวัดราชาธิวาสเกิดเป็นคณาจารย์คณะหนึ่ง

ในการปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้น ทรงปฏิรูปแบบสมบูรณทั้งทางด้านการศึกษาและการปฏิบัติซึ่งแตกต่างจากพระมหากษัตริย์องค์อื่น ๆ ที่ทรงกระทำมาซึ่งเป็นเพียงการปฏิรูปการศึกษาเป็นสำคัญหรือมีการออกกฎหมายเพื่อป้องกันห้ามปรามเท่านั้น ดังที่สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2547: 26) ทรงตรัสไว้ว่า

“แม้ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่า ได้มีการ **“ฟื้นฟูพระศาสนา”** มาเป็นครั้งเป็นคราวเช่นทำสังคายนาพระไตรปิฎกเมื่อรัชกาลที่ 1 นั้นก็คือการฟื้นฟูพระศาสนาที่ทำมานั้นเป็นแต่ฟื้นฟูความรู้ หาได้ฟื้นฟูถึงการปฏิบัติไม่ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งระเบียบปฏิบัติอย่างธรรมยุตจึงเป็นการฟื้นฟูพระศาสนาส่วนที่บกพร่องของคณะสงฆ์สยามมาแต่โบราณหรือว่าอีกนัยหนึ่งก็คือทรงแก้วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยให้สมบูรณ์ทั้งพระธรรมและวินัย เพราะฉะนั้นคตินิยมยุติกาก็ทรงตั้งขึ้นจึงดีกว่าคติเดิมทั้งที่พระมอญและพระไทยถือกันมาแต่ก่อน”

ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ครั้งที่ประทับวัดสมอรายจนถึงเสด็จประทับอยู่วัดบวรนิเวศวิหารทรงปรับปรุงแก้ไข ฟื้นฟูข้อวัตรปฏิบัติที่เคยมีมาและวางธรรมเนียมปฏิบัติที่ไม่เคยทำมาก่อนไว้หลายประการดังต่อไปนี้

1. ทรงรื้อฟื้นข้อวัตรปฏิบัติที่หย่อนยาน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก่อนที่จะทรงรื้อฟื้นข้อวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ที่หย่อนยานเช่นอุโบสถกรรม ปวารณากรรม และการแสดงอาบัติ เป็นต้น ก็เนื่องด้วยพระองค์ทรงมองเห็นความหละหวมของพระสงฆ์ในยุคนั้น ซึ่งส่วนใหญ่ได้ละเลยไม่สนใจในพระวินัยและไม่มีความเข้าใจต่อสิกขาบทต่าง ๆ เป็นแต่ส่วนน้อยเท่านั้นที่ได้ปฏิบัติตามและเข้าใจอย่างแท้จริง ดังปรากฏในพระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ว่า เกิดชำระความสงฆ์ที่ประพฤติดอนาจาร 3 เดือนต่อเนื่องกันทั่วทั้งเมืองและให้สึกเสียถึง 500 นอกจากนี้หนีไปเป็นจำนวนมาก ในเรื่องวัดสมอรายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2499: 45) ได้ตรัสไว้ว่า

“...เช่นอุโบสถกรรมซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยกันมาทำบางไม่ทำบางถึงทำอยู่ในวัดจะลงไปก็ไม่มีลงก็ได้ทำแต่ครั้งหนึ่ง ก่อนหนึ่ง...มหาปวารณาซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยเสีย มีวัดที่ได้ทำอยู่แต่น้อย ...”

จากความหย่อนยานแห่งข้อวัตรปฏิบัตินี้เองพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงวางกฎเกณฑ์และเข้มงวดกวาดขันให้ศิษยานุศิษย์ของพระองค์ได้ปฏิบัติตามหลักพระธรรมวินัยอย่างเข้มงวดเช่นห้ามรับรูปะ เป็นต้น เพื่อให้เห็นอย่างชัดเจนผู้วิจัยเทียบเคียงหลักพระวินัยกับในข้อวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงรื้อฟื้น ต่อไป

1.1 อุโบสถกรรม¹

การทำอุโบสถกรรมคือการสวดพระปาฏิโมกข์นั้นเป็นการเตือนให้ภิกษุได้ทบทวนความประพฤติของตนเอง เพื่อให้ระลึกอยู่เสมอว่าการครองเพศบรรพชิตต้องละเว้นจากสิ่งใดบ้างหากไม่

1. ความหมายของอุโบสถกรรมมีหลายนัย พอสรุปได้ดังนี้

- 1) การเข้าจำ คือการรักษาศีล 8 ของอุบาสก อุบาสิกา ในวันขึ้นและแรม 8 ค่ำ 15 ค่ำ เรียกว่า รักษาอุโบสถ และรักษาอุโบสถศีล
- 2) วันพระหรือวันฟังธรรมของคฤหัสถ์ วันขึ้นและแรม 8 ค่ำ 15 ค่ำ ซึ่งเป็นวันที่คฤหัสถ์รักษากุโบสถกัน เรียกว่า วันอุโบสถ
- 3) วันที่พระสงฆ์ลงฟังพระปาติโมกข์ทุกกึ่งเดือน เรียกว่าวันอุโบสถ
- 4) การสวดพระปาติโมกข์ทุกกึ่งเดือนหรือทุกวันอุโบสถของพระสงฆ์ เรียกว่า การทำอุโบสถ

มีการทำอุโบสถหรือทำบั้งไม่ทำบั้งพระภิกษุบางรูปก็สืมภาวะของตัวเอง บางรูปแม้รู้อยู่ก็อาจจะละเลยพระวินัยเสีย ดังนั้นการทำพระอุโบสถเป็นประจำจึงถือได้ว่าเป็นการรักษาพระวินัยและข่มภิกษุผู้เก้อยาก พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำอุโบสถสวดปาติโมกข์สวดทานความบริสุทธิ์ทุกกิ่งเดือน ไม่ยกเว้นแม้กระทั่งพระสงฆ์ที่เป็นพระอริยเจ้าผู้สิ้นอาสวะแล้ว ดังที่ตรัสกับพระมหากัปปินะว่า “ถ้าท่านเป็นพราหมณ์ (พระอรหันต์) ไม่มีความเคารพในอุโบสถแล้วใครเล่าจักเคารพอุโบสถ” (วินย.4/153/208) ดังนั้นการเคารพในพระปาฏิโมกข์หรือการทำอุโบสถกรรมจึงเป็นหน้าที่ที่ภิกษุสงฆ์ต้องให้ความสำคัญทั้งนี้เพื่อรักษาพระวินัยอันเป็นรากแก้วแห่งพระศาสนาให้มั่นคงต่อไป

1) พระปาฏิโมกข์ในพระไตรปิฎก

ในพระไตรปิฎกแบ่งพระปาฏิโมกข์ออกเป็น 2 อย่างคือโอวาทปาฏิโมกข์ และอาณานปาฏิโมกข์ โอวาทปาฏิโมกข์นั้นพระพุทธองค์ทรงแสดงครั้งแรกที่ พระเวฬุวันเมื่อคราวมาฆบูชาวันเพ็ญเดือน 3 เพื่อประกาศอุดมการณ์หลักการ และวิธีการในพุทธศาสนาซึ่งถือกันว่าเป็นความอัศจรรย์อย่างหนึ่งในพระพุทธศาสนาเรียกกันว่า “วันจาตุรงคสันนิบาต” พระพุทธองค์ทรงแสดงปาฏิโมกข์แบบโอวาทปาฏิโมกข์มาตลอดในช่วง 20 พรรษาแรกแต่พุทธกาล ส่วนอาณานปาฏิโมกข์ พระพุทธองค์มีพุทธานุญาตให้ภิกษุบริษัทได้แสดงกันเองทุก ๆ วันเต็มทั้งหุณหปิกข์ (เดือนเพ็ญ) และกาฬปิกข์ (เดือนมืด) โดยหลักก็คือ ทบทวนตรวจตราความบริสุทธิ์ของศีล 227 ข้อของตน ๆ โดยมีภิกษุผู้มีความรู้สามารถทรงพระปาฏิโมกข์ได้แสดง (สวด) ปาฏิโมกข์ทั้ง 227 ข้อให้ภิกษุบริษัทได้ทบทวนศีลวัตรของตนในวันอุโบสถ ส่วนการฟังพระปาฏิโมกข์ของภิกษุนั้นมีบัญญัติว่า ในวิหารหรืออาวาสหนึ่ง ๆ จะมีการสวดปาฏิโมกข์ได้ครั้งเดียวเท่านั้น

2) การทำอุโบสถมี 3 วิธี

1. การสวดพระปาฏิโมกข์ ถ้ามี 4 รูปขึ้นไปให้ยกปาฏิโมกข์ขึ้นแสดง
2. การบอกปารีสัทธอุโบสถ ใช้สำหรับภิกษุไม่ครบองค์สงฆ์ แบ่งออกเป็น 2 ประเภท
 - 2.1 ปารีสัทธอุโบสถสำหรับภิกษุ 3 รูป
 - 2.2 ปารีสัทธอุโบสถสำหรับภิกษุ 2 รูป

3. การอธิษฐานอุโบสถสำหรับภิกษุรูปเดียว คือทำการบุคคล ทำด้วย อธิษฐานใจตนเอง

(วินย.มหา.4/201/185)

3)ระเบียบแบบแผนในการทำอุโบสถ

หลักการทำสังฆอุโบสถด้วยการสวดพระปาฏิโมกข์โดยสรุป มีอยู่ 7 ประการ คือ

1. ต้องทำภายในสีมาอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ถูกต้องตามพระวินัย
2. วันที่ทำนั้นเป็นวันดิถีที่ 14 หรือ 15 ทางจันทรคติ หรือเป็นวันสามัคคีตามพระวินัย
3. ต้องเป็นวันถึงเดือน วันสิ้นเดือน หรือวันที่สงฆ์ตกลงปรองดองกันวันใดวันหนึ่งจึงทำได้
4. ในการทำนั้นมิภิกษุประชุมร่วมกันเป็นสงฆ์ตั้งแต่สี่รูปขึ้นไปภิกษุที่ประชุมทำร่วมกันนั้นไม่เป็นผู้ต้องสภากาบัติ หรือเป็นผู้ต้องสภากาบัติแต่ได้สวดประกาศก่อนทำแล้วโดยชอบด้วยพระวินัย
5. ในที่ประชุมสงฆ์นั้นไม่มีบุคคลที่วางเว้นอยู่ภายในหัตถบาธ
6. พระสงฆ์ทั้งนั้นได้ทำบุพพกรรม³ และบุพกิจของอุโบสถกรรมเสร็จเรียบร้อยแล้ว
7. สวดพระปาฏิโมกข์ให้ได้ฟังทั่วกันในท่ามกลางสงฆ์เป็นกรณียะสุดท้าย

4) อุโบสถกรรมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงถือปฏิบัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงศึกษาเรื่องอุโบสถกรรมอย่างละเอียดและทรงปฏิบัติอย่างมิให้บกพร่อง โดยทรงแสดงธรรมด้วยพระองค์เอง บางครั้งก็ทรงมีรับสั่งให้ภิกษุสงฆ์ที่อยู่ในปกครองของพระองค์ได้ผลัดเปลี่ยนวาระกัน ทุกวันพระ 8 ค่ำ 14 ค่ำ และ 15 ค่ำ หลักฐานที่ชัดเจนก็คือพระราชนิพนธ์ที่ทรงนิพนธ์ขึ้นโดยทรงตรัสอธิบายความตามพระไตรปิฎก และยกพระสูตรมาอธิบาย ไขความ นับตั้งแต่อุโบสถศีลอย่างต่ำจนถึงอุโบสถศีลอย่างสูง พระราชนิพนธ์ที่ทรง

¹ สภากาบัติหมายถึงพระสงฆ์ทุกรูปต้องอาบัติอย่างเดียวกัน

² บุคคลที่ควรวางเว้นหมายถึงบุคคลที่เป็นอนุปสัมบันด้วยต้องอาบัติปาราชิกแล้วหรือบุคคลทั่วไป

³ บุพพกรรมหมายถึงกิจที่จะทำในเบื้องต้นก่อนทำสังฆกรรม

นิพนธ์ชิ้นนั้นมีความละเอียดมาก¹ ผู้วิจัยไม่สามารถจะนำมากล่าวไว้ในที่นี้ได้หมด จะขอยกพระราชนิพนธ์ที่ตรัสเน้นความถูกต้องตามพระไตรปิฎกมาเป็นตัวอย่างดังนี้

“ผู้ที่ปฏิบัติพระพุทธศาสนาจำศีลฟังธรรมให้ถูกวันอุโบสถหรือพระสงฆ์จะถือกำหนดต่าง ๆ ที่มีในวินัย ถือวัสถสิกขาปฏิยาปริยสนะเขตร แล้ววัสถสิกขาปฏิกรรมนิวาสนะเขตร แล้ววันเข้าปริมพรรษา ปัจฉิมพรรษากาล แลอจเจกจิวรกาล แลวันมหาปวารณาเตมาสินิจาตุมาสินี แลจันตฤทธาสมัย หรืออุโบสถในปักข์ทั้งปวง แลธรรมสวนะกรรมกาลให้ถูกต้อง จะถือวันคืนอย่างเมืองไหนจึงจะเป็นบุญเป็นกุศลมาก และไม่เป็นอาบัติ เพราะคลาดกำหนดไปหรือไม่ถึงกำหนดนั้น ๆ ถ้ามีผู้ถามอย่างนี้ ก็เห็นจะมีผู้ตอบหยาบ ๆ บ้าง หรือละเอียดซอดก้นหม้อมาหาหยาบบ้าง ๆ ก็ที่ตอบหยาบ ๆ นั้น ก็จะตอบว่าอยู่เมืองไหน ก็ต้องถือตามเมืองนั้นจะผิดก็ตาม จะถูกก็ตาม เหมือนกับเขาทั้งหลายมาก ๆ ด้วยกันแล้วเป็นศิษย์ที่จะตอบละเอียดซอดก้นหม้อหันมาหาหยาบนั้นก็จะว่า เพราะมีพระบาลีในวัสสุปนายิกขันธกว่าให้ประพฤติตามพระเจ้าแผ่นดินในหลวง บัตรหมายให้ทำอย่างใดก็ต้องทำอย่างนั้น ให้ถืออย่างใดก็ต้องถืออย่างนั้น ๆ ชื่อว่าอย่างนี้ ก็ถือว่าตามใจคนที่จะไม่ขัดเพื่อนบ้านเมืองเดียวกัน และจะไม่ขัดอำนาจผู้มีบรรดาศักดิ์ คำที่ว่าอย่างนี้คือ จะจดหมายวันคืนในที่ทอดโฉนดบัตรหมายแลสุภมาศวันคืนในกรรมธรรมบริคณฑ์ต่าง ๆ ตามกฎหมายนั้นก็ดี ตามพระราชกำหนดวันถือน้ำพระพิพัฒสัตยา แลวันตรุษวันสงกรานต์ สารท เป็นการเล่นนักษัตรฤกษ์ แลวันวิเศษกำหนดพระราชพิธีมงคลการอวมงคลการอวมงคลการต่าง ๆ ก็ดี ตามธรรมเนียมบ้านเมือง ไม่เกี่ยวข้องด้วยการพระพุทธศาสนานั้น ควรแท้แล้ว ๆ แต่การที่เกี่ยวข้องแก่การพระพุทธศาสนา จะต้องสืบหาที่แท้ที่จริงจึงจะได้ แลคำที่อ้างพระพุทธเจ้าอนุญาตให้ทำตามพระเจ้าแผ่นดินนั้น คือผู้ที่ว่าอย่างนั้น ไปนวยเอาบาลีที่ว่าด้วยวัสสุกักขณนังคังว่าก่อนนั้นมาว่า หรืออย่างหนึ่งก็เพราะเมาคำอรรถกถาที่ว่าวิสุทคามสีมา ซึ่งไม่เป็นของมีในบาลีนั้นมาพุดมากไปอย่าให้ว่ามากไปเลย”

(ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2547: 497)

¹ เนื่องจากมีรายละเอียดมากดังนั้นผู้สนใจโปรดดูประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 119-228

ทรงพระราชนิพนธ์โอวาทปาฏิโมกข์ขยายความที่มาในพระบาลีพอสรุปได้ดังนี้

1. ศิลพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสอธิบายไว้เป็น 2 อย่างคือ ศิลอย่างต่ำและศิลปะอย่างสูง ศิลอย่างต่ำได้แก่การปฏิบัติตามหลักศีล 5 ศิลอย่างสูงได้แก่การสำรวมในพระปาฏิโมกข์ความถึงพร้อมด้วยมรรรยาทและโคจรการเห็นภัยในโทษแม้มาครว่าเล็กน้อย
2. สมาธิพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสอธิบายไว้เป็น 2 อย่างคือ สมาธิอย่างต่ำ และสมาธิอย่างสูง สมาธิอย่างต่ำได้แก่ความมีจิตมีอารมณ์เป็นเดียว สมาธิอย่างสูงได้แก่การสังคจจากาม สังคจจากอกุศลกรรม การเข้าถึงฌาน 4
3. ปัญญาพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอธิบายไว้เป็น 2 อย่างคือ ปัญญาอย่างต่ำ แลปัญญาอย่างสูง ปัญญาอย่างต่ำได้แก่การปรารภความเกิดดับอันเป็นเครื่องรู้แจ้งแทงตลอดเป็นเหตุให้บุคคลถึงความดับทุกข์ ปัญญาอย่างสูงได้แก่ การรู้แจ้งตามความเป็นจริงถึงทุกข์ และทางดับทุกข์
4. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปัจฉิมวาจาในคราวก่อนปรินิพพานว่า” ดูกรภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนท่านทั้งหลายว่าสังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดาท่านทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด”
5. ทรงตรัสอธิบายโดยยกพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าที่ทรงตรัสเปรียบเทียบรอเท่าช้างว่าเป็นที่รวมแห่งรอยเท้าสัตว์ทั้งปวงเหมือนกับ ความไม่ประมาทเป็นใหญ่กว่าธรรมทั้งปวง

สรุปความว่าอุโบสถกรรมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงนิพนธ์ขึ้นอธิบายความเพิ่มเติมจากพระบาลี โดยทรงอธิบายเพิ่มเติมเรื่องศีล สมาธิ และปัญญา ทรงสั่งสอนศิษย์ตามโอวาทปาฏิโมกข์ และอาณานปาฏิโมกข์ ทรงตรัสอธิบายความแห่งอุโบสถกรรมโดยยึดพระไตรปิฎกและพระสูตรต่าง ๆ ทรงตรัสอธิบายอย่างชัดเจนตั้งแต่อุโบสถศีลของคฤหัสถ์จนถึงอุโบสถศีลของพระภิกษุสงฆ์ ทรงใช้เหตุผลมากกว่าการถือแบบง่าย ๆ ทรงให้ความสำคัญในเรื่องการนับปักษ์ในการทำอุโบสถกรรม และทรงศึกษาอย่างจริงจัง จนรอบรู้ในเรื่องเวลาตามสุริยคติและจันทรคติ¹ อย่างละเอียด ทรงทราบว่า การนับแบบสุริยคติแบบที่ถือปฏิบัติมาแต่เดิมในกรุงสยามนั้นผิดพลาดมาก ดังนั้นพระองค์จึงทรงยึดการนับแบบจันทรคติเป็นหลักในการทำอุโบสถกรรม ทั้งนี้เพื่อให้ถูกต้องตามหลักแห่งพระวินัยดังกล่าวมาแล้ว

¹ เนื่องจากพระราชนิพนธ์มีเนื้อหามาก หากจะกล่าวถึงการนับปักษ์มาก็จะยาวไป ดังนั้นผู้สนใจโปรดดูเนื้อหาโดยพิสดารได้จาก ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ฉบับมหาเถรสมาคมจัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติ หน้า 487 เป็นต้นไป)

1.2 ปวารณากรรม

ปวารณากรรมเป็นส่วนหนึ่งแห่งอภิสมาจาริกสิกขาอันเป็นสิกขาบทในส่วนแห่งมารยาท ปวารณานั้นมีขึ้นก็เพื่อต้องการให้คณะสงฆ์ได้มีโอกาสกล่าวตักเตือนกันได้ เมื่อเห็นว่ากระทำไม่ถูกต้องตามหลักพระวินัยหรือมีเรื่องบาดหมางใจกันบางอย่าง ดังมีความย่อดังนี้ ภิกษุที่จำพรรษาในแคว้นโกศล ตักทิกา ไม่พูดกัน ใช้วิธีบอกไป หรือใช้มือแทนคำพูดเมื่อออกพรรษาแล้วไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงตรัสถาม ทราบความแล้ว ก็ทรงติเตียน และทรงอนุญาตการปวารณา คือการอนุญาตให้ภิกษุกล่าวตักเตือนได้ (ในเมื่อจำพรรษาแล้ว โดยให้สวดประกาศตั้งญัตติ แล้วให้ภิกษุพรรษาแก่กว่าปวารณาก่อน 3 ครั้ง ภิกษุพรรษาอ่อนปวารณาที่หลัง)

1) พระพุทธานุญาตปวารณา

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายอยู่จำพรรษา แล้วปวารณาด้วยเหตุ ๓ สถานคือ ด้วยได้เห็น ๑ ด้วยได้ฟัง ๑ ด้วยสงสัย ๑ การปวารณานั้นจักเป็นวิธีเหมาะสมเพื่อว่ากล่าวกันและกัน เป็นวิธีออกจากอาบัติ เป็นวิธีเคารพพระวินัยของพวกเธอ”

วิธีปวารณา

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แลพวกเธอพึงปวารณา อย่างนี้ ภิกษุผู้ฉลาด ผู้สามารถ พึงประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติกรรมวาจาว่าดังนี้”

สัพพสังคาหิกญัตติ

“ท่านเจ้าข้า ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า วันนี้เป็นวันปวารณา ถ้าความพร้อมพรุ่งของสงฆ์ถึงที่แล้ว สงฆ์พึงปวารณา.ภิกษุผู้เถระพึงห้ามฝ่าอุตราสงค์เลียบบ่า นั่งกระโหย่ง ประคองอัญชลีแล้วกล่าวปวารณาอย่างนี้ ว่าดังนี้”

เตวาจิกปวารณา

“เธอทั้งหลาย ฉันปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ฟังก็ดี ด้วยสงสัยก็ดีขอเธอทั้งหลายจงอาศัยความกรุณาว่ากล่าวฉัน ฉันเห็นอยู่จักทำคืนเสีย เธอทั้งหลาย แม้ครั้งที่สอง ฉันปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ฟังก็ดีด้วย

สงสัยก็ดี ขอเธอทั้งหลายจงอาศัยความกรุณาว่ากล่าวฉัน ฉันเห็นอยู่จักทำคืนเสีย เธอทั้งหลาย แม้ครั้งที่สาม ฉันปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ฟังก็ดี ด้วยสงสัยก็ดี ขอเธอทั้งหลายจงอาศัยความกรุณาว่ากล่าวฉัน ฉันเห็นอยู่จักทำคืนเสีย ภิกษุผู้สาวกะพึงห่มผ้าอุตราสงค์เฉวียงบ่า นั่งกระโหย่ง ประคองอัญชลีแล้ว กล่าวปวารณานี้ ว่าดังนี้:-ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ฟังก็ดี ด้วยสงสัยก็ดีขอท่านทั้งหลายจงอาศัยความกรุณาว่ากล่าวข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเห็นอยู่จักทำคืนเสียท่านเจ้าข้า แม้ครั้งที่สอง ข้าพเจ้าปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ฟังก็ดีด้วยสงสัยก็ดี ขอท่านทั้งหลายจงอาศัยความกรุณาว่ากล่าวข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเห็นอยู่จักทำคืนเสียท่านเจ้าข้า แม้ครั้งที่สาม ข้าพเจ้าปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ฟังก็ดีด้วยสงสัยก็ดี ขอท่านทั้งหลายจงอาศัยความกรุณาว่ากล่าวข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเห็นอยู่จักทำคืนเสีย”

วันปวารณามี ๒

“ครั้งนั้นแล ภิกษุทั้งหลายสงสัยว่าวันปวารณามีกี่วัน? จึงกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาคพระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย วันปวารณามี ๒ คือ วัน ๑๔ คำวัน ๑๕ คำ ดูกรภิกษุทั้งหลาย วันปวารณามี ๒ เท่านั้นแล”

อาการที่ทำปวารณามี ๔

“ครั้งนั้น ภิกษุทั้งหลายสงสัยว่า อาการที่ทำปวารณามีเท่าไรหนอ? จึงกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค. พระผู้มีพระภาครับสั่งกะภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลายอาการที่ทำปวารณานี้มี ๔ คือ การทำปวารณาเป็นวรรคโดยธรรม ๑ การทำปวารณาพร้อมเพรียงกันโดยธรรม ๑ การทำปวารณาเป็นวรรคโดยธรรม ๑ การทำปวารณาพร้อมเพรียงกันโดยธรรม ๑.ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในการทำปวารณา ๔ นั้นการทำปวารณานี้ใดเป็นวรรคโดยธรรมการทำปวารณาเห็นปานนั้น ไม่ควรทำ และเราก็ไม่อนุญาตการทำปวารณานี้ใดที่พร้อมเพรียงกันโดยธรรม การทำปวารณาเห็นปานนั้น ไม่ควรทำและเราก็ไม่อนุญาต การทำปวารณานี้ใดที่เป็นวรรคโดยธรรม การทำปวารณาเห็นปานนั้น ไม่ควรทำและเราก็ไม่อนุญาต การทำปวารณานี้ใดที่พร้อมเพรียงกันโดยธรรมการทำปวารณาเห็นปานนั้นควรทำและเราก็อนุญาต ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล พวกเธอพึง

ทำในใจว่า จักทำปวารณากรรมชนิดที่พร้อมเพรียงกัน โดยธรรมครั้งนี้ดูกรภิกษุ
ทั้งหลายพวกเธอพึงศึกษาอย่างนี้แล”

(วินย.มหา.4. 260-262 /225-227)

สรุปเนื้อความแห่งปวารณากรรมดังนี้

การปวารณาคือการเปิดโอกาสให้ภิกษุสงฆ์ที่อยู่ร่วมกันได้มีโอกาสว่ากล่าวตักเตือนกันได้
ทั้งนี้เนื่องจากภิกษุสงฆ์ที่อยู่ร่วมกันอาจทำอะไรบาดหมางใจกัน หรือ ได้รู้ ได้เห็น ได้สงสัยใน
พฤติกรรมของกันและกันแล้วนำมาว่ากล่าวตักเตือนกันโดยมิให้ถือโทษโกรธกัน แต่ทำไปเพื่อ
ปรับปรุงแก้ไขเพื่อรักษาธรรมวินัยให้คงงามยิ่งขึ้น การปวารณานั้นแบ่งออกเป็น 3 ลักษณะคือการ
ปวารณาต่อสงฆ์ การปวารณาต่อกลุ่มภิกษุ 3 รูป และการปวารณาตัวต่อตัว ทั้งนี้แล้วแต่กรณี ถ้าคิด
ว่าตัวเองทำผิดต่อสงฆ์ก็ให้ปวารณาต่อสงฆ์ ถ้าทำผิดต่อกลุ่มบุคคลก็ให้ปวารณาต่อกลุ่มบุคคล หรือ
ถ้าเกิดความบาดหมางต่อกันและกันก็ให้ปวารณาต่อกันและกัน การปวารณานั้นควรทำด้วยความ
พร้อมเพรียงกันโดยธรรมเป็นหลัก ทั้งนี้เพื่อความรักสามัคคีแห่งสงฆ์และเพื่อการก้าวหน้าแห่งการ
ปฏิบัติธรรมให้สูงขึ้นไป การทำปวารณานั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ทำ 2 วันคือวันพระ 14 ค่ำหรือ 15
ค่ำ

2) ปวารณากรรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อครั้งที่ครองวัดบวรนิเวศวิหารทรงฟื้นฟูข้อการทำ
ปวารณากรรมขึ้นเพื่อหวังความถูกต้องแห่งพระวินัย ทั้งนี้ด้วยในยุคนั้นพระสงฆ์ให้ความสำคัญกับ
เรื่องปวารณากรรมน้อยมาก ดังพระบรมราชาธิบายในรัชกาลที่ 5 ที่กล่าวข้างต้นว่า “**มหาปวารณา**
ซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยเสียมีวัดที่ได้ทำอยู่แต่น้อย” ดังนั้นเมื่อครั้งทรงผนวชและเป็นคณาจารย์จึงได้
ทรงรื้อฟื้นปวารณากรรมให้เป็นวินัยกรรมที่พระภิกษุจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องครบถ้วนตามพุทธา
นุญต อย่างไรก็ดีตามปวารณากรรมนี้ไม่ปรากฏรูปแบบการกระทำที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
ทรงกระทำไว้ในเมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่แต่ปรากฏชัดเจนในพระราชนิพนธ์ของพระองค์ ที่ทรง
พระราชนิพนธ์ขึ้น เพื่อเป็นการขอขมาโทษแก่พระรัตนตรัย เมื่อครั้งก่อนที่พระองค์จะเสด็จ
สวรรคตว่าเป็นวินัยกรรมที่พระองค์ได้ทรงฟื้นฟู และปฏิบัติมาตลอดระยะเวลาที่ทรงผนวชอยู่ดังที่
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาประเสวริยาลังกรณ์ (2352: 117-120) ดังนี้

“ยคุฆเ ภนเต สงฺโฆ ชานาคู. มยฺหํ ภิกฺขุกาเล ปุณฺณปุณฺณํ มยา เอสา
 วาจา ภาสิตา: ยโตหํ มหาปวารณาย ชาโต มาตุกฺขจฺฉโต นิกฺขนฺโต กาลํ กุรฺมา
 โน สเจ มหาปวารณาทิวเส พาฬุหิตฺถาโน อุโปสถาคาเร มหาปวารณาสฺมา
 ปาตํ นีโต, ตถารูเปณ พเลน สมฺนฺนาคโต ยถารูเปณ พเลน สงฺฆํ เตวาจิกํ ปวา
 เรตฺวา สงฺฆสฺส สมฺมุขา กาลํ กรายฺยํ ; ตํ สาธุ วตสฺส เมอนฺรูปํ อสฺสาคิ. เอว
 รุปํ วาจา ปุณฺณปุณฺณํ ภิกฺขุกาเล ภาสิตา. อิทานมฺหิ คหฺนฺโฐ ญฺยาหํ กาทามิ? เต
 นาหํ อิมํ สกฺกาเร วิหารปฺพิณฺนามิ อิมํ สกฺกาเรหิ ปวารณากมฺมํ กโรนฺตุ สงฺฆํ
 สหฺมมเมว ปุเชมิ อุตฺตานํ วิย กตฺวา. อयํ มหาปวารณา ครุวาริกายถา มม ชาททิว
 โส. อาพาโห เม อภิวฑฺฒติ. เอวํ ภายามิ อชฺช กาลํ กรายฺยํ อาปฺจุณฺนามหํ ภน
 เต สงฺฆํ จิรปฺริณีพฺพุตฺตมฺปิ ตํ ภควนฺตุ อภิวาเทมิ อรหฺนฺตุ สมฺมาสมฺพุทฺธํ. ตสฺส
 รมฺมํ นมสฺสามิ อริยญฺจ สงฺฆํ นมามิ ยมฺหํ รตนตฺตยํ สรณํ กโตมฺหิ. อจฺจโย มํ
 ภนฺเต อจฺจกมา ยถาพลํ ยถามุฬฺหํ ยถาอฺกุสฺสํ. โยหํ ภนฺเต อิมํ สฺมา อุตฺตกาเว
 ตถา ตถา ปมตฺโต อฺกุสฺสลาเน กมฺมานิ อกาสิ. ตสฺส เม ภนฺเต สงฺโฆ อจฺจยํ
 อจฺจยโต ปฏิกฺกณฺหาตุ อายตฺตํ สํวราย. อิทานิ มยา ปญฺจสุ ลีเลสุ สํวราริฏฺฐานํ
 กตํ. ตสฺส มยฺหํ เอวฺรูปํ มนสิกาโร อนฺนญฺญหิยติ ลิกฺขยติ ปญฺจสุ ขนฺธेषุ จสุ
 อชฺชตฺตติเกสุ อายตเนสุ จสุ พาหิเรสุ เวทนาสุ. นตฺเตตํ โลกสฺมี ยํ อุปาทียมานํ
 อนวชฺชํ อสฺส. ยํ วา ปฺริโส อุปาทียนฺโต อนวชฺชวา อสฺส. อนฺนปาทานํ ลิกฺขามิ อุ
 ปาทานํ ลิกฺขามิ “สพฺเพ สงฺฆาราย อนิจฺจา สพฺเพ รมฺมา อนตฺตา ยถาปฺจุยํ
 ปวตฺตนฺติ เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิน เมโส อุตฺตาคิ.” ยํ ยํ มรณํ สตฺตานํ ตํ อนจฺจ
 รีย, ยโต เอตํ สพฺเพสํ มกฺโข อปฺปมตฺตา โหณฺตุ ภนฺเต. อาปฺจุณฺนามิ, วณฺทามิ. ยํ เม
 อปรทฺธํ สพฺพํ เม สงฺโฆ ขมฺตุ.

อาตุรสมิมิปิ เม กาเย จิตฺตํ น เหสฺสตาตุรํ

เอวํ ลิกฺขามิ พุทฺธสฺส สาสนานุกตฺติํ กรํ.

“ขอสงฆ์จงรู้ เมื่อครั้งดิฉันเป็นภิกษุอยู่ดิฉันได้กล่าววาจานี้เนื่อง ๆ ว่า
 เพราะดิฉันได้เกิดแล้วประสูติแล้วจากครรภ์แห่งมารดา ในวันมหาปวารณา เมื่อ
 ทำกาล ถ้าในวันมหาปวารณาป่วยหนักลง ภิกษุสงฆ์สามเณรช่วยนำไปยังที่สงฆ์
 ประชุมทำมหาปวารณาณ โรงอุโบสถ ประกอบไปด้วยกำลังเช่นนั้นด้วยกำลังเช่น
 ไรเล่าดิฉันพึงปวารณากะสงฆ์ถ้วนกำหนดสามคำได้แล้ว ทำกาล ณ ที่เฉพาะหน้า
 สงฆ์ ความที่ดิฉันทำได้ดังนี้จะเป็นกรรมดีเทียวหนอ วาจาเช่นนี้ดิฉันได้กล่าวแล้ว

เนื่อง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้ฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้ว จักทำอะไร ได้เพราะเหตุ นั้น ฉันจึงส่งเครื่องสักการะเหล่านี้ไปยังวิหาร บูชาสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรมกับทั้งพระธรรมด้วยเครื่องสักการะเหล่านี้ทำให้เป็นประหนึ่งตนวันมหาปวารณานี้ก็เป็นวันพฤหัสบดีเช่นกับวันฉันเกิดเหมือนกันอาพาธของฉันก็เจริญกล้าฉันกลัวอยู่ว่า จะทำกาลเสีย ณ เวลานั้นฉันขอลาพระสงฆ์ภิกษุผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะแม้ปรีนิพพานไปแล้วนั้นนัยการพระธรรมนอบน้อมพระอริยสงฆ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นฉันได้ถึงพระรัตนตรัยไรเล่าว่าเป็นสรณะที่พึ่งโทษล่วงเกินได้เป็นไปล่วงฉันผู้พาลอย่างไรผู้หลงอย่างไรผู้ไม่ฉลาดอย่างไรดี ฉันผู้ใดได้ประมาทไปแล้วด้วยประการนั้น ๆ ทำกุศลไว้แล้ว ณ อดีตภาพนี้ สงฆ์จึงรับโทษที่เป็นไปล่วงโดยความเป็นโทษเป็นไปล่วงจริงของฉันผู้นั้นเพื่อสำรวมระวังต่อไปบัดนี้ฉันได้ทำความอธิษฐานการสำรวมในศีลทำแล้วมนสิการความทำในใจเช่นนี้ฉันได้ให้เกิดขึ้นศึกษาอยู่ว่า ณ ขันธทั้งห้า ณ आयตณภายในหก ณ आयตณภายนอกหก ณ วิญญานหก ณ สัมผัสหก ณ เวทนาที่เป็นไปในหกทวารหกลึ่งใดที่สัตว์มาถือเอามันจะพึงเป็นของหาโทษมิได้ หนึ่งบุรุษมายึดมั่นในสิ่งใดไว้จะเป็นผู้หาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีในโลก ฉันมาศึกษาการไม่ยึดมั่นอยู่ว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยงธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ตัวตนย่อมเป็นไปตามปัจจัยสิ่งนั้นใช่ของเราส่วนนั้นไม่เป็นเรา ส่วนนั้นมีใช่ตัวตนของเราตั้งนี้ความตายโคโคของสัตว์ทั้งหลายความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์เพราะความตายนั้นเป็นมรรคาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วเกิด ฉันขอลา ฉันไหว้สิ่งใดฉันได้ผิตพลั่ง สงฆ์จึงอดสิ่งทั้งปวงนั้นแก่ฉันเกิด”

จากพระราชนิพนธ์ข้างต้นนี้ มีข้อความตอนหนึ่งที่บ่งให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงกระทำปวารณากรรมตลอดมาไม่ได้ขาด ตั้งแต่ครั้งทรงผนวชก็คือข้อความที่ว่า **ฉันพึงปวารณาจะสงฆ์ถ้วนกำหนดสามคำได้แล้ว ทำกาล ณ ที่เฉพาะหน้าสงฆ์ ความที่ฉันทำได้ดังนี้จะเป็นกรรมดีเทียวหนอวาจาเช่นนี้ฉันได้กล่าวแล้วเนื่อง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ** พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงกระทำปวารณากรรมทำเป็นแบบอย่างแก่พระสงฆ์ธรรมยุตและพระสงฆ์ธรรมยุตก็ได้ถือปฏิบัติมาอย่างเคร่งครัดตลอดมาจนถึงปัจจุบัน

3) วิธีการแสดงอาบัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงให้คณะสงฆ์ธรรมยุตแสดงอาบัติเรียงวัตถุ หมายถึง ไม่ได้แสดงแบบสัมพัลเทศนาแต่แยกข้อแสดงเพื่อให้ภิกษุผู้กระทำผิดเกิดความละอายแก้ไขไม่กล้าทำล่วงละเมิดอีก การแสดงอาบัติแบบสัมพัลเทศนาเป็นการแสดงแบบรวม ๆ คือกล่าวบอกแก่ภิกษุสงฆ์ว่าตนต้องอาบัติ แต่ไม่ได้แยกว่าเป็นอาบัติอะไร ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงวางแผนให้คณะสงฆ์ธรรมยุตแสดงอาบัติด้วยการบอกชื่ออาบัติอย่างชัดเจน เพื่อให้เกิดความละอายและสำรวมระวังต่อไป ในพระไตรปิฎก อังคุตรนิกาย เล่มที่ 20 ได้กล่าวถึงการแสดงอาบัติไว้โดยละเอียดมีบางข้อที่กล่าวถึงการแสดงอาบัติโดยแยกประเภทซึ่งตรงกับข้อวัตรปฏิบัติที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงแนะนำให้คณะสงฆ์ธรรมยุตได้ประพฤติในช่วงที่ทรงฟื้นฟูการพระศาสนา เนื้อความในพระไตรปิฎกนั้นดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพวกที่แสดงลหุกาบัติว่า เป็นลหุกาบัติ ฯลฯ ที่แสดงครุกาบัติว่า เป็นครุกาบัติ ฯลฯ ที่แสดงอาบัติชั่วหยาบว่าอาบัติชั่วหยาบ ฯลฯ ที่แสดงอาบัติไม่ชั่วหยาบว่า อาบัติไม่ชั่วหยาบ ฯลฯ ที่แสดงอาบัติที่มีส่วนเหลือว่าอาบัติมีส่วนเหลือ ฯลฯ ที่แสดงอาบัติไม่มีส่วนเหลือว่าอาบัติไม่มีส่วนเหลือ ฯลฯ ที่แสดงอาบัติทำคืนได้ว่า อาบัติทำคืนได้ ฯลฯ ที่แสดงอาบัติทำคืนไม่ได้ว่าอาบัติทำคืนไม่ได้ ภิกษุเหล่านั้นนั้นชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออดละประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทั้งย่อมประสพบุญเป็นอันมาก และย่อมดำรงศีลธรรมนี้ไว้มั่น ฯ”

(อญ.เอก.20.24 -25 /138)

(1) การแสดงอาบัติที่ตนไม่มีความสงสัย

“พระผู้มีพระภาครับสั่งกะภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลายก็ภิกษุในศาสนานี้ต้องอาบัติในวันอุโบสถ ภิกษุนั้นพึงเข้าไปหาภิกษุรูปหนึ่ง ห่มผ้าอุตตราสงค์เฉวียง บ่า นั่งกระโห่ง ประคองอัญชลี แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า แน่ะเธอ ผมต้องอาบัติมีชื่อนี้ ผมแสดงคืนอาบัตินั้น”

(วินย.มหา.4 .202/185)

(2) การแสดงอาบัติที่ตนสงสัย

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลายก็ภิกษุในศาสนานี้มีความสงสัยในอาบัติ ในวันอุโบสถ ภิกษุนั้นพึงเข้าไปหาภิกษุรูปหนึ่ง ห่มผ้าอุตราสงค์เฉวียงบ่า นั่งกระโหย่ง ประคองอัญชลี แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า

“อะหัง อาวุโส อิตถันนามายะ อาปัตติยา เวมะติโก ยะทา นิพเพมะติโก
ภะวิสสามิ ตะทา ตัง อาปัตติง ปะฏิกะริสสามิ
แนะເຮອມມີความสงสัย ในอาบัติมีชื่อนี้ จักหมดความสงสัยเมื่อใดจักทำ
คืนอาบัติ กระทำคืนอาบัติเมื่อนั้น”

(วินย.มหา.4.202/186)

จากพุทธพจน์นี้ทำให้ทราบว่าในสมัยพุทธกาลมีการแสดงอาบัติเฉพาะที่ล่วงละเมิดหรือสงสัยจริง ๆ แต่ปัจจุบันนี้ได้มีการแสดงอาบัติแบบสัมพัลลาคือแสดงเป็นอย่างรวม ๆ ไม่ได้กำหนดอาบัติลงไปอย่างเปิดเผย ซึ่งผลเสียก็คือภิกษุที่ล่วงอาบัติมิได้เกิดความละอายแก้ไขในอาบัติที่ตนล่วงละเมิดการแสดงอาบัติแบบสัมพัลลานั้นผู้วิจัยไม่พบหลักฐานว่าใครเป็นผู้แต่งแต่ปรากฏใช้กันอยู่ทั่วไป ในคณะสงฆ์มหานิกาย

(3) การแสดงอาบัติแบบสัมพัลลาที่ใช้ในพระสงฆ์มหานิกายดังนี้

เมื่อภิกษุมีความสงสัยในอาบัติพึงเข้าไปหาภิกษุผู้บริสุทธิ์แล้วแสดงอาบัติดังนี้
(พระที่พรรษาอ่อนกว่า) สัพพา ตา อาปัตติโย อาโรเจมิ (ว่า ๓ ครั้ง)
สัพพา કરુલેહુકા આપત્તિયો આરોજામિ (ว่า ๓ ครั้ง)
อะหัง ภันเต สัมพะหุลานานาวัตถุกาโย¹ อาปัตติโย อาปัชชิง ตา ตุมหะ มุเล
ปะฏิเทเสมิ
(พระที่พรรษาแก่กว่ารับว่า) ปัสสะสี อาวุโส ตา อาปัตติโย
(พระที่พรรษาอ่อนกว่า) อุกาสะ อามะ ภันเต ปัสสามิ
(พระที่พรรษาแก่กว่ารับว่า) อายะติง อาวุโส สังวะเรยยาสี
(พระที่พรรษาอ่อนกว่า) สาธุ สุญฺจุ ภันเต สังวะริสสามิ
ทุติยัมปี สาธุ สุญฺจุ ภันเต สังวะริสสามิ

¹ แสดงแบบสัมพัลลาวัตถุ คือแบบไม่บ่งอาบัติ

ตะติยมปี สาธุ สุกุญ ภันเต สังวะริสสามิ

นะ ปุเนวัง กะริสสามิ

นะ ปุเนวัง ภาสิสสามิ

นะ ปุเนวัง จินตะยิสสามิ

(พระที่พรรษาแก่กว่า) สัพพา ตา อาปัตติโย อาโรเจมิ (กล่าว ๓ ครั้ง)

สัพพา คะรุละหุกา อาปัตติโย อาโรเจมิ (กล่าว ๓ ครั้ง) อะหัง อาวุโส สัพพะหุลา

นानาวัตถุกาโย อาปัตติโย อาปัชชิง ตา ตยหะ มุเล ปะฏิเทเสมิ

(พระที่พรรษาอ่อนกว่ารับว่า) อุกาสะ ปัสสะถะ ภันเต ตา อาปัตติโย

(พระที่พรรษาแก่กว่า) อามะ อาวุโส ปัสสามิ

(พระที่พรรษาอ่อนกว่ารับว่า) อายะติง ภันเต สังวะเรยยาถะ

(พระที่พรรษาแก่กว่า) สาธุ สุกุญ อาวุโส สังวะริสสามิ

ตะติยมปี สาธุ สุกุญ อาวุโส สังวะริสสามิ

ตะติยมปี สาธุ สุกุญ อาวุโส สังวะริสสามิ

นะ ปุเนวัง กะริสสามิ

นะ ปุเนวัง ภาสิสสามิ

นะ ปุเนวัง จินตะยิสสามิ

(มนต์พิธี (ฉบับมหาจุฬาบรรณาการ), 2532: 280)

(4) การแสดงอาบัติของคณะสงฆ์ธรรมยุต

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ตรัสถึงการแสดงอาบัติไว้สำหรับคณะสงฆ์ธรรมยุตได้ถือปฏิบัติไว้โดยสรุปแบ่งเป็น 3 วิธีคือ

1.อาบัติตัวเดียว วัดดูอย่างเดียวเช่น “อหิ ภันเต เอกิ ...อาปัตติ อาปโน ตัม ปฏิเทเสมิ” แปลว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญกระผมต้องอาบัติ...จะขอแสดงคินซึ่งอาบัตินั้นที่วางไว้นั้นให้ใส่อาบัติที่ต้องเช่น “อหิ ภันเต เอกิ อุกุลปจยิ อาปัตติ อาปโน ตัม ปฏิเทเสมิ” แปลความว่าข้าแต่ท่านผู้เจริญกระผมต้องอาบัติอุกัลปจยิอย่างหนึ่งจะขอแสดงคินซึ่งอาบัตินั้น

2.อาบัติหลายตัว วัดอุยอย่างเดียว ใช้คำว่า **สมุพหุลา** ถ้า 2 ตัวใช้คำว่า “เทว” แปลว่า 2 แทน คำว่า “สมุพหุลา” ตั้งแต่ 3 ตัวขึ้นไปใช้คำว่า “สมุพหุลา” เช่นอธิเรกจีวรหลายผืนล่วง 10 วันเป็นนิสสัยปาจิตติยเฉพาะผืน เรียกว่าอาบัติมีวัตถุเดียวกันมีชื่อเดียวกันประมวลแสดงในคราวเดียวกันได้ ใช้บท **“สมุพหุลา”** แปลว่า “มากหลาย” ว่าดังนี้ “อหิ สมุพหุลา...อาปตติโย อาปนุโน ตา ปฏีเทเสมิ” ที่ลงจุดไว้สำหรับออกชื่ออาบัติต่าง ๆ ที่ล่วงละเมิดตัวอย่างเช่น นิสสัยปาจิตติย ว่า “อหิ ภนฺเต สมุพหุลา นิสสํกัฏฺเฐ ปาจิตฺติยาโย อาปตติโย อาปนุโน ตา ปฏีเทเสมิ” แปลความว่า ข้าพเจ้าต้องอาบัตินิสสัยปาจิตติยหลายตัว จะกระทำคืนซึ่งอาบัติ

3.อาบัติหลายตัว ต่างวัตถุกัน ให้ใช้คำว่า **“นानาวตฺถกาโย”** ดังตัวอย่างต่อไปนี้ “อหิ ภนฺเต สมุพหุลา นานาวตฺถกาโย ... อาปตติโย อาปนุโน ตา ปฏีเทเสมิ” ที่ลงจุดไว้ให้เติมชื่ออาบัติต่าง ๆ เข้าไป เช่น ต้องอาบัติ ถุลลัจจัยให้กล่าวว่า “อหิ ภนฺเต สมุพหุลา นานาวตฺถกาโย **ถุลลปฺจโย** อาปตติโย อาปนุโน ตา ปฏีเทเสมิ”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ตรัสไว้ว่า อาบัตินั้นให้แสดงโดยควรแก่ชื่อวัตถุ แก่จำนวน แสดงผิดชื่อไม่ได้ ผิดวัตถุและจำนวน ข้างมากแสดงเป็นน้อยใช้ไม่ได้ ข้างน้อย พลังเป็นมากไม่ได้ เช่น อาบัติ 2 ตัวแสดงว่า “สมุพหุลา” อาบัติเดียวแสดงว่า “นानาวตฺถกาโย” ใช้ได้ อาบัติต่างชื่อห้ามไม่ให้ประมวลมาแสดงในคราวเดียวกัน เช่น อาบัติปาจิตติย และอาบัติถุลลัจจัย จะกล่าวว่า “ นานาวตฺถกาโย ปาจิตฺติโย ถุลลปฺจโย ไม่ได้

(5) ตัวอย่างการแสดงอาบัติของคณะสงฆ์ธรรมยุต

เมื่อภิกษุต้องอาบัติอย่างเบาอันพอจะกระทำคืนได้ อันได้แก่ลหุกาบัติ¹ แล้ว ฟังเขาไปหา ภิกษุรูปหนึ่งแล้วห่มผ้าเชลียงบ่า (ครองคอง) นั่งคุกเข่าประณมมือกล่าวตามอาบัติ และวัตถุที่ล่วงละเมิดดังกล่าวข้างต้นในที่นี้จะยกตัวอย่างการแสดงอาบัติตัวเดียว วัดอุยอย่างเดียวดังนี้

“ผู้แสดงอาบัติพรรณาอ่อนกว่า ว่า “อหิ ภนฺเต ปาจิตฺติโย อาปนุโน ตา ปฏีเทเสมิ.”

ผู้รับ ว่า “ปสฺสสิ อาวุโส ”

ผู้แสดง ว่า “อาม ภนฺเต ปสฺสามิ.”

ผู้รับ ว่า “อายุตี อาวุโส สํวเรยฺยาสี.”

¹ โปรดดูเรื่องอาปตติกรรมในบทที่ 2

ผู้แสดง ว่า “สาธุ สุขุขุ ฆนเต สวรรีสยามิ.” (3 หน)

ในวงเล็บให้ใส่ชื่ออาบัติตามลำดับดังนี้

อุตุลจยัย สำหรับอาบัติ อุตุลจยัย
 นิคุสกุคิย ปาจิตติย สำหรับอาบัติ ปาจิตติยที่ให้สละของ
 ปาจิตตย สำหรับอาบัติ ปาจิตติย
 ทุกกฏ สำหรับอาบัติ ทุกกฏ
 ทพภาสิต สำหรับอาบัติทพภาสิต

ผู้แสดงอาบัติพรรณาก่อว่า ว่า “อหิ อาวุโส ปาจิตติ อาปนโน ตา ปฏิเทสมิ.”

ผู้รับ ว่า “ปสุตถ ฆนเต ”
 ผู้แสดง ว่า “อาม อาวุโส ปสุตถามิ.”
 ผู้รับ ว่า “อายตี ฆนเต สวรรียาถ.”
 ผู้แสดง ว่า “สาธุ สุขุขุ อาวุโส สวรรีสยามิ.” (3 หน)

ในวงเล็บให้ใส่ชื่ออาบัติตามลำดับดังนี้

อุตุลจยัย สำหรับอาบัติ อุตุลจยัย
 นิคุสกุคิย ปาจิตติย สำหรับอาบัติ ปาจิตติยที่ให้สละของ
 ปาจิตตย สำหรับอาบัติ ปาจิตติย
 ทุกกฏ สำหรับอาบัติ ทุกกฏ
 ทพภาสิต สำหรับอาบัติทพภาสิต

ถ้าผู้แสดงแก้ว่า ฟังกล่าวว่า ฟังกล่าว “อาวุโส” แทน “ฆนเต” ผู้รับอ่อนกว่าฟัง “ปสุตถ ฆนเต “อายตี สวรรียาถ” ความแปลอย่างเดียวกัน เปลี่ยนแต่โวหารโดยฐานเป็นผู้ใหญ่ผู้น้อย” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2534 : 57-61)

จากการเปรียบเทียบการแสดงอาบัติของคณะสงฆ์มหานิกายเดิมกับการแสดงอาบัติของคณะสงฆ์ธรรมยุตจะเห็นได้ว่ามีความแตกต่างกันในบางประการคือคณะสงฆ์มหานิกายไม่ได้แยกอาบัติมาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนเป็นแต่กล่าวรวม ๆ แบบสัมพหุลา ไม่ได้ระบุลงไปว่าเป็นอาบัติใด

ไม่ได้แบ่งประเภทอาบัติกับวัดว่าเป็นแบบอาบัติตัวเดียววัดอยู่อย่างเดียว อาบัติหลายตัว วัดอยู่อย่างเดียวหรืออาบัติหลายตัววัดอยู่หลายตัว ในพระไตรปิฎกนั้นกล่าวถึงวิธีการแสดงอาบัติไว้อย่างละเอียด ทั้งนี้เนื่องจากพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเลเห็นเหตุอันจะเป็นช่องให้ภิกษุผู้ไม่มีความละอายได้โอกาสจึงทรงวางกฎเกณฑ์ไว้อย่างรัดกุม โดยการแสดงอาบัตินั้นถ้าภิกษุต้องอาบัติใดก็แสดงโดยกล่าวชื่ออาบัตินั้น หรือถ้าสงสัยว่าต้องอาบัติใดก็กล่าวชื่ออาบัตินั้น แต่อาจารย์บางท่านที่แต่งขึ้นใหม่นี้เป็นการกล่าวรวม ๆ คือไม่ได้บ่งให้เห็นอาบัติที่ล่วงละเมิด ทั้งนี้อาจเป็นความพลั้งเผลอหรือถือเอาความสะดวกเป็นสำคัญเป็นแต่กล่าวรวม ๆ ว่า สัมพะหุลา นานาวิตถุกาโย ความว่า อาบัติมีวัดอยู่ต่าง ๆ มากมาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเป็นผู้ที่ทรงละเอียดอ่อนและมีโยนิโส มนสิการในอันตรวจสอบความถูกต้องแห่งพระธรรมวินัย ดังนั้นจึงทรงปรับปรุงแก้ไขในส่วนนี้ โดยทรงให้คณะสงฆ์ธรรมยุตแยกแสดงโดยยกอาบัติที่ตนล่วงละเมิดมากล่าวอย่างชัดเจนตามหลักพระไตรปิฎก

2. ทรงรื้อฟื้นเรื่องสีมาสมบัตติ

เรื่องสีมาสมบัตตินี้ผู้วิจัยได้กล่าวไว้ก่อนข้างละเอียดแล้วในบทที่ 2¹ โดยยกเอาพระไตรปิฎกและอรรถกถามากล่าว ในที่นี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงมูลเหตุแห่งพระดำริเรื่องสีมาวิบัติ และพระดำริเรื่องสีมาสมบัตติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โดยอาศัยแหล่งข้อมูลคือ ประวัติวัดราชาธิวาส และตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร² เพื่อขยายความบทที่ 2 ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น หลังจากทรงเสด็จกลับมาวัดสมอราย พ.ศ. 2372 แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงดำริถึงความถูกต้องแห่งวงศ์บรรพชาอุปสมบทที่พระรามัญรูปหนึ่งมีนามว่า ชาย พุทรวโรโส (ซึ่งต่อมาเป็นพระอุปัชฌาย์ของพระองค์) ได้อธิบายให้พระองค์ได้สดับซึ่งถูกต้องตามพระไตรปิฎกทรงพอพระราชหฤทัย จึงทรงริเริ่มสอบสวนความถูกต้องแห่งสีมาสมบัตติด้วยการรับสั่งให้ภิกษุสงฆ์ที่อยู่ในปกครองของพระองค์คุณนิมิตสีมาที่วัดสมอรายขึ้นมาดู ทรงเห็นนิมิตสีมานั้นเล็กไม่ได้ขนาดจึงทรงดำริถึงวิธีสมมติสีมาในที่อื่น ๆ ว่า น่าจะไม่ถูกต้องอย่างนี้เป็นแน่ที่พระองค์ทรงดำริเช่นนี้ด้วยทรงได้ศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยอย่างดี และทรงทราบถึงความประพฤติที่ข้อย่อยของคณะสงฆ์นับตั้งแต่เมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา และเมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นสีมาวัดสมอรายที่ทำอย่างหละหลวมมกง่าย ควรสงสัยยิ่งทำให้พระองค์ทรงเคลือบแคลงสงสัยมากขึ้นว่าสีมาที่บริสุทธินั้นเห็นจะหาไม่ได้ คงจะเหลือเพียงแต่สีมาที่ผูกในรามัญเท่านั้น คือเมื่อครั้งพระเจ้ากรุงหงสาวดีส่งพระสงฆ์ไปอุปสมบทจากภิกษุ

¹ โปรดดูบทที่ 2 หน้า 47 เป็นต้นไป

² โปรดดู ประวัติวัดราชาธิวาส หน้า 28-32 ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร หน้า 25

สงฆ์ชาวลังกาที่แม่น้ำกัลยาณี ซึ่งอ้างตนว่าประพุดิตตามลัทธิคณะมหาวิหารซึ่งเป็นอันเตวาสิกของมหินทรเถระเมื่อคณะสงฆ์ที่บวชจากลังกาคลับมา จึงทรงรับสั่งให้ผูกสีมาขึ้นโดยเน้นความถูกต้องตามหลักแห่งพระวินัยทุกชั้นตอนอย่างละเอียดเรียกกันว่าสีมากัลยาณี ด้วยเหตุ 2 ประการนี้เองพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงมีพระราชหฤทัยในการสมมติสีมาตามแบบแห่งรามัญสมัยพระเจ้าหงสาวดีนั้นว่าถูกต้อง ดังนั้นจึงมีพระราชประสงค์ในอันที่จะแสวงหาความบริสุทธิ์ให้ถ่องแท้ จึงได้จัดหาแพมาจอดที่หน้าวัดสมอราย และสมมติขึ้นเป็นโบสถ์น้ำ นิมนต์พระเถระและพระสงฆ์ที่มารับอุปสมบทจากสีมาโบราณ (คือสีมากัลยาณี) อันได้ทำแล้วอย่างถูกต้องนั้นมาประกอบอุปสมบทกรรมแก่พระองค์ในโบสถ์แพซึ่งเป็นทีสื่อนั้นดังความปรากฏในประวัติวัดราชาธิวาสว่า “จึงทรงเลื่อมใสยอมให้ภิกษุ 18 รูปที่ได้บวชในกัลยาณีสีมาทำอุปสมบทกรรมหรือทัพพีกรรมในที่สีมา ” (ประวัติวัดราชาธิวาส, 2543: 32) หลักฐานที่ชี้ชัดถึงความรอบรู้เรื่องสีมาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็คือพระราชนิพนธ์จารึกศิลาณิมิตสีมาวัดราชประดิษฐ์¹ เป็นภาษาบาลีที่จะหาคนแต่งได้เสมอเหมือนได้ยากในปัจจุบันทั้งถ้อยคำภาษาและความเข้าใจหลักการผูกสีมาอย่างถ่องแท้ เมื่อเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศวิหารก็เช่นเดียวกันทรงปรารภพัทธสีมาเดิมว่า”พระอุโบสถเป็นสามมุขผูกแต่มุขหน้าแห่งเดียว คูเป็นคาบเกี่ยวกันอยู่ขอบกล”ดังนั้นจึงทรงขอพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯเป็นวิสุงคามสีมาทรงผูกเป็นสีมาใหม่และกำหนดเขตแดนให้ถูกต้องตามพระวินัยโดยทำการเจียบเฉพาะวัดบวรนิเวศวิหาร

2.1 สีมาวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และพระเถระธรรมยุติกนิกายได้เขียน สมณศาสน์(ฉบับที่ 2) เรื่องสีมาวิจารณ์² พระราชทานไปยังคณะสงฆ์ลังกาไว้โดยอ้างอรรถกถาและฎีกาพร้อมทั้งแสดงลักษณะต่าง ๆ ของวิบัติและสมบัติแห่งกรรมในสีมาพร้อมทั้งกล่าวถึงลักษณะสีมาในเขตแดนสยามและประเทศใกล้เคียงเช่นลาวเป็นต้น ขณะเดียวกันก็ได้กล่าวถึงความลำบากใจในอันที่จะประพุดติปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักพระวินัยเพราะกลัวว่าจะถูกมองจากคณะสงฆ์เดิมว่าทำลายอริ

¹ โปรดดูประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับมหาเถรสมาคมพิมพ์เฉลิมพระเกียรติ หน้า 282-291

² ผู้สนใจโดยละเอียดสามารถอ่านได้ในหนังสือพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และหนังสือสมณศาสน์

วงศ์ และตรัสถึงพระประสงค์อันเป็นเหตุให้เกิดคณะธรรมยุตขึ้น ดังนั้นเพื่อจะได้เห็นความชัดเจน
ดังกล่าวมาผู้วิจัยขอยกตัวอย่างบางประเด็นมาอ้างในที่นี้ดังนี้

“(๕) พระสมณศาสน์ ตอบแสดงวินิจฉัยลักษณะวินัยนี้ อันสมเด็จพระราชาชน วชิรญาณ มหามกุฏสมมตวงศ์ เกระเจ้าผู้ประเสริฐทรงพระราชนิพนธ์โดยอนุมันติแห่งพระธรรมยุติกเถระ ๕ พระองค์ พระราชทานไปแก่พระธีรानันท์เถระผู้สรีรวัตรธรรมวงศ์ ณะเกาะลังกาฯ

(๑๐) ท่านประพันธ์สมณศาสนคาถาส่งไป ด้วยสามารถแห่งอันถือ เหตุการณ์และยุติอันมาแล้วในที่ทั้งหลายมีอรรถกาเป็นต้นนั้นๆ กระทำให้เกิด ความระลึกแก่พระเถระทั้งหลายในสยามรัฐ ผู้ถือมั่นหาสงสัยมิได้ว่า ภูมิที่ พระราชาทรงกำหนดพระราชทานแล้ว เป็นวิสุทธคามสีมา ใช้(ทำ)สังฆกรรมใน สยามรัฐนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายได้ตรวจสอบสมณศาสนทั้งหมดนั้น ทราบความแล้ว

(๒๖) ถ้าว่าหนังสือ^๓นั้นท่านส่งไปเพื่อแสดงแก่เหล่าพระเถระฝ่าย
มหานิกายแล้วให้ท่านพวกนั้นหมายรู้ความพอใจ ความชอบใจจงยกไว้ พระ
เถระ^๔นุเถระในนิกายนั้นเป็นเช่นใด ท่านครุฑาติสสะเห็นแล้วเช่นนั้นทั้งหมดมิใช่
หรือ?

(๒๓) ก็ลัทธิถือย่อหย่อนในลักษณะสีมาของพระเถรานุเถระฝ่าย
มหานิกายนั้น อันพระเถระพวกนั้นมีโมหะเกิดพร้อมแล้ว แต่ความไม่ใคร่ครวญ
เพราะน้อมไปइनอัฐฐานะ ยึดไว้แล้วจับต้องแล้วกำหนดถือแล้วตลอดยุคแห่งคน
มิใช่อันเดียว ครั้นเมื่อโอกาสก็ญาณแม้เกิดขึ้นแล้วน้อยๆ ด้วยความพิจารณาในร
วาง ๆ (ลัทธินั้น) เปนกิริยาอันโทษทั้งหลายมีความถือตัว ความกระด้าง ความ
ประมาทและความประทุษร้ายเปนต้นอดหนุนแล้วๆ

(๒๘) ถ้าว่าพวกข้าพเจ้า พึงแสดงหนังสือนั้นของท่านทั้งหลาย แก่พระ
 เถรานุเถระฝ่ายมหานิกายเหล่านั้น การแสดงนั้นยังประโยชน์น้อยหนึ่งให้สำเร็จก็
 หาไม่ พระเถรานุเถระฝ่ายมหานิกายเหล่านั้น จะพึงหมิ่นพวกข้าพเจ้าแน่แท้ว่า
 พระเถระฝ่ายธรรมยุติกานี้ใครจะทำลายอริยวงศ์ เปนของเก่าเข้าพวกเดียวกับชาว
 ต่างประเทศแล้วทุกท่วงพวกเราฯ

(๒๕) จริงอยู่ลัทธิ^๑ของพระเถระพวกนั้น อันบุคคลเช่นพวกข้าพเจ้า^๒นี้
ด้วยรายนับด้วยพันจะพึงปลดปล่อย^๓โดยยาก เพราะฉะนั้น พวกข้าพเจ้า^๔ต้อง^๕นี้

(๓๐) เหล่าพุทธศาสนิกชน เป็นคนมีกำลังน้อยอยู่กับเหล่าชนผู้ไม่ใช่พุทธศาสนิกชนเป็นอันมากในประเทศใดประเทศหนึ่ง(เหล่าพุทธศาสนิกชน) ย่อมไม่พยายามเพื่อให้เหล่าไม่ใช่พุทธศาสนิกชนนอกนี้หมายรู้ ย่อมเป็นผู้มีความขวนขวายน้อยอยู่จันใด ข้าพเจ้าทั้งหลายก็ตั้งอยู่ในรวางแห่งพวกมหานิกายเหล่านั้น ฉะนั้น ครั้นเมื่อเหตุทั้งหลายประจักษ์มาแล้วในที่ทั้งหลายมีอรรคถาเป็นต้นมีอยู่ ข้าพเจ้าทั้งหลายไม่พยายามเพื่อให้พวกมหานิกายหมายรู้ สอดส่องตนเองเท่านั้น อยู่ในพวกฝ่ายตน ก็ในกาลบัดนี้ มีพุทธศาสนิกชนเป็น ๒ ฝ่าย คือ ธรรมทายฝ่าย ๑ อามิสทายาทฝ่าย ๑ เหล่าธรรมทายาทน้อยคน อามิสทายาทมากกว่าแท้ บรรดา อามิสทายาทเหล่านั้น บางคนแม้มีปัญญา ปัญญาของเขาอันความพอใจในอามิสอันหนักยิ่งกว่าความพอใจในธรรมกระทำให้พุฒภาพ ถึงจะมีกำลัง ก็ห้ามเสีย ย่อมกระทำในสิ่งมิใช่กิจ เพราะเหตุนี้ความที่ท่านใครจะให้เหล่าชนผู้ อามิสทายาทนั้นรู้ ยากเสียเถิดฯ

(๓๑) อีกประการหนึ่งพวกข้าพเจ้าปรารถนีสมาถา ในที่มีอรรคถาเป็นต้นนั้นเป็นผู้มีส่วนเสมอด้วยสิทธิ(ถือ)วินัยเช่นท่าน ขอโอกาสเพื่อแสดงความปริวิตกของตน โดยยิ่ง

(๓๒) ลักษณะอันใดแห่งคามสีมาที่ท่านกล่าวอ้างคำในอรรคถาที่ว่า นายบ้านเป็นต้น เกือบสวย ในประเทศมีประมาณเท่าไร เป็นต้น ลักษณะนั้น เมื่ออรรคถาไม่มี จะพึงได้แต่ไหนฯ

(๓๓) จริยอยู่อรรคถาอันพระอาจารย์ทั้งหลายผู้ร้อยกรองธรรมหรือผู้ยังการร้อยกรองปาฐะให้แล้วเสร็จ ทำแล้วภายหลังแต่กาลร้อยกรองบาลี ท่านทำความเข้าใจว่า ผู้ปฏิบัติทั้งหลายจักอาจเพื่อจะรู้ลักษณะแห่งวินัยนั้น ๆ แล้วปฏิบัติตามโดยปาฐะทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ฯ

(๓๔) ก็พระภิกษุจารย์ได้กล่าวคำใดไว้ในฎีกาแห่งวินัยชื่อวิมุตติวินทนี เป็นเครื่องสาธกลักษณะ (แห่งคามสีมา) อันพระอรรคถาจารย์กล่าวไว้เป็นต้นแต่พวกอยู่ในภูมิประเทศนั้นปรากฏแล้ว ดังนี้ เพาะพระผู้มีพระภาคตรัส(คำนั้น) ไว้โดยสัมพันธแห่งคามศัพท์และนิคมศัพท์ในบาลีอย่างนี้ว่า แคนบ้านแคนนิคมแห่งบ้านหรือแห่งนิคมนั้นอนใดดังนี้ แม้คำนั้นเป็นของควรพิจารณาฯ

(๓๕) คำเป็นของควรพิจารณานั้นเป็นไฉน คำเป็นของควรพิจารณานั้นมาในสุดตบตปาฐะว่า กำลังพระตถาคตทั้งหลายแห่งพระตถาคตลักษณะคนพาลทั้งหลายแห่งคนพาล ลักษณะบัณฑิตทั้งหลายแห่งบัณฑิตดังนี้ พะละและลักษณะ

อยู่แล้วเพื่อจะถือกำลังแต่พระตาคตและลักษณะแต่ตนพาลลักษณะแห่งบัณฑิต
เพราะเป็นคำอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสด้วยสัมพันธแห่งตาคตศัพท์เป็นต้นใน
สุดตตปาฐะนั้นๆ

(๓๖) ก็เนื้อความนั้นๆ แห่งศัพท์เช่นเดียวกันที่มาแล้วในบาลีประเทศนั้น
ๆ พระอาจารย์ทั้งหลายกล่าวแล้วในอรรถกถาและฎีกาให้ต่างกัน ไปลักษณะแห่ง
บ้านและป่า อันพระอาจารย์ทั้งหลายกล่าวแล้วในอรรถกถาและฎีกานั้น ๖ ด้วย
คามศัพท์และอรรถศัพท์ กล่าวไว้ในที่ ๑ เป็นอย่างอื่น

(๓๗) จริงอย่างนั้นลักษณะแห่งบ้านอันพระอาจารย์ทั้งหลายกล่าวแล้ว
ด้วยสามารถอุปการเลขขุบาตร(ที่ตกแห่งก้อนดินที่มีธมมบุรุษขว้างไปฯ ลงวัด
ได้ราว ๒๕ วา) เป็นเครื่องกำหนดในที่ทั้งหลายมากมือนินนาทานสิกขาบทและ
วิกาลคามปเวสนสิกขาบทเป็นต้น

(๓๘) แต่ในที่นี้ ลักษณะแห่งบ้านอันพระอาจารย์ถือเอาแม้ซึ่งประเทศมี
ป่าและภูเขาและป่าช้าเป็นต้นอันกำหนดเพื่อถือเขตที่เก็บส่วยเป็นต้นแต่ชาวอยู่
ภายนอกบ้านกล่าวแล้ว

(๓๙) แม้ลักษณะแห่งป่ามิใช่บ้านอันพระอาจารย์กล่าวแล้วในศีจีวรวิป
ปวาสสมานสังวาสสีมาถา ด้วยสามารถแห่งภูมิประเทศและเกาะในท่ามกลางส
มุทร อันเป็นทางไม่เป็นที่ไป ของพวกพรานเนื้อแลชาวประมง

(๔๐) ก็แต่ในวรรณนาแห่งคณ โอหิยนสิกขาบทในสังฆาภิเสกทั้งหลาย
แห่งเหล่านั้นภิกษุณี สถานที่นั้นทั้งปวงออกจากภายนอกธรณีประคูดอันพระ
อาจารย์กล่าวแล้วว่าป่า โดยลักษณะนี้

(๔๑) ข้อความแปลกกันนั้นทั้งปวง ในเมื่อบาลีทั้งหลายมีอยู่วันอรรถกถา
เสีย จะพึงคิดแต่ที่ไหน

(๔๒) เพราะเหตุนี้ แม้คำที่พระอาจารย์ยึดมั่นอรรถกถาว่าทะเลหรือฎีกาว่า
ทะเลซึ่งเว้นจากเหตุที่อ้างในปาฐะกล่าวไว้แล้ว เป็นของที่ทำยาก กล่าวไปไยถึงคำที่
จะยึดการปฏิบัติของพระอาจารย์ภายหลังเหล่านั้น กล่าวไว้แล้ว จะเป็นของที่ทำ
ง่าย เมื่อเป็นเช่นนี้แล บาลินั้นเที่ยวเป็นประมาณว่า วินยวินิจนัลยที่ได้แต่เหตุมี
กำลังในบาลินั้นกล่าวไว้เป็นของควรเชื่อมั่นดี

(๔๓) บาลินั้นเที่ยวมีอยู่ในที่อื่น วรรณาก็มีอยู่ในที่อื่น(อยู่ต่างกัน)

(๔๔) เหตุนี้เมื่อข้าพเจ้าทั้งหลายพิจารณาปาฐะนั้น ๖ แห่งพระไตรปิฎก
วินิจัลยที่พ้นจากอรรถกถาว่านี้ ปรากฏควร

(๔๕) ข้อนี้เป็นไฉน ข้อนี้ท่านกล่าวไว้ วิภังค์แห่งอาบัติวารของสิกขาบททั้งหลายมีภิกขุณีสังฆวิธาน เถยยสตุถสังฆวิธานและมาตุคามสังฆวิธานเป็นต้นเท่านั้นว่า (ล่ง) รวบางบ้าน ๆ ความต้องปาจิตติย์ในเพราะ(ล่ง) พื้นที่ไก่อบินถึงชื่อว่าในเพราะ(ล่ง) ที่กิ่งโยชน ๆ ดังนี้ปรากฏควร

(๔๖) เภพยัญชนะแห่งบทว่า ฤกฤกสมปาเต ซึ่งมาในอาบัติวารวิภังค์แห่งสังฆวิธานสิกขาบททั้ง ๓ นั้นว่า ภูมิประเทศเกิดอาบัติปาจิตติย์ทั้ง ๓ เหล่านี้มี ๒ อย่าง คือคามประเทศที่ไก่อบินถึง และอรัญญประเทศอันไม่ใช่บ้าน เพราะถือเนื้อความเป็นแก่นสารที่กล่าวด้วยสามารถ แห่งความเป็นของควรไก่อบินถึง หลังกาเรือนอื่นแต่หลังกาเรือนหนึ่งหรือด้วยนัยว่า ในที่เพราะ(ล่ง)บ้านอันมนุษย์ผู้เกี่ยวไปใกล้จะพึงถึงโดยปกติด้วยความที่แห่งบ้านนั้นเช่นกับสถานที่ไก่อมีปกติเกี่ยวไปใกล้พึงถึงประหนึ่งบุคคลถือคำว่า โคจร ในเพราะความเกี่ยวไปแห่งมนุษย์เพราะไม่ถือเนื้อความ อันบัณฑิตผู้ไม่ตื่นข่าวแสวงหาเนื้อความเป็นแก่นสาร ไม่ถืออันน่าเย้ยหยัน เพราะความเป็นคืออันทำเข้ากล้ำในมหาสมุทรของเหล่ามนุษย์จะพึงปรารถนาเพราะอันกล่าวถึงบ้านและนิคมที่ไก่อบินถึง ในชมพูทวีปทั้งสิ้นมีมนุษย์เต็มทั่วในกาลครั้งหนึ่ง ณ สุตตุนตะอันหนึ่ง

(๔๗)(เภาพยัญชนะแห่งบทว่า ฤกฤกสมปาเต ดังนั้น) เพราะควรจะถามว่า ก็ในเมื่อบ้านไก่อบินไปไม่ถึง ในเมื่อประเทศไม่ถึงพร้อมลักษณะแห่งป่าอันไม่ใช่บ้าน จะเป็นอาบัติด้วยอย่างอื่นอย่างไร

(๔๘) ก็คำถามนั้นไม่ควรถาม เพราะคำมีประมาณเท่านี้กล่าวมาแล้ว

(๔๙) เพราะเหตุนี้ลักษณะแห่งบ้านและป่าเหล่านั้นผู้มีปัญญาพึงถือไว้อย่างนี้แต่ที่เดียว

(๕๐) บ้านเหล่าใด ๆ ไม่ไกลเกินแห่งกันและกัน เพราะทำประเทศอันไม่ใช่บ้านไม่ถึงกิ่งโยชน ในราว ตั้งอยู่ไม่ล่วงกิ่งโยชนแต่บ้านอื่นบ้านเหล่านั้นไก่อบินถึงชื่อว่าบ้านและนิคม (อธิบายว่า บ้านที่ไม่ไกลกันถึงโยชน ชื่อว่าคามและนิคมบินถึง)

(๕๑) ก็เป็นอย่างนี้มีอยู่โอกาสเป็นที่เข้ากล้ำของชาวบ้านผู้เลี้ยงชีพอาศัยโอกาสเช่นนั้นพึงธรรม

(๕๒) ก็บ้านและนิคมต่างๆที่กำหนดด้วยอุปจารเลขทศบาตร อันกล่าวแล้วในวิภังค์แห่งอทินนาทานหรือกำหนดด้วยอย่างอื่นคือด้วยไก่อบินถึงเพราะไก่อบินถึงหย่อนกว่าเลขทศบาตร พึงเป็นประเทศควรกล่าวว่า คามนุตร คามนุตร (ใน

เพราะ (ล่ง) รว้างบ้าง) ส่วนสถานที่ใดไม่ใช้ที่อยู่แห่งเหล่านุญ เพราะมีบ้านเดียว ตั้งอยู่กึ่งโยชน์แต่บ้านสถานที่นั้นไม่สมควรแก่ความเป็นบ้านที่อาศัยแห่งบรรพชิตทั้งหลายผู้อยู่ในสถานที่นั้น ด้วยการเที่ยวไปบิณฑบาตในเวลากินอาหารเช้าของชาวบ้านในบ้านตั้งอยู่เกินกึ่งโยชน์

(๕๓) สถานที่ที่นั่นเที่ยวควรกำหนดด้วยศัพท์คืออคามกะ ชื่อว่าป่า ในที่ทั้งปวงอันควรประสงค์ซึ่งกล่าวแล้วว่า อคามกะ อรณฺเณ ฯ

(๕๔) สถานที่นอกจากนั้น แม้ถึงซึ่งลักษณะแห่งป่าอันกล่าวแล้วในที่ทั้งหลายเหล่านี้คือ สถานที่นี้ทั้งหมดออกจากกรณีประตุ ชื่อว่า ป่า(ไค้) ในบทว่า อรณฺเณ โศในฉานวิภังค์ สถานที่อันเหลือลงยกบ้านแลอุปจารแห่งบ้านเสีย ชื่อว่า ป่า (ไค้) ในบทว่า อรณฺเณ วา ในอทีนทานวิภังค์ และสถานที่กำหนด(อย่างน้อย) ที่สุด ๕๐๐ ชั่วลูกธนูชื่อว่า เสนาสนะมีในป่า (ไค้) ในบทว่า อรณฺเณ กานี เสนาสนานิในวิภังค์แห่งนิสสัยที่ ๒๕ และปาฏิเทศนียที่ ๔ ไม่ควรกำหนดด้วยอคามศัพท์ควรประสงค์ว่าป่า ในที่เหล่านั้นเที่ยว สถานที่อื่นที่กล่าวว่าเปนปาจิตตีย์ด้วยสังฆานสิกขาบททั้ง ๓ เพราะล่งนับเข้าในบ้านที่ไค้ไปถึง ชื่อว่า คามันตร ในที่นี้ ฯ

(๕๕) ก็ที่กล่าวว่าเปนปาจิตตีย์ เพราะความเป็นสถานที่ควรเปนคามันตร ในเพราะ(ล่ง)ป่าอันมิใช่บ้าน คือล่งกึ่งโยชน์ ฯ

(๕๖) ลักษณะแห่งป่าอันมิใช่บ้านที่พระอรธกถาจารย์กล่าวแล้ว ทำให้ผิดแห่งกันและกันในจิรวิปฺปวาส คณ โอหิยนสังฆาทีเสส และอพัทธสีมาชนิด ๗ อัปกันทรในอรธกถา โดยประสงค์อันได้โดยนัยปาฐะนี้ไม่เปนของอัศจรรย์เพราะเว้นจากอั้งปาฐะ ถือกันว่า ถ้อยคำพรรณนาถึงโลกมิมิวันตะประเทศเปนต้น ในเหล่าปรณฺฑที่ไร้ประโยชน์มีโลกสัณฐานเปนต้น

(๕๗) วิภังค์ร้อยกรองก่อนขันธกะ เพราะเหตุนี้คำนี้เป็นเมื่อนำมาในประเภทแห่งคามสีมาและอคามารณฺเณสีมา ในอพัทธสีมากถาซึ่งเป็นประเภทมาแล้วในขันธกะ ฯ

(๕๘) ก็ภูมิประเทศอันควรกำหนดพิเศษแห่งอพัทธสีมาทั้งหลายอันเหลือเว้นแม่น้ำ สมุทฺร ชาติสระ อันเปนสีมาที่พึงกำหนดด้วยสาคน้ำ (๑๒ สอก) จัดเปนสองโดยประเภทแห่งบ้านและป่า ย่อมมีแม่ในขันธกะนั้นนั้นราวกะในสังฆานสิกขาบททั้งหลาย ฯ

(๕๕) เมื่อเป็นเช่นนั้นมืออยู่ ลักษณะแห่งปามีใช้บ้านอันบุคคลไม่พึงถึงด้วยกาย พึงแล้วด้วยโสตอบอย่างเดียว (จะพึงประสงค์ในที่นี้อย่างไร) และลักษณะแห่งบ้าน (เป็นไปแล้ว) ด้วยภูมิประเทศมาตรว่า กำหนดถือว่าแวนแคว้นของพวกเรา เขตแดนของพวกเรา ภาคของพวกเรา ซึ่งใหญ่เกินไปบ้าง เล็กเกินไปบ้าง กำหนดอย่างอื่นแล้วกำหนดอย่างอื่นอีกซึ่งชนพวกหนึ่งเท่านั้นรู้จักแล้ว ไม่ปรากฏแล้วแก่ชนทั้งปวงผู้ถึงพร้อมแล้วๆ เพราะความปรารถนาของมนุษย์ทั้งหลายมีนัยบ้านหลวงแผ่นดินจะพึงประสงค์ในที่นี้อย่างไร

(๖๓) ความกำหนดสมานสังวาสสีมาในปาซึ่งมิใช่บ้าน มีลักษณะเช่นลักษณะแห่งบ้านและปาที่กล่าวไว้ในสังฆวิธานสิกขาบททั้งหลายอันประสงค์ในที่นี้อันบัณฑิตพึงกำหนดโดยประมาณพิเศษซึ่งมีนามว่า ๗ อัปภันดรที่พระอรธกถาจารย์กล่าวแล้วในอรรถกถาทั้งหลายว่า (๑ อัปภันดร) ๒๘ สอกซึ่งมีวิภาคมิได้แสดงไว้ในบาลี เพราะความเป็นของปรากฏราวกะความกำหนดมาตรามิโยชน์ กาวุต และอสุกะ เป็นต้น ณ กาลนี้ในกาลเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้ายังมีพระชนม์

๑๒๑) กุลบุตรทั้งหลายผู้ใดซึ่งประ โยชน์มีความละเอียด รำคาญ ใคร่ความศึกษาในสีมา ลักษณะอย่างไร แม้พิจารณาโดยอาการเป็นอนเณแล้วรำคาญอยู่ (กุลบุตรเหล่านั้น) พบปรกณมีศัพทศาสตร์เป็นต้นซึ่งแสดงประเภทมีประเภทแห่งอักขระนั้นๆ เป็นต้น กำหนดลักษณะพิเศษกว่าลักษณะทั้งปวงมีฐานกรณ์เป็นต้นเพื่อต้องการทำกรรมวาจาในกรรมทั้งหลายมีบรรพชากรรมและอุปสัมปทากรรมเป็นต้น และเพื่อต้องการกิจมีสาธยายปาฐะอันเป็นอาหัจจบทเป็นต้น แม้ด้วยวิธีคือสอบสวน แน่แล้วเปล่งเสียงอักขระ เปรียบเทียบแม้ด้วยคำทั้งหลายบางพวกแห่งภาษาทั้งหลายมีภาษาหิन्दู (ฮินดู) ภาษาละตินนะ (ละติน) และภาษามลายูเป็นต้น ซึ่งคล้ายภาษามากธิโดยชุมชน ในเหล่าประเทศแห่งชนผู้ไม่ใช่พุทธศาสนิก แม้ด้วยประเพณีแห่งสำเนียงที่บุรพจารย์ทั้งหลายในชนบทแห่งชนนานาภาษาใช้กันแล้วนั้นๆ นำมาแล้วชำระอักขระทั้งหลายพบความปฏิบัติผิดมีอย่างเป็นอนเณ เพราะความไม่อาจจะนำมาซึ่งวัตรคือสำเนียงที่เหล่าพระอาจารย์ผู้สำแดงในภาษานั้นๆ ผู้มีวงศ์อันนำมาแล้วแต่ภาษานั้นๆ ผู้มีวงศ์อันนำมาแล้วในหมู่นั้นๆ เหล่านั้นๆ ในปาฐะแห่งอุปสัมปทากรรมวาจานั้นเทียบข้างเพราะกลัวความไม่ถ้อยอย่างนั้น (ถ้อยถูก) แต่กล่าวเสียอย่างใดอย่างนั้นแล้วให้เข้าใจ(เอาเอง)บ้าง ย่อมรำคาญ ก็ครั้งรำคาญแล้ว บางพวกพวกแสวงหาวงศ์แห่งอุปสมบทที่ดีกว่าตามยุค

แห่งลักษณะมาในปกรณัมมีศัพทศาสตร์เป็นต้นบ้าง ตามประเพณีมั่นคงกว่าซึ่งมาแล้วโดยลำดับบ้าง ประเสริฐกว่าบัณฑิตทั้งปวงในนิกายทั้งหลายนั้น ๆ ที่เห็นแล้ว ๆ สรรเสริญแล้วนั้นเทียว หาทอดธุระในการแสวงหาสำเนียงอักขระที่ยิ่งกว่าดีกว่าไม่แสวงหาอยู่อย่างแข็งแรง

(๑๒๒) ก็บัดนี้แลเหล่าบัณฑิตผู้ธรรมยุตติกา บรรดาภาษาต่างๆ ย่อมสรรเสริญสำเนียงอักขระแห่งภาษาหินทุ (ฮินดู) และบรรดาชาวพุทธ สรรเสริญสำเนียงอักขระแห่งเหล่าชาวสิหพ โดยประเสริฐกว่าทั้งหมด แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ วงศ์เก่าทวิปของชาวสิหพขาดแล้วนาน

(๑๒๓) ความแปลกในสำเนียงอักขระมูททชะ(เกิดในศิระและปุ่มเหงือก)และอักขระทันตชะ(เกิดที่ฟัน)ในบัดนี้ของชาวสิหพทุกวันนี้ หาปรากฏคตินักไม่ โทษในอันเปล่งเสียงอักขระของชาวสิหพนั้นมีเท่านั้นเทียว ความแปลกกันอย่างอื่นจากโทษนั้นเป็นของบริสุทธิ์คิ นำสรรเสริญ

(๑๒๔) กิ่งศักดิ์เดิมของบางพวกเหล่านั้นเป็นมหานิกายในสยามรัฐดำเนินไปแล้ววงศ์เดิมของบางพวกดำเนินไปแล้วแต่สำนักมรัมมะในคัมภีร์ปฏิฐ

(๑๒๕) พระรัมมาจารย์ทั้งหลาย^๑ ทำกรรมวาจาในอมรปุณครบั้งมาสู่สยามรัฐบ้าง

(๑๒๖) บัดนี้เหล่าภิกษุมรัมมะมีอยู่ในสยามรัฐ เมื่อเป็นเช่นนี้บัณฑิตทั้งหลายผู้ธรรมยุตติกาแม้สามารถเพื่อจะเขียนวัตร สำหรับทำกรรมวาจาวัตรสำหรับเปล่งเสียงอักขระของเหล่าภิกษุมรัมมะนั้นเป็นอันดี แล้วทำเช่นเดียวกันก็พบโทษมีอันคำเป็นต้นว่า สีวณฺ ยาสติ อุปีสุสหาเยน ดังนี้แห่งคำทั้งหลายเป็นต้นว่า จิวรี ยาจิต อุปุชฌาเยน ดังนี้ บางพวกจึงหาปรารธนาแม้ซึ่งภิกษุผู้มีทัฬหกรรมอันถึงแล้วไม่

(๑๒๗) แม้ลักษณะนี้แลเป็นของอันพวกบัณฑิตรู้แจ้งแล้วว่า บรรดาเหล่าอักษร หรือ ๒ อักษร มีอยู่ในภาษาใด พวกอาจารย์ผู้เป็นชาวภาษานั้นจักนำมาพร้อมซึ่งวงศัณนนาน ข้อนี้จะพึงทำได้ยาก

(๑๒๘) ความพิเศษมีประการต่าง ๆ โดยวิธีเปล่งเสียงอักขระแห่งชนทั้งหลายมีสยาม ลาว รามัญ มรัมมะ โยนก เขมร เป็นต้น โดยวิถิตาร ยิ่งกว่านี้บ้าง

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ตรัสอธิบายรามณิกายไว้ว่า นิกายที่สืบเชื้อสายจากพระสงฆ์พม่า เรียกว่ารามณิกาย ซึ่งสืบสาย มาจากพระสงฆ์รามัญ เรียกว่ารามัญนิกาย (ความพิศดารโปรดดู พระนิพนธ์ต่างเรื่อง หน้า 15-19)

โดยสามารถวิบัติสมบัติ ในกาลทำกรรมวาจาแห่งอุปสัมปทาบ้าง เป็นของอันผู้
ปรีชาว่ากล่าว ก็แต่ความพิเศษมีประการต่างๆ นั้นพวกข้าพเจ้าเขียนในแผ่น(กระ
ดาษ)นี้เมื่อไรจักถึงที่สุดๆ

(๑๒๕) อีกประการหนึ่ง พวกข้าพเจ้าขอบอกความประสงค์ของเหล่า
บัณฑิตผู้ธรรมยุตติกาตามเป็นจริงโดยสังเขปในที่นี้ หากว่าสีหพงศ์เก่าพึงตั้งอยู่
จนถึงทุกวันนี้ในสีหเทพวิปไซ้ พระอาจารย์บางพวกผู้ธรรมยุตติกาละวงศ์เดิมของ
ตนเสียบ้าง บางพวกให้ทำทัฬหกรรมบ้างจักนำวงศ์นั้นไปแน่ หากไม่ได้วงศ์เก่า
เช่นนั้น ไม่เหวี่ยงศ์อื่นดีกว่า ก็ตั้งอยู่ในรามัญวงศ์ที่นำไปแล้วแต่สีหพงศ์เก่านั้น
เทียว สำคัญอยู่ซึ่งวงศ์นั้นว่าประเสริฐกว่าวงศ์ทั้งปวง ด้วยความที่มีผู้นำไปแต่
สีหเทพวิปในกาลก่อนบ้าง วยความที่วิธีแปลงเสียงอักขระของรามัญบ้างเหล่านั้น
ในบัดนี้ใกล้ชาวสีหพบ้าง

(๑๓๐) บัณฑิตทั้งหลายเห็นอาทินพในความที่ถ้อยจากการปฏิบัติ
พระพุทธศาสนา เมื่อไม่เห็นที่พึงอื่นควรเป็นที่พึงในกาลแห่งตนตั้งอยู่แล้วใกล้
ปากมฤตยูอันสัตว์ทั้งหลายพึงถึงแล้ว ก็ยอมไม่ถ้อย เพราะเหตุที่ชนพวกใด ๆ
ได้สัดับกลาปรารภลักษณะแห่งสีมาและลักษณะแปลงสำเนียงอักขระซึ่งนำความ
รำคาญมา ทำความเดือดร้อนนี้ ชนพวกนั้นสัดับแล้วหาเชื่อไม่ (แต่) ขอบใจ จง
อย่าสรรเสริญซึ่งบุคคลผู้มีความเชื่อ โดยความเป็นคนบอด ธรรมดาคนบอด
ทั้งหลายยืนอยู่ในหนทางที่ชนเหล่าอื่นบอกแล้วแม้จะเชื่อว่า นี่หนทางแท้ ก็จักเดิน
ไปโดยหนทางนั้น จักไม่เดินไปโดยไม่ใช้หนทางเพราะฉะนั้นข้อนี้ไม่ใช่เหตุที่ตั้ง
วาทะของพวกข้าพเจ้าอันพวกข้าพเจ้าต้องเผยแผ่ไปโดยไม่ใช้ฐานะ โดยประสงค์
ความชนะก็หาไม่ พวกข้าพเจ้าให้โอกาสเป็นที่เผยแผ่ไปแก่ชนทั้งหลายผู้ใคร่เพื่อ
จะได้ฟังถ้อยคำของเหล่าชนผู้อยากได้เพื่อรักษาวาทะและวงศ์ของตน และเพื่อ
ผจญพวกข้าพเจ้าแล้วก็เชื่อยัง โยนิโสมนสิการะให้เกิดขึ้นแล้วจงอย่าทำความ
ถ้อย เพื่อหันหลังต่อการปฏิบัติพระศาสนา และเข้าถึงความย่อหย่อนและความ
เป็นผู้มีอามิสเป็นมฤตกๆ ”

(ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, 2468: 43 -46)

สรุปใจความสำคัญในพระมหาสมณสาสน์ได้ดังนี้

1. ทรงชี้แจงให้พระสงฆ์ลังกาทราบว่หนังสือเรื่องเกี่ยวกับสิมาที่พระสงฆ์ลังกาส่งมายังพระองค์นั้น ทรงส่งไปยังพระเถระพระมหานิกายก็คงไม่มีประโยชน์อะไร เพราะพระเถระในพระมหานิกาย (ในเวลานั้น) ไม่สนใจเรื่องสิมา ซึ่งเรื่องนี้พระศรัทธกิสสะ (ชาวลังกาที่อยู่ในเมืองไทย) ก็คงทราบด้วยตนเองเป็นอย่างดีแล้วพระองค์ไม่จำเป็นต้องกล่าวอีก และเรื่องสิมานั้นพระบางรูปในคณะมหานิกายก็คงทราบดีว่าเป็นอย่างไรแต่ก็ไม่พูดไม่แสดง
2. หนังสือเรื่องสิมาที่พระสงฆ์ลังกาส่งมายังพระองค์นั้น พระองค์ก็ไม่กล้านำไปแสดงต่อพระสงฆ์มหานิกาย เพราะเกรงว่าพระสงฆ์มหานิกายจะตำหนิว่า พระองค์ว่าทรงร่วมมือกับพระสงฆ์ต่างชาติทำลายวงศ์ดั้งเดิมของพระสงฆ์ไทยที่เชื่อถือกันว่าเป็นอริยวงศ์คือวงศ์ที่ดีอยู่แล้ว ฉะนั้น แม้จะเห็นข้อผิดพลาดต่าง ๆ ของพระสงฆ์เหล่านั้นอยู่ก็ไม่อาจช่วยแก้ไขได้เพราะพระธรรมยุตมีจำนวนน้อย จึงต้องนิ่งอยู่
3. ทรงชี้แจงให้ทราบว่าพระธรรมยุตซึ่งมีพระสงฆ์จำนวนน้อยท่ามกลางพระสงฆ์มหานิกายซึ่งเป็นพระสงฆ์จำนวนมาก เมื่อเกิดเรื่องอะไรขึ้นจึงปรึกษาและปฏิบัติกันอยู่เฉพาะในหมู่ของตนเท่านั้น ไม่กล้าที่จะให้พระสงฆ์มหานิกายรู้เพราะเกรงจะถูกกล่าวหาว่าเป็นพวกนอกกริต
4. ทรงเห็นว่าพุทธศาสนิกชนในเวลานั้นมี 2 พวกคือพวกธรรมทายาท กับพวกอามิสทายาทและพวกธรรมทายาทมีจำนวนน้อย พวกอามิสทายาทมีจำนวนมาก
5. ทรงรู้สึกดีพระทัยที่ทรงรู้ว่าพระสงฆ์ลังกาก็มีส่วนเหมือนกับพระสงฆ์ธรรมยุตในเรื่องพระวินัยจึงได้ทรงแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องสิมาตามที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา...มาให้พระสงฆ์ลังกาได้ทราบ
6. ทรงแสดงให้เห็นว่า เรื่องคามสิมาที่กล่าวไว้ในอรรถกถานั้นไม่มีในพระบาลี คือพระไตรปิฎก เพราะคำอธิบายในฎีกากับอรรถกถาก็อธิบายไว้ไม่ตรงกัน ที่หนึ่งอธิบายอย่างหนึ่ง อีกที่หนึ่งกลับอธิบายอีกอย่างหนึ่ง
7. ทรงเห็นว่าคำอธิบายเรื่องสิมาที่กล่าวไว้ในอรรถกถา และฎีการวมทั้งความปฏิบัติของอาจารย์ต่าง ๆ ที่ถือสืบ ๆ กันมานั้น เขาเป็นประมาณไม่ได้ ควรยึดพระบาลีคือพระไตรปิฎกเป็นหลัก เพราะคำอธิบายของอรรถกถาและฎีกาไม่ตรงกับพระบาลี โดยทรงยกตัวอย่างคำอธิบายเรื่องบ้าน เรื่องอุปจารต่างบ้าน และเรื่องป่า ที่อรรถกถาฎีกาอธิบายไว้ไม่เหมือนกัน ที่หนึ่งอธิบายอย่างหนึ่ง อีกที่หนึ่งอธิบายกันอีกอย่างหนึ่ง
8. ทรงแสดงให้เห็นว่านอกจากเรื่องสิมาแล้วพระสงฆ์ธรรมยุตยังสนใจศึกษาเรื่องสำเนียงภาษามคธ ซึ่งต้องใช้สวดกรรมวาจาในการบรรพชาและอุปสมบท โดยศึกษาเปรียบเทียบ

สำเนียงของภาษาต่าง ๆ ที่คล้ายคลึงกับภาษามคร คือภาษาฮินดู (ฮินดี) ภาษาละติน ภาษามลายู เป็นต้น ก็ทรงทราบการปฏิบัติที่บกพร่องหลายอย่างในเรื่องกรรมวาจา คือ บางพวกไม่พยายามรักษาสำเนียงภาษาที่ครูอาจารย์ได้ปฏิบัติกันมาในวงศ์บรรพชาอุปสมบทของตน บางพวกไม่พยายามทำให้ถูกต้องแต่ทำสักแต่ว่าพอเป็นที่เข้าใจกันเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ พระสงฆ์ธรรมยุตบางพวกจึงพยายามแสวงหาวงศ์บรรพชาอุปสมบทที่ยุติหรือถูกต้องตามหลักศัพทศาสตร์ บางพวกก็แสวงหาวงศ์บรรพชาอุปสมบทที่สืบต่อกันอย่างมั่นคงตามประเพณีที่ผู้รู้ทั้งหลายสรรเสริญ

9. ผลจากการศึกษาเรื่องสำเนียงภาษามคร พระสงฆ์ธรรมยุตเห็นว่า บรรดาภาษาต่าง ๆ นั้น สำเนียงอักขระในภาษาฮินดูดีกว่าภาษาอื่น ๆ และบรรดาภาษาของชาวพุทธด้วยกัน สำเนียงอักขระของภาษาสิห์พดีกว่าภาษาอื่น ๆ แต่ว่าเสียดายที่วงศ์บรรชา อุปสมบทอันเก่าแก่ดั้งเดิม ของชาวสิห์พได้ขาดหายไปเสียนานแล้วและทรงเห็นว่าการออกเสียงอักขระมุทชะ (คือที่เกิดจากศิระและปุ่มเหงือก) และอักขระทันตชะ (เกิดที่ฟัน) ของชาวสิห์พไม่ดี

10. ส่วนวงศ์ บรรพชา-อุปสมบทของพระสงฆ์มหานิกายในเมืองไทยก็เนื่องมาจากนิยายพม่าในลังกา การออกเสียงภาษามครของพระนิยายพม่าก็ไม่ดี เช่น จีวร ออกเป็น สีวร, ยาจติ ออกเสียงเป็น ยาสติ เป็นต้น ในขณะที่มีปัญหาเรื่องภาษาดังกล่าวนี้ จึงยากที่จะรักษาหรือสืบวงศ์บรรพชา-อุปสมบทที่บริสุทธิ์ไว้ได้

11. ทรงอธิบายให้ทราบว่า ถ้าวศ์บรรพชาอุปสมบทดั้งเดิมของชาวลังกาจะยังคงอยู่มาจนถึงทุกวันนี้ พระสงฆ์ธรรมยุตก็คงรับเอาวงศ์ของพระสงฆ์ลังกามาเป็นแบบปฏิบัติอย่างแน่นอน แต่เนื่องจากวงศ์ของพระสงฆ์ลังกาขาดหายไปเสียแล้ว พระสงฆ์ธรรมยุตจึงรับเอาวงศ์ของรามัญที่เห็นว่าสืบต่อมาจากวงศ์ดั้งเดิมของพระสงฆ์ลังกาที่สืบต่อกันมาไม่ขาดตอน มาเป็นแบบในการประพจน์ปฏิบัติ ประกอบกับเห็นว่าการออกเสียงภาษามครของพระสงฆ์รามัญใกล้เคียงกับสำเนียงของชาวสิห์พมากที่สุด

12. ทรงสรุปว่าเรื่องสีมาและเรื่องสำเนียงภาษามครที่กล่าวมานี้ก็อย่าเพิ่งเชื่อควรพิจารณาด้วยเหตุผล และเรื่องที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ไม่ใช่เพื่ออวดอ้างหรือเอาชนะใคร แต่เป็นการพูดให้ผู้สนใจใคร่รู้ได้ฟังได้พิจารณาเท่านั้น และทรงสรุปตอนท้ายว่า พวกเราไม่ควรทอดทิ้งและย่อหย่อนในการปฏิบัติพระศาสนา และไม่ควรมุ่งอามิสเป็นที่ตั้ง

2.2 อธิบายความแห่งอักขรวิธี

ในสังฆกรรมทั้งปวงนั้นสิ่งหนึ่งที่ไม่ได้คือ เรื่องของอักขรวิธี (การใช้ภาษาให้ถูกมิให้คลาดเคลื่อน) ทั้งนี้เพื่อความสมบูรณ์ และถูกต้องแห่งกรรมนั้น ๆ เพื่อมิให้สังฆกรรมเสีย ดังนั้นใน

การทำสังฆกรรมแต่ละอย่างคณะสงฆ์จึงได้คัดเลือกพระภิกษุผู้มีอายุพรรษา และเป็นพหูสูต ตลอดถึงมีวัตรปฏิบัติอันงดงามมาเป็นผู้สวดในกรรมนั้น ๆ ยกตัวอย่างเช่นการคัดเลือกภิกษุผู้มาทำการสังคายนาในแต่ละครั้ง ผู้ที่จะมาวิสันนาในเรื่องธรรมวินัยนั้นต้องมีความชำนาญในแต่ละด้านเพื่อความปลอดภัยแก่หลักคำสอน ดังนั้นในการทำสังฆกรรมแต่ละครั้งก็เช่นเดียวกัน พระภิกษุที่จะมาเป็นผู้สวดนั้นต้องมีความเพียบพร้อมด้วยคุณลักษณะดังกล่าว และสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือต้องเป็นผู้ศึกษาในเรื่องภาษาศาสตร์โดยเฉพาะภาษาที่ใช้ในสังฆกรรมทั้งปวงคือภาษาบาลี หรือมคธเป็นอย่างดี เนื่องจากสังฆกรรมแต่ละอย่างนั้นต้องทำอย่างถูกต้อง

ถ้าเกิดการคลาดเคลื่อนกรรมนั้นก็เป็อันเสียเช่นการสวดกรรมวาจาต้องตั้งญัตติผิดเพียงสงฆ์ให้รู้เรื่องก่อนแล้ว สวดอนุสาวนาประกาศความปริกษาและความตกลงของสงฆ์ในลำดับ ถ้าสวดอนุสาวนาก่อนแล้วตั้งญัตติทีหลังเป็นกรรมวิบัติโดยกรรมวาจา ในกรรมวาจามีอนุสาวนา ทั้งอนุสาวนา หรือสวดในกาลไม่ควรเช่นนี้เป็นกรรมวิบัติโดยกรรมวาจา แม้สวดแต่ไม่ครบกำหนดแห่งกรรมวาจามีอนุสาวนา 3 หน หรือทำให้ตกหล่น เช่นขาดความบางพากย์ หรือขาดบางบท หรือว่าผิด เช่นจะว่าบทหรืออักขระหนึ่งว่าพลาดเป็นบทหรืออักขระอื่นก็จัดเป็นกรรมวาจาวิบัติ (วินย. 8/1340-1352/501-109)

ในการบรรพชาอุปสมบท และในการสาธยายพุทธวจนะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงให้ตรวจสอบหน่วยเสียง ตรวจสอบลักษณะเฉพาะของเสียงเป็นต้นในภาษาบาลีโดยตรวจสอบความถูกต้องจากคัมภีร์สัททศาสตร์ เพื่อความถูกต้องยิ่ง ๆ ขึ้นไปโดยไม่ทรงยึดตามบูรพาจารย์เป็นประมาณ ทรงศึกษาการออกเสียงของภาษาต่าง ๆ เช่น ภาษาฮินดู ภาษาลาติน ภาษามลายู ภาษาพม่า ภาษาลาว ทรงเห็นว่าการออกเสียงอักขระภาษาฮินดู (บาลี) ของชาวสิงหลดีกว่าภาษาอื่นทั้งหมด แต่ก็ทรงตรัสว่าวงศ์เก่าในเกาะสิงหลได้ขาดตอนไปแล้ว เมื่อพิจารณาเห็นดังนี้จึงยึดสำเนียงการออกเสียงและการสาธยายแบบลังกาซึ่งเป็นทำนองการสวดแบบมคธซึ่งแตกต่างจากมหานิกายสมัยนั้นที่ยึดการสวดแบบสังโยค และเมื่อทรงประทับอยู่บวรนิเวศวิหารทรงวางกฎให้ภิกษุสงฆ์สามเณรในวัดให้ฝึกการเปล่งอักขระวิธีให้ถูกต้องจนปรากฏว่ามีพระภิกษุที่มีความรู้ ความสามารถหลายรูป

ในเรื่องของสังฆกรรมนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงให้ความสำคัญเป็นลำดับต้นๆ โดยเฉพาะเรื่องของสีมาและอักขระวิธีดังปรากฏพระราชนิพนธ์ทวิจารณ์เกี่ยวกับสีมาและอักขระวิธีว่า

“ตสฺมา เย เย อิมํ วิปฺปฏิสารกํ สีมํลภฺขอกฺขรฺจุจารณกํ สุณฺณนฺติ,
เต สุตฺวา อนภิสทฺทหนฺตฺโรจฺเจนฺตา มา อนชกสทฺทํ ปสฺสนฺตุฯ”

เพราะฉะนั้นกลุ่มคนเหล่าใดพอได้ฟังคนเล่าเรื่องลักษณะของสีมา และ
การออกเสียงอักษร(ภาษาบาลี)อย่างถูกต้องและเกิดความรู้สึกว่าน่ารำคาญและ
ร้อนใจขึ้นและไม่เชื่อไม่ชอบใจคนทั้งหลายก็อย่าไปสรรเสริญคนเช่นนั้นซึ่งมี
ศรัทธามีคบอเลยฯ”

(ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, 2549: 194)

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงให้ความสำคัญกับเรื่องสีมาและอักขระวิธีก็
ด้วยพระองค์ ทรงศึกษาเข้าถึงพระคัมภีร์อย่างลึกซึ้งทั้งนี้เนื่องจากภาษาบาลีเป็นภาษาของชาวมคธที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและการยึดถือปฏิบัติเช่นนี้ก็ไม่ได้ต่างจาก
หลักในพระไตรปิฎกแต่ประการใดเพราะในพระวินัยปิฎกปวาร เล่มที่ 8 ได้มีพระพุทธพจน์ยืนยัน
อย่างชัดเจนว่าสังฆกรรมทั้งปวงต้องเว้นจากวิบัติทั้ง 4 ประการคือ วัตถุวิบัติ ปริตวิบัติ สีมวิบัติและ
และกัมมวาจาวิบัติ¹ ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงศึกษาอย่างจริงจังจนทราบอย่าง
ชัดเจนในเรื่องนี้แล้วจึงทรงพยายามปรับปรุง แก้ไข สิ่งที่ยกพร่องให้ถูกต้องสมบูรณ์ สิ่งที่น่าสังเกต
จากการเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์มหานิกายในปัจจุบันก็คือทุกวันนี้ในการบรรพชาอุปสมบทของ
มหานิกายได้บ่งชื่ออุปัชฌาย์ และอุปสัมปทาเปกขะ (นาค) ที่จะบวชซึ่งแต่ก่อน(การปฏิรูปคณะสงฆ์
ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้นไม่ได้บ่งอย่างชัดเจนดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ
ยาวชิรญาณวโรรส (2541: 40-43) ตรัสอธิบายไว้ว่า

“ธรรมเนียมที่เคยใช้ในมหานิกายกรรมวาจาจารย์สองรูปต่างสวดให้
อุปสัมปทาเปกข์ผู้มีอุปัชฌายะร่วมกันรูปละคนในอนุสาวนาเดียว² สมมติชื่อ
อุปัชฌาย์ว่า “ติสฺสะ” ชื่ออุปสัมปทาเปกข์ว่า “นาค” นี้ทำตามมติแห่งอรรคถา
จารย์”

อย่างไรก็ตามประเด็นปัญหาที่ถูกยกขึ้นมากล่าวในปัจจุบัน (พ.ศ.2551) ได้มีนักวิชาการบาง
กลุ่ม กล่าวถึงธรรมเนียมว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่ได้ทรงนำพระไตรปิฎกมากล่าวแต่เน้น

¹ โปรดดูบทที่ 2 หน้า 43 เป็นต้นไป

² ในโอวาทานุศาสนียกกล่าวไว้ว่าสวดทีละ 9 รูปก็มี

อรรถกถาจารย์ แต่จากข้อความข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่าการทำสังฆกรรมทั้งปวงต้องเน้นความถูกต้องตามพระไตรปิฎก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็เช่นกันพระองค์ตรัสว่า “ไม่ควรยึด ครูอาจารย์ แม้แต่อรรถกถา อนุฎีกาต่าง ๆ ถ้าพิจารณาเห็นว่าผิดหลักพระไตรปิฎก¹ เพื่อให้เห็นความสำคัญของฐานะกรรมและการเปล่งเสียงให้ถูกต้องตามหลักสัทศาสตร์ผู้วิจัยจะกล่าวถึงยกหลักฐานกรรมและอักษรวิธีที่ปรากฏใช้กันอย่างแพร่หลายคือกัจจายนสูตร โดยยกคัมภีร์ปทูปลิตี แสดงการเปรียบเทียบอักษรบาลีไทยและโรมัน ตลอดจนคำอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นลำดับไป

1)อธิบายความแห่งอักขระวิธีในคัมภีร์กัจจายนสูตรดังนี้

“๑.อตฺถโถกฺขรสมฺญาโต เนื้อความรู้ได้ด้วยอักษร เนื้อความของถ้อยคำ มีประเภทแห่งโลกียะและโลกุตระเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเนื้อความของถ้อยคำนั้นทั้งหมดหมายรู้ด้วยอักษรเท่านั้นจริงอยู่มีความวิบัติของอักษรมีสถิล และชนิดเป็นต้นมีอยู่ความรู้ได้ยากของเนื้อความย่อมมีจะนั้นความฉลาดในอักษรจึงมีอุปการะมากในพระพุทธพจน์...”

๒.ควรทราบวิเคราะห์ว่า วรรณะที่ไม่สิ้นไปชื่อว่า อักขระ, อ เป็นต้นอยู่ แก่วรรณะใดวรรณะนั้นชื่อว่า อาทโย (มี อ เป็นต้น)...บรรดาฐาน กรรม และพยชนะ เหล่านั้น ฐานมี ๖ ประเภทแห่งคอ เพดาน ปุ่มเหงือก ฟัน ริมฝีปาก และจมูก บรรดาฐานทั้ง ๖ นั้น-อ วรรณะ

ก วรรณ และ ห อักษร	เกิดที่คอ อี วรรณะ
จ วรรณ และ ข อักษร	เกิดที่เพดาน
ฎ วรรณ อักษร และ พ อักษร	เกิดที่ปุ่มเหงือก
ต วรรณ ล อักษรและ ส อักษร	เกิดที่ฟัน
อุวรรณและ ป วรรณ	เกิดที่ริมฝีปาก
เอ อักษร	เกิดที่คอและเพดาน
โอ อักษร	เกิดที่คอและริมฝีปาก
ว อักษร	เกิดที่ฟันและริมฝีปาก
นิคคหิต	เกิดที่จมูก

¹ โปรดดูเรื่องมหาปเทศ 4 บทที่ 2 หน้า 26 เป็นต้นไป

ง ญ ณ น และ ม อักษร เกิดที่ฐานของต้นฯ”

(กองทุนเผยแพร่งานพุทธธรรม, 2528 : 2-3)

2)การเปรียบเทียบอักษรบาลีไทยและโรมัน

ตารางแสดงการเปรียบเทียบอักษรบาลีไทยและโรมัน

Place of articulation (<i>ṭhāna</i>)	Manner of articulation (<i>payatana</i>)										
	Consonants (<i>vyañjana</i>)						Vowels (<i>sara</i>)			Pure Nasal (<i>niggaghi</i> <i>ta</i>) (nasal only i.e, no release in the mouth, <i>avivajena mukhena</i>)	
	Stops (<i>phufṭha</i>)					Semi vowel (<i>isaka phufṭha</i>) (voiced)	Sibilant (<i>sakāra</i>) (voice less)	Short (<i>rassa</i>)	Long (<i>digha</i>)		Compound (<i>asa-māna</i>)
	voiceless (<i>aghosa</i>) Non-aspirate (<i>sithila</i>)	Voiceless (<i>ghosa-vant</i>) non-aspirate (<i>dhanit a</i>)	Voiced (<i>ghosa-vant</i>) non-aspirate	Voiced aspirate	Voiced nasal (<i>nāsika</i>)						
Gutturals (<i>kaṇṭhaja</i>)	<i>k</i> (ก)	<i>kh</i> (ข)	<i>g</i> (ง)	<i>gh</i> (ฆ)	<i>ñ</i> (ญ)	<i>h</i> (ห)		<i>a</i> (อ)	ā (อา)	ṁ [m]	
Palatals (<i>muddhaja</i>)	<i>c</i> (จ)	<i>ch</i> (ฉ)	<i>j</i> (ช)	<i>jh</i> (ฉ)	<i>ṇ</i> (ญ)	<i>y</i> (ย)		<i>i</i> (อิ)	ī (อี)		
Cerbarals (<i>dantaja</i>)	<i>ṭ</i> (ฎ)	<i>ṭh</i> (ฏ)	<i>ḍ</i> (ฐ)	<i>ḍh</i> (ฑ)	<i>ṇ</i> (ณ)	<i>r, l</i> (ร, ล) <i>ṛh [l]</i>					
Dentals (<i>dantaja</i>)	<i>t</i> (ด)	<i>th</i> (ต)	<i>d</i> (น)	<i>dh</i> (ธ)	<i>n</i> (น)	<i>ṛ</i> (ร)	<i>s</i> (ส)				
Labials (<i>otṭhaja</i>)	<i>p</i> (ป)	<i>ph</i> (ผ)	<i>b</i> (บ)	<i>bh</i> (พ)	<i>m</i> (ม)	<i>v</i> (ว)		<i>u</i> (อุ)	ū (อู)		

3)อธิบายความแห่งอักขระวิธีแห่งพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2521: 9-10) ตรัสอธิบายความแห่งอักขระวิธีไว้ในหนังสือวินัยมุขไว้ว่า

“ภิกษุผู้สวดกรรมวาจา ควรรู้จักประเภท และฐานกรณ์ของอักขระและว่าเป็น จึงจะสามารถสวดกรรมวาจาแม่นยำและสละสลวย อักขระวิธีนั้น เป็นส่วนหนึ่งแห่งไวยากรณ์มีอยู่แล้ว ผู้ต้องการจงดูในหนังสือนี้ ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะประการอันเนื่องตรงด้วยกรรมวาจาพระอรธกถาจารย์แนะนำภิกษุผู้สวดกรรมวาจาให้สนใจในประเภทแห่งพยัญชนะ 10 คือ สิริล ฐนิต ที่มะ รัสสะ

ครุ ลหุ นิคคหิต วิมุต สัมพันธ์ วัวตติตะพยัญชนะออกเสียงเพลลา เรียกว่า สติล
ได้แก่พยัญชนะที่ 1 ที่ 3 ในวรรคทั้ง 5 คือ ก ก จ ช ฎ ฏ ต ท ป พ. พยัญชนะ
ออกเสียงแข็งเรียกว่าชนิต ได้แก่พยัญชนะที่ 2 ที่ 4 ในวรรคทั้ง 5 นั้น คือ ข ฌ ฌ
ณ ฐ ฒ ถ ฐ ผ ภ. สระอันจะพึงว่าโดยระยะยาวเรียกทีมะ ได้แก่ อา อี อุ เอ โอ.
สระอันจะพึงว่าโดยระยะสั้นกึ่งหนึ่งแห่งระยะยาวเรียกรัสสะ ได้แก่ อ อิ อุ. ทีมะ
ได้ชื่อว่าครุ เสียงหนัก, รัสสะ ได้ชื่อว่า ลหุ เสียงเบา แต่ในที่นี้หมายเอาสระมี
พยัญชนะสะกดซึ่งเรียกว่าสังโยค เป็นครุเช่น พุทฺธรกฺขิตฺตเถรสุตฺตณฺณขมฺมตี หมายเอา
สระสั้น ไม่มีพยัญชนะ สะกด เป็นลหุ เช่น พุทฺธรกฺขิตฺตเถรสุตฺตณฺณขมฺมตี. อักษรที่
กกดเสียง เรียกนิคคหิต เช่น สงฺฆอุปสมฺมปทฺธิในอรรถกถาปริวารอธิบายว่า อักษร
ที่ว่าหุบปากกกดกรณไว้ไม่ปล่อย ทำให้เสียงขึ้นจมูกชื่อนิคคหิต นัยนี้ดูเหมือน
เพ่งเสียงนิคคหิต เป็น มุ สะกด อักษรที่ว่าปล่อยเสียงเรียกวิมุต เช่น สุณฺดาตุ เอ
สา ญฺตุติ. บทเข้าสนธิเชื่อมกับบทอื่น เรียกสัมพันธ์ เช่น คุณฺหา'สุส หรือ คุณฺหา'
สุส บทแยกเรียก วัวตติตะเช่น คุณฺหา'อิสุส.

ท่านแสดงตัวอย่างแห่งการว่าผิดว่าพลาดไว้ดังต่อไปนี้

“บท อันจะพึงว่า “สุณฺดาตุ เม “ว่า ต เป็น ถ ว่า “สุณฺดาตุ เม ” ก็ดี บทอัน
จะพึงว่า “ปตฺตกฺกลฺลฺ เอสา ญฺตุติ” ว่าเป็น “ปตฺตกฺกลฺลฺ เอสา ญฺตุติ “ก็ดี ชื่อว่า ว่า
สติลเป็นชนิต บทอันจะพึงว่า “ภนฺเต สงฺโฆ ” ว่า ภ เป็น พ ว่า ฆ เป็น ค ว่า “พนฺ
เต สงฺโฆ ” ชื่อว่าชนิตเป็นสติล. บทอันจะพึงว่าเปิดปากว่า “สุณฺดาตุ เม ” ว่าหุบ
ปากเสียง ขึ้นจมูกเป็น “สุณฺนตุ เม” ก็ดี บทอันจะพึงว่า “เอสา ญฺตุติ “ว่าเป็น “
เอสฺ ญฺตุติ”ก็ดีชื่อว่า ว่า วิมุตเป็นนิคคหิต คำอันจะพึงหุบปากให้เสียงขึ้นจมูกว่า
“ปตฺตกฺกลฺลฺ”ว่าเปิดปาก ไม่ทำเสียงขึ้นจมูกว่า “ปตฺตกฺกลฺลา “ชื่อว่า ว่านิคคหิตเป็น
วิมุต. ว่าผิด ว่าพลาด 4 สถานนี้ท่านว่าทำกรรมให้เสียเพราะกรรมวาจา อีก 6
สถานว่าทีมะและรัสสะ ครุและลหุ กลับกันว่าสัมพันธ์หรือวัวตติตะแพกกัน
ท่านว่ากรรมวาจาไม่เสีย แต่ภิกษุผู้สวดกรรมวาจาควรว่าอักษรนั้น ๆ ให้ถูกต้อง
ตามฐานะรักษาประเพณีอันมาแล้วโดยลำดับไม่ให้สูญเสีย”

2.3 โทษการถืออัฐตาและทิวอันเนื่องด้วยการถือนิกาย

ในเรื่องการถืออัฐตาและทิวนี้ พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ตรัสไว้ว่า “ถ้าเราทั้งหลายพิจารณาอยู่อย่างถ่องแท้แล้ว คงจะเห็นได้ว่า การถือนิกายนั้นแม้มีมูลมาแต่การพระศาสนา แต่ภายหลังเป็นการถือพวก...เหตุนี้การถือนิกายจึงเป็นเหตุทอนกำลังของคนหมู่มากให้ถอยลง...การถือนิกายเกิดขึ้นด้วยประสงค์จะฟื้นฟูความปฏิบัติศาสนกิจที่เห็นว่าย่อหย่อนให้กลับแข็งแรง แต่ภายหลังต้นหามานะทิวเข้าแทรกแซงกลายเป็นผลคือการถือก๊กถือเหล่า” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514 : คำนำ) บางครั้งพระองค์ก็ตำหนิพระธรรมยุตเองที่ถือตนว่าดีกว่ามหานิกายดังความปรากฏดังต่อไปนี้ ครั้งหนึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าได้พบกับภิกษุมหานิกายรูปหนึ่งและได้ถามถึงเรื่องเสขิยวัตรถึงการเวกผ้าเข้าไปในบ้านต้องทำอะไร พระมหานิกายตอบว่า ถือเหมือนกันคือถ้าเป็นแต่เอามือลอดผ้าห่มเท่านั้น ไม่เป็นอันเวก ต่อเมื่อยกมือขึ้นสูงจนเห็นประคดดอกที่คาดทับจีวรที่คาดทับจีวรไว้ข้างในเช่นนี้ชื่อว่าเลิกผ้า และได้ถามภิกษุอีกรูปหนึ่งถึงเรื่องอักขระ เช่นตัว ค ในคำว่า อุตฺตราสงฺโก กับตัว ฆ ในคำว่า สงฺฆ และพระรูปนั้นได้ตอบว่า สองตัวนี้ต่างกัน และให้ฟังตัว ค ในคำว่า อุตฺตราสงฺโก เป็นสติดลและไม่มีลมปราณ คือเสียงหะ แกน ตัว ฆ ในคำว่า สงฺฆ ว่าหนักเป็นชนิด และมีลมปราณด้วย พระทั้งสองรูปนั้นทำให้ท่านได้เข้าใจมหานิกายว่าดีมากขึ้น และพระองค์ได้กล่าวว่า ทั้งธรรมยุตและมหานิกายนั้นมีสำนักที่กล่าวถูกต้องและผิดเหมือนกัน และกล่าวว่า “เมื่อได้เห็นความดีของท่าน (มหานิกาย) ก็จะได้หาคุณหมิ่นท่าน กิริยาที่ยกย่องตนและดูหมิ่นท่าน ไม่เป็นกิริยาสุภาพ ไม่นำให้เกิดความเลื่อมใสของชนผู้ยังไม่เลื่อมใส และไม่เจริญความเลื่อมใสแก่ชนผู้เลื่อมใสแล้ว ไม่ใช่ธรรมของสัตบุรุษ” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514 : 26) นอกจากนี้พระองค์ยังได้กล่าวว่า กรณีการที่ธรรมยุตดูหมิ่นมหานิกายว่าเป็นอนุสัมบันก็เนื่องด้วยอักษรไม่ชัดซึ่งเป็นเหตุแห่งวาทวิบัติ พระองค์ได้ให้วินิจฉัยในเรื่องนี้ว่า

“สรุปใจความแห่งอรรถกถาตอนนี้ว่า บท หรืออักขระผิดพลาดจนเสียความใช้ไม่ได้ ผิดพลาดไม่ถึงเสียความใช้ได้ แต่คำนี้เป็นเหตุยังภิกษุต่างนิกายให้กล่าวหาภิกษุในนิกายอื่น ผู้ว่าอักขระไม่เหมือนพวกตนว่า อุปสมบทด้วยกรรมวาจาวิบัติ ไม่เป็นอุปสัมบันโดยอันที่จริง ภาษาของชาติหนึ่ง อันคนอีกชาติหนึ่งพูด สำเนียงย่อมไม่เหมือนของชาติผู้เป็นเจ้าของ อุทาหรณ์จีน ฝรั่งเศส พูดภาษาของเราเป็นอย่างไรบ้างได้ยินแต่เสียง ไม่เห็นตัว ก็รู้ได้ว่าผู้พูดเป็นชาติอะไร โดยที่พูดในภาษาของเราเองพวกเรายังพูดแปร่งกันไปเหมือนกัน มีสำเนียง

ของพวกชาวกรุงเทพ ฯ กับของพวกชาวนครศรีธรรมราชเป็นตัวอย่างไม่เฉพาะ
ภาษาของเราภาษาอังกฤษและภาษาอื่นย่อมมีคติเป็นอย่างนี้เหมือนกันการพูด
ภาษาต่างประเทศได้ อาจพูดให้เขาฟังเข้าใจได้ และฟังเขาพูดเข้าใจ เองด้วย เรา
จะรับรอง จีน ฝรั่งเศส แยก ผู้ใดผู้หนึ่งว่าพูดภาษาของเราได้ต่อเมื่อเราฟังคำเขาพูด
เข้าใจและเขาก็เข้าใจคำที่เราพูดเราจะชมว่าเขาพูดชัด เมื่อเขาพูดใกล้เสียงของ
ชาวเมืองที่เขาอยู่ ภาษาตายคือภาษาที่เป็นเจ้าของพูดอยู่มิได้ เช่นภาษามครที่ใช้
เป็นบาลียิ่ง มีทางแปร่งไปมากจนฟังพระมหานิกายพระธรรมยุต พระรามัญพระ
พม่าพระลังกา สวดมนต์เกิด เป็นอย่างไรบ้างผู้ศึกษาวินัยเข้าใจคติของภาษาอัน
เป็นมาอย่างไร โดยธรรมดาแล้วฟังหายตื่นทำนองของตนและฟังรู้จักนับถือพระ
นิกายอื่นโดยฐานะอันควร”

(เรื่องเดียวกัน: 27)

นอกจากนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังชี้ให้เห็นถึงการใช้ภาษา
และการยึดติดกับภาษาว่าเป็นทางแห่งความแตกแยกโดยยกเรื่องของภิกษุชาวชมพูทวีปทักษิณนิกาย
คือภิกษุฝ่ายใต้ที่ใช้ภาษาบาลีเป็นภาษามคร และพวกอุตตรนิกายคือภิกษุที่อยู่ในชมพูทวีปฝ่ายเหนือ
ที่ใช้บาลีเป็นภาษาสันสกฤต โดยให้ข้อสังเกตว่า ทั้งสองฝ่ายได้ยึดอัตราและพิธีไม่ยอมกันเป็นเหตุ
ให้แตกสามัคคีอย่างหนึ่ง ทั้ง ๆ ที่สองนิกายก็เป็นศิษย์ของตถาคตเจ้า นอกจากนี้พระองค์ท่านยังได้
กล่าวถึงวงศ์แห่งทักษิณนิกาย และอุตตรนิกายที่แตกกันในคราวสังคายนาครั้งที่ 2 โดยกล่าวว่าพวก
ทักษิณนิกายได้แก่พวกวัชชีบุตร และพวกอุตตรนิกายโดยสองนิกายนี้เป็นต้นกำเนิดแห่งนิกาย
ต่าง ๆ ตามมาภายหลังคือ ทักษิณนิกายแยกตัวออกมาเป็นพวกลังกา¹ พม่า รามัญ ไทย และเขมร
ส่วนพวกอุตตรนิกายแยกออกมาเป็น พวกญวน จีน ญี่ปุ่น ชิบต มงโกและไซบีเรีย การขัดแย้งกัน
ในเรื่องของภาษานั้นโดยเฉพาะภาษาสันสกฤตนั้นตอนนี้แทบไม่มีเนื่องจากทุกชาติต่างใช้ภาษาของ
ตนในอันที่จะกล่าวกรรมต่าง ๆ แต่พวกที่ยึดบาลีนั้นยังคงใช้อยู่ แต่ก็แปลงตามสำเนียงแห่งประเทศ
ของตน ๆ ประเด็นนี้พอสรุปได้ว่า การขัดแย้งนั้นเกิดจากความถือถือทิฐิสามัญญตา² และศีลสามัญญ
ตาซึ่งถือว่าเป็นภัยอันใหญ่หลวงในทางพระพุทธศาสนาซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าเองก็ได้ชี้โทษและ
แสดงอานิสงส์แห่งธรรมสองประการนี้ไว้และทรงแนะนำให้ภิกษุยึดหลักแห่งสารณิธรรมเป็น
หลักการดำรงสมณเพศบริขิต

¹ รายละเอียดดูได้จากหนังสือพิมพ์ต่างเรื่องของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

² ดูได้จากหลักสามัคคีบทที่ 2 หน้า 62

3. ธรรมเนียมการครองจีวร

สมัยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวช สิ่งหนึ่งที่ปรากฏเด่นชัดถึงความแตกต่างระหว่างคณะสงฆ์ธรรมยุตกับคณะสงฆ์มหานิกายก็คือเรื่องการห่มผ้า โดยคณะสงฆ์ธรรมยุตนิยมครองแบบม้วนลูกบวบบิดซ้ายแล้วยกขึ้นพาดไว้บนบ่าซ้ายและแหวกชายจีวรด้านขวาสอดมือออกทางออกพระสงฆ์มอญเรียกว่าห่มแหวก ส่วนคณะสงฆ์มหานิกายครองจีวรแบบม้วนลูกบวบบิดขวาแล้วหนีบลูกบวบไว้ใต้รักแร้ด้านซ้ายแล้วยกชายจีวรด้านขวามือขึ้นเพื่อสอดมือออกเรียกว่าห่มคลุมหรือการห่มคองในปัจจุบันซึ่งเป็นการห่มที่คณะสงฆ์ไทยถือปฏิบัติกันมาแต่โบราณ ปัญหาเรื่องการครองจีวรนี้เกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวชอยู่ ซึ่งแต่ก่อนนั้นการครองจีวรได้ยึดแบบคณะสงฆ์มหานิกายเป็นหลัก ทั้งนี้เพราะว่าไม่มีใครที่จะยกพระไตรปิฎกมาตรวจสอบความถูกต้องแห่งวินัยว่าการครองจีวรอย่างนี้ผิดพระวินัยหรือไม่ (หรือคณะสงฆ์มหานิกายอาจคิดว่าถูกต้องตามพระวินัยแล้ว) เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงศึกษาพระไตรปิฎกจนแตกฉานแล้ว ทรงวิเคราะห์หลักการครองผ้าตามพระวินัยกับการครองผ้าของพระสงฆ์ไทยในสมัยนั้น จึงทรงดำริว่าไม่ถูกต้องตามพระวินัย แต่ทรงเห็นว่าการครองผ้าอย่างพระมอญน่าจะถูกต้องเหมาะสมกว่า และทรงเห็นว่าพระญาณสมโพธิ (เต็ม) วัดนาคกลาง เคยไปเมืองมอญมาแล้วครองแหวกตามมอญทั้งเวลาอยู่ภายในวัด และเวลาเข้าไปในพระราชวัง แต่ไม่มีใครตำหนิ จึงทรงห่มแหวกเข้าพระราชวังบ้าง (ประวัติคณะธรรมยุต, 2547: 44) ต่อมาคณะสงฆ์ธรรมยุตได้ยึดเอาแบบอย่างของพระองค์มาปฏิบัติจนแพร่หลาย แม้แต่คณะสงฆ์มหานิกายเองได้มีจำนวนมากที่ยึดตามแบบของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ

อย่างไรก็ตามการครองผ้าอย่างมอญนั้นไม่เป็นพอใจของผู้ที่ไม่ชอบพอคณะสงฆ์ธรรมยุตอยู่แล้วและทำให้ (คณะสงฆ์ธรรมยุต) สะงักความนิยมและนับถือไม่มากนักน้อย (ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, 2513: 19) และยังไม่เป็นที่สบายพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ด้วยทรงดำริว่า “เมื่อพระสงฆ์ยึดการห่มอย่างมอญก็จะเป็นเหมือนเมืองมอญเมืองพม่าไป” แต่มิได้ทรงตรัสอะไรเนื่องจากกลัวความแตกร้างแห่งสงฆ์ แต่พระองค์ทรงโปรดการห่มอย่างโบราณคืออย่างมหานิกายที่เคยทำมาดั่งนั้นเมื่อใกล้สวรรคต จึงทรงให้สมเด็จพระยาเดชาดิศรนำความนี้ไปกราบทูลสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ขณะดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส เมื่อความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พระองค์ทรงทำคำสารภาพถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2547: 155) ตรัสไว้ว่า

“แต่ก่อนเมื่อแรกทรงผนวชเป็นภิกษุหนุ่ม กำลังยังตั้งหน้าหาความรู้วินัย
 ศึกษาไปคบหากับพระสงฆ์พวกศึกษาข้างคิละเอียดไปต่าง ๆ ได้ฟังท่านพูดกัน
 ว่า ห่มอย่างรามัญเห็นถูกต้องด้วยเหตุต่าง ๆ ก็พลอยเห็นไปด้วยแต่ยังมีได้ทรงเอง
 ครั้นภายหลังพระสงฆ์อื่น ๆ ท่านห่มเข้าไปในพระราชวังเป็นรับสั่งถามเลย ๆ ไป
 มิได้มีรับสั่ง ก็พลอยทำต่อมาโดยรักไปข้างทางศึกษา”

หากวิเคราะห์ตามคำสารภาพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นี้ จะเห็นได้ว่าการครอง
 ผ้าอย่างรามัญนี้ทำมาตั้งแต่สมัยพระองค์ยังผนวชได้ไม่นาน แต่พระองค์มิได้ทรงประสงค์จะทำให้
 แปลกหรือแตกต่างจากคณะสงฆ์เดิม แต่ทรงยึดหลักพระวินัยเป็นสำคัญ และที่สำคัญขณะที่
 พระองค์ทรงห่มอย่างมอญมิได้มีใครมาตักเตือนให้ทรงทราบแต่แรก จึงทรงทำไปด้วยคิดว่าถูกต้อง
 ตามพระวินัยดีแล้ว หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงทราบพระราชประสงค์ของ
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ อย่างนั้นแล้ว เพื่อสนองพระราชประสงค์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
 ๆ จึงโปรดให้สานุศิษย์ของพระองค์กลับห่มผ้าอย่างเดิมคือห่มคลุมแบบพระสงฆ์มหานิกายตามเดิม
 ต่อมาเมื่อพระองค์ทรงครองราชย์แล้วคณะสงฆ์ธรรมยุตได้เข้าชื่อกันขอสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหา
 ประยูรวงศ์ อัครมหาเสนาบดีนำความกราบบังคมทูล ว่า การครองผ้าห่มต้องจำใจทำด้วยฝืน
 ความรู้สึกที่ไม่ถูก เป็นการบังคับใจ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงมีพระราชดำรัสว่า“ไม่
 ทรงถือการพระศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยการแผ่นดิน พระสงฆ์เห็นว่าปฏิบัติอย่างไรถูก ประราธนาจะ
 ทำงทำได้ตามใจ” (ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, 2540: 29) การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ตรีส
 เช่นนี้ถือได้ว่าพระองค์ทรงให้เสรีภาพในปฏิบัติตามที่สงฆ์เห็นว่าถูกต้องตามหลักพระวินัย และแต่
 นั้นมาคณะสงฆ์ธรรมยุตก็กลับมาห่มแหวกอย่างเดิม

อย่างไรก็ตามแม้ว่าประเด็นระเบียบการครองผ้าจะถูกถกเถียงกันมาเป็นเวลายาวนาน
 ระหว่างคณะสงฆ์มหานิกายและคณะสงฆ์ธรรมยุต แต่ในที่สุดก็ได้บทสรุปเมื่อครั้งสมัยรัชกาลที่ 5
 โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงวินิจฉัย เรื่องการห่มจีวรของพระ
 มหานิกาย (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม) ในวันที่ 11 สิงหาคม พุทธศักราช 2457 ที่ยอมรับกัน โดยสรุปใจความก็
 คือ

“การครองผ้าเป็นแต่ลัทธิอย่างหนึ่ง ไม่สมควรจะบังคับฝืนน้ำใจและ
 ระเบียบนี้สุดแต่พระมหานิกายจะลงมติว่าจะเอาอย่างไร เมื่อมีพระยังนิยมใน
 ระเบียบเดิมก็สมควรจะผ่อนผันให้เป็นทางสะดวกของพระพวกนั้น”

(แถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 3, 2458: 167-168)

1) ระเบียบการใช้ผ้าที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎก

ระเบียบการใช้จีวรตามที่ปรากฏพระไตรปิฎกนั้น ถ้าจะยกมากล่าวโดยละเอียดแล้วคงมีจะยืดยาวมาก ดังนั้นในที่นี้ผู้วิจัยจะยกมากล่าวเฉพาะประเด็นที่สำคัญ พอให้ได้เห็นอย่างเป็นรูปธรรม ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงระเบียบการใช้ผ้าไตรจีวรไว้ทุกขั้นตอนตั้งแต่การแสวงหา การตัด การข้อม การเย็บ เวลาที่เย็บ ระเบียบการเย็บ สีและขนาดของจีวร และระเบียบการครองผ้า การสละผ้า การทำพินทุผ้า การอนุญาตใช้สิ่งอื่นแทนจีวร การแสวงหาจีวร การพิจารณาเวลาใช้จีวร หรือผ้าอื่นนอกจากจีวรเมื่อคราวจำเป็นเป็นต้น ดังนั้นการที่ภิกษุสงฆ์จะครองหรือใช้จีวรได้นั้นต้องผ่านกระบวนการที่ถูกต้องตามหลักพระวินัยอย่างเคร่งครัด มิให้เสียหรือผิดพลาด ไม่เช่นนั้นจะเป็นอาบัติติดตัวแก่ผู้ใช้และส่งผลกระทบตามมาต่อการประพฤติปฏิบัติ ในที่นี้พระพุทธานุญาตเกี่ยวกับการใช้จีวรที่ผู้วิจัยจะยกมากล่าว 4 อย่างคือ สีข้อมผ้า และผ้าที่ทรงอนุญาต การตัดจีวร และลักษณะของการครองผ้าที่ถูกวิธี เพื่อเทียบให้เห็นถึงการครองผ้าของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ชัดเจน

(1) ทรงอนุญาตสีข้อมและวิธีการเกี่ยวกับจีวร

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตสีที่จะนำมาข้อมจีวรนั้น 6 อย่างคือ สีที่ทำจากรากไม้ ลำต้น เปลือกไม้ ใบไม้ ดอกไม้ และผลไม้ และทรงอนุญาตวิธีการ และอุปกรณ์ต่าง ๆ ในการชักข้อม ผูก ตะกร้อกันน้ำล้น กระบวยตักน้ำข้อม อ่างล้างหม้อและรางสำหรับข้อม ราวจีวร สายระเคียง ผูกมุม จีวรตาก ด้วยผูกมุมจีวร ทูบชักจีวรด้วยฝ่ามือ แต่ในปัจจุบันนี้ได้มีเครื่องใช้ที่สะดวกสบายเช่น เครื่องชักผ้า และอื่น ๆ แต่การชักด้วยเครื่องเป็นต้นนั้นไม่ได้บัญญัติไว้ในพระไตรปิฎกเพราะมาทีหลังเป็นแต่ต้องดูความเหมาะสมแก่สมณสาธูป และพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตให้เทียบเคียงกับหลักมหาประเทศ 4¹ ดังผู้วิจัยกล่าวไว้ในบทที่ 2 อย่างละเอียดและยึดเอาตามนั้นเป็นเกณฑ์ ดังพระพุทธรพจน์ดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงทรงจีวรสีครามล้วน ไม่พึงทรงจีวรสีเหลืองล้วน ไม่พึงทรงจีวรสีแดงล้วน ไม่พึงทรงจีวรสีบานเย็นล้วน ไม่พึงทรงจีวรสีคำล้วน ไม่พึงทรงจีวรสีแสดล้วน ไม่พึงทรงจีวรสีชมพูล้วน ไม่พึงทรงจีวรที่ไม่ตัดชาย ไม่พึงทรงจีวรมีชายยาว ไม่พึงทรงจีวรมีชายเป็นลายดอกไม้ ไม่พึงทรงจีวร

¹ โปรดดูหลักมหาประเทศ 4 หน้า 26

มีชายเป็นแผ่น ไม่พึงสวมเสื้อ ไม่พึงสวมหมวก ไม่พึงทรงผ้าโพก รูปใดทรงต้อง
อาบัติทุกกฏฯ”

(วินย.5.184/168)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตน้ำย้อม ๖ อย่าง คือ น้ำย้อมเกิดแต่ราก
หรือเง่า ๑ น้ำย้อมเกิดแต่ต้นไม้ ๑ น้ำย้อมเกิดแต่เปลือกไม้ ๑ น้ำย้อมเกิดแต่ใบไม้
๑ น้ำย้อมเกิดแต่ดอกไม้ ๑ น้ำย้อมเกิดแต่ผลไม้ ๑.”

(วินย.5.158/146)

(2) ทรงอนุญาตการใช้ผ้า

การแสวงหาผ้าเหล่านี้ต้องหาจากผ้าบังสุกุลจีวร คือผ้าที่เข้าทิ้งแล้วตามที่ต่าง ๆ เช่นป่าช้า
หรือร้านตลาด เป็นต้น และห้ามแสวงหาด้วยการกล่าวขอจากคฤหัสถ์ที่มีโชติญาติ มิใช่ปวาราณา แต่
สำหรับพระสงฆ์ที่เคร่งในพระวินัยจะเป็นผู้ถือธุระดังกล่าวอย่างเคร่งครัดโดยใช้ผ้าเพียง 3 ผืน คือ ผ้าจีวร
สังฆาฏิ และสบง (ไม่ปรากฏอังสะ) และผ้าที่ได้มานั้นต้องตัดเย็บให้ถูกวิธี อธิษฐานอย่างถูกต้องจึง
นุ่งห่มได้ แต่เนื่องจากพระพุทธศาสนามีข้อยกเว้นสำหรับเหตุอันสมควรดังนั้นการที่จะมีจีวรได้
เกิน 3 ผืนนั้นก็สามารภได้ทั้งนี้ต้องดูความเหมาะสมตามสมควรแก่เหตุและมีได้ทำไปเพื่อความ
เป็นผู้มักมากดังพระพุทธพจน์ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราครองผ้าผืนเดียว นั่งอยู่กลางแจ้ง ณ ตำบลนี้ตอน
กลางคืนขณะน้ำค้างตก ในราตรีหมั่นตฤดู กำลังหนาว ตั้งอยู่ระหว่างเดือน ๓ กับ
ระหว่างเดือน ๔ ต่อกันความหนาวมิได้มีแก่เรา เมื่อปฐมยามผ่านไปแล้ว ความ
หนาวจึงได้มีแก่เรา เราจึงห่มจีวรผืนที่สอง ความหนาวมิได้มีแก่เรา เมื่อมัชฌิม
ยามผ่านไปแล้วความหนาวได้มีแก่เรา เราจึงห่มจีวรผืนที่สาม ความหนาวมิได้มี
แก่เรา เมื่อปัจฉิมยามผ่านไปแล้ว ขณะรุ่งอรุณแห่งราตรีอันเป็นเบื้องต้นแห่งความ
สดชื่น ความหนาวจึงได้มีแก่เรา เราจึงห่มจีวรผืนที่สี่ ความหนาวมิได้มีแก่เราดูกร
ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้ดำริว่า กุลบุตรในธรรมวินัยนี้ ที่เป็นคนขี้นหาภวกลัวต่อ
ความหนาว ก็อาจดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยผ้าสามผืน ไฉนหนอ เราจะพึงกันเขตต์กฏ
ในเรื่องผ้าแก่ภิกษุทั้งหลาย เราจะพึงอนุญาตไตรจีวร ดูกรภิกษุทั้งหลายเรานุญาต
ไตรจีวรคือผ้าสังฆาฏิ ๒ ชั้น ผ้าอุตราสงค์ชั้นเดียวผ้าอังตราสกชั้นเดียว”

(วินย.5.161/150)

(3) ทรงอนุญาตวิธีตัดจีวร

ขนาดผ้าที่มีมาในพระไตรปิฎกมีขนาดยาว 9 คืบกว้าง 6 คืบ พระสุคตโดยประมาณ พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ยกตัวอย่างพระพุทธรูปอินเดียเพิ่มเติม โดยใจความว่า ใช้ผ้าแคบสั้นเท่านั้นเอง (หมายถึงยาว 9 คืบกว้าง 6 คืบพระสุคต) ห่มคลุมเอวชายจีวรข้างหนึ่งพาดบ่าซ้ายทางมาถึงอก เอวชายอีกข้างหนึ่งโอบหลัง คลุมบ่าขวาตวัดมาปกบ่าซ้ายห้อยลงมาทางแขนซ้าย จนมือซ้ายยึดไว้ได้ มือขวาลอดออกทางริมจีวรด้านล่างกลัดคอดุมที่ชายล่างสุดจดถึงกันทางข้างซ้าย (สำหรับรับบาตร) (มหาสมณวินิจฉัยวาระเบียบการครองผ้ามหานิกาย, อ้างในแสงอุดมศรี:116) ในเรื่องการตัดจีวรนี้มีพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในวินัยปิฎกเล่มที่ 5 ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตผ้าที่ต้องตัด ๒ ผืน ไม่ต้องตัด ๑ ผืน ผ้าต้องตัด ๒ ผืน ไม่ต้องตัดผืนหนึ่ง ผ้าก็ยังไม่พอ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสอนุญาตว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตผ้า ๒ ผืน ไม่ต้องตัด ผืนหนึ่งต้องตัด ผ้า ๒ ผืน ไม่ต้องตัด ผืนหนึ่งต้องตัด ผ้าก็ยังไม่พอ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสอนุญาตว่า ดูกรภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตให้เพิ่มผ้าเปลาะแต่ผ้าทุกผืนที่ไม่ได้ตัด ภิกษุไม่พึงใช้รูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ”

(วินย.5.172/161)

(4) ลักษณะการใช้จีวรอย่างถูกต้อง

การใช้จีวรอย่างถูกต้องวิธีต้องยึดวิธีการที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้มิให้คลาดเคลื่อนระเบียบการอย่างหนึ่งที่ทรงให้ภิกษุสงฆ์กระทำคือการพิจารณาก่อนใช้จีวรเรียกว่า “**ตังขณิกปัจจเวกขณะ**” คือการพิจารณาด้วยอุบายอันแยบคายก่อนแล้วค่อยห่มจีวรในทุก ๆ ครั้งที่ใช้ ถ้าลืมก็ให้พิจารณาในตอนเย็นเรียกว่า “**อติตปัจจเวกขณะ**” คือเมื่อเกิดการพลั้งเผลอสติไม่ได้พิจารณาในเวลา ก่อนใช้ก็ควรพิจารณาในการภายหลัง การพิจารณาโดยอุบายอันแยบคายนี้มีความสำคัญกว่าอย่างอื่นทั้งหมด เพราะเป็นการเตือนตนเองมิให้ประมาทในปัจจย 4 แท้จริงแล้วการเป็นภิกษุนั้นมิได้ทรงเน้นที่สิ่งภายนอก แต่อย่างไรก็ตามเมื่อบวชมาแล้วก็ต้องยึดหลักพระวินัยเป็นสำคัญ ดังนั้นการห่มจีวรนั้นจึงทรงอนุญาตให้ภิกษุหนุ่มห่มให้เรียบร้อยเพื่อความสำรวมอวัยวะที่จะยังความละอายให้เกิดขึ้นคือปกปิดอวัยวะที่ก่อให้เกิดความรังเกียจดังมีพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุมิอุตราสงค์ (จีวร) กับ

อันตราสก (สบง) ไม่พึงเข้าหมู่บ้านรูปใดเข้าไปต้องอาบัติทุกกฏ” (วินย.5.174/162) ภายหลังทรงกำหนดเงื่อนไขว่าเมื่อมีเหตุจำเป็น 5 อย่างจะเข้าบ้านโดยเก็บจีวรไว้ไม่นำไปครบสำหรับได้คือ เป็นไขสังเกตเห็นว่าฝนจะตก ไปสู่ฝั่งน้ำที่อยู่คุ้มได้ด้วยดาล (กลอน) ได้กรานกฐินแล้ว (วินย.5.163/174)

ในการห่มผ้าสามผืนนี้คณะสงฆ์ธรรมยุตได้ยึดตามหลักที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “อนุชานามิ ภิกขเว ตีจิวรํ ทูวิกุณฺํ สงฺฆาญฺเิ เอกจุจฺยิ อุตฺตราสํกํ เอกจุจฺยิ อนฺตราสกนฺติ แปลความว่า ภิกษุทั้งหลายเรา อนุญาตไตรจีวร คือผ้าสังฆาฏิ 2 ชั้น อุตตราสงค์ชั้นเดียว และอันตราสกชั้นเดียว (วินย.มหา.5.50/208) นอกจากนี้หลักฐานการใช้ผ้าสังฆาฏิ 2 ชั้นที่คณะสงฆ์ธรรมยุตยึดถือปฏิบัติยังปรากฏในอรรถกถาธรรม 3 เรื่องคือ เรื่องวนวาสิตตส เรื่องจูฬปณณกเถระ และเรื่องโปฐิลเถระ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. เรื่องวนวาสิตตสได้กล่าวถึงพระสารีบุตรเถระห่มสังฆาฏิในการเข้าไปรับบิณฑบาตในบ้านว่า “ เถโรปิ ตังณญญฺว ๗๗ สงฺฆาญฺเิ ปารูปิตฺวา ปตฺตมาทาย ตสฺส...ในขณะที่นั้นพระเถระ (พระสารีบุตร) คิดแล้วว่า...จึงห่มแล้วซึ่งผ้าสังฆาฏิ (ผ้า 2 ชั้น) ถือเอาแล้วซึ่งบาตร...” (ธ.อ.3/173)
2. เรื่องจูฬปณณกเถระได้กล่าวถึงสังฆาฏิว่าผ้าสองชั้นว่า ทุปฺภุญฺํ ดํนี้ “ อญฺฐาย สรตฺต ทุปฺภุญฺํ นิวาเสตฺวา วิชฺชุตํ วิย...” พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จลุกแล้วจากพุทธไสยา ทรงนุ่งแล้วซึ่งผ้าสองชั้นอันบุคคลย่อมดีแล้วทรงรัดแล้วซึ่งประคตเอว...(ธ.อ.2 /83)
3. เรื่องโปฐิลเถระได้กล่าวถึงสังฆาฏิว่าเป็นผ้า 2 ชั้นดังนี้ “โส หิสฺส มหคฺฆมานํ ทุปฺภุญฺํ จิวรํ นินฺตฺตปารุตฺตาภวํ ญตฺวา ...สามเณรนั้นรู้ว่าพระเถระนั้นนุ่งและห่มผ้าจีวรสองชั้นอันมีค่ามาก...” (ธ.อ.7/72)

จากหลักฐานที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทนี้ชี้ให้เห็นว่า คณะสงฆ์ธรรมยุตได้ยึดเอามาปฏิบัติดังที่ปรากฏว่าพระสงฆ์ธรรมยุตห่มผ้าสองชั้นในการเข้าบ้าน และในการบิณฑบาต อย่างไรก็ตามแม้ว่าการห่มแบบพระสงฆ์มหานิกายจะถูกต้อง หรือการห่มอย่างพระสงฆ์ธรรมยุตถูกต้องนั้นไม่ใช่ประเด็นสำคัญมากนัก แต่สิ่งที่ได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงครองผ้าอย่างมอญนั้นก็คือคณะสงฆ์ไทยได้หวนกลับมาพิจารณาศึกษาถึงพระไตรปิฎกมากขึ้น และแสวงหาความถูกต้องจากแหล่งคำสอนหรือหลักฐานคือพระไตรปิฎก

4. ทรงปฏิรูปการศึกษาและการจัดตั้งโรงพิมพ์ของคนไทยแห่งแรกในประเทศไทย

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้เสด็จครองวัดบวรนิเวศวิหารตามพระคำปรารภของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ แล้วทรงพอพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่งเพราะเป็นโอกาสที่พระองค์จะได้ปฏิรูปการคณะสงฆ์ที่พระองค์ทรงเห็นว่าบกพร่องได้สะดวกขึ้น ในการปฏิรูปการคณะสงฆ์นั้น สิ่งหนึ่งที่พระองค์ให้ความสำคัญเป็นที่สุดคือเรื่องของการศึกษา การปฏิรูปการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้น โดยช่วงแรกทรงเน้นไปที่ภิกษุสงฆ์ที่อยู่ในการปกครองของพระองค์เองดังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงศรีานุภาพ (2547: 49) ตรัสไว้ว่า **“ทรงตั้งโรงเรียนภาษาบาลีขึ้นจากการช่วยเหลือจากผู้ที่มีความรู้ที่ดีที่สุดในประเทศไทย”** ทรงบังคับพระภิกษุสงฆ์ที่มาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารจะต้องศึกษาเล่าเรียนพระบาลี ทรงปรับปรุงเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาโดยแบ่งการศึกษาออกเป็น 2 ชั้นคือขั้นต้นให้ศึกษาเฉพาะบาลีไวยากรณ์ถึงมั่งคั่งดลที่ป็นภายหลังเมื่อแตกฉานดีแล้วจึงทรงให้ศึกษาพระธรรมวินัยด้วยการอ่านคัมภีร์อื่น ๆ จากข้อนี้วิเคราะห์ได้ว่าพระองค์ทรงเน้นให้เข้าใจภาษาบาลีให้่องแท่งก่อนแล้วค่อยศึกษาหลักธรรมวินัย เพื่อความเข้าใจพระไตรปิฎกไม่คลาดเคลื่อน เนื่องจากพระไตรปิฎกในยุคนั้นเป็นภาษาบาลีในการจัดการศึกษานั้น พระองค์ทรงบังคับภิกษุที่อยู่ในภายใต้การปกครองของพระองค์ให้ศึกษาพระบาลีอย่างจริงจังทุกรูปที่มาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารต้องเรียนภาษาบาลี ผลจากการเอาพระราชหฤทัยใส่ด้วยความวิริยะอุตสาหะนี้เองต่อมาได้ปรากฏว่า **“วัดบวรนิเวศวิหารได้มีพระมหาเปรียญหลายรูป”** และแต่ละรูปนั้นมีความสามารถด้านพระบาลีเป็นอย่างดีจนสามารถพูดภาษาบาลี ด้วยเหตุนี้เองพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมอบหมายให้วัดบวรนิเวศวิหารซึ่งนำโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทำการรับรองอาคันตุกะต่างประเทศในทางราชการอีกด้วย ดังปรากฏในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารว่า

“ทรงบำรุงการเรียนปริยัติธรรมให้รุ่งเรือง ทรงบอกปริยัติธรรมเอง มีภิกษุสามเณรเป็นศิษย์เข้าแปลในสนามหลวง ได้เป็นเปรียญประโยคสูงถึงประโยค ๙ ก็มีหลายรูปพระสำนักอื่นมาขอเรียนบ้างก็มี ทรงเป็นหลักอยู่ในการไต่หนังสือพระองค์หนึ่งครั้งนั้นพระเปรียญพุดมครได้คล้อง มีพระลังกาเข้ามาจึงต้องทรงมีหน้าที่เป็นผู้รับรองในราชการ”

(ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, 2513: 22)

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯยังทรงมอบหมายให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ดูแลด้านการบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2547: 37) ตรัสไว้ว่า

“พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงยินดีจนจึงทรงแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการตรวจสอบภาษาบาลีจึงหมายความว่าพระวชิรญาณ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ) ทรงมีส่วนร่วมในการควบคุมสั่งสอนพระพุทธศาสนาแก่ภิกษุทั่วไป”

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะทรงบังคับพระภิกษุสามเณรที่อยู่ในการปกครองของพระองค์ให้ศึกษาพระปริยัติธรรมจนปรากฏพระเกียรติคุณดังกล่าวแล้ว พระองค์ยังทรงให้ศึกษาตีความพระไตรปิฎกโดยทรงถือว่าเป็นหน้าที่ของคณะสงฆ์ธรรมยุตที่ต้องกระทำต่อมาเมื่อมีผู้ที่สนใจเข้ามาศึกษา และปฏิบัติที่วัดบวรนิเวศวิหารมากขึ้น แต่หนังสือที่จะนำมาเผยแพร่ นั้นมีจำนวนจำกัด เนื่องจากสมัยนั้นพระไตรปิฎกอยู่ในรูปแบบของใบลานพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯทรงประสงค์จะให้หลักคำสอนได้ทั่วถึงประชุมชน และทรงประสงค์ในอันที่จะเผยแพร่พระศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองและก่อปรด้วยในยุคนี้ศาสนาคริสต์ได้เข้ามามีบทบาทอันสำคัญต่อประเทศไทยเป็นอันมาก ทั้งการเผยแผ่ที่ทันสมัย แต่ขณะเดียวกันพระพุทธศาสนายังมีรูปแบบการเผยแผ่ที่ไม่ทันสมัยเท่าเทียมกับศาสนาคริสต์ พระองค์จึงทรงประดิษฐ์อักขระขึ้นสำหรับเขียนคำบาลีอนุวาทน์ ตามอักขรวิธีแบบโรมันเรียกว่าหนังสืออริยกะ มีทั้งแบบพิมพ์ และแบบเขียน เพื่อผู้เรียนปริยัติเข้าใจอักขรวิธีละเอียดกว่าอักษรขอม¹ (ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร เล่ม 1, 2513: 22) และได้มี

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ตรัสถึงแบบอักษรไทยที่ใช้สำหรับบาลีสถิตนั้นไว้ว่า ในปูนแรก พระไตรปิฎกและแบบเล่าเรียนบาลีใช้จารในใบลานเป็นอักษรขอมโดยที่สวดมนต์ หนังสือเรื่อง และหนังสือเทศนาที่รจนาในภาษาไทยก็ใช้จารเป็นอักษรขอมเหมือนกัน ต่อมาเมื่อสมัยรัชกาลที่ 4 ตอนปลาย พ.ศ.2408พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตั้งแบบอักษรไทยสำหรับใช้ในบาลีขึ้นใหม่เพื่อใช้แทนอักษรอริยกะที่พระองค์ทรงประดิษฐ์ขึ้นเมื่อครั้งยังทรงผนวช เรียกแบบที่พระองค์ทรงประดิษฐ์ขึ้นใหม่นี้ว่าแบบการขุด โดยใช้พิมพ์คำสมาทานอุโบสถศีล ค่านมัสการพระและสวดมนต์เป็นครั้งแรกในรัชกาลที่ 4 นั้นเอง และในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2436 กรรมการสภาผู้อำนวยการพิมพ์พระไตรปิฎกก็ได้พิมพ์พระไตรปิฎกโดยเลือกเอาอักษรไทย ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯทรงคิดค้นเป็นแบบการขุดนี้เอง(สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (เรื่องนิพนธ์ต่างเรื่อง), 2514 :361-363)

พระราชหัตถเลขาถึง มิสเตอร์ แลมิตซ์ เอ็ดดี แห่งนิวยอร์ก ผู้เป็นสหายของพระองค์เพื่อสั่งซื้อแท่นพิมพ์ความตอนหนึ่งว่า

“Therefore I beg to ask you for my a single purpose. I desire to have one lithographic press (instrument of printing on stone) with all its compliment or implement. Will you please to obtain for me one from your country ...”

“ดังนั้นขอให้ท่านช่วยสมประสงค์แก่ข้าพเจ้าสักอย่างหนึ่งเถิด คือข้าพเจ้าต้องการเครื่องพิมพ์หินสักเครื่องหนึ่ง(เครื่องสำหรับพิมพ์ด้วยแผ่นหิน)พร้อมทั้งเครื่องประกอบให้ครบชุด ขอท่านจงช่วยหาซื้อให้ข้าพเจ้าสักเครื่องหนึ่งจากประเทศของท่าน “

(พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2521: 15 -16)

เมื่อทรงได้รับเครื่องพิมพ์แล้วพระองค์ทรงรับสั่งให้ตีพิมพ์ตำราภาษาบาลีด้วยอักษรที่ทรงคิดค้นขึ้นในระยะนั้นหนังสือที่ตีพิมพ์ขึ้นในสมัยนั้นปรากฏ จากในตำนานวัดบวรดังนี้

“ครั้งนั้นการตีพิมพ์หนังสือยังไม่แพร่หลาย มีโรงพิมพ์แต่ของพวกมิชชันนารีพิมพ์หนังสือสอนศาสนา ทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัด พิมพ์ปาติโมกข์บ้าง สวดมนต์บ้างแบบแผนอย่างอื่นบ้าง เป็นอักษรอริยกะ ใช้กันในสำนักนี้แทนหนังสือลาน”

(ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, 2513: 22)

การตีพิมพ์หนังสือเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯนั้นไม่ปรากฏชัดเจนว่าได้ตีพิมพ์หนังสืออะไรบ้างในปัจจุบันนี้ที่เหลือปรากฏหลักฐานพอที่จะสรุปได้ดังปรากฏในหนังสือประวัติคณะธรรมยุตว่า

“โรงพิมพ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่วัดบวรนิเวศวิหารครั้งนี้น่าจะพิมพ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาทั้งที่เป็นภาษาบาลีภาษาไทย และภาษาอังกฤษแต่น่าเสียดายที่หนังสือต่าง ๆ ที่พิมพ์จากโรงพิมพ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งนั้นมีหลงเหลือให้ได้เห็นน้อยมาก

เท่าที่พบมีแต่หนังสือภาษาบาลีที่พิมพ์ด้วย อักษรอริยกะเช่น อุกโตปาติโมกข์
คาถาธรรมบท หนังสือสวดมนต์ เป็นต้น”

(ประวัติคณะธรรมยุต, 2547: 40)

นอกจากจะปรากฏข้อมูลชาวไทยที่เขียนขึ้นถึงโรงพิมพ์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
ทรงใช้ในการจัดการกับการศึกษาแล้ว ชาวต่างประเทศที่มาอาศัยอยู่ในประเทศไทยซึ่งบางท่านก็
เป็นพระสหายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ก็กล่าวไว้เช่นกันดังปรากฏในประวัติคณะ
ธรรมยุตดังนี้

หมอแฮต (ดร.เรโนลด์ แฮต) ได้บันทึกไว้ว่า

“โรงพิมพ์หนังสือของวัด(บวรนิเวศวิหาร) มีพระสงฆ์หลายรูปและลูก
ศิษย์กำลังนั่งพิมพ์หนังสือบนม้ายาวที่ทำด้วยไม้ไผ่ บางคนกำลังเรียงพิมพ์ อ่าน
แก้ไขรูป เราได้รับหนังสือเล่มหนึ่งพิมพ์ด้วยอักษรบาลีที่พระองค์ทรงคิดขึ้นเอง
เป็นสี ๑๐ ชื่อของพระพุทธศาสนาพร้อมกับคำอธิบาย”

(เรื่องเดียวกัน: 59)

หมอจันทเล (เจ.เอช. ชันด์เลอร์) มิชชันนารีชาวอเมริกัน ได้กล่าวถึงโรงพิมพ์ของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไว้ในหนังสือพิมพ์ “บางกอกคาเลนดาร์” ไว้ว่า

“โรงพิมพ์ของเจ้าฟ้าใหญ่ (คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) มี
แท่นพิมพ์ ๑ แท่น ตัวพิมพ์ไทย ๑ ชุด ตัวพิมพ์อังกฤษ ๒ ชุด และตัวพิมพ์ภาษาบาลี
๒ ชุด”

(เรื่องเดียวกัน: 59)

สรุปผลของการจัดการศึกษาและการตั้งโรงพิมพ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ

1. จากการจัดระบบการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นับตั้งแต่สมัยทรงครอง
วัดบวรนิเวศวิหารเป็นต้นมา ทรงวางแผนการศึกษาให้กับคณะสงฆ์ธรรมยุตและกลุ่มบุคคล
ต่าง ๆ สนใจที่จะศึกษามากขึ้นเรื่อย ๆ ทรงประดิษฐ์แบบอักษรที่เรียกว่า หนังสืออริยกะ และแบบ

อักษรไทยที่ใช้เขียนภาษาบาลีที่เรียกว่า “แบบการยุด” เพื่อใช้ในการเขียนและการศึกษาพระพุทธศาสนาและเข้าใจหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาได้ง่ายขึ้น แบบอักษรไทยสำหรับเขียนภาษาบาลีที่พระองค์ทรงคิดค้นขึ้นนั้น ต่อมาได้เป็นประโยชน์ต่อชาวไทยเป็นอันมาก และได้ใช้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกในสมัยรัชกาลที่ 5

2.การจัดตั้งโรงพิมพ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้น วัตถุประสงค์สำคัญ คือเพื่อจัดพิมพ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาบาลี และหนังสือที่จัดพิมพ์นั้นมีเหลืออยู่น้อยมาก ที่คงหลงเหลือให้เห็นคือหนังสือภาษาบาลีที่พิมพ์ด้วยอักษรอริยเกเช่น อุกโกปาติโมกข์ คาถาธรรมบท หนังสือสวดมนต์ เป็นต้น และหนังสือที่พิมพ์ในครั้งนั้นใช้ในหมู่ธรรมยุตและบรรดาลูกศิษย์ชาวบ้านทั่วไป ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงลาผนวชแล้วการใช้อักษรอริยเกเสื่อมความนิยมลง และกลับมาใช้อักษรขอมเหมือนเดิมโรงพิมพ์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตั้งขึ้นในครั้งนั้นต่อมาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ริ่ฟื้นขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่งเรียกว่าโรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัยซึ่งดำเนินการอยู่ได้ประมาณ 7-8 ปีก็เลิกไปเพราะต้นทุนสูง อีกราว 20 ปีต่อมาสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณ ได้กลับมาริ่ฟื้นโรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัยขึ้นอีกครั้งหนึ่ง และดำเนินการเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งเป็นโรงพิมพ์ที่มีคุณภาพต่อพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมากเพราะใช้พิมพ์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย และจัดพิมพ์หนังสือต่าง ๆ เกี่ยวกับหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาออกเผยแพร่มากมาย

5. การเจริญสัมพันธไมตรีทางศาสนากับต่างประเทศ

ความเจริญแห่งธรรมวินัยที่เกิดขึ้นจากปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้น ทำให้เกียรติศัพท์โด่งดังไปถึงลังกาว่า “พระวชิรญาณเถระพระอนุชาของสมเด็จพระธรรมิกราชได้ทรงฟื้นฟูพระธรรมวินัยให้รุ่งเรืองขึ้นในประเทศสยาม” (กรมศาสนา, 2547:12) คณะสงฆ์ลังกาจึงได้แต่งตั้งสมณทูตมาสืบข่าวการพระศาสนาในประเทศไทย ในเดือน 5 พ.ศ. 2383 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดให้สมณทูตที่มาจากลังกาอันประกอบด้วย พระกัณฺฐสนธิ์ พระสัทธาติส พระวิปัสสิ พระเรวัต และพระสังฆรักจิต พร้อมด้วยภุคคุหส์อีก 4 คน พัก ณ สถานที่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงจัดรับรองไว้สำหรับพระสงฆ์ลังกาต่อมาเมื่อ พ.ศ.2385 ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 2 พระสมณะทูตไทยที่ได้รับการคัดเลือกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ 5 รูปประกอบด้วย พระพุทธญาณะ พระอมระ (เกิด) พระสุภูติ (สังข์) พระคัมภีระ และพระพุทฺธิวิระ ได้เดินทางไปดูการพระศาสนาในลังกา และเพื่อเยี่ยมคัมภีร์พระไตรปิฎกที่ไทยยังขาดอยู่มาเพิ่มเติมให้สมบูรณ์

ในการเจริญสัมพันธไมตรีด้านการศาสนากับต่างประเทศที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงกระทำ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์¹ ได้รวบรวมไว้ก่อนข้างชัดเจน ผู้วิจัยจะขอยกประเด็นที่ท่านได้กล่าวไว้มาสรุปพอให้เห็นดังนี้

1) ประเทศที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงติดต่อด้านศาสนา คือ ลาว เขมร ยะไข่ (รัฐอาระกัน) พม่าและลังกา

2) ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการส่งสมณทูตที่เป็นพระสงฆ์ธรรมยุตไปลังกาถึง 2 ครั้งโดยประเด็นสำคัญอยู่ที่การยืมพระไตรปิฎกเพื่อทำการคัดลอกไว้ในประเทศไทยทั้งนี้เพราะพระไตรปิฎกในประเทศไทยยังพร่องอยู่มาก การสร้างความสัมพันธ์อันดีต่อกันและการสืบข่าวด้านพระศาสนาในลังกา

3) มีหลักฐานในพระราชชนนิพนธ์ภาษาบาลีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ว่า ได้มีการส่งสมณสาส์นถึงลังกาเป็นจำนวน 9 ฉบับ

4) คณะสงฆ์ธรรมยุตนำโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทำหน้าที่ติดต่อกับลังกาอีกจนถึงรัชกาลที่ 3

ผลที่ตามมาจากการสร้างความสัมพันธ์ไมตรีกับพระต่างประเทศสรุปได้ดังนี้

1) พระสงฆ์ในกรุงโคลัมโบเกาะลังกา ได้มีสมณสันเทศมาทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ให้ตั้งวงศ์ธรรมยุตที่เกาะลังกาดังมีเนื้อความดังนี้

“บัดนี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายได้พบพระสงฆ์ลังกาที่ท่านเข้าไปอยู่ในสยามประเทศถึง 2 ปี ขาวคราวอย่างไรของพระสงฆ์และคฤหัสถ์ที่ปฏิบัติพระพุทธศาสนาในเมืองโน้น ท่านเล่าให้ข้าพเจ้าทั้งปวงได้ทราบทุกอย่างทุกประการแล้ว แลข้าพเจ้าทั้งปวงได้ฟังข้อกิจการสัมมาปฏิบัติต่าง ๆ ในพวกฟองของท่านที่อยู่ในวัด 2-3 แห่ง มีวัชบรรณิเวศเป็นต้น ข้าพเจ้าทั้งปวงชอบใจนัก ทั้งได้เห็นได้พบภิกษุ 5 องค์ที่ออกมาครั้งนี้ด้วย ได้พูดจาสนทนากันแล้ว พวกข้าพเจ้า 20 เศษ จึงได้พร้อมปรึกษาว่า แม้ไหนหนอเราทั้งหลายจะได้ปฏิบัติในจาริตศีลและการวินัยกิจทั้งปวงให้เหมือนพระสงฆ์พวกนี้จึงทุกประการ ถ้าได้ดังนั้นแล้วจะดีนัก ข้าพเจ้าทั้งปวงเกิดจิตศรัทธาเลื่อมใสยิ่งนักทีเดียวเป็นความจริง

¹ ผู้สนใจรายละเอียดโปรดสืบค้นจากประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงรัชกาลที่ 5 (ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์)

ด้วยความบาปอรรถกถาอย่างไร พวกท่านก็ว่าอย่างนั้น มิได้คือสิ่งถือคติอาจารย์มากกว่าอรรถาธิบายในพระคัมภีร์ ดังนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายอ่อนน้อมมาถึงท่านผู้มีอายุพระวชิรญาณเถระ จึงได้มีความเอ็นดูกรุณาแก่ชาวสิงห์พ ที่ถือพระพุทธศาสนาโดยใจซื่อสัตย์สุจริตเหมือนพวกข้าพเจ้า 20 เศษนี้เถิดขอโปรดได้จัดพระเถระองค์หนึ่งซึ่งฉลาดในพระธรรมวินัย อาจเป็นอุปัชฌาย์ให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรต่อไปให้เป็นประธานมีภิกษุสัก 10 องค์เศษเป็นบริวาร ออกมายังลังกานี้ให้มาตั้งปฏิบัติประเพณีอย่างพวกท่านปฏิบัติ อยู่ในที่นี้สักสักเหล่าหนึ่งก็จะคืนึกหนา จะดีกว่านิกายทั้งสองคืออุบาลีวงศ์และมรรมวงศ์ที่มีอยู่เดี๋ยวนี้อีกเป็นแท้”

(เรื่องประติษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป :411-412 อ้างใน ประวัติธรรมยุค, 2547: 37)

2) ในปี พ.ศ.2378 ได้คัมภีร์พระไตรปิฎกเพิ่มเติมอีก 30 คัมภีร์ ในปีพ.ศ. 2385 คณะสงฆ์ไทยได้ยืมพระไตรปิฎกเข้าสู่ประเทศไทย 40 คัมภีร์

3) วัดบวรนิเวศวิหารได้เป็นที่พักรับรองคณะสงฆ์ลังกาจนถึงรัชกาลที่ 5 เรียกว่า “คณะลังกา” ซึ่งอยู่ตรงที่สร้างพระวิหารพระศาสดาในบัดนี้ (ประวัติคณะธรรมยุค, 2547: 34)

6. ทรงตั้งธรรมเนียมต่าง ๆ

ธรรมเนียมปฏิบัติที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ วางไว้เฉพาะคณะสงฆ์ธรรมยุค ซึ่งต่อมาได้มีการพัฒนา ปรับปรุง เพิ่มเติมขึ้นบางประการ และที่ได้มีการถือประพฤติปฏิบัติกันเป็นประจำทั้งธรรมยุค และมหานิกายในปัจจุบันดังนี้

6.1 ธรรมเนียมมนัสการพระเจ้า-คำ หมายถึงการนมัสการและบูชาพระเจดีย์วัตถุคือพระสถูปและพระพุทธรูปเพื่อระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัยเพื่อให้เจริญความเชื่อความเลื่อมใสเป็นการบำเพ็ญภาวนามัยบุญ¹ซึ่งเดิมทีนั้น (ก่อนการปฏิรูปของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ) ไม่ได้ทำกันอย่างเป็นทางการที่กำหนดไว้แน่นอนว่า ต้องปฏิบัติอย่างไรและเวลาใด สุดแต่ความสมัครใจของผู้ทำ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ทรงอธิบายไว้ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงว่า “การทำสักการบูชาพระเจดีย์สถานนี้ ก็ไม่มีนิยามว่าตามแบบนั้นแบบนี้ผู้ยกสักการะขึ้นบูชาจะนึกในจิตตาม

¹ ภาวนามัยบุญ หมายถึง บุญที่เกิดจากการเจริญภาวนา จัดอยู่ใน บุญกิริยาวัตถุ 10 (บุญกิริยาวัตถุหมายถึงวัตถุอันเป็นที่เกิดแห่งบุญ)

เลื่อมใส และสักการบูชา ก็เป็นการดีการชอบทั้งสิ้น (สวคมนต์ฉบับหลวง อ้างในประวัติคณะธรรมยุต, 2547 : 380) ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเป็นอธิบดีครองวัดบวรนิเวศวิหาร ทรงแก้ไข และวางแบบแผนในการประพฤติปฏิบัติโดยทรงกำหนดให้เป็นกิจวัตรประจำวันทั้งเวลาเช้าและเวลา ค่ำ โดยทรงพระราชนิพนธ์กำหนดมีสการขึ้นเป็นภาษามคธซึ่งสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ได้ทรงรวบรวมไว้ในหนังสือสวคมนต์ฉบับหลวงพร้อมทั้งคำอธิบายคำมีสการพระเช้า-ค้ำ ที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ ใช้ได้กับทุกคนทั้งภิกษุสงฆ์และคฤหัสถ์

ผลที่เกิดขึ้นตามมาจากการที่ทรงตั้งธรรมเนียมนี้ก็คือต่อมาเป็นที่นิยมตลอดไปถึงสำนักอื่นๆ (รวมถึงมหานิกาย) ด้วย กระทั่งแผ่หลายใช้กันตามวัดทั่วไปในปัจจุบัน

6.2 ธรรมเนียมการสวคมนต์หลังทำวัตรเช้า-ค้ำ ธรรมเนียมดังกล่าวนี้สืบเนื่องมาจากธรรมเนียมการทำวัตรเช้า-ค้ำ เริ่มแรกนั้นเกิดจากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โดยทรงเลือกพระสูตรต่าง ๆ ในอังคุตตรนิกายเป็นพื้น ต่อมาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงดำริจัดให้ภิกษุสามเณรภิกษุสามเณรที่อยู่ครบพรรษาแล้ว ท่องสวคมนต์มีการซ้อมในพรรษาทุกวัน เว้นวันพระ และหัดให้ว่าอักขระเป็นด้วยฯ (ตำนานวัดบวร, 2513: 19-20)

ผลที่เกิดขึ้นตามมาอย่างเห็นได้ชัดก็คือพระผู้จักว่าอักขระ การหัดสวดกรรมวาจาไม่ลำบากเหมือนแต่เดิม พระที่สวดรู้จักทำนองสังโยคฯ มีพระสวดพระปาฏิโมกข์ และพระผู้ขาดตำนานได้มาก ขึ้นซึ่งแต่ก่อนหาได้ยาก และได้ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติกันอย่างแผ่หลายเริ่มจากวัดบวรนิเวศวิหารตลอดจนมหานิกายและทำกันอยู่ทั่วไปในปัจจุบัน

6.3 ธรรมเนียมการฟังธรรมวันสวณะ การฟังธรรมวันธัมมัสวณะ (วันพระ) แต่ก่อนนั้นมิได้มีการกำหนดเป็นแบบแผน และไม่ได้ถือปฏิบัติกันอย่างเคร่งครัด หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารแล้ว ทรงตั้งธรรมเนียมธัมมัสวณะคือการฟังธรรมในวันวันพระ ทั้งวันพระขึ้น ทั้งวันพระถึงปักข์และวันพระเต็มปักข์ และทรงเทศนาด้วยฝีพระโอษฐ์ ไม่นิยมการเทศน์ด้วยการจดไว้การเทศนาในวันพระนี้ พระองค์ได้จัดวาระให้แก่พระเถรานุเถระตลอดจนพระมหาเปรียญได้ผลัดเปลี่ยนกันเป็นการฝึกให้กุลบุตรได้ฝึกเทศน์ด้วยปากเปล่า เป็นเหตุให้การเทศนาในวันพระเป็นที่นิยมปฏิบัติกันทั่วไปในประเทศไทยในบัดนี้

“ถึงกำหนดวันพระถึงปักข์และเต็มปักข์มีธัมมัสวณะเสมอไปไม่เฉพาะแต่ในพรรษา มีเทศนาเช้า ๓ โมงกัณฑ์ ๑ บ่าย ๓ โมงกัณฑ์ ๑ เสด็จลงประทานอุโบสถศีลและทรงเทศนาเป็นพื้น ทรงเทศนาด้วยฝีพระโอษฐ์อธิบายให้คนเข้าใจ

ง่าย ชวนให้นิยมในปฏิบัติด้วยความกล้าหาญแลเราจึงได้ทราบว่ามีคนพอใจฟังมาก เต็มในพระอุโบสถแล้วยังล้นออกข้างนอกแม้พระอื่นก็ต้องเทศนาโดยฝีปากเหมือนกัน ไม่โปรดเขียนหนังสือไว้เทศน์แม้เรื่องที่ทรงเรียงเอง เพื่อพระเปรียญบางรูปถวายเป็นเทศนาในราชการเสด็จแล้วตรัสให้เผาไฟเสีย เพื่อไม่ให้มีต้นฉบับเหลืออยู่ เพราะอย่างนั้นเทศนาที่ทรงเรียงในภาษาไทยจึงมีน้อยมาก”

(ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, 2540: 18)

ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ (2549: 206) ได้กล่าวเสริมไว้ว่า

“ด้วยปฏิปทานี้เราอาจกล่าวได้ว่าเจ้าฟ้ามกุฎฯ สมควรได้ชื่อว่าทรงเป็นบิดาแห่งการเทศน์หรือบรรยายธรรมแบบสมัยใหม่ เพราะพระองค์เป็นพระสงฆ์ที่บุกเบิกเริ่มบรรยายหรือปาฐกถาธรรมให้สาธุชนพุทธบริษัทฟังแทนการแต่งเป็นกัมถ์แล้วไปนั่งอ่านให้พุทธบริษัทที่มารับฟังในวันอุโบสถไม่เพียงเท่านั้น พระองค์ยังทรงใช้ภาษาง่าย ๆ ในการบรรยายเพื่อให้ผู้ฟังได้พัฒนาความเข้าใจสิ่งใหม่ที่ยังไม่เคยรู้จักกับสิ่งได้เร็วขึ้นในขณะเดียวกันก็ทรงแสดงธรรมอย่างมีหลักการ มีเหตุผลไปตามหลักฐานจากพระไตรปิฎก”

จากข้อมูลข้างต้นนี้สรุปได้ว่าการเทศนาสั่งสอนประชาชนนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงริเริ่มในรูปแบบใหม่คือทรงบรรยายธรรมด้วยปากเปล่าโดยใช้ภาษาง่าย ๆ ที่สามารถสื่อถึงผู้ฟังและการแสดงธรรมเทศนานั้นทรงถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัดทุกวันอุโบสถมิได้ขาดจนเป็นธรรมเนียมที่คณะสงฆ์ธรรมยุตได้ถือปฏิบัติมาในปัจจุบัน แม้คณะสงฆ์มหานิกายเองก็ได้ถือปฏิบัติเช่นเดียวกันโดยเฉพาะการขึ้นบรรยายธรรมในโอกาสอันสมควรเช่นอบรมเยาวชน เป็นต้น

6.4 ธรรมเนียมวันวิสาขบูชา วันวิสาขบูชาได้ปรากฏหลักฐานว่ามีมาแต่สมัยสุโขทัย ในสมัยนี้จัดทำกันอย่างยิ่งใหญ่ เมื่อถึงวันวิสาขบูชา พระเจ้าแผ่นดิน ข้าราชการบริพาร ทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ตลอดทั้งประชาชนชาวสุโขทัยทั่วทุก หมู่บ้านทุกตำบล ต่างช่วยกันทำความสะอาดประดับตกแต่งพระนครสุโขทัยเป็นการพิเศษ ด้วยดอกไม้ของหอม จุดประทีปโคมไฟแลดูสว่างไสวไปทั่วพระนคร เป็นการอุทิศบูชาพระรัตนตรัย เป็นเวลา 3 วัน 3 คืน พระมหากษัตริย์ และบรมวงศานุวงศ์ ก็ทรงศีล และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ ครั้นตกเวลาเย็น ก็เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และนางสนองพระโอรสผู้โต ลอดจนข้าราชการทั้งฝ่ายหน้า และฝ่าย

ใน ไปยังพระ อารามหลวง เพื่อทรงเวียนเทียนรอบพระประธานแต่พอมาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาพิธีวิสาขบูชาได้ถูกลืมเลือนไปทั้งนี้อาจเกิดจากสภาพการณ์ทางสังคมเช่น อิทธิพลทางศาสนา พราหมณ์-ฮินดูที่มีบทบาทอย่างมากและที่เห็นได้ชัดเจน คือภัยสงคราม ในสมัยรัชกาลที่ 2 พ.ศ.2360 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงรื้อฟื้นธรรมเนียมนี้ขึ้น แต่เป็นแต่การสังเวยไม่เป็นที่นิยมของประชาชนเท่าที่ควรดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ตรัสไว้ว่า

“ในการที่จัดขึ้นชั้นหลังตามแบบเก่า ดูเป็นแต่การสังเวยย่อ ๆ พออย่าให้เสียโบราณหรือคิดจะให้เป็นการครึกครื้นจริง แต่หากคนทั้งปวงไม่ได้ประพฤติแต่ก่อนพากันเนือย ๆ เฉย ๆ ไปเสีย ก็เลย จืดจางไป แต่เมื่อวิเคราะห์ดูจริงๆ แล้ว เห็นว่าถึงส่วนในราชการก็อย่างข้างเลือน ๆ เป็นแต่การเสียไม่ได้อยู่เพราะไม่ได้เคยทำเคยนึกมาเสียช้านานแล้วฯ”

(ประวัติคณะธรรมยุต, 2547: 386)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารทรงได้ดำริธรรมเนียมนี้ขึ้นแล้วทรงพระราชนิพนธ์คาถาสำหรับสวดในพิธีและใช้กันอยู่ในปัจจุบันดังจะขอยกมาแสดงพอเป็นตัวอย่างในที่นี้ดังนี้

พระราชนิพนธ์วิสาขบูชา

สุกมตฺตอุอาโรกฺยมตฺต

วิสาขปฺลณฺณมํ โย	ชาโต อนุตฺตมชาตฺยา
ปตฺโต จ อภิสมฺโพธิ	อโถปี ปรินิพฺพุโต
โลเก อนุตฺตโร สตฺถา	ทยาณฺณณฺณวาสโย
นายโก โมกฺขมคฺคสุมี	ติวิธตฺถูปเทสโก
มหาการุณิกํ พุทฺธ	มยฺนตํ สรณํ คตา
อามิสฺสํ จ ปุเชนฺตา	ธมฺเม จ ปฏิปตฺติยา
อิมฺนุทานิ สุนกฺขตฺต	อภิมํจฺจลสมฺมตํ
วิสาโขพุทฺธยฺยตฺเตน	ปณฺณจฺนเทน ลกฺขิตํ
สมฺปตฺตา อนุกาลเณ	พุทฺธานุสฺสเรณารหํ
ชาติสมฺโพธิปรินิพฺพาน	กาลภูตํ สยมฺภูโน

คัมภีร์ สมนามสูตรมานา	สุจิรี นิพพุตตามปี
ปสนนาการิ กโรนตา	สกุการะ อภิสุทธิย
ทณททีเป ทีปมเร	มาลาวิกิตอาทโย
คสเสว ปุชนคถาย	ยถาสติ ยถาพล
สมาหริตฺวา เอกคฺถ	ฐปิมหา ยถารห
นรานรานํ สพฺเพสํ	สทฺธมฺเม สมปัสสิตํ
ธมฺมสฺสวณํ กริสฺสาม	สมฺพุทฺธคฺคณทึปนํ
พุทฺธสฺสโพนิตาทีนํ	ทีปนคฺคํ มหฺลสิน
ปสนฺนาว มยํ สพฺเพ	สทฺทหาม สฺสโพนิตํ
สกุจฺจนตํ นมสฺสาม	สมพุทฺธํ โคตมวฺยหํ
อิมํหิ จ สกุการํ	ฐปิตํหิ ตํหิ ตํหิ
คสฺสสฺมึ เจตฺตยฺญฐาน	อภิปฺมุขํ สาธุกํ
สาธุ โน ภนฺเต ภคฺวา	สุจิรี ปรินิพฺพุโต
ธรรฺมโต โพนิกา สกฺขิ-	ภคานนคฺคณฺเณน โส
ปวตฺตติตฺวา นิรุทฺเธน	อนนตารมฺมณฺเณปิ
ปจฺจุจฺจมาชนตาภูต -	สคฺคตานุกมฺปมานสา
อนุกมฺปํ อูปาทาย	ชานนฺโตวาทิตวาทนํ
ปฏิกุคฺคณหาตุ สกุการ	สุสฺสชฺชิตํ ตถา ตถา
ทีฆรตฺตมฺปิ อมฺหากํ	หิตาย จ สุขาย จ
อปายปฺปรินาย	อายานญจาภิวิทฺธิยา

(ประชุมพระราชนิพนธ์ ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2 , 2515: 176 – 178)

6.5 ธรรมเนียมวันมาฆบูชา ธรรมเนียมวันมาฆบูชานี้เป็นธรรมเนียมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงริเริ่มตั้งขึ้นในสมัยที่ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารซึ่งแต่ก่อนนั้นไม่ได้มีธรรมเนียมการปฏิบัติมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชนิพนธ์ไว้ในหนังสือ “พระราชพิธีสิบสองเดือน” สรุปได้ความว่า แต่เดิมพิธีวันมาฆบูชา¹ไม่เคยกระทำมาก่อนในเมืองไทยเพิ่งจะมีขึ้นอย่างเป็นทางการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โดยพระองค์ทรงถือแบบอย่างโบราณบัณฑิตที่นิยมว่าวันเพ็ญกลางเดือน 3 เป็นวันประชุมใหญ่ของ

¹ <http://www.easyinsurance4u.com/buddha4u/maka.htm> access 28/08/2008

พระสาวกของพระพุทธเจ้า มีลักษณะน่าอัศจรรย์ซึ่งได้ถือว่าเอา เหตุการณ์เป็นเครื่องแสดงสักการบูชา พิธีมาฆบูชาจึงได้เกิดมีขึ้นในเมืองไทยมีทั้งพิธีสงฆ์ ราชพิธี และพิธีราษฎร์ สืบมาจนถึงทุกวันนี้

6.6 ธรรมเนียมวันอัฐมีบูชา ธรรมเนียมวันอัฐมีบูชานี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงขึ้นสืบเนื่องด้วยธรรมเนียมวันวิสาขบูชา โดยเริ่มแรกนั้นได้ทำกันในคณะสงฆ์ธรรมยุตก่อน โดยรวมกันทำที่วัดบวรนิเวศวิหาร ภายหลังได้ย้ายไปทำที่วัดบวรนิเวศวิหารและในสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ย้ายมาทำที่วัดบวรนิเวศวิหารอีกครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทบาลีสำหรับสวดเช่นเดียวกับวันวิสาขบูชา ไว้ดังนี้

พระราชนิพนธ์อัฐมีบูชาคาถา

วิสาขปุณณมาซช	ทิวโส โหติ อฏฐโม
ยาทิเส นรเทวสุต	สุนิพพุตสุต ตาทิโน
มลลเหติ สพฺพคนฺธานํ	สทฺเธหิ กตจิตฺตกา
ปาฏิเหรี ทสฺสยนฺตี	สยเมว อปฺพชฺชลิ
ตสฺสสนฺติเมทเหตุ	พตฺติสวรสกฺขณํ
ธาคฺคฺกุเตน เตเชน อชฺชฌายิตฺถ	มเหสิโน
ตาทิโสว อยนฺทานิ	สมฺปตฺโต อภิลกฺขิโต
อิมฺมนฺทานิ สุนกฺขคฺคํ	อภิมํกลสมฺมตํ
สมฺปตฺตา อนุกาเลน	พฺพชฺชานุสฺสรมารหํ
สรีรชฺฌาปนกาล -	ภูตํ ตสฺส สยมนฺโน

ฯ เปฯ

ต่อไปนี้เหมือนกับวิสาขบูชาคาถา ตั้งแต่

คํ สมฺมานุสฺสรมานา สุจิรี นิพฺพุตตามปิ เป็นต้นไป

(ประชุมพระราชนิพนธ์ ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2 , 2515: 196)

6.7 ธรรมเนียมการกรานกฐิน เนื่องจากการกรานกฐินในยุคนั้นทำไม่ถูกต้องตามพระบาลี เพราะไม่ได้มีการซัก กะ ตัด เย็บ และย้อมทำให้เสร็จภายในวันนั้น ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารจึงทรงโปรดเกล้าให้ตั้งธรรมเนียมการกรานกฐิน ดังปรากฏ

ในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารว่า “วัดนี้รับพระกฐินหลวงที่ทรงทอดตามธรรมเนียมที่ทำกันมาแต่โบราณไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามถนัดจึงแก้ไขเฉพาะฝ่ายวัด (คือทำการภายใน) เมื่อรับผ้ากฐินเสร็จแล้ว นำผ้านั้นมาแกะออก กะ ตัด เป็นอันตราสกหรืออุตราสงค์ เย็บ ซ้อมให้เสร็จในวันนั้นแล้วจึงทำพิธีกรานต์อีกครั้งหนึ่ง” (ประวัติคณะธรรมยุต, 2547: 389) หลังจากทรงลาผนวชเสร็จสิ้นเสวยราชสมบัติแล้วทรงพระกรุณาโปรดให้เพิ่มผ้าขาวพับกำกับไปกับไตรจีวรด้วย พิธีรับพระกฐินโปรดให้จัดการกราบหน้าพระที่นั่งไว้ใช้ผ้าขาว (ที่กำกับมากับผ้าไตรนั้น) ตัดเป็นผ้ากฐิน เสร็จแล้วจึงกราน และอนุโมทนาใช้เป็นธรรมเนียมสืบมาในวัดธรรมยุต (ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร 2456 : 29) และเป็นธรรมเนียมว่าพระเถระต่างวัดจะมาช่วยกรานกฐินอยู่ช่วยจนตลอดเวลากรานและสวดมนต์ แต่เมื่อมีพระธรรมยุตมากขึ้นรับกฐินพร้อมกันหลายวัดต้องแบ่งไปช่วยกัน พระเถระที่มาช่วยก็แยกกันไปวัดต่าง ๆ ดังนั้นการช่วยจึงเป็นแต่ว่าพอเป็นพิธีแล้วค่อยจิตจำไปในที่ที่สุด

6.8 ธรรมเนียมการตั้งเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตั้งธรรมเนียมตั้งเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ โดยแต่งตั้งให้มีภักตฤเทศกะ เจ้าหน้าที่ผู้แจกอาหาร เสนาสนคาหาปกะ เจ้าหน้าที่ผู้จัดแจงเสนาสนะที่อยู่ จีวรปฏิคาหาปกะและจีวรภาษกะ เจ้าหน้าที่ผู้รับและแจกจีวร ภณฑาคาริกะ เจ้าหน้าที่ผู้รักษาเรือนคลัง, โดยได้รับสมมติจากสงฆ์ตามธรรมวินัย ผลที่ปรากฏต่อมาก็คือคณะธรรมยุตได้ถือปฏิบัติมาจนถึงทุกวันนี้และพระมหานิกายเองใน แต่ละวัดก็มีการปฏิบัติเช่นนี้มาทั้งนี้จะยึดตามแบบธรรมยุตหรือไม่นั้น ผู้วิจัยยังไม่เจอหลักฐานบางที่ธรรมเนียมมหานิกายอาจเคยทำมาก่อนเช่นกันก็เป็นได้

6.9 ธรรมเนียมถวายกาลทาน ทรงชักนำการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ อย่างอื่นอีก ตามเทศกาลคือ ถวายสลากภัตในหน้าผลไม้ชุ่ม ถวายผ้าวัสสิกสาฎก (ผ้าอาบน้ำฝน) เมื่อจวนเข้าพรรษา ตักบาตรน้ำผึ้งในฤดูสารท ถวายผ้าจ่านำพรรษาเมื่อออกพรรษาแล้ว

6.10 ธรรมเนียมเกี่ยวกับสิ่งวัตถุอันเป็นของสงฆ์ ทรงจัดพัสดุของสงฆ์อันเป็นครุภัณฑ์รักษาไว้เป็นของสำหรับวัด ทรงจัดครุภัณฑ์เป็นของกลางสำหรับคณะขึ้นอีกอย่างหนึ่งต่างจากครุภัณฑ์ของสงฆ์ที่จำขาดตัวได้ ด้วยไม่ต้องผาติกรรมและจ่ายไม่จำกัดเฉพาะวัด

6.11 ธรรมเนียมเนื่องการบรรพชาอุปสมบท การแสวงหาการบรรพชาอุปสมบทอันสมบูรณ์เป็นหน้าที่ที่คณะสงฆ์ธรรมยุตได้ทำมานับตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรง

¹การบรรพชาอุปสมบทถือได้ว่าเป็นเรื่องที่สำคัญมากต่อคณะธรรมยุตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯทรงแสวงหาความถูกต้องแห่งการบรรพชาอุปสมบทอยู่ตลอดสมัยที่พระองค์ทรงผนวช เมื่อทราบว่างศ์ไหนถูกต้องจะทรงไป

เริ่มต้นการปฏิรูปการพระศาสนา โดยสิ่งแรกที่พระองค์ทรงปฏิรูปก่อนคือการแสวงหาวงศ์แห่งการบรรพชาอุปสมบทอันถูกต้องตามหลักแห่งพระธรรมวินัย เมื่อเสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารแล้ว การรับกุลบุตรเข้ามาอุปสมบท ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์เอง โปรดให้พระศิษย์หลวงเดิมผู้เรียนรู้ปริยัติธรรม(ภาษาบาลี) สวดกรรมวาจา สดแล้วแต่จะตรัสสั่งให้รูปใครรูปหนึ่งสวด ทรงถืออำนาจในสังฆกรรม เจ้าภาพไม่อาจนิมนต์เลือกเอาตามชอบใจ ทรงแก้ไขคำขอบรรพชา และในกรรมวาจาอุปสมบทให้ระบุชื่ออุปสัมปทาเปกษะและชื่ออุปัชฌาย์ ให้ตรงตามบาลีและเพิ่มคำนำและส่งท้ายแห่งอนุสาสน์ พระองค์เองทรงรับการอุปสมบทซ้ำเรื่อยมาถึง 6 ครั้ง ครั้งแรกทรงอุปสมบทคณะสงฆ์ไทยเดิมคือมหานิกาย ครั้งที่ 2 ถึงครั้งที่ 4 ทรงอุปสมบทกับคณะสงฆ์มอญ ครั้งสุดท้ายทรงอุปสมบทคณะสงฆ์พระลังกา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ตรัสถึงวัตถุประสงค์แห่งการบรรพชาอุปสมบทซ้ำหลาย ๆ ครั้งเพื่อเป็นทัฬหีกรรมไว้ในสมณศาสน์ฉบับที่ส่งไปลังกาไว้ว่า” หากสีหพวงค์เก่ายังตั้งอยู่ในสีหพทวีปมาจนถึงทุกวันนี้ไซ้ร้ พวกธรรมยุตกลางเหล่าจักละวงค์เดิมของต้นบ้างกลางเหล่าจักให้ทำทัฬหีกรรมบ้างและนำวงค์ (สีหพ) นั้น ไปเป็นแน่แท้” (พระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, 2515: 431)

ในการบรรพชาอุปสมบทในยุคของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้นรูปแบบการถือปฏิบัติยังยึดตามธรรมเนียมของวงศ์นั้น ๆ แต่ต่อมาในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสพระองค์ได้ทรงปรึกษากับคณะสงฆ์ธรรมยุตเปลี่ยนแปลงระเบียบขั้นตอนการปฏิบัติบางประการ ซึ่งถือว่าไม่สำคัญออกไป และบางอย่างยังคงยึดแบบอย่างที่คุณคณะสงฆ์มหานิกายได้ทำมา และคณะสงฆ์มหานิกายในปัจจุบันเกือบทุกวัดได้ยึดแบบอย่างที่คุณคณะสงฆ์ธรรมยุตวางไว้มาถือปฏิบัติ

เพื่อให้เห็นถึงความเหมือนและความต่างแห่งการบรรพชาอุปสมบทระหว่างคณะสงฆ์ธรรมยุตและคณะสงฆ์มหานิกาย ผู้วิจัยจะยกรูปแบบที่คุณคณะสงฆ์ทั้งสองฝ่ายได้ถือปฏิบัติในปัจจุบันมาเปรียบเทียบกันตามข้อมูลที่ได้จากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ และจากกาสัมภาษณ์จึงพอสรุปเป็นตารางได้ดังนี้

พิสูจน์หาความจริงเพื่อนำมาแก้ไขให้ถูกต้องตามหลักการทางพระพุทธศาสนาเช่นการเปล่งเสียงให้ถูกต้องตามหลักภาษา สีม้าที่ถูกต้องตามธรรมวินัย วงศ์แห่งบรรพชาอุปสมบทในยุคแรก ๆ นั้น คณะธรรมยุตเองยังมีการปฏิบัติบางประการในการบรรพชาอุปสมบทที่ยังถกเถียงกันอยู่ แต่พอมาถึงสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจึงได้มีแบบแผนเป็นอันเดียวกัน(หลักการบรรพชาอุปสมบทและกรณีที่เกี่ยวเนื่องด้วยการบรรพชาอุปสมบทในพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาผู้สนใจได้จากบทที่ 2 หน้า 43 เป็นต้นไป)

ขั้นตอนการบรรพชาอุปสมบท

คณะสงฆ์มหานิกาย	คณะสงฆ์ธรรมยุต
1.การกำหนดวันอุปสมบท(ฤกษ์ยาม) ผู้ปกครอง หรือพ่อแม่ พานบุตรชาย ไปพบกับอุปัชฌาย์หรือท่านเจ้าอาวาส เพื่อให้ท่านตรวจวันเดือนปีเมื่อเห็นว่ามีอายุครบ 20 ปีบริบูรณ์จึงกำหนดฤกษ์บวชให้ โดยการไปหาอุปัชฌาย์ต้องนำดอกไม้ธูปเทียนเครื่องสักการะติดมือไปด้วย ครั้นเมื่อได้กำหนดฤกษ์ยาม อันเป็นมงคลแล้ว ผู้ที่บวชก็กลับมาล้าลาญาติมิตรแล้วไปอยู่วัด เพื่อเตรียมฝึกท่องคำขานนาค และฝึกซ้อมเกี่ยวกับพิธีบวช ในช่วงที่มาอยู่วัดนี้ ชาวบ้านจะเรียกผู้เตรียมตัวว่า "นาค" หรือ "พ่อนาค" 2.การขอมมาลาญาติมิตร ผู้ที่จะบวชต้องนำดอกไม้ธูปเทียนไปลาญาติพี่น้องและผู้ใหญ่ซึ่งตนเคารพนับถือเป็นการแสดงความเคารพและขอมาอโหสิกรรม ในสิ่งที่ตนเคยล่วงเกิน ไม่ว่าจะเป็นทางกาย วาจา ใจ ทั้งต่อหน้าและลับหลังและในวันสุกดิบ หรือก่อนที่จะน่านาคไปทำพิธีที่วัดก็จัดให้มีพิธีขอมมาและลาญาติมิตร เพราะความสะดวก เนื่องจากทุกคนมารวมอยู่ ณ ที่เดียวกัน โดยเมื่อผู้ขอมากล่าวคำขอมาว่า " กรรมหนึ่งใด ที่ข้าพเจ้าเคยผิดพลาดล่วงเกิน ทั้งกาย วาจา ใจ ทั้งต่อหน้า และลับหลัง ขอท่านโปรดอโหสิกรรมให้ข้าพเจ้าด้วย" ผู้ขอมาต้องกล่าว "อโหสิ" ด้วยใบหน้ายิ้มแย้มเพื่อให้ นาค	1.การกำหนดวันอุปสมบท(ฤกษ์ยาม) -คล้ายกัน 2.การขอมมาลาญาติมิตร - มีเหมือนกัน

เกิดความสบายใจ 3.การปลงศพ ตามประเพณีนิยม มักปลงศพนาค และทำขวัญนาคที่บ้านของเจ้านาค ถ้าในงานบวชนาคนั้นมีพิธีทำขวัญนาคด้วย ก็จะปลงศพก่อนวันบวชหนึ่งวัน แล้วนุ่งขาวห่มขาวเข้าพิธีทำขวัญนาค ถ้าไม่มีการทำขวัญนาคก็จะปลงศพในวันบวช โดยพ่อแม่หรือญาติผู้ใหญ่ หรือพระภิกษุที่คุ้นเคยเป็นผู้ขลิบปลายผมให้ก่อนเป็น พิธี ต่อจากนั้นก็ให้ผู้ที่โกนผมเป็น โกนผม หนวด เครา คิ้ว ให้หมดจดอาบน้ำแล้ว นุ่งขาวห่มขาว เตรียมเข้าโบสถ์เพื่อทำพิธีบรรพชาอุปสมบทต่อไป 4.การนำนาคเข้าโบสถ์ วันรุ่งขึ้นจึงมีขบวนแห่ไปยังวัดแล้วแห่นาคไปยังโบสถ์เวียนโบสถ์สามรอบแบบทักษิณาวรรต พร้อมด้วยเครื่องอัฐบริขารที่ใช้ในการบวช และของที่ถวายพระจนครบแล้วให้นาคมาวันทาสิมามาคส่วนเครื่องอัฐบริขารและของถวายพระ จะนำไปตั้งในโบสถ์ก่อนการวันทาสิมา นาคจะจุดธูปเทียนที่เสมาน้ำโบสถ์แล้วนั่งคุกเข่าประนมมือกล่าวคำวันทาสิมาดังนี้ แบบที่หนึ่ง อิมินา สกกาเรน พทุธเสมาย์ พุทุธ อภิปุชยามิ อิมินา สกกาเรน พทุธเสมาย์ ธมฺม อภิปุชยามิ อิมินา สกกาเรน พทุธเสมาย์ สงฺฆ อภิปุชยามิ แล้วกราบปักดอกไม้ ธูปเทียน ณ ที่จัดไว้	3.การปลงศพ การทำขวัญนาคบางวัดก็มี บางวัดก็ไม่มีแล้วแต่กรณี (กรณีวัดวัดโสมนัสวรวิหาร ไม่มี) 4.การนำนาคเข้าโบสถ์ การปลงศพแล้วแต่กรณีบางคนปลงที่วัด บางคนปลงที่บ้านแต่ไม่มีการเวียนรอบโบสถ์ (บางกรณีมีการเวียนรอบกรณีวัดโสมนัสวรวิหาร และหลาย ๆ วัด) ไม่มีการวันทาสิมา และสิ่งศักดิ์สิทธิ์รอบโบสถ์
--	---

แบบที่สอง อุกาส วณฺหามิ ภนฺเต สพฺพํ อปฺราธํ ขมถ เม ภนฺเต มยา กตํ ปญฺญํ สามินา อนฺโมทิตพฺพํ สามินา กตํ ปญฺญํ มยฺหิ ทาทพฺพํ สาธุ สาธุ อนฺโมทามิแล้ว กราบ ปักดอกไม้รูปเทียน ณ ที่จัดไว้เมื่อวันทา เสร็จแล้ว นำนาคมาที่หน้าโบสถ์ นาคจะ ไพรยทาน เสร็จแล้วจึงจูงนาคเข้าโบสถ์ โดยบิดา จูงมือข้างขวามารดาจูงมือข้างซ้าย พวกญาติคอย จับชายผ้าตามส่งข้างหลังนาคต้องก้าวข้ามธรณี ประตูห้ามเหยียบเป็นอันขาด เมื่อพ้นประตูไป แล้วให้เดินตรงไปที่พระประธาน ไหว้พระ ประธานโดยใช้ดอกไม้รูปเทียนอีกหนึ่งกำนำไป จุด รูปเทียนบูชาพระประธาน ใช้คำบูชาพระ เหมือนคำวันทาเสมอข้างต้น แล้วกลับมานั่ง ณ ที่ ซึ่งจัดไว้แถวผนังด้านหน้าของโบสถ์ 5.ขั้นตอนการบวชของคณะสงฆ์มหานิกาย (อุ กาสะ) ผู้ขอบรรพชาอุปสมบทรับผ้าไตรอุ้มประนม มือแล้วเดินเข้าไปในที่ประชุมสงฆ์ในพิธี (สังฆ นิบาต) แล้ววางผ้าไตรไว้ข้างตัวด้านซ้ายรับเครื่อง สักการะถวาย อุปัชฌาย์ กราบด้วยเบญจางคประ ดิษฐ์ 3 ครั้ง แล้วอุ้มผ้าไตรประนมมือขึ้นขึ้นเปล่ง วาจาขอบรรพชาว่า อุกาสะ วันทา มิ ภัณเต สัพพัง อะปะราธัง ขะ มะละ เม ภัณเต มะยา กะตัง ปญญัง สามินา อะนุ โมทิตัพพัง สามินา กะตัง ปญญัง มัยหัง ทาทัพพัง สาธุ สาธุ อะนุโมทามิ อุกาสะ การุญ	5.ขั้นตอนและบทที่ต้องท่องจำใช้ในพิธีบวช แบบธรรมยุต (เอสาห์) ผู้ขอบรรพชาอุปสมบทรับผ้าไตรอุ้ม ประนมมือแล้วเดินเข้าไปในที่ประชุมสงฆ์ใน พิธี (สังฆนิบาต) แล้ววางผ้าไตรไว้ข้างตัว ด้านซ้ายรับเครื่องสักการะถวายพระอุปัชฌาย์ กราบด้วยเบญจางคประดิษฐ์ 3 ครั้ง แล้วอุ้มผ้า ไตรประนมมือขึ้นขึ้นเปล่งวาจาขอบรรพชาว่า <i>เอสาห์ ภัณเต สุจิระปะรินิพพุตัมปิ ตัง ภะกะ วันตัง สะระณัง คัจฉามิ รัมมัญจะ ภิกขุสังฆัญ จะ ละเภยยาห์ ภัณเต ตัสสะ ภะกะวะโต รัมมะ วิณะเย ปัพพัชัง ละเภยยัง อุปะลัมปะตัง</i>
--	--

ณึ่ง กัตตะวา ปัพพัชชัง เทละ เม ภันเต (นั่งคุกเข่าลง แล้วประนมมือว่า)

อะหัง ภันเต ปัพพัชชัง ยาจามิ
 ทุติยัมปิ อะหัง ภันเต ปัพพัชชัง ยาจามิ
 ตะติยัมปิ อะหัง ภันเต ปัพพัชชัง ยาจามิ (กล่าว 3 ครั้งว่า)

สัพพะทุกขะนิสสละระณะนิพพานะ สัจฉิกะ
 ระณัตถายะ อิมัง กาสาวัง คะเหตะวา ปัพพาเซละ
 มัง ภันเต อะนุกัมปัง อุปาทายะฯ (เสร็จแล้วพระ
 อุปัชฌายะจะมารับผ้าไตร แล้วว่าต่อไป) (กล่าว 3
 ครั้งว่า)

สัพพะทุกขะ นิสสละระณะนิพพานะ สัจฉิกะ
 ระณัตถายะ เอตัง กาสาวัง ทัตตะวา ปัพพาเซละ
 มังภันเตอะนุกัมปังอุปาทายะ ฯ

พระอุปัชฌาย์ให้โอวาทและบอก ตะจะปัญจะกะ
 กัมมัญฐานแล้วให้ว่าตามไปที่ละบทโดยอนุโลม
 (ไปข้างหน้า) และปฏิโลม (ทวนกลับ)ดังนี้ เกสา
 โลมา นะขา ทันตา ตะโจ (อนุโลม)

ตะโจ ทันตา นะขา โลมา เกสา (ปฏิโลม)ฯ

พระอุปัชฌาย์ชักอังสะออกจากไตรมาสวม
 ให้ผู้บวช แล้วสั่งให้ออกไปครองผ้าครบไตรจีวร
 ตามระเบียบ ครั้นเสร็จแล้วรับเครื่องไทยทานเข้า
 ไปหาพระอาจารย์ ถวายท่านแล้วกราบ 3 ครั้ง
 ยืนประนมมือเปล่งวาจาขอพรและศีลดังนี้

อุกาสะ วันทามิ ภันเต สัพพัง อะปะราธัง
 ขะมะถะ เม ภันเต มะชา กะถัง ปุณฺณัง สามินา
 อะนุโมทิตัพพัง สามินา กะถัง ปุณฺณัง มัยหัง
 ทาตัพพัง สาธุ สาธุ อะนุโมทามิ อุกาสะ การุณ
 ญัง กัตตะวา ดิสะระเณนะ สะหะ สีลานิ เทละ เม
 ภันเตฯ นั่งคุกเข่าขอพรและศีลดังต่อไปนี้

ทุติยัมปาทัง ภันเต สุจิระปะรินิพพุตัมปิ ตัง ะ
 คะวันตัง สะระณัง คัจฉามิ รัम्मัญจะ ภิกขุ
 สังฆัญจะ ละเภยยาหัง ภันเต ตัสสะ ะคะวะโต
 รัम्मะวินะเย ปัพพัชชัง ละเภยยัง อุปะสัมปะทัง
 ตะติยัมปาทัง ภันเต สุจิระปะรินิพพุตัมปิ ตัง ะ
 คะวันตัง สะระณัง คัจฉามิ รัम्मัญจะ ภิกขุ
 สังฆัญจะ ละเภยยาหัง ภันเต ตัสสะ ะคะวะโต
 รัम्मะวินะเย ปัพพัชชัง

*ละเภยยัง อุปะสัมปะทัง

อะหัง ภันเต ปัพพัชชัง ยาจามิ อิมานิ กาสายานิ
 วัตถานิ คะเหตะวา ปัพพาเซละ มัง ภันเต อะนุกัม
 ปัง อุปาทายะ ฯ

ทุติยัมปิ อะหัง ภันเต ปัพพัชชัง ยาจามิ อิมานิ
 กาสายานิ วัตถานิ คะเหตะวา ปัพพาเซละ มัง ภัน
 เต อะนุกัมปัง อุปาทายะ

ตะติยัมปิ อะหัง ภันเต ปัพพัชชัง ยาจามิ อิมานิ
 กาสายานิ วัตถานิ คะเหตะวา ปัพพาเซละ มัง ภัน
 เต อะนุกัมปัง อุปาทายะฯ

*หมายเหตุ ถ้าบวชเป็นสามเณรให้ละคำว่า
 ละเภยยัง อุปะสัมปะทัง ออก พระอุปัชฌาย์รับ
 เอาผ้าไตรจากผู้บวชวางไว้ตรงหน้าตัก ให้
 โอวาทและบอก ตะจะปัญจะกะ กัมมัญฐาน แล้ว
 ให้ว่าตามไปที่ละบท โดยอนุโลม (ไปข้างหน้า)
 และปฏิโลม (ทวนกลับ) ดังนี้ เกสา โลมา นะขา
 ทันตา ตะโจ (อนุโลม) ตะโจ ทันตา นะขา โลมา
 เกสา (ปฏิโลม)

พระอุปัชฌาย์ชักอังสะออกจากไตรมาสวมให้
 ผู้บวช แล้วสั่งให้ออกไปครองผ้าครบไตรจีวรตาม
 ระเบียบ ครั้นเสร็จแล้วเข้าไปหาพระอาจารย์ รับ
 เครื่องสักการะถวายท่านแล้วกราบ 3 ครั้ง

อะหัง ภันเต สะระณะสีลัง ยาจามิ ทุติยัมปิ อะหัง ภันเต สะระณะสีลัง ยาจามิ ตะติยัมปิ อะหัง ภันเต สะระณะสีลัง ยาจามิฯ (พระอาจารย์กล่าวคำนมัสการให้ผู้บรรพชาว่าตามดังนี้) นะโม ตัสสะ ภะคะวะโต อะระหะโต สัมมาสัมพุทฺธสสะ (3 จบ) พระอุปัชฌาย์จะกล่าวว่า เอวัง วะเทหิ หรือ ยะมะหัง วะทามิ ตัง วะเทหิ ให้รับว่า อามะ ภันเต แล้วท่านจะว่านำสรณคมน์ก็ให้ว่าตามดังนี้ พุทฺธัง สะระณัง คัจฉามิ ฐัมมัง สะระณัง คัจฉามิ สังฆัง สะระณัง คัจฉามิ ตุติยัมปิ พุทฺธัง สะระณัง คัจฉามิ ตุติยัมปิ ฐัมมัง สะระณัง คัจฉามิ ตุติยัมปิ สังฆัง สะระณัง คัจฉามิ ตะติยัมปิ พุทฺธัง สะระณัง คัจฉามิ ตะติยัมปิ ฐัมมัง สะระณัง คัจฉามิ ตะติยัมปิ สังฆัง สะระณัง คัจฉามิ ฯ พอจบแล้วทางพระอุปัชฌาย์จะบอกว่า ดิสะระณะคะมะนัง นิฏฺฐิตัง ก็ให้รับว่า อามะ ภันเต ต่อจากนั้นก็สมาทานสิกขาบท 10 ประการโดยว่าตามท่านไปเรื่อย ๆ ดังนี้ ปาณาติปาตา เวรมณี สิกขาปะทัง สมาธิยามิฯ อทินนาทานา เวรมณี สิกขาปะทัง สมาธิยามิฯ อะพรหมจริยา เวรมณี สิกขาปะทัง สมาธิยามิฯ มุสาวาทา เวรมณี สิกขาปะทัง สมาธิยามิ ฯ สุราเมรยะมัชชะปมาทัฏฐานา เวรมณี สิกขาปะทัง	นั่งคุกเข่าเปล่งวาจาขอสรณะและศีลดังนี้ อะหัง ภันเต สะระณะสีลัง ยาจามิ ทุติยัมปิ อะหัง ภันเต สะระณะสีลัง ยาจามิ ตะติยัมปิ อะหัง ภันเต สะระณะสีลัง ยาจามิ (พระอาจารย์กล่าวคำนมัสการให้ผู้บรรพชาว่าตามดังนี้) นะโม ตัสสะ ภะคะวะโต อะระหะโต สัมมาสัมพุทฺธสสะ (3 จบ) พระอุปัชฌาย์จะกล่าวว่า เอวัง วะเทหิ หรือ ยะมะหัง วะทามิ ตัง วะเทหิ ให้รับว่า อามะ ภันเต แล้วท่านจะว่านำสรณคมน์ก็ให้ว่าตามดังนี้ พุทฺธัง สะระณัง คัจฉามิ ฐัมมัง สะระณัง คัจฉามิ สังฆัง สะระณัง คัจฉามิ ตุติยัมปิ พุทฺธัง สะระณัง คัจฉามิ ตุติยัมปิ ฐัมมัง สะระณัง คัจฉามิ ตุติยัมปิ สังฆัง สะระณัง คัจฉามิ ตะติยัมปิ พุทฺธัง สะระณัง คัจฉามิ ตะติยัมปิ ฐัมมัง สะระณัง คัจฉามิ ตะติยัมปิ สังฆัง สะระณัง คัจฉามิ พอจบแล้วทางพระอุปัชฌาย์จะบอกว่า ดิสะระณะคะมะนัง นิฏฺฐิตัง ก็ให้รับว่า อามะ ภันเต ต่อจากนั้นก็สมาทานสิกขาบท 10 ประการโดยว่าตามท่านไปเรื่อย ๆ ดังนี้ ปาณาติปาตา เวรมณี อทินนาทานา เวรมณี อะพรหมจริยา เวรมณี มุสาวาทา เวรมณี สุราเมรยะมัชชะปมาทัฏฐานา เวรมณี วิกาละโภชนา เวรมณี
--	--

สมาธิยามิฯ

วิกาละโภชนา เวมณี สิกขาปะทัง สมาธิยามิฯ

นัจจะกิตะวาทีตะวิสุกะทัสสนา เวมณี สิกขาปะทัง สมาธิยามิฯ

มาลาคันธะวิเลปะนะธารณะมัตถะนาฬิกะวิสุทธานา เวมณี สิกขาปะทัง สมาธิยามิฯ

อุจจาสะยะนะมะหาสะยะนา เวมณี สิกขาปะทัง สมาธิยามิฯ

ชาตะรูปะ ระชะตะ ปฏิกคหณา เวมณี สิกขาปะทัง สมาธิยามิฯ

(พระเจ้ากล่าว 3 ครั้งว่า)

อิมานิ ทะสะ สิกขาปะทานิ สมาธิยามิ (เสร็จแล้วพึงกราบลง 1 หน แล้วยืนขึ้นว่าดังนี้)

วันทามิ ภันเต สัพพัง อะปะราธัง ขะมะถะ เม ภันเต มะชา กะถัง ปุญญัง สามินา อะนุโมติตัพพัง สามินา กะถัง ปุญญัง มัยหัง ทาตัพพัง สาธุ สาธุ อะนุโมทามิฯ (คุกเข่าลงกราบ 3 ครั้ง)

ต่อจากนั้นให้รับบาตรอุ้มเข้าไปหาพระอุปัชฌาย์ในสังฆสนันนิบาตวางไว้ข้างตัวด้านซ้าย รับเครื่องไทยทานถวายท่านแล้วกราบ 3 ครั้งเสร็จแล้วยืนขึ้นประนมมือกล่าวดังนี้

อุกาสะ วันทามิ ภันเต สัพพัง อะปะราธัง ขะมะถะ เม ภันเต มะชา กะถัง ปุญญัง สามินา อะนุโมติตัพพัง สามินา กะถัง ปุญญัง มัยหัง ทาตัพพัง สาธุ สาธุ อะนุโมทามิฯ

อุกาสะ การุญญัง กัตตะวา นิสสะยัง เทถะ เม ภันเต (นั่งคุกเข่า)

อะหัง ภันเต นิสสะยัง ยาจามิ

พุทฺธิยัมปิ อะหัง ภันเต นิสสะยัง ยาจามิ

นัจจะกิตะวาทีตะวิสุกะทัสสนา เวมณี มาลาคันธะวิเลปะนะธารณะมัตถะนาฬิกะวิสุทธานา เวมณี

อุจจาสะยะนะมะหาสะยะนา เวมณี

ชาตะรูปะ ระชะตะ ปฏิกคหณา เวมณี

(และกล่าว 3 ครั้งว่า) อิมานิ ทะสะ สิกขาปะทานิ สมาธิยามิ (เสร็จแล้วรับบาตรอุ้มเข้าไปหาพระอุปัชฌาย์ในที่ประชุมสงฆ์ วางไว้ข้างตัวด้านซ้าย รับเครื่องสักการะถวายท่านแล้วกราบ 3 ครั้งนั่งคุกเข่าประนมมือกล่าวดังนี้) (ตัดคำว่า วันทามิ เป็นต้นออก)อะหัง ภันเต นิสสะยัง ยาจามิ พุทฺธิยัมปิ อะหัง ภันเต นิสสะยัง ยาจามิ ตะดิยัมปิ อะหัง ภันเต นิสสะยัง ยาจามิ อุปัชฌายโฆ เม ภันเต โหหิ (ตรงนี้ว่า 3 ครั้ง)

พระอุปัชฌาย์จะกล่าวว่า โอปาธิกัง ปะฏิรูปีง ปาสาทิเกนะ สัมปาเทหิ ให้รับว่า สาธุ ภันเต ทุกครั้งไป

อัมมะคัคเคทานิ เถโร มัยหัง ภะโร อะหัมปิ เถรัสสะ ภะโร (กล่าวตรงนี้ 3 ครั้ง เสร็จแล้วกราบลง 3 ครั้ง)

พระอาจารย์จะเอาสาขคล้องตัวผู้บวช บอกบาตรและจีวรก็ให้ผู้บวชรับว่า อามะ ภันเต 4 ครั้งดังนี้

จากนั้นพระอาจารย์ท่านจะบอกให้ออกไปข้างนอกว่า จักจะ อะมุหิ โอกาสะ ติฏฐาหิ ผู้บวชก็ถอยออกไปยืนอยู่ในที่ที่กำหนดไว้ (ส่วนใหญ่จะเป็นบริเวณทางเข้าโบสถ์) ต่อจากนี้พระอาจารย์จะสวดถามอันตรายิกธรรม ให้รับ นัตถิ ภันเต 5 ครั้ง และต่อด้วย อามะ ภันเต อีก 8 ครั้งดังต่อไปนี้

พระเจ้าถามว่า.....ผู้บวชกล่าวรับว่า

ตะติยมปี อะหัง ภันเต นิสสยัง ยาจามิ (กล่าว 3 ครั้งว่า) อุปัชฌายโ เม ภันเต โหหิ พระอุปัชฌาย์จะกล่าวรับว่า โอปาโยกัง ปะฏิรูปัง ปาสาทิเกนะ สัมปะเทหิ ผู้บวชพึงรับว่า อุกาสะ สัมปะฏิจนามิ 3 ครั้งแล้ว ว่าดังนี้ พระอุปัชฌาย์จะกล่าวรับว่า โอปาโยกัง ปะฏิรูปัง ปาสาทิเกนะ สัมปะเทหิ ผู้บวชพึงรับว่า อุกาสะ สัมปะฏิจนามิ 3 ครั้งแล้วว่าดังนี้ (กล่าว 3 ครั้งว่า) อัสสะตักเคทานิ เถโร มัยหัง ภาโร อะหัมปิ เถ รัสสะ ภาโร (เสร็จแล้วยืนขึ้นว่าดังนี้) ลำดับต่อไปพระอุปัชฌาย์หรือพระอาจารย์จะ เอาบาตรมีสายโยงคล้องตัวผู้ขอบวช แล้วบอก บาตรและจีวร ผู้บวชก็รับเป็นทอด ๆ ไปดังนี้ อะยันเต ปัตโต (รับว่า) อามะ ภันเต อะยัง สังฆาฐิ (รับว่า) อามะ ภันเต อะยัง อุตตะราสังโก (รับว่า) อามะ ภันเต อะยัง อันตะระวาสะโก (รับว่า) อามะ ภันเต จากนั้นพระอาจารย์ท่านจะบอกให้ออกไปข้าง นอกว่า กังละ อะมุหิ โอกาเส ตัญญาหิ ผู้บวชก็ ถอยออกไปยืนอยู่ในที่ที่กำหนดไว้ (ส่วนใหญ่ จะเป็นบริเวณทางเข้าโบสถ์) ต่อจากนี้พระ อาจารย์จะสวดตามอันตรายิกกรรม ให้รับ นัตถิ ภันเต 5 ครั้ง และต่อด้วย อามะ ภันเต อีก 8 ครั้ง ดังต่อไปนี้ พระจะถามว่า.....ผู้บวชกล่าวรับว่า ภุญฺจํ.....นัตถิ ภันเต คณฺโฑ.....นัตถิ ภันเต	ภุญฺจํ.....นัตถิ ภันเต คณฺโฑ.....นัตถิ ภันเต กิลาสโ.....นัตถิ ภันเต โสโส.....นัตถิ ภันเต อะปะมาโร.....นัตถิ ภันเต มะนุสโสถึ.....อามะ ภันเต ปุริโสถึ.....อามะ ภันเต ภุชิสโสถึ.....อามะ ภันเต อะนะโณถึ.....อามะ ภันเต นะถึ ราชะกะโณ.....อามะ ภันเต อะนุญญาโตถึ มาตาปิตุหิ.....อามะ ภันเต ปะริปุณณะวิสะตีสโสถึ.....อามะ ภันเต ปะริปุณณันเต ปัตตะจีวะรัง.....อามะ ภันเต กินนาโมถึ.....อะหัง ภันเต...* (ชื่อพระใหม่) นามะ โก นามะ เต.....อุปัชฌา โยอุปัชฌายโ เม ภันเต อาัยสสะมา...* (ชื่อพระอุปัชฌาย์)นามะ *หมายเหตุ ผู้บวชจะต้องกราบชื่อทางพระที่ พระตั้งให้ใหม่ก่อนวันบวชและต้องจำชื่อพระ อุปัชฌาย์ให้ได้ด้วย เสร็จแล้วกลับเข้ามาข้างในที่ประชุมสงฆ์ กราบ ลงตรงหน้าพระอุปัชฌาย์ 3 ครั้ง นั่งคุกเข่า ประนมมือเปล่งวาจาขออุปสมบทดังนี้ สังฆัม ภันเต อุปะสัมปะทัง ยาจามิ อุลลุมปะตุ มัง ภันเต สังโฆ อะนุกัมปัง อุปาทา ยะ ทุติยมปี ภันเต สังฆัง อุปะสัมปะทัง ยาจามิ อุลลุมปะตุ มัง ภันเต สังโฆ อะนุกัมปังอุปาทายะ ตะติยมปี ภันเต สังฆัง อุปะสัมปะทัง ยาจามิ
---	--

กิลาสโต.....นัตถิ กันเต โสโต.....นัตถิ กันเต อะปะมาโร.....นัตถิ กันเต มนะสุสโตสี.....อามะ กันเต ปุริสโตสี.....อามะ กันเต ภูชิสโตสี.....อามะ กันเต อะนะโณสี.....อามะ กันเต นะสี ราชะกะโฏ.....อามะ กันเต อะนุญญาโตสี มาตาปิตุหิ.....อามะ กันเต ประวิญญะวีสะติวัสโตสี.....อามะ กันเต ประวิญญันเต ปิตตะจีวะรัง.....อามะ กันเต กินนาโมสี.....อะหัง กันเต...* (ชื่อพระใหม่) นามะ โก นามะ เต.....อุปัชฌาย อุปัชฌาย เม กันเต อาัยสสะมา...* (ชื่อพระอุปัชฌาย์)นามะ *หมายเหตุ ผู้บวชจะต้อง ทราบชื่อทางพระที่พระตั้งให้ใหม่ก่อนวันบวช และต้องจำชื่อพระอุปัชฌาย์ให้ได้ด้วย เสร็จแล้วกลับเข้ามาข้างในที่ประชุมสงฆ์ กราบ ลงตรงหน้าพระอุปัชฌาย์ 3 ครั้ง นั่งคุกเข่า ประนมมือเปล่งวาจาขออุปสมบทดังนี้ สังฆัมกันเต อุปะสัมปะทัง ยาจามิฯ อุลลุมปะตุ มัง กันเต สังโฆ อะนุกัมปังงอุปาทายะ ทุติยัมปิ กันเต สังฆัง อุปะสัมปะทัง ยาจามิฯ อุลลุมปะตุ มัง กันเต สังโฆ อะนุกัมปังงอุปาทายะ ตะติยัมปิ กันเต สังฆัง อุปะสัมปะทัง ยาจามิฯ อุลลุมปะตุ มัง กันเต สังโฆ อะนุกัมปังงอุปาทายะ ฯ พอจบแล้วท่านก็จะเอาบาตรออกจากตัว ให้ กราบลง 3 ครั้ง นั่งพับเพียบฟังพระอุปัชฌาย์	อุลลุมปะตุ มัง กันเต สังโฆ อะนุกัมปังงอุปาทายะ ถ้ากล่าวพร้อมกันให้เปลี่ยนคำว่า ยาจามิ เป็น ยา จามะ และเปลี่ยน มัง เป็น โน ต่อมาพระอาจารย์ สวดสมมติตนตามอันตราภิธรรม ผู้บวชก็รับว่า นัตถิ กันเต 5 ครั้ง และ อามะ กันเต 8 ครั้ง บอก ชื่อพระใหม่ของตัวเอง และชื่อพระอุปัชฌาย์ แบบที่ผ่านมาอย่างละหนึ่งครั้ง เสร็จแล้วก็นั่งฟัง พระสวดกรรมวาจาอุปสมบทไปจนจบ พอจบ แล้วท่านก็จะเอาบาตรออกจากตัว ให้กราบลง 3 ครั้ง นั่งพับเพียบฟังพระอุปัชฌาย์บอกอนุสาสน์ ไปจนจบ แล้วก็กล่าวรับว่า อามะ กันเต เสร็จพิธี ก็กราบ 3 ครั้ง ถ้ามีเครื่องไทยทานก็ให้รับ ไทยทานถวายพระอันดับ เวลากรวดน้ำก็ให้ ตั้งใจรำลึกถึงผู้มีพระคุณอุทิศส่วนกุศลแด่ท่าน ขึ้นตอนต่อไปก็นั่งฟังพระท่านอนุโมทนาต่อไป จนจบเป็นอันเสร็จพิธี
---	--

บอกอนุศาสน์ไปจนจบ แล้วก็กล่าวรับว่า อามะกันเต เสร็จพิธีก็กราบพระอุปัชฌาย์ 3 ครั้ง ถ้ามีเครื่องไทยทานก็ให้รับไทยทานถวายพระอันดับ เวลากรวดน้ำก็ให้ตั้งใจรำลึกถึงผู้มีพระคุณอุทิศส่วนกุศลแด่ท่านขึ้นตอนต่อไปก็นั่งฟังพระท่านอนุโมทนาต่อไปจนจบเป็นอันเสร็จพิธี	
---	--

จากตารางจะเห็นถึงความแตกต่างหลายขั้นตอนที่คณะสงฆ์ธรรมยุตได้เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมและตัดออกจากรูปแบบการบรรพชาอุปสมบทอย่างเดิม

เพื่อให้เห็นถึงความแตกต่างของการบรรพชาอุปสมบทของคณะสงฆ์ธรรมยุตได้อย่างชัดเจนผู้วิจัยจะขอสรุปเป็นตอน ๆ ดังนี้

1. คำแตกต่างของคำเริ่มต้นขอบรรพชาอุปสมบทซึ่งคณะสงฆ์มหานิกายเป็นอุกาสระแต่คณะสงฆ์ธรรมยุตใช้แบบเอสาหัง ดังนี้

เอสาหัง ภันเต สุจิระปะรินิพพุตัมปิ ตัง ภะคะวันตัง สะระณัง คัจฉามิ รัมมัญจะ ภิกขุสังฆัญจะ ละเภยาหัง ภันเต ตัสสะ ภะคะวะโต รัมมะวิณะเย ปัพพชัง ละเภยยัง อุปะสัมปะทังฯ

ทุติยัมปาหัง ภันเต สุจิระปะรินิพพุตัมปิ ตัง ภะคะวันตัง สะระณัง คัจฉามิ รัมมัญจะ ภิกขุสังฆัญจะ ละเภยาหัง ภันเต ตัสสะ ภะคะวะโต รัมมะวิณะเย ปัพพชัง ละเภยยัง อุปะสัมปะทังฯ

ตะติยัมปาหัง ภันเต สุจิระปะรินิพพุตัมปิ ตังภะคะวันตัง สะระณัง คัจฉามิ รัมมัญจะ ภิกขุสังฆัญจะ ละเภยาหัง ภันเต ตัสสะ ภะคะวะโต รัมมะวิณะเย ปัพพชัง ละเภยยัง อุปะสัมปะทัง

2. เพิ่มเติมนำว่ามี อิมานิ กาสยานิ วัดถานิ

3. ตัดคำว่า สัพพะทุกขะนิสสะระณะนิพพานะ สัจฉิกะระณัตถายะ เป็นต้นออก

4. ขั้นตอนการลุกขึ้นยืนเหลือเพียงครั้งเดียวคือขณะที่ยืนกล่าวขอบรรพชาอุปสมบทในเบื้องต้นทั้งนี้ด้วยเหตุผลว่าการยืนนั่งบ่อย ๆ เหมือนการทำเล่น ไม่เป็นการเคารพต่อการบรรพชาอุปสมบท และเป็นการสิ้นเปลืองเวลาโดยไม่ใช้เหตุ

5. คณะสงฆ์ธรรมยุตไม่มีคำว่า อุกาสระ วันทามิ ภันเต สัพพัง อะปะราธัง ขะมะถะ เม ภันเต มะยา กะตัง ปุณญัง สามินา อะนุโมทิตัพพัง สามินา กะตัง ปุณญัง มัยหัง ทาตัพพัง สาธุ สาธุ อะนุโมทามิ อุกาสระ การุญญัง กัตตะวา ติสระธะณะ สะหะ สีลานิ เทถะ เม ภันเต

6. ตัดคำว่า สิกขาปะทัง สะมาทิยามิ ออก ให้ว่าเพียง ปาณาติปาตา เวระมะณี ฯลฯ ชาตะรูปะระชะตะปฏิคคณา เวรมณี แล้วสรุปทีเดียวว่า อิมานิ ทะสะ สิกขาปะทานิ สะมาทิยามิ ด้วย เหตุผลว่า ในพระบาลีไม่มีและไม่จำเป็นต้องกล่าวบ่อย

7. เมื่ออุปฌาย์กล่าวว่า โอปานายิก ปะฏิรูปัง ปาสาทิเกนะ สัมปาเทหิ ไม่รับว่า อุกาสะ สัมปะฏิจณามิ แต่ใช้คำว่าสาธุ กันเด

ระเบียบขั้นตอนในการบรรพชาอุปสมบทข้างต้นนี้มีความแตกต่างหลายประการ ทั้งนี้เกิดจากคณะสงฆ์ธรรมยุตได้ตกลงกันเพิ่มเติมและแก้ไข เพื่อความเหมาะสม และในการเปลี่ยนแปลงนี้ คณะสงฆ์มหานิกายบางวัดรับมาปฏิบัติส่วนขั้นตอนก่อนการอุปสมบทนั้นผู้วิจัยเห็นว่าเป็นประเพณีนิยม¹มิได้เกี่ยวข้องโดยตรงกับระเบียบปฏิบัติในส่วนของพระธรรมวินัยโดยตรงทั้งนี้คณะสงฆ์มหานิกายเองบางวัดก็ชอบให้จัดอย่างสงบ บางวัดก็แล้วแต่ศรัทธาญาติโยม ส่วนธรรมยุตเองก็เช่นเดียวกันจากการสัมภาษณ์และจากที่ได้ทราบว่ามีระเบียบปฏิบัติไม่ต่างจากมหานิกาย แต่เนื่องจากคณะสงฆ์ธรรมยุตเน้นให้ถือปฏิบัติแบบเรียบง่าย ดังนั้นเมื่อมีการบรรพชาอุปสมบทในวัดธรรมยุตส่วนใหญ่จึงเน้นการบวชแบบง่าย ๆ ไม่เอิกเกริก

มติดที่คณะสงฆ์ธรรมยุตรับรองร่วมกันที่สำคัญพอสรุปได้ดังนี้

1.การกล่าวขอบรรพชาอุปสมบทแบบ เอสาห์ แทนแบบ “สัพพะทุกขะนิสสะระณะนิพพานะ สัจฉิกะระณัตถายะ” เป็นต้น ในข้อนี้มติของพระเถระธรรมยุตนำโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้อธิบายเหตุผลว่า คำขอผ้ากาสายะว่า “สัพพะทุกขะนิสสะระณะนิพพานะ สัจฉิกะระณัตถายะ” ไม่ตรงต่อความจริงใจของผู้กล่าวมากกว่ามาก ผู้กล่าวไม่รู้ว่าอะไรก็ไม่ต้องคำนึง ถ้าเป็นคนสนใจเอาความน่าจะกระดากเพื่อจะว่าอย่างนั้นและจะต้องกล่าวฝืนความจริงใจเป็นแต่ชักนำคนไม่ให้ทำความจริงใจเป็นตัวอย่างอันไม่สมควรการให้ผ้ากาสายะ ในบาลีมหาวรรคเพียงว่า ให้นุ่งห่มผ้ากาสายะ” ในฎีกาสารัตถทีปนีไม่ได้กล่าวปรารภถึงเลย การให้กล่าวคำขอ ในอรรถกถากล่าวเพียงว่า “พึงให้รับผ้ากาสายะ สามครั้งก็ได้ สองครั้งก็ได้ ครั้งเดียวก็ได้ ในฎีกาสารัตถทีปนีไม่ได้กล่าวปรารภถึงเลยการให้กล่าวคำขออย่างนั้น เกิดขึ้นในปูนแห่งฎีกาวิมุตติโนทนี ที่อธิบายคำแห่งอรรถกถานั้นว่า”ให้รับจีวรมีคำขอเป็นเบื้องต้นอย่างนี้ว่า “สัพพะทุกขะนิสสะระณะนิพพานะ สัจฉิกะระณัตถายะ อิมิ กาสาวุ คเหตุวา” หรือ “เอตํ กาสาวุ ทตุวา ปพฺพาเซถ มํ ภนฺเต อนุกมฺปํ อุปาทาย” (ประวัติคณะธรรมยุต, 2547: 403) นอกจากนี้ยังได้กล่าวไว้ว่า ท่านผู้รจน

¹ ประเพณีนิยมย่อมบอกให้รู้ว่าสังคมแต่เดิมมีความเป็นมาอย่างไรหรือปัจจุบันสังคมต้องการอะไร

ฎีกาวิมคติโนทนีกล่าวอย่างนี้โดยมุ่งนิพพานอย่างเดียวเป็นสิ่งที่ถูกต้อง แต่ธรรมเนียมการบวช ในปัจจุบันมีความหมายกว้างออกไป ดังนั้นการกล่าวขอบวชอย่างนั้นจึงทำให้เสียความจริงใจ และได้กล่าวไว้อีกว่า แม้คำขออุปสมบทอันมาในบาลีว่า “สงฺฆมฺภนฺเต อุปสมปทํ ยาจามิ อุลฺลุปฺตุ มํ ภนฺเต สงฺโฆ อนุกมฺปํ อุปาทายะ” ก็มีได้จำกัดมุ่งพระนิพพานอย่างเดียว พวกลังกากล่าวว่า สฬพทุกฺข เหมือนเรา พวกพม่าว่า สกฺลวญฺญทุกฺข ทั้งสองพวกไม่ว่า อหํ ภนฺเต ปพฺพชฺช ยาจามิ อีกทั้งประการหนึ่ง กล่าวขอผ้ากาสายะ เอตานิ 3 หน อิมานิ 3 หน สับกันไปมา ดูเป็นเกินเคารพ จนเป็นทำเล่น เห็นน่าเกลียดอยู่ และด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้เองคณะสงฆ์ธรรมยุตจึงได้แก้คำขอผ้ากาสายะใหม่ดังนี้: เอสาหัง ภันเต ๑๗ ปีพพัชชัง หรือผู้จะอุปสมบทว่า ละเภยยัง อุปะสัมปะทัง แล้วกล่าวคำขอผ้ากาสายะว่า “อหํ ภนฺเต ปพฺพชฺช ยาจามิ อิมานิ กาสายานิ วตฺถานิ คเหตฺวา ปพฺพชาเชล มํ ภนฺเต อนุกมฺปํ อุปาทาย ทฺติยมฺปิ ๑เป๑ ตติยมฺปิ ๑เป๑ เป็นต้น (ประวัติคณะธรรมยุต, 2547: 404)

2. เลิกให้สรณคมนันว่านคคหิตเป็น ม เลียจบ 1 คงให้จบเดียวว่านคคหิตเป็น ง

3. อนุศาสน์ คงบอกเพียงนิสสัย อกรณียะและไตรสิกขา เดิมคำนำว่า “อนุญญาสิ โข ภควา” เป็นอาทิ ข้างต้น ลงอดีตศัพท์ ในที่สุดแห่งกรณียะ ยกคำว่า “อาม ภนฺเต” ในระหว่างเสียคงไว้แต่ท่านไตรสิกขาหนึ่งเดียว (เรื่องเดียวกัน: 408)

7. ทรงฟื้นฟูการศึกษาและปฏิบัติในด้านวิปัสสนาธุระ ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ตั้งแต่โบราณมาคณะสงฆ์ได้แบ่งการปกครองออกเป็น 2 คือฝ่ายคามวาสีศึกษาด้านคันถธุระและฝ่ายอรัญวาสีศึกษาด้านวิปัสสนาธุระ มีพระสังฆราชเป็นผู้ปกครองดูแล และมีสังฆนายกแต่ละฝ่ายช่วยกันปกครองดูแลคณะของตน จนถึงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาฝ่ายคามวาสีถูกเรียกว่า ฝ่ายขวาและฝ่ายอรัญวาสีถูกเรียกว่าฝ่ายซ้าย ในรัชสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นต้นมา ได้เปลี่ยนแปลงการปกครองคณะสงฆ์จากเดิมที่จัดเป็นฝ่ายคามวาสีและฝ่ายอรัญวาสีเป็นฝ่ายเหนือฝ่ายใต้แต่ละฝ่ายต่างปกครองดูแลทั้งพระสงฆ์สามเณรที่เป็นคามวาสีและอรัญวาสีทั้งนี้เนื่องจากพระสงฆ์อรัญวาสี¹ น้อยลงไม่พอที่จะจัดการปกครองอีกฝ่ายหนึ่งได้

ในปลายสมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระเลิศหล้านภาลัย ทรงพยายามในอันจะฟื้นฟูการศึกษาฝ่ายวิปัสสนาธุระโดยโปรดให้อารชนาพระเถรานุเถระฝ่ายวิปัสสนาทั้งในกรุงและหัวเมืองมาตั้งเป็นอาจารย์อบรมฐาน พระอาจารย์กรรมฐานที่ทรงพระกรุณาโปรดให้อารชนาทั้งในกรุงและจากปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือครั้งนั้นได้เพียง 76² รูป ฉะนั้นการฟื้นฟูการศึกษาฝ่ายวิปัสสนาธุระเมื่อครั้งนั้นจึงเป็นไปได้ไม่ทั่วถึง (กรมศิลปากร, 2521: 143-144 อ้างในประวัติธรรมยุต)

¹ พระสงฆ์อรัญวาสีรวมอยู่ในการปกครองของเจ้าคณะฝ่ายใต้

² ส่วนนี้บ่งชี้ได้อย่างชัดเจนว่าการปฏิบัติกรรมฐานนั้นหายากมาก สืบเนื่องมาจากครั้งเสียกรุง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ หลังจากที่ทรงผนวชแล้วคงได้ศึกษาวิปัสสนาธุระจากคณาจารย์ที่วัดสมอราย และจากสำนักวิปัสสนาที่มีชื่อเสียงมีสำนักวัดราชสิทธิารามเป็นต้น การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสนพระราชหฤทัยในวิปัสสนากรรมฐานนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2547: 36-37) ได้เขียนไว้ในเรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“... เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงฟื้นฟูพระศาสนาใคร่จะศึกษา
ธุดงค์วัตรให้บริบูรณ์ ทรงพระราชดำริว่า พระองค์ทรงเป็นสมณะ ไม่เกี่ยวข้องกับ
การเมืองถึงถวายพระพรลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปบวชหาเจดีย์
ถนอมตามหัวเมืองต่าง ๆ...”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงให้ความสำคัญกับการอบรมตนเองเพื่อความหลุดพ้น ทรงกวาดขันภิกษุสามเณรที่ฝากตัวเป็นศิษย์ให้ศึกษาเล่าเรียนทั้งทางด้านคันถธุระและวิปัสสนาธุระอย่างจริงจังดังมีความปรากฏว่า

“พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ สมัยเมื่อเสด็จประทับ ณ วัดสมอราย
นั้นนอกจากจะทรงกวาดขันให้ภิกษุสามเณรที่ถวายตัวเป็นศิษย์ศึกษาค้นถุระหรือ
ปริยัติธรรมอย่างจริงจังแล้วยังทรงแนะนำในฝ่ายวิปัสสนาธุระทั้งทางด้านสมณะ
และวิปัสสนาให้ภิกษุสามเณรที่เป็นศิษย์หลวงทั้งหลายได้ศึกษาและปฏิบัติ ได้
ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาแสดงแนวทางการศึกษาอบรมทั้ง
ทางสมณะและวิปัสสนาไว้หลายเรื่องเช่น วิปัสสนาวิธี วิปัสสนากรรมฐาน อารักข
กรรมฐานสี่พรหมจริยถาเป็นต้น”

(ประวัติคณะธรรมยุต, 2547: 10)

ทรงสร้างวัดสำหรับฝึกสมาธิและกรรมฐานขึ้นโดยชื่อว่าวัดนอก หรือที่เรียกกันว่า วัดบรมนิวาสในปัจจุบันในฐานะเป็นวัดกรรมฐานของคณะสงฆ์ธรรมยุตโดยเน้นการปฏิบัติตามแบบพระวินัยอย่างเคร่งครัดตามแนวแห่งวิสุทธิมรรค และต่อมาได้มีผู้สนใจฝึกกรรมฐานตามแบบของคณะสงฆ์ธรรมยุตมากขึ้นตามลำดับ คณาจารย์รุ่นแรกประกอบด้วย พระญาณรักจิต (สุข)¹ เป็นศิษย์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ รูปที่ 2 คือพระอมราภิกขจิต (เกิด อดโร) รูปที่ 3 คือพระพรหมมุนี

¹ เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาสรูปแรก

(เหมือน ป.ธ. 9 รูปที่ 4 คือ พระวินัยรักจิต (จันทร) รูปที่ 6 คือ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร สิริจันทโร) รูปที่ 7 คือสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (อ้วน ดิสฺโส) ฯลฯ¹ ต่อมาศตวรรษที่ 20 ได้มีพระกรรมฐานสายพระป่าได้อุบัติใหม่เป็นพระธรรมยุตเพราะมีชื่อเสียงในการด้านการปฏิบัติมาแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เช่น หลวงปู่เสาร์ กนฺตสีโล หลวงปู่อ่อน ญาณสิริ หลวงปู่ขาว อนาลโย หลวงปู่ฝั้น อาจาโร หลวงปู่แหวน สุจิณฺโณ เป็นต้น

เพื่อความชัดเจนแห่งเนื้อความที่ยกมากล่าวถึงผู้วิชัยขอยกพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับสมณะและวิปัสสนากรรมฐานที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้อย่างสังเขปและอย่างพิสดาร ประชุมพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 4 ดังนี้

1. พุทธานุสติโดยสังเขป

“วิสุทธิธรรมสนทนาโน อนุตตราย โพธิยา
โยคโค จ ปโพธา จ พุทฺโธ พุทฺโธติญาณติ
ท่านผู้มีสันดานประกอบด้วยธรรมอันบริสุทธิ์ ได้พระนามว่า
พุทฺโธ พุทฺโธ เพราะทรงประกอบด้วยพระโพธิญาณอันยอดเยี่ยม
ประการ 1 เพราะทรงปลุกผู้อื่นประการ 1”

2. เมตตาโดยสังเขป

“นรานุตรจิณฺหาณ เกทา สตุตา สุขะสิโน
สพฺเพปี สุขิโน โหนตุ สุขิตตา จ เขมิโน
สัตว์ทั้งหลาย อันต่างโดยเป็นมนุษย์ อมนุษย์ และคิรีจนาณเป็นผู้
แสวงหาความสุข ของสัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุข และเพราะถึงความสุข
แล้ว จงเป็นผู้พ้นอันตรายเถิด”

3. อสุภโดยสังเขป

“เกสโลมาทิจฉานํ อยเมว สมุสสุโย

¹ วรรณสาร พ.ศ.ล. ฉบับพิเศษ ปีที่ 36 ฉบับที่ 243 กันยายน – ตุลาคม 2546 90 พรรษาสมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

กาโย สพุโปปิเชจุโณ วนณาทีโต ปฏิกุโโล
 กายนี้แหละเป็นที่ประชุมแห่งชาคคทั้งหลาย มีผมขนเป็นต้น ล้วนแต่
 เป็นของน่าเกลียด ปฏิกุลโดยลักษณะต่างๆ มีสีเป็นต้น”

4. มรณสติโดยสังเขป

“ชีวิตินุทริยปจฺเจท สงฺขาตมรณํ ลียา
 สพุเพสปีธ ปาณีนํ ตณฺหิ ธฺวํ น ชีวิตํ
 ความตายกล่าวคือความแตกขาดแห่งชีวิตินุทริย พึงมีแก่สัตว์ทั้งหลาย
 หมดยกกันในโลกนี้ เพราะว่า ความตายเป็นของเที่ยง ชีวิตความเป็นอยู่เป็นของ
 ไม่เที่ยง”

5. วิปัสสนาโดยสังเขป

“อวิชาทีหิ สมภูตา	รูปญจ เวทนา ตถา
อโธ สญฺญา จ สงฺขารา	วิญฺญาณญฺจาติ ปญฺจิเม
อุปฺปชฺชนฺติ นินฺรุชฺชนฺติ	เอวํ หุตฺวา อภาวโต
เอเต ธมฺมา อนิจฺจา	ตาวกาสิกตาทิโต
ปฺนปฺปนํ ปีฬิตตฺตา	อุปฺปาเทน วเยน จ
เต ทุกฺขาเว อนิจฺจา เย	อถ สนฺตตฺตตาทิโต
วเส อวตฺตนาเยว	อตฺตวิปฺกฺขภาวโต
สุญฺญตฺตตฺตสํกตฺตา จ	เต อนตฺตตฺตาติ ญฺยาเร
เอวํ สนฺเต จ เต ธมฺมา	นิพฺพิณฺนิตฺตภาวโต
ททฺธเคหสสมาเยว	อลํ โมกฺขํ คเวลิตํ

“เบญจขันธ์เหล่านี้คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันเกิดขึ้น
 เพราะปัจจัยทั้งหลาย มีอวิชาเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นดับไปธรรมดาเหล่านี้ ชื่อว่าไม่
 เที่ยงเพราะเป็นอย่างนั้นแล้วก็ไม่เป็นอย่างนั้นอีกเพราะเป็นเหมือนของยืมเขามา
 เป็นต้นธรรมเหล่าใดไม่เที่ยงธรรมเหล่านั้นชื่อว่าไม่เที่ยงแท้เพราะเป็นสภาพถูก
 ความเกิดและความเสื่อมเบียดเบียนอยู่รำไปและเพราะความเป็นของร้อนเป็นต้น

ธรรมที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เหล่านั้นถือว่าเป็นอนัตตาเพราะไม่เป็นไปในอำนาจ
เสียเลยทีเดียวด้วยเพราะแย้งกับอัตตาคด้วย เพราะเป็นของว่างเปล่าด้วยเพราะเป็น
ของไม่มีเจ้าของด้วยก็เมื่อเป็นเช่นนี้ธรรมเหล่านั้นจึงเป็นเสมอด้วยเรือนถูกไฟ
ไหม้แท้เพราะความเป็นของน่าเบื่อหน่ายจึงควรแล้วที่จะแสวงหาความพ้น”

5. โมกขุบายโดยสังเขปคือรู้ริยสัจตามจริง

“ปัญจกขนฺธมิมิ ทุกฺขํ ตณฺหา สมฺมทโย ภเว
ตสฺสา นิโรธํ นิพฺพานํ มคฺโค อฏฺฐงฺกการิโย
เอตตฺถกานปิ ปาฐานํ อคฺถํ ญตุวา ยถารหํ
ปฏฺธิปชฺเชถ เมธาวี ปตฺตํ สงฺขารนิพฺพุตฺติ.

ขั้น 5 นี้เป็นทุกข์ ตัณหาเป็นสมุทัย ความคับแค้นตัณหาเป็นนิโรธ
หนทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์ ๘ เป็นมรรค ผู้มีปัญญา มีทราบนื้อความ
แห่งปาฐะแม้มีประมาณเท่านี้แล้ว พึงปฏิบัติตามสมควร เพื่อบรรลुพระนิพพาน
อันเป็นที่ดับแห่งสังขาร เทอญ”

(มหามกุฏราชานุสรณีย์, 2511: 26-29)

ผลที่ตามมาจากการวางรากฐานสมถวิปัสสนาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็คือ

ก)เกิดมีพระสายวิปัสสนาที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันไปดังรายนามที่ยกมาเป็นตัวอย่างเพียง
บางส่วนดังนี้

- 1) พระอราภิกขิต (เกิด อดโร ป.ศ. 9) วัดบรมนิวาส
- 2) สมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ พุทฺธสิริ ป. ศ. 9)
- 3) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี โอนิมสิริ ป.ศ. 9)
- 4) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เขียว จนฺทสิริ ป.ศ. 9)
- 5) พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จัทธฺ์ สิริจนฺโท ป.ศ. 4)
- 6) พระครูสิริปัญญามุนี (อ่อน เทวณิโก)
- 7) พระอาจารย์เสาร์ กนฺตสีโล
- 8) อาจารย์ มั่น ฐิริทตฺโต เป็นต้น

ข)ปัจจุบันมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายทั้งในประเทศและต่างประเทศจำนวนมากซึ่งสืบเนื่องมาจากแนวปฏิบัติของพระจอมเกล้าฯ อาทิ พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต วัดป่าสุทธาวาส จ.สกลนคร พระโพธิญาณเถร (สุภัทโท) หรือหลวงพ่อบุชา วัดหนองป่าพง จ.อุบลราชธานี พระธรรมวิสุทธิมงคล (หลวงตามหาบัว ญาณสัมปันโน) หรือที่รู้จักกันในนามหลวงตามหาบัว วัดป่าบ้านตาด จ.อุดรธานี เป็นต้น

2.ช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงครองราชย์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงลาผนวชเมื่อวันศุกร์ที่ 4 เมษายน ตรงกับวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 5 เวลา 5 โมง ได้ทรงรับบรมราชาภิเษกเมื่อวันพฤหัสบดีที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ.2394 ตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 ปีกุน ตรีศก จ.ศ.1213 (ประวัติศาสตร์ธรรมยุต, 2547: 47-48) หลังจากได้ลาผนวชแล้ว ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ในพระพุทธศาสนาทุก ๆ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2547: 90-91) ตรัสไว้ว่า

“ด้านทรงให้ความเสมอภาคกับทั้งธรรมยุตติกนิกายและมหานิกายโดยมิได้ใช้พระราชานุญาตในอันจะขยายธรรมยุตติกาย โดยทรงให้ธรรมยุตติกนิกายอยู่ในคณะกลางตามเดิม ด้วยทรงดำริยึดพระธรรมวินัยเป็นที่ตั้ง ทรงถือว่านิกายทั้ง 2 นั้นเป็นอย่างเดียวกัน ในเวลาที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ ทรงให้นิมิตต์พระสงฆ์ทั้ง 2 นิกายให้เข้าพิธีด้วยกันในการแต่งตั้งพระราชาคณะก็ทรงเลือกโดยพรรษาและคุณธรรมไม่ถือว่าจะเป็นนิกายไหนเป็นประมาณใช้แต่เท่านั้นทางฝ่ายฆราวาสสุกุลไหนแม้ไม่ใช่พระราชวงศ์เคยบวชเรียนในนิกายไหนก็ตรัสขอให้คงอย่างเดิมแต่การฟื้นฟูพระศาสนาก็ไม่ทรงทอดทิ้งเป็นแต่เปลี่ยนพระบรมราชาบายมาเป็นทรงสมาคมกับพระมหานิกายเพื่อให้พระมหานิกายได้ทูลถามปัญหาเกี่ยวกับธรรมวินัย ทั้งนี้เพื่อให้มหานิกายแก้ไขวัตรปฏิบัติที่ผิดพลาดให้ดีขึ้นตามลำดับมา”

นอกจากนี้ในด้านการฟื้นฟูวัฒนธรรมเช่น วันสำคัญทางพระพุทธศาสนาพระองค์ก็ทรงกระทำอย่างเต็มที่ต่อเนื่องจากที่ทรงริเริ่มไว้เมื่อคราวที่ผนวช เช่นทรงพระกรุณาโปรดให้ประกาศวันมาฆบูชาเป็นงานในพระราชพิธี ทรงบำเพ็ญกุศลในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาเช่นวันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา โดยโปรดให้จัดขึ้นที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามซึ่งแต่ก่อนไม่เคยจัดขึ้นในวัด

นี้มาก่อน ทรงส่งเสริมการพระศาสนาทั้งทางด้านปริยัติและปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าบัญญัติไว้ ทรงให้อุปถัมภ์พระพุทธรูปศาสนาทั้งเถรวาทและมหายาน และทรงทำนุบำรุงศาสนาอื่น ๆ เช่น พราหมณ์ คริสต์และอิสลาม ในช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงลาผนวชถึงช่วงสวรรคตนี้พระองค์ได้ทำนุบำรุงพระพุทธรูปศาสนาอย่างเต็มที่ ด้วยความเข้าพระในปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในพระพุทธรูปศาสนาเป็นอย่างดี เนื่องจากพระองค์ได้ทรงผนวชเป็นเวลาถึง 27 ปี เพื่อความละเอียดถี่ถ้วนจะแยกกล่าวในพระราชกรณียกิจในแต่ละเรื่องดังต่อไปนี้

2.1 การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 4

ตั้งแต่อดีตมาการปกครองคณะสงฆ์แม้ว่าจะมีพระสังฆราชเป็นประมุข แต่ก็ยังเป็นเพียงพระเกียรติศักดิ์ เพราะอำนาจการปกครองนั้นคณะแต่ละคณะปกครองกันเองไม่ขึ้นแก่กันเจ้าคณะใหญ่บัญชาการเป็นอิสระแผนกหนึ่ง ๆ อำนาจการบัญชาการโดยรวมนั้นอยู่ที่เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ถ้าเป็นการพิเศษเสนาบดีกราบทูลพระกรุณาเรียนพระราชปฏิบัติ แล้วรับพระบรมราชโองการออกคำสั่ง “กล่าวโดยโวหารหนึ่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการเป็นผู้รั้งตำแหน่งพระสังฆราช” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 14) ดังนั้นผู้ทำหน้าที่พระสังฆราชแท้จริงที่แท้จริงคือเสนาบดีกระทรวงธรรมการซึ่งได้รับพระราชโองการ(คำสั่ง)จากพระเจ้าแผ่นดินอีกทีหนึ่ง ฉะนั้นผู้แต่โบราณมา ผู้ปกครองคณะสงฆ์ที่แท้จริงคือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน (สุเชาว์ พลอยชุม, 2541: 10) กล่าวโดยสรุปแล้วพระภิกษุสงฆ์มีกฎหมายอันจะพึงถือปฏิบัติอยู่สามประเภทคือกฎหมายแผ่นดิน พระวินัยและจารีตพระสังฆราชและพระราชคณะแท้จริงแล้วเป็นผู้คอยสนองงาน และถวายรายงานต่อพระมหากษัตริย์รับเครื่องจุฬาลงกรณ์ไทยทาน และประชุมเจ้าอาวาสเท่านั้น

¹ เสนาบดีกระทรวงธรรมการคือ เจ้าหน้าที่ผู้ทำการสงฆ์ เจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่เกี่ยวกับสงฆ์ในงานหลวง, เจ้าหน้าที่ผู้เป็นพนักงานในการพิธีสงฆ์ มีมาแต่โบราณสมัยอยุธยาสังกัดกรมสังฆการี ซึ่งรวมอยู่ด้วยกันกับกรมธรรมการเรียกรวมว่ากรมธรรมการสังฆการี เดิมเรียกว่า สังกะรี หรือสังการี เปลี่ยนเรียกสังฆการีในรัชกาลที่ 4 ต่อมาเมื่อตั้งกระทรวงธรรมการใน พ.ศ. 2432 กรมธรรมการสังฆการีเป็นกรมหนึ่งในสังกัดของกระทรวงนั้นจนถึง พ.ศ. 2454 กรมสังฆการีจึงแยกเป็นกรมต่างหากกับกรมธรรมการ ต่อมาใน พ.ศ. 2476 กรมสังฆการีถูกยุบลงเป็นกองสังกัดในกรมธรรมการ กระทรวงศึกษาธิการ ต่อมาอีกใน พ.ศ. 248 กรมธรรมการเปลี่ยนชื่อเป็นกรมการศาสนา และในคราวท้ายสุด พ.ศ. 2515 กองสังฆการีได้ถูกยุบเลิกไป และมีกองศาสนาปลัดขึ้นมาแทน ปัจจุบันจึงไม่มีสังฆการี; บางสมัยสังฆการีมีอำนาจหน้าที่กว้างขวาง มิใช่เป็นเพียงเจ้าพนักงานในราชพิธีเท่านั้น แต่ทำหน้าที่ชำระอธิกรณ์พิจารณาโทษแก่พระสงฆ์ผู้ล่วงละเมิดสิกขาบทประพฤติผิดธรรมวินัยด้วย

การที่พระมหากษัตริย์ทรงเข้าไปเกี่ยวข้องกับคณะสงฆ์นั้นส่วนหนึ่งก็คือการที่คณะสงฆ์เองมีความอ่อนแอ และบางครั้งบทลงโทษที่คณะสงฆ์ทำต่อผู้ประพฤติผิดก็มีได้หนักหนาพอที่จะทำให้ผู้ประพฤติผิดนั้นกลัวได้พระมหากษัตริย์จึงได้เข้ามามีบทบาทต่อสถาบันสงฆ์ และได้จัดระเบียบคณะสงฆ์พอสรุปได้ 3 ประเด็นคือ 1) การจัดการปกครอง 2) การออกกฎเกี่ยวกับพระสงฆ์ และ 3) การดำเนินการเกี่ยวกับพระสงฆ์ที่ผิดวินัย การเข้ามามีส่วนดูแลคณะสงฆ์ของพระมหากษัตริย์นี้เองทำให้พระองค์โดดเด่นเหมือนประหนึ่งว่าทรงปกครองคณะสงฆ์ซึ่งต่างจากสมัยพุทธกาลที่คณะสงฆ์นั้นเป็นใหญ่ในตัวเองมิได้มีใครปกครอง การที่พระราชาเข้ามาดูแลคณะสงฆ์นี้มีปรากฏชัดเจนในสมัยอยุธยา จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังปรากฏในงานวิจัยของ อัจฉรา กาญจนมัย (2523: 102-103) ว่า

“สำหรับการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีลักษณะเด่นคือพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นพระราชาเข้าไปเกี่ยวข้องกับสถาบันสงฆ์มาก พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้ตัดสินความถูกผิดของพระสงฆ์ โดยใช้เครื่องมือคือกรมสังฆการีซึ่งเป็นกรมหนึ่งในกรมธรรมการ¹ มีหน้าที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ นับตั้งแต่ตั้งหรือลดสมณศักดิ์ดูแลความประพฤติของพระตลอดจนดำเนินคดีเกี่ยวกับพระโดยสังฆการีซึ่งเป็นทั้งอัยการและตุลาการทำให้ระบบการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยนี้เป็นระบบที่พระราชามีอำนาจเหนือพระ ...ระเบียบปฏิบัติการทั้งหลายอันเกี่ยวกับสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ผู้นั้นตกอยู่ในอำนาจของเจ้านายพระองค์หนึ่งซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ทรงแต่งตั้งให้เป็นผู้สอดส่องความประพฤติปฏิบัติเจ้านายพระองค์นี้ทรงมีหน้าที่ในการบังคับบัญชาอีกหลายคนเรียกว่าสังฆการี (Sangkhakari) ซึ่งมีอำนาจที่จะดำเนินการเกาะกุมและนำตัวผู้กระทำความผิดไปสู่ศาล ณ ที่นั้นเขาจะปลดผ้าเหลืองออกแล้วโบยด้วยหวายแล้วส่งไปเข้าคุกหรือทำงานหนักตามทาสานุโทษ ...”

การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ยังคงยึดรูปแบบการปกครองแบบอยุธยา แต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 โปรดให้รวมอารามหลวง และวัดราษฎร์ในจังหวัดกรุงเทพฯ เข้า

¹ กรมธรรมการมีเจ้ากรมเป็นออกญาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ศรีสุภราชพิริยพาหุถือศักดินา 10,000 ไร่มีขุนธรรมเสนาเป็นราชปลัดทูลฉลอง ขุนศรีประจักษ์นทีเป็นปลัดนั่งศาล กรมสังฆการีขึ้นอยู่กับกรมธรรมการ มีหลวงธรรมรักษาเป็นเจ้ากรม ขุนธรรมาธิบดีเป็นราชปลัดทูลฉลอง ขุนศรีธรรมลังการเป็นปลัดนั่งศาล

ด้วยกันเป็นคณะหนึ่งต่างหากเรียกว่าคณะกลาง ขึ้นในกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส สรุปได้ว่าการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 แบ่งออกเป็น 4 คณะคือ

1. คณะกลาง มีอำนาจหน้าที่ปกครอง คณะสงฆ์กรุงเทพฯ ทั้งหมด
2. คณะเหนือ มีอำนาจหน้าที่ปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือและหัวเมืองอีสานทั้งหมด
3. คณะใต้ มีอำนาจหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์หัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมด
4. คณะอรัญญวาสี มีอำนาจหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ในวัดที่เน้นด้านวิปัสสนากรรมฐาน

ทั่วราชอาณาจักร

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงถวายสมณุตติเชกสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นสมเด็จพระสังฆราช การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยนี้มี 4 คณะคือ

1. คณะกลาง สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดมหาธาตุ เป็นเจ้าคณะใหญ่
2. คณะเหนือ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อู่) วัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นเจ้าคณะใหญ่
3. คณะใต้ สมเด็จพระวันรัตน์ (เซ่ง) วัดอรุณราชวราราม เป็นเจ้าคณะใหญ่
4. คณะอรัญญวาสีปกครองโดยพระพุฒาจารย์ (สน) วัดสระเกษ เป็นเจ้าคณะใหญ่

ส่วนคณะธรรมยุติกานั้นขณะนั้นเรียกว่า คณะวัดบวรนิเวศหรือบวรนิเวศาคณะถือเป็นส่วนหนึ่งของคณะกลางมี กรมหมื่นบวรรั้งมัยสุริยพันธ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์) วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นเจ้าคณะใหญ่

นับแต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์ เมื่อ พ.ศ.2396 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาลเป็นเวลา 15 ปี ฉะนั้นในรัชกาลที่ 4 จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชจนเกือบตลอดรัชกาล¹

¹เป็นที่น่าสังเกตว่าทำไมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯไม่ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชอีก และทำไมพระองค์ไม่สถาปนากรมหมื่นบวรรั้งมัยสุริยพันธ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์) เป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ต่อมา ถ้าพระองค์ต้องการจะขยายคณะธรรมยุต ในความเป็นจริงก็คือกรมหมื่นบวรรั้งมัยสุริยพันธ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์) มิได้เป็นพระอุปัชฌาย์ อาจารย์ และมิได้เป็นผู้มีพรรษาชุกคร่ากว่าพระองค์ แต่เป็นลูกศิษย์ที่พระองค์ทรงสั่งสอนและขณะที่ทรงผนวชนั้นกรมหมื่นบวรรั้งมัยสุริยพันธ์มีพรรษาน้อยกว่าพระองค์ถึง 5 พรรษา ดังนั้นพระองค์จึงมิได้แต่งตั้งกรมหมื่นบวรรั้งมัยสุริยพันธ์เป็นสมเด็จพระสังฆราช

อย่างไรก็ตามแม้การปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ 4 นี้จะมี 5 คณะ แต่ในความเป็นจริงแล้วคณะธรรมยุติกาก็คือเพียงกิ่งหนึ่งหรือส่วนหนึ่งของคณะกลาง กรมหมื่นบวรรัษฎายุทธปรรค์ (พระองค์เจ้าฤกษ์) ทรงปกครองว่ากล่าวเฉพาะพระสงฆ์ธรรมยุตเท่านั้นและ“ได้รับพระราชทานพระพิเศษ คืออำนาจปกครองกันเองไม่ต้องขึ้นอยู่ในปกครองของคณะอื่น (ประวัติคณะธรรมยุต, 54: 2547) การปกครองคณะสงฆ์ในยุคนี้ แม้ว่าจะแยกออกเป็นคณะปกครองกันเองอย่างเป็นรูปแบบ แต่กรมสังฆการียังมีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับคณะสงฆ์ในทุก ๆ ด้าน แม้แต่การแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ต้องได้รับการแต่งตั้งจากกรมสังฆการี พระอุปัชฌาย์ที่ได้รับการแต่งตั้งในสมัยนั้นจึงเรียกว่า “ผู้ถือตราเสนาธรรมจักร” อันหมายถึงตราประจำตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการมิได้ขึ้นต่อเจ้าคณะ การปกครองคณะสงฆ์ได้อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสืบมาจนสิ้นรัชกาลที่ 5 ครั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลราชสมบัติสืบสันตติวงศ์เป็นรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และในปีแรกแห่งรัชกาลนั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าถวายสมณุตมาภิเษกแด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช หลังจากที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงดำรงตำแหน่งพระสังฆราชได้ 1 ปีคือในปี พ.ศ. 2454 ทรงแก้ไขธรรมเนียมปฏิบัติเกี่ยวกับการแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์เสียใหม่ให้เจ้าคณะเป็นผู้แต่งตั้ง ดังได้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาจนถึงทุกวันนี้(เรื่องเดียวกัน :59) ในปีเดียวกันนี้เองพระองค์ได้ปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ครั้งสำคัญคือทรงชี้แจงเสนาบดีกระทรวงธรรมการถึงผลเสียที่เกิดจากการที่คฤหัสถ์ปกครองคณะสงฆ์ และตรัสว่าควรถวายอำนาจเด็ดขาดในการปกครองคณะสงฆ์แก่พระองค์ในฐานะที่เป็นสมเด็จพระสังฆราชเพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์เรียบร้อยเพราะพระด้วยกันย่อมเข้าใจเรื่องพระด้วยกันดีกว่าคฤหัสถ์ดังความในลายพระหัตถ์ดังนี้

ที่ ๑๑ / ๑๓

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๐ เมษายน ร.ศ.๑๓๑-๒๔๕๕

แจ้งความแก่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการฯ นั้น
 บรรณถึงรายงานของเจ้าคณะมณฑล ตั้งแต่รับตำแหน่งสังฆราชแล้ว ควรเจ้า
 มณฑลจะทำถวายฉัน ฉันตรวจแล้วจึงส่งให้เธอพลเกล้าฯ ถวาย เช่นนี้ ฉันจะรู้
 การอันเป็นไปในมณฑลนั้น ๆ ในบัดนี้ ยังทำตามธรรมเนียมเดิม ฉันได้เห็น
 รายงานในราชกิจจานุเบกษาทีเดียว เท่ากับคนนอกหน้าที่ ขอเธอจงสั่งเจ้าคณะ
 มณฑลทำให้ถูกระเบียบ ตั้งแต่กลับจากตรวจการคราวนี้

กรม - วชิรญาณวโรรส

กระทรวงธรรมการ ได้มีหนังสือแจ้งแก่คณะสงฆ์ดังนี้

วันที่ กันยายน ร.ศ.๑๓๑

เสนาบดีกระทรวงธรรมการ นมัสการมายังพระ.....

เจ้าคณะมณฑล.....

ด้วยการวัดการสงฆ์แต่ก่อนมา ในสมัยเมื่อไม่มีพระสังฆราช กระทรวงธรรมการย่อมรับหน้าที่เป็นที่ปรึกษาหารือในเรื่องการปกครองคณะสงฆ์และปัญหาต่าง ๆ ในทางพระวินัยบัญญัติ โดยวิธีที่กระทรวงธรรมการนัดประชุมพระเถรานุเถระหารือความเห็น แล้วสั่งการแทนสังฆราช มาในสมัยปัจจุบันบัดนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระของพระศาสนา ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก เพื่อทรงเป็นพระธุระปกครอง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ผู้เป็นมหาสังฆปริณายกพระองค์นั้น ก็ทรงรับพระภาระนั้นแล้ว เชื่อว่าได้มีพระสังฆราชซึ่งเป็นผู้ปกครองกิจการพระศาสนาอยู่ในบัดนี้โดยจริงแล้ว เหตุฉะนั้น การที่จะจัดการปกครองคณะและวัดวาอารามก็ดี การที่จะวินิจฉัยพระวินัยบัญญัติก็ดี อันเป็นหน้าที่แท้ของพระสังฆราช ก็ควรที่จะกราบทูลหารือขอพระวินิจฉัยได้โดยตรง แต่ยังมีเจ้าคณะบางรูปได้หารือการเช่นนี้บางเรื่องต่อกระทรวงธรรมการอยู่ เช่นในขณะเมื่อไม่มีพระสังฆราชดังที่เคยมา บัดนี้จึงขอนมัสการเรียนมาให้ทราบ ว่า เรื่องเช่นนั้นควรที่จะกราบทูลตรงต่อพระองค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ผู้เป็นมหาสังฆปริณายกนั้นต่อไปจึงจะชอบทาง แต่เพื่อที่จะให้กระทรวงธรรมการได้รู้เห็นการงานเหล่านั้นด้วย จะส่งกระทรวงธรรมการให้กระทรวงธรรมการนำทูลเกล้าฯ ถวายก็เป็นการสมควร ฯแล้วแต่จะโปรด”

(พระมหาสมณศาสน์ เล่ม 2, 2516: 7-8)

จากหนังสือกระทรวงธรรมการดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มอบถวายสิทธิขาดในการบริหารคณะสงฆ์แด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตั้งแต่บัดนั้นมา และจากเหตุนี้เองคณะสงฆ์ไทยทั้งคณะธรรมยุตและมหานิกายจึงได้หลุดพ้นจากการปกครองโดยคฤหัสถ์มาสู่การปกครองโดยพระด้วยกันจวบจนถึงปัจจุบัน ซึ่งนับเป็นการปรับสถานภาพของคณะสงฆ์ไทยครั้งสำคัญในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาประเทศไทย แม้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจะมีสิทธิขาดในการปกครอง แต่

พระองค์ก็ยังคงยึดคณะสงฆ์เป็นใหญ่ ดังนั้นการพระศาสนาจึงเป็นไปอย่างสะดวกทั้งทางด้านการปกครอง และการศึกษา

2.2 ทรงแต่งตั้งสมณศักดิ์

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นสมเด็จพระสังฆราช วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2461 : 66) การสถาปนาตำแหน่งพระสังฆราชและการแต่งตั้งสมณศักดิ์ชั้นสูงนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงอธิบายไว้ว่า “เฉพาะบางรูปผู้ทรงคุณพิเศษเช่นเป็นพระอุปัชฌายะหรือพระอาจารย์ของพระราชา...หากมิใช่พระอุปัชฌาย์อาจารย์ก็ ทรงเลือกที่เป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า กล่าวโดยสรุปแล้วก็คือ ท่านผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้นจะต้องมีความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในทางใดทางหนึ่งฉะนั้นในบางรัชกาลเมื่อหมดท่านที่ดำรงอยู่ในฐานะดังกล่าวแล้ว จึงไม่สถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราช... (สุเขวัน พลอยชุม, 2541: 7) ดังปรากฏดังนี้

ในสมัยรัชกาลที่ 1 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) เนื่องจากทรงมีความเคารพและนับถือมาก เป็นพระสังฆราช ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (สุข) ได้เป็นอุปัชฌาย์กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขและกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (มี) ทรงเป็นอาจารย์ที่สอนบาลีแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯและทรงเป็นที่เคารพของเชื้อพระวงศ์ และสมเด็จพระสังฆราช (สุข) ได้ทรงเป็นพระอาจารย์ของ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและพระสงฆราช (ด่อน) ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ซึ่งแต่ละองค์เป็นที่นับถือของเชื้อพระวงศ์

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (นาค) ประวัติไม่ละเอียดไม่ปรากฏ เกี่ยวข้องเรื่องอื่นแต่เกี่ยวข้องเรื่องการเป็นสมณทูตไปลังกา แต่ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

ทรงประสงค์จะสถาปนาพระพิมลธรรม (อู่) ซึ่งพระองค์ทรงเคารพนับถือเป็นพระสังฆราชแต่ยังไม่ทันสถาปนา ก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงสมณุตตภิเษกสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นพระสังฆราช หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชแล้ว ก็ได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกตลอดรัชสมัยของพระองค์ตั้งแต่ พ.ศ. 2396-2411 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับตำแหน่งพระสังฆราชว่าจากการที่พระองค์ทรงศึกษาพระไตรปิฎก และปรึกษากับพระสงฆ์และนักปราชญ์ต่าง ๆ นั้นพระองค์มีความเห็นว่าคำว่า “ราชา” ไม่ควรเรียกชื่อนี้กับพระสงฆ์องค์อื่น ๆ นอกจากพระพุทธเจ้า แม้บรรดาพระเจ้าแผ่นดินสมัยพุทธกาลที่ออกบรรพชา ก็ไม่มีคำว่า “ราชา” ต่อท้ายเลย เช่นพระมหากปินเถระ หรือพระสัพพทามีเถระ ฯลฯ จึงน่าจะยกเลิกการตั้งตำแหน่งพระสังฆราชเสีย (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 52/1) แต่ในที่สุดทรงมีพระราชวินิจฉัยเป็นที่ยุติอย่างไรไม่ปรากฏหลักฐานแต่อย่างไรก็ตามก็ยังปรากฏมีการสถาปนาตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชต่อมาจนจบจนทุกวันนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า สมณศักดิ์ชั้นสูงนับแต่ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชลงมาจนถึงตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะและพระราชาคณะเจ้าคุณรองที่ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาขึ้นในรัชกาลที่ 4 นั้นล้วนเป็นพระเถระในคณะมหานิกายทั้งนั้น มีพระเถระในคณะสงฆ์ธรรมยุตเพียงรูปเดียวเท่านั้นปรากฏมีรายพระนามและรายนามดังต่อไปนี้

1. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
 2. สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อู่) วัดสุทัศน์เทพวราราม
 3. เจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธุ์ วัดบวรนิเวศวรวิหาร
 4. สมเด็จพระวันรัตน์ (เซ่ง) วัดอรุณราชวราราม
 5. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดมหาธาตุ
 6. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จี) วัดประยุรวงศาวาส
 7. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สน) วัดสระเกศ
 8. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังโฆสิตาราม
 9. พระพิมลธรรม (ยิ้ม) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
 10. พระธรรมอุคม (ถึก) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (ภายหลังเป็นพระธรรมวโรดม)
- (เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์, 246: 76 -120)

ในการแต่งตั้งพระราชาคณะนี้สิ่งหนึ่งที่บ่งให้เห็นถึงน้ำพระราชหฤทัยอันประกอบด้วย ความเมตตา และไม่ทรงถือโทษและผูกอาฆาต ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็คือ การที่ พระองค์ได้แต่งตั้งพระพุทโธมหาราช (ฉิม) วัดโมฬีโลกเป็นสมเด็จพระพุทโธมหาราช เนื่องจาก สมเด็จพระพุทโธมหาราชรูปนี้¹ ได้เกิดความขัดแย้งกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในเรื่องของ เรื่องการแปลภาษาบาลีเมื่อครั้งสมัยที่ทรงผนวช¹ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงขึ้น ครองราชย์พระพุทโธมหาราช (ฉิม) กล่าวว่าพระองค์จะทรงอาฆาตจึงเตรียมตัวไปอยู่เมืองเพชรบุรี แต่ผลกลับตรงกันข้ามคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงแต่งตั้งท่านให้เป็นสมเด็จพระพุทโธ มหาราช และด้วยเหตุนี้เองทำให้สมเด็จพระพุทโธมหาราช (ฉิม) เกิดความเลื่อมใสใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เป็นอย่างมากจึงแต่งคาถาถวายพระพรที่ใช้กันในพระราชพิธีจนถึง ทุกวันนี้คือคาถาบทว่า “ยัม ยัม เทวมนุสฺสนํ มงฺคละตุลฺยา ลกฺข”

2.3. ทรงบูรณปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ

จากตำนานสถานที่และวัดต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างซึ่ง ในประชุมพระราชพงศาวดารภาคที่ 25 ปรากฏสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสร้างแบ่ง ออกเป็น 4 ส่วนคือ สถานที่ทรงสร้างในกรุงเทพฯ สถานที่ต่าง ๆ ที่ทรงสร้างในหัวเมือง พระเจดีย์ วิหาร และสารบาฬรูป ซึ่งแต่ละส่วนนั้นแบ่งย่อยออกไปอีกมากมายแต่ในที่นี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงวัด ที่ทรงสร้างและที่ทรงบูรณปฏิสังขรณ์เท่านั้น

ในช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงครองราชย์ได้ทรงบูรณปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ ไม่น้อยกว่าสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โดยสรุปเป็นตารางภาพได้ดังนี้

¹ การขัดแย้งนี้เกิดขึ้นเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และพระพุทโธมหาราช (ฉิม) ซึ่งเป็นพระเถระผู้ใหญ่ อยู่ก่อน ได้ร่วมเป็นกรรมการสอบแปลบาลี ความขัดแย้งได้เกิดขึ้นเมื่อพระมหาพองได้แปล พระบาลีบทที่ว่า อาส เน นิสีทถ โดยพระมหาพองได้แปลว่า อันว่าท่านทั้งหลายจงนั่งในอาสนะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงตรัส ว่านั่งในอาสนะอย่างไรจะนึกเข้าไปนั่งหรือ ควรแปลว่า นั่งบนอาสนะ ซึ่งไม่เป็นที่พอใจของพระพุทโธมหาราช (ฉิม) ที่อยากให้อ่านว่านั่งในอาสนะจึงเป็นเหตุให้ท่านไม่พอใจและได้กล่าวพาดพิงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ต่อมาความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เจ้าอยู่หัวพระองค์จึงตรัสห้ามไม่ให้มีนิมนต์พระพุทโธมหาราชเข้า ราชการอีกและทรงมอบการสอบพระปริยัติธรรมให้เป็นสิทธิขาดแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ตลอดรัชกาล

วัดที่สถาปนาและบูรณปฏิสังขรณ์สมัยรัชกาลที่ 4

วัดที่สร้างใหม่			วัดที่ทำการบูรณปฏิสังขรณ์					
ธรรมยุต	มหานิกาย	รวม	วัดในกรุงเทพฯ			วัดหัวเมือง		
5	-	5	ธรรมยุต	มหานิกาย	รวม	ธรรมยุต	มหานิกาย	รวม
			5	17	22	4	25	29

ที่มา : ประชุมพงศาวดารเล่ม 15 หน้า 1-45 อ้างใน สันติ บัณฑิตพรหมชาติ, 2528 : 147

จากตารางนี้จะเห็นได้ว่าวัดที่พระจอมเกล้าฯ ทรงสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์นั้นมี 51 วัด เป็นวัดธรรมยุต 9 วัดที่เหลือ 42 วัดเป็นวัดมหานิกาย และวัดที่ทรงสร้างขึ้นใหม่มี 5 วัด ดังปรากฏในตำนานสิ่งสร้างในรัชกาลที่ 4 (เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์ ดังต่อไปนี้

พระอารามหลวงที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่มี 5 พระอารามคือ

1. วัดบรมนิวาส ทรงสร้างแต่ยังทรงผนวชเพื่อเป็นที่ประทับสำราญอิริยาบถเดิมเรียกว่า วัดนอก ในรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ พระราชทานนามว่าวัดบรมนิวาส
2. วัดโสมนัสวิหาร ทรงสร้างเมื่อปีฉลู พ.ศ.2396 อุทิศพระราชทานสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดี
3. วัดปทุมวนารามทรงสร้างเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ.2400พระราชทานเป็นวัดของสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี
4. วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามทรงสร้างเมื่อปีชวด พ.ศ.2407 ทรงพระราชอุทิศเฉพาะพระสงฆ์คณะธรรมยุต
5. วัดมกุฏกษัตริยาราม ทรงก่อฤกษ์เมื่อปีเถาะ พ.ศ.2430 ¹

พระอารามหลวงที่ทรงบูรณปฏิสังขรณ์มี 22 พระอารามคือ

¹ วัดทั้ง 5 นี้เมื่อทรงสถาปนาเสร็จก็ทรงอาราธนา พระธรรมยุตไปประจำอยู่ทั้งสี่ ที่พิเศษกว่าวัดอื่นคือ วัดโสมนัสวิหารเท่านั้น ที่ให้พระธรรมยุตไปอยู่ร่วมกับพระมหานิกาย

1. วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
2. วัดบวรนิเวศวิหาร
3. พระเชตุพนวิมลมังคลาราม
4. วัดมหาธาตุ
5. วัดชนะสงคราม
6. วัดสุทัศน์เทพวราราม
7. วัดสระเกศ
8. วัดมหาพฤฒาราม
9. วัดปทุมคงคา
10. วัดราชาธิวาส
11. วัดอรุณราชวราราม
12. วัดกัลยาณมิตร
13. วัดบุปผาราม
14. วัดโมลีโลก
15. วัดหงส์รัตนาราม
16. วัดราชสิทธิาราม
17. วัดหิรัญรูจี
18. วัดราชโอรส
19. วัดวงศมุลวิหาร
20. วัดชีโนรสาราม
21. วัดศรีสุदारาม
22. วัดบวรมงคล

วัดหัวเมืองแขวงจังหวัดนนทบุรีมี 3 วัดคือ

1. วัดไชยพุกขมาลา
2. วัดเขมาภิตาราม
3. วัดเฉลิมพระเกียรติ

แขวงสมุทรปราการมี 2 วัดคือ

1. วัดพระสมุทรเจดีย์
2. วัดเกาะสีชัง

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 8 วัดคือ

1. วัดสุวรรณดาราม
2. วัดพระเจ้าพนัญเชิง
3. วัดขุนยวน
4. วัดเสนาสนาราม
5. วัดขมิ้น
6. วัดขุนแสน
7. วัดชุมพลนิกายาราม
8. วัดพระพุทธรบาท

นอกจากนี้บางจังหวัดทรงบูรณปฏิสังขรณ์เพียงวัดเดียวเช่น

จังหวัดลพบุรี คือ วัดกวีศราราม

จังหวัดไชนาต คือวัดธรรมามูล

จังหวัดนครสวรรค์ คือ วัดเขาวงกต

จังหวัดพิษณุโลก คือ วัดมหาธาตุ

จังหวัดอุดรธานี คือ วัดพระธาตุพระฝาง

จังหวัดชลบุรีคือวัด บางพระ

จังหวัดระยอง คือ พระเจดีย์ช่องแสมสาร

จังหวัดจันทบุรี คือ พระเจดีย์วัดโยธานิมิตแหลมสระบาป

จังหวัดพระนครศรีไชยศรี คือ พระปฐมเจดีย์

จังหวัดสุพรรณบุรีคือ วัดพระป่าเลไลยก์

จังหวัดสมุทรสงครามคือวัดอัมพวันเจติยาราม

จังหวัดเพชรบุรีทรงบูรณปฏิสังขรณ์ 4 แห่งคือ

1. วัดมหาสมณาราม
2. พระธาตุจอมเพชร
3. พระสุทนต์เจดีย์
4. ถ้ำเขาหลวง

จังหวัดสงขลาคือพระเจดีย์บนยอดเขาดังกวัน

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอภิศราธิสมธิป, 2467: 62-94)

นอกจากพระองค์ทรงสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ ดังที่กล่าวแล้ว พระองค์ยังทรงพระราชทานที่วิสุงคามสีมาแก่ผู้ที่ยื่นคำขออีกมากมายเช่นที่บ้านนางตะเคียน สมุทรสงคราม วัดไผ่ล้อม นนทบุรี บางแก้ว สมุทรสงคราม วัดสระบาป จันทบุรี วัดชิง จันทบุรี ระนอง ดังนั้นวัดที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นคงมีมากกว่าที่ปรากฏหลักฐานในประชุมพงสาวดารและพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4

2.4. พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับการบำเพ็ญกุศล

ในการบำเพ็ญพระราชกุศลนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกระทำเหมือนพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ แต่มีความแตกต่างเรื่องของการเพิ่มเติมปรับปรุงในส่วนที่ไม่มีให้มีขึ้น และทรงทำให้ดียิ่ง ๆ ขึ้นไป ดังปรากฏในประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีของรัชกาลที่ 4 แต่ในที่นี้ผู้วิจัยจะยกมากล่าวเพียงบางบทและสรุปความภาษาไทยเท่านั้นเนื่องจากจะมากไป'ดังนี้

๑๘. เสด็จ นิพพุตบุญญานิ จรณโต เมทนิษฐโร

บุพพราชณฺขเสนาปี	สุณฺณํ สมฺภรณฺณ วา
บุพพาฬิ อวิโลเมนฺโต	สยจินาติ นิรณฺตรํ
ทิวเส ทิวเส ปาโต	วาเรน ปิณฺฑทลาหิณํ
ภิกฺขุณํ สตมตฺตานํ	อนฺเตปรุณีเวสเน
ปิณฺฑํ เทติ ทาเปติ จ	สขชฺชกํ สพฺพยญฺชนํ
สงฺฆโต อุทฺธิฏฺฐเฐ ภิกฺขุ	อุทฺทเทสภคฺคิตฺเทปิ จ
โกเชติ ราชเคหสุมิ	อารามปรีวตฺติยา
ปริจฺจุตฺตรเนเนว	กิตฺโต โมเจติ ปาณินิ
รตฺติ ญฺณวปีฬาราย	(กาเรติ ฐมฺมเทสนํ)*
ฐมฺมเทสํ สหฺวา-	คามินิ จาปี ภิกฺขโว
สนฺตปฺเปติ สกฺกาเรน	เตสํ คุณฺดานุรูปโต
ทานคฺเค ทานวตฺตานิ	จชฺชาเปติ อนฺธิโส
สพฺพปาสนฺนํ นาม	ตํ ทานํ สมฺปฺวาจติ
เตสาเปตฺวา สฺสนาเปตฺวา	ฐมฺมํ ทานคฺคมาพเก
ฐมฺมทานนินฺยาเมณ	กาเรติ ฐมฺมเทสนํ

¹ ผู้สนใจโปรดดูประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4, 2515: 130 -169

ปุเชติ เทสเก ภิกขุ	วารลาณ วาริเก
สมเย ตตถ กาเรติ	มหนต์ ฌมมเทสน
มหดา จ สกกาเรน	ปุเชติ ฌมมเทสเก
ราชารามะสุเนเกสุ	ภิกขโว ฌมมเทสเก
ฌมม เทสาปยิตวาน	เต ปุเชติ ยถารห.
อนโตนีเวสนสมิว	สุมาปีเต มโนรเม
อารามสมิ สิริรัตน-	พุทธารามวหเย จิต
พุทฺธพิมพ์ มรกด-	มณิกุณฺฑมย สุก
ทีปฐปปฺพาทีหิ	อภิปุเชติ สาธุก
คตา อพฺภนฺตเร จาปี	พุทฺธมณฺฑิรนามเก
พุทฺธาคฺฆเร เสฏฺฐ	ทวิสุ เวลาสสาธุก
ปฺพุพฺพนฺสายนฺทกาเล-	ยฺยเตหิ ปุชฺณ ก
ปทีปาทิสกกาเรหิ	สย คณฺตุวาปี วนฺทติ
อโถ ปุพฺพกฺราฐน	สพฺพฐน สเทวิน
อภฺจฺจิทฺตกนิกฺขิต-	มณฺฑิเร สมลฺกเต
คณฺตุวาปี สกฺกโรเตว	สยปาทิ ทิน ทิน
เตส ทิวํกตณมฺปิ	ปุเชติ ปุณฺณรตฺติยา
ปณฺจสํสํสํจ จ	สพฺพธาณฺณปุเรจโร
อุโปสเถ ตฺ อภฺจฺจํ	อริยฺฐาติ จุโปส
ณฺณจาร์ ปวตฺเตติ	อริยฺฐานพฺลพฺพสา
รตนตฺตยคฺคณฺสุ	ติวเร ลกฺขณฺปิ จ
อิจฺเจวรูปฺปณฺณฺสุ	นียฺตโต โส ทิน ทิน
ราชธมฺมานุญฺฐานาย	เจโตวิโสธนาย จ
สมฺมาผลปฺปาฏิกงฺขิ	สมฺปุเรติ สการโวฯเปฯ

(ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4, 2515: 130 -169)

สรุปเนื้อหาความแห่งพระราชนิพนธ์โดยถือเอาใจความสำคัญดังนี้

1. ทรงถวายบิณฑบาตแก่ภิกษุ 100 รูปทุกเช้า
2. โปรดให้มีการแสดงพระธรรมเทศนา

3. โปรดให้สร้างโรงทานโดยไม่เจาะจง
4. โปรดให้แสดงธรรมในโรงทาน
5. โปรดให้แสดงธรรมในอารามหลวง
6. โปรดให้บูชาพระแก้วมรกต
7. ทรงบูชาพระอัฐิธาตุของมหากษัตริย์พร้อมทั้งพระประยูรญาติที่ทิวงคตไปทุก ๆ วัน
ทั้งเช้า เย็น
8. ทรงรักษาศีล 5 ในวันปรกติและทรงรักษาศีล 8 ในวันอุโบสถศีล
9. ทรงพระราชทานนิตยภัตรและเบี้ยเลี้ยงเงินเดือนแก่ภิกษุสามเณร และวัดวาอาราม
ต่าง ๆ โดยเฉพาะวัดใดที่สวดปาฏิโมกข์ทุกปียกแห่งเดือน
10. ทรงสร้างพระคัมภีร์
11. ทรงแจกทานที่ท้องสนามหลวง
12. ทรงพระราชกุศลพิเศษในโอกาสกฐินกาล การบำเพ็ญบุญตามกาลแบ่งออกเป็น 2
อย่างคือ

12.1 โบราณกาลคือกำหนดที่ทำมาแต่ก่อนมี 11 อย่างคือ สงกรานต์, วิสาขปุณณมี, สราท, อาสวขุขปุณณมี กรานกฐิน, ถวายผ้าจำนำพรรษา, มหาปวารณา กาลทำบุญขนมเบื้อง, ตรุษจีน พิธีสัมพัจฉรฉินท์ ขยายเนื้อความโดยสรุปดังนี้

วันสงกรานต์พระองค์ทรงบำเพ็ญทานใหญ่เลี้ยงพระ 3-4 วัน โปรดให้ก่อนเจดีย์ทรายโปรดให้ภิกษุสาธยายธรรมเป็นหมู่พร้อมกัน วันวิสาขบูชา โปรดให้เลี้ยงพระมากกว่า 3 วันภายในพระราชนิเวศน์ โปรดให้แสดงธรรม วันเข้าพรรษาทรงโปรดให้เลี้ยงพระ 3 วันในพระบรมราชวังและถวายเทียนแก่ภิกษุผู้มีฐานันดรองค์ละ 100 เล่มเพื่อให้ภิกษุปฏิบัติกรรมฐาน ในงานสราทโปรดให้ภิกษุฉันโภชนะอันประกอบด้วยขึ้นในพิธีกับข้าวยาคุที่ทำได้ด้วยท้องข้าว 3 วัน ทั้งทรงทำกรณบูชาและฟังธรรม วันออกพรรษาทรงเลี้ยงพระ 3 วันโปรดให้ทำพหุบูชาเรียกว่า มหาธรรมสวนะ (ฟังธรรมใหญ่หมายถึงฟังเทศน์มหาชาติ) กฐินโปรดให้เอาจีวรที่ทำแล้วที่ควรแก่การกรานกฐินไปถวายตามวัดต่าง ๆ ผ้าจำนำพรรษา โปรดให้ภิกษุผู้มีฐานันดรทั้งหลายครองไตรจีวรดังเคยประเพณีมาผ้าป่า ในวันเพ็ญเดือน 12 ทรงถวายผ้าบังสุกุลเป็นอันมาก, ขนมเบื้อง ทรงโปรดให้เลี้ยงขนมเบื้องอย่างประณีตแก่พระราชกณะอันกำหนดในต้นฤดูหนาว ตรุษจีน ทรงเลี้ยงภิกษุทั้งหลายที่เป็นพระราชกณะ ตรุษไทย ทรงโปรดให้ภิกษุจำนวนมากสวดพระปริตร และทรงเลี้ยงพระทั้งหมดและพระราชทานไทยธรรมพอเสร็จพิธี ทรงเลี้ยงพระราชกณะอีก 3 วัน, ปาณทาน ทรงปล่อยสัตว์

ที่จะพึงถูกฆ่าเช่นปลา สุกกรเป็นต้น , ทรงทำบุญสดับปกรณ์, ทรงเพิ่มโรงทานในวันสงกรานต์และตรุษ, ทรงถือน้ำพิพัฒน์สัตยา,

12.2 อภินาวกาลกาลที่กำหนดขึ้นใหม่ในสมัยนี้คือทรงบำเพ็ญทักษิณานุปทาน ถวายรัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ตามสมัย , ทรงอุทิศพระราชกุศลแก่เทวดา ทรงทำมาฆบูชา, ทรงถวายเกศในหน้าสราทด้วยปรารภภิกษุอาพาธ, ทรงปฏิสังขรณ์วัด, ทรงพระราชทานเพลิงศพแก่ผู้ตายที่เป็นผู้ดีมีตระกูล,

2.5 พระราชกรณียกิจด้านการเผยแผ่หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นอกจากจะทรงปฏิรูปประเทศสงฆ์ โดยเฉพาะเรื่องข้อวัตรปฏิบัติแล้ว พระองค์ยังเป็นคนผู้ที่มีความสำคัญและเป็นต้นแบบในการเผยแผ่หลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา หลักฐานที่ปรากฏได้ชัดเจนที่สุดก็คงจะเป็นพระราชนิพนธ์ และพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ที่ทรงอุทิศเวลาส่วนพระองค์พระราชนิพนธ์หลักคำสอนต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาขึ้นนับตั้งแต่สมัยพระองค์ดำรงสมณเพศจนถึงทรงครองราชย์ ซึ่งมีปรากฏอย่างมากมายนอกจากนี้แล้วพระองค์ยังทรงให้จัดสร้างพระไตรปิฎกสำหรับหอหลวงขึ้นมีชื่อเรียก “ฉบับหลวงชาด”(สะท้อน สุโกโธณ, 2505: 224) เพื่อให้ชาวพุทธและผู้สนใจพระพุทธศาสนาได้เข้าใจง่าย และถูกต้องตามพระไตรปิฎก พระมหาสุรชัย ชูคง (2550 :48; 106-107) ได้สรุปพระราชนิพนธ์ทางพระพุทธศาสนาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เป็น 4 กลุ่มดังนี้

กลุ่มที่ 1 พระราชนิพนธ์เกี่ยวกับบทสวดซึ่งประกอบด้วยเรื่องต่าง ๆ รวม 18 เรื่องคือ

1. บททำวัตรเช้า
2. บททำวัตรค่ำ
3. นโมการัญญกคาถา
4. ตีรตันปณามคาถา
5. โมกขุปายคาถา
6. โอวาทปาฏิโมกขปาฐะ
7. รตนัตตยัปภาวภิกขาจนคาถา
8. สรณคมนานุสรณคาถา
9. อารธนาธรรมอย่างพิสดาร
10. เทวตูปัตติทานคาถา

11. สัพพปิตติทานคาถา
12. ปีกขณนาวิธานคาถา
13. คำประกาศอุโบสถ
14. วิสาขบูชาคาถา
15. อัญญมัญญาคาถา
16. คาถาสวดพระราชพิธีพืชมงคล
17. คาถาสวดพระราชพิธีพืชรูณศาสตร์
18. คาถาสวดขอฝน

กลุ่มที่ 2 พระราชนิพนธ์ประเภทสารัตถธรรมมี 4 เรื่องคือ

1. พระบรมราโชวาทภาษามคธ
2. คาถาธรรมบรรยาย
3. คาถาสรรเสริญพระธรรมวินัย
4. จตุมุตตสัทธัมโม

กลุ่มที่ 3 พระราชนิพนธ์ประเภทสมณศาสนมี 8 ฉบับ สมณศาสนเหล่านี้ได้ส่งไปถึงลังกาด้วยวัตถุประสงค์สำคัญคือเรื่องยืมหนังสือพระไตรปิฎกและอธิบายความเรื่องนิกายในประเทศไทย

กลุ่มที่ 4 พระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ดมี 1 เรื่องคือ คาถาขอขมาลาพระสงฆ์ก่อนสวรรคต

เมื่อสรุปเนื้อหาของพระราชนิพนธ์สามารถแบ่งออกเป็น 4 ประเภทเช่นกันคือ

1.บทสวดเพื่อสรรเสริญคุณพระรัตนตรัยประกอบด้วยบทสวด 6 เรื่องคือ

- 1.1 บทสวดทำวัตรเช้า
- 1.2 บทสวดทำวัตรค่ำ
- 1.3 ดิรตณปณามคาถา
- 1.4 สรณคมนานุสสรณคาถา
- 1.5 นโมการัญญกคาถา
- 1.6 รตนตุนุปภาวาทิยาจนคาถา
- 1.7 คาถาสรรเสริญพระธรรมวินัย

2.บทสวดที่แสดงคำสอนทางพระพุทธศาสนา โดยทรงอ้างพระบาลีหรืออรรถกถา มาอธิบายความ ขยายความ ซึ่งเป็นลักษณะการอธิบายคำสอนทางพระพุทธศาสนาโดยทำสิ่งที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย ประกอบด้วยบทสวด 5 เรื่องคือ

- 2.1 โมกขุปายาคาถา
- 2.2 โอวาทปาฏิโมกขาทิปาฐ
- 2.3 จตุมนุสสุตมโม
- 2.4 พระบรมราโชวาทภาษามคธ
- 2.5 คาถาธรรมบรรยาย

3.บทสวดในพิธีคือการนำเอาคำสอนทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์กับพิธีกรรมของเดิม ซึ่งเป็นพิธีพราหมณ์-ฮินดู เพื่อให้เป็นพิธีทางพระพุทธศาสนามากขึ้น ประกอบด้วยบทสวด 3 เรื่องคือ

- 3.1 คาถาพระราชพิธีพืชมงคล
- 3.2 คาถาสวดขอฝน
- 3.3 คาถาสวดพระราชพิธีพืชมงคล

4.บทสวดเบ็ดเตล็ด คือบทสวดที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นโดยมีพระราชประสงค์เพื่อแนะนำให้ชาวพุทธเข้าใจถูกต้องปฏิบัติถูกต้องเกี่ยวกับศาสนพิธีในทางพระพุทธศาสนาประกอบด้วยบทสวด 7 เรื่องคือ

- 4.1 อารธนาธรรมอย่างพิสดาร
- 4.2 ปกขณนาวิธานคาถา
- 4.3 เทวตาศุติทานคาถา
- 4.4 ประกาศอุโบสถ
- 4.5 สัพพปศุติทานคาถา
- 4.6 วิสาขบูชาคาถา
- 4.7 อัญญมิมบูชาคาถา

2.6 ทรงทำให้ประเพณีทางพระพุทธศาสนาเข้มแข็งกว่าประเพณีพราหมณ์-ฮินดู

พระพุทธศาสนาได้มีบทบาทเกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่ในช่วงสมัยสุโขทัยบทบาทของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูยังไม่เด่นชัด แต่พอถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูได้มีบทบาทและอิทธิพลต่อชาวไทยเป็นอย่างมาก ดังปรากฏหลักฐานตามที่

ผู้วิจัยได้กล่าวแล้วในบทที่ 3 คือ เรื่องผลกระทบของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูต่อพระพุทธศาสนา จากสภาพการณ์ดังกล่าวนี้เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้รับผลกระทบอย่างมาก แม้แต่พระภิกษุสงฆ์เองก็ได้รับเอาหลักความเชื่อของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมาสอนประชาชนอย่างไม่รู้ตัวก็มีอยู่เป็นอันมาก โดยเฉพาะเรื่อง คาลา อาคม และความเชื่อเรื่องเทวราช พอมาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงลดบทบาทของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูให้น้อยลง โดยทรงพยายามในอันที่จะยกหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาให้นำหน้าศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ดังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2547: 93) ได้ตรัสไว้ในเรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“...ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้หมดตัวพราหมณ์ที่ทรงพระเวทเสียแล้ว ยังเหลือแต่เชื้อสายที่สืบกันมาโดยกำเนิด แม้จะหาผู้ใดเข้าใจในคัมภีร์พระเวทก็ไม่ได้ด้วยไม่มีใครได้เรียนภาษาสันสกฤต การทำพิธีพราหมณ์เป็นแต่ทำตามเคย ไม่เป็นแก่สารเหมือนเหมือนเช่นเดิมแต่จะเลิกละเสียก็ไม่ควรเพราะเป็นประเพณีสำหรับบ้านเมืองและราชประเพณีมาช้านานจึงทรง แก่ไขระเบียบพิธีพราหมณ์ซึ่งเคยทำมาแต่โดยลำพังเช่นพิธีแรกนาขวัญ เป็นต้น ให้มีพิธีสงฆ์ด้วยทุกพิธี ที่สำคัญนั้นคือทรงแก้ไขระเบียบพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาซึ่งเป็นพิธีสงฆ์กับพราหมณ์ทำด้วยกันมาแต่ครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาพิธีสงฆ์มีสวดมนต์เลียงพระให้เป็นสวัสดิมงคลก่อนและทำพิธีพราหมณ์...”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนไว้ว่าเดิมพระราชพิธีสิบสองเดือนเป็นของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู พอมาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปรับปรุงเพิ่มเติมให้ทุก ๆ ราชพิธีมีพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาอยู่ด้วยดังตัวอย่างที่ผู้วิจัยได้นำมากล่าวเป็นตัวอย่างดังนี้

“ส่วนพระราชพิธีซึ่งได้ประพุดอยู่ในปัจจุบันนับว่าเป็นพระราชพิธีของพราหมณ์ไม่ได้เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระดำริว่าการพระราชพิธีทั้งปวงควรจะให้เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาทุก ๆ พระราชพิธี “

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2513: 11)

ตัวอย่างพระราชพิธีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเพิ่มเติมพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาเข้าไปมีดังนี้

“พิธีตรียัมพวาย...แต่ก่อนเป็นแบบพิธีพราหมณ์พระราชทานเงินและสิ่งช่วยเหลือและมีการแห่แหนตามสมควร แต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนับว่าพิธีนี้เหมือนพิธีมะหะหะร่าของแขกเซ็น และวิชาขุขะในพระพุทธศาสนาเป็นพิธีใหม่สำหรับพระนคร...จึงได้โปรดให้มีพิธีสงฆ์เพิ่มเติมด้วย”

(เรื่องเดียวกัน: 88)

“กาลา...สำหรับสวดอธิษฐานในการพระราชพิธีตั้งแต่ นโม ตสฺส ภควโต สุนิพฺพุตสฺส ตาทิโน จนถึงสมปฺชฺชนเดวฺว สพฺพโสติ เป็นที่สุดพระคานานี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงขึ้นใหม่...แต่เดิมมาที่ทรงสงฆ์สวดขอฝนก็ใช้คาถาสุภฺตีสสูตรต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชธุระในเรื่องการพระราชพิธี...จึงผูกคานานี้ให้ติดเนื่องประพันธ์เป็นอันเดียวกัน (กับคาถาสุภฺตีสสูตร ซึ่งเริ่มแต่ สุภฺโต จ มหาเถโร...)

(ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4, 2515: 41-44)

ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ (2549: 204-205) ได้กล่าวไว้ว่า

“นอกจากจะทรงปรับปรุงพระราชพิธีให้ลคคิทธิพลพิธีกรรมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ยังทรงพระราชนิพนธ์หลายเรื่องเพื่อให้พระรัตนตรัยโดดเด่นเหนือเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ยกตัวอย่างเช่น ทรงแต่งบทสวดภาษาบาลีชื่อ นโมการุญฺญกคาถาโดยปรับเปลี่ยนความหมายคำว่า “โอม” เดิมที่หมายถึงเทพตรีมูรติ กล่าวคือพระวิษณุ พระพรหมและพระศิวะมาเป็นพระรัตนตรัย...พระราชพิธีพืชมงคลศกสตร์ ซึ่งแต่เดิมเป็นพระราชพิธีที่เป็นของพราหมณ์ล้วน ๆ ต่อมา มีการแทรกพิธีพุทธเข้าไป...ที่จริงพระพุทธศาสนา กับศาสนาพราหมณ์เคยอยู่ด้วยกัน ในสังคมเดียวกันมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลแต่พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงชี้ให้เห็นความต่างระหว่างสองศาสนาอย่างชัดเจน แม้พระพุทธ-ศาสนาจะอยู่ท่ามกลางศาสนาพราหมณ์เดิม พระพุทธศาสนาก็ไม่ถูกแควกิด

ของพราหมณ์เหล่านั้นครอบงำจนเสียความเป็นตัวของตัวเอง เจ้าฟ้ามงกุฎก็ทรงพยายามกระทำในลักษณะเดียวกันกล่าวคือพยายามลดอิทธิพลของพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งติดอยู่ในพระราชพิธีทั้งสิบสองเดือนประจำราชสำนักลงในเวลาเดียวกันก็พยายามยกย่องแก่นคำสอนของพระพุทธศาสนาให้โดดเด่นเพราะเหตุนี้หากประเพณีท้องถิ่นต่าง ๆ เข้ามาปะปนพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาจนเกินสารพระพุทธศาสนาไป เจ้าฟ้ามงกุฎ ก็จะพยายามตัดออก หรือมีละนั้นก็ทรงให้พระสงฆ์ในความดูแลของพระองค์เลิกประกอบพิธีกรรมนั้น ๆ”

นอกจากนี้ทรงเพิ่มแก้ไขพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีความสัมพันธ์กับชนชาติอื่น ๆ คือโปรดให้ออกประกาศอธิบายถึงวิธีคิด อธิกมาส อธิกวารและปักขคณาวาร เพื่อให้การปฏิบัติศาสนพิธีเป็นไปอย่างถูกต้องและการกำหนดวันธรรมสวนะที่จะต้องมีการรักษาอุโบสถศีลเป็นต้น

2.7 ทรงสนับสนุนการบวชของข้าราชการทั้งฝ่ายธรรมยุตและมหานิกาย

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์แล้ว ทรงเห็นประโยชน์ของการบวชอย่างมาก ทรงสนับสนุนให้ชายไทยบวชอย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็นลูกเธอและเจ้านายขุนนาง ในการนี้มีผู้ประสงค์จะบรรพชาอุปสมบทในธรรมยุตเป็นอันมากแต่พระองค์ก็ได้ทรงกีดกันในเรื่องนิกายทรงมีวิธีการดังนี้คือ

2.7.1 ทรงผนวชข้าราชการฝ่ายธรรมยุตติกนิกาย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชข้าราชการฝ่ายธรรมยุตติกนิกายแก่เจ้าลูกยาเธอและเจ้านายหรือขุนนางซึ่งนับถือต่อคณะสงฆ์ธรรมยุตในบรรพชาอุปสมบทในคณะสงฆ์ธรรมยุตโดยทรงพระราชทานนามหาสังข์ใบมะตูมและทรงเจิมซึ่งธรรมเนียมนี้ก็คิดมาถึงปัจจุบัน¹ และในการประกอบพระราชหลวงก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์ทั้ง 2 คณะคือคณะสงฆ์ธรรมยุตและคณะสงฆ์มหานิกาย ในการบรรพชาอุปสมบทนี้แบ่งออกเป็น 3 กลุ่มคือ

1.บรรดาพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงผนวชเป็นสามเณรหลายพระองค์โดยแบ่งออกเป็น 3 คราวคือ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,พระราชพิธี 12 เดือน หน้า 396

คราวที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2409 ทรงผนวช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คราวที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2410 พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากฤดาภินิหาร คือ กรมพระนเรศวร ฤทธิ์

คราวที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 2411 ทรงผนวชเจ้าลูกยาเธอ 6 พระองค์คือ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้า คัคคณางยุคล พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ (ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร, 2513 : 38-39) พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าพวงก้อนใหญ่ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้ากมลลาสน์เลอสรร และพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าทิวารณลาภ¹

2. บรรดาหม่อมเจ้า เช่น หม่อมเจ้าพระศรีขริบท ในกรมหลวงมหิศวรินทรากรมเรศ หม่อมเจ้าชายเจ็ดในสมเด็จพระมหินทราธิปัตย์ หม่อมเจ้าเนตรในพระองค์เจ้าเสือในพระราชวังบวร รัศกาลที่ 2 เป็นซึ่งผนวชอยู่จนสวรรคตและสืบทอดมารับราชกาล (พระมานะ ธมมกุสโล (ศรีสุทธี), 2546: 47)

2.7.2 การผนวชของพระราชวงศ์และข้าราชการฝ่ายมหานิกาย

ในการบวชพระราชวงศ์และพระราชบริพารนั้น ฝ่ายมหานิกายไม่ได้น้อยไปกว่าฝ่ายพระ ธรรมยุติกนิกายเลย เมื่อสังเกตจากจำนวนมหาเถรานุเถระในปี พ.ศ. 2400 จะพบว่ามีการบวชในฝ่าย มหานิกายถึง 12 รูป แต่ในฝ่ายธรรมยุติกนิกายมีเพียง 9 รูป เนื่องจากไม่ได้ทรงบังคับและขัดขวาง ในเรื่องการบวช โดยเฉพาะราชตระกูลและขุนนางข้าราชการที่เคยบวชในคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย มาก่อนก็ไม่ต้องบวชในคณะธรรมยุติกนิกาย ทั้งนี้เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรง เกรงพระสงฆ์จะแตกกันเป็น 2 หมู่ 2 คณะเป็นพระสงฆ์พวกในหลวงและไม่ใช่ว่าพวกในหลวงเกิดขึ้น จะกลับเป็นโทษแก่บ้านเมือง ดังปรากฏครั้งหนึ่งมีคนแสดงความเลื่อมใสในพระสงฆ์ธรรมยุติก แพร์หลายเป็นเหตุให้ทรงระแวงว่าจะเป็นการเลื่อมใสอาหน้า ถึงทรงห้ามปรามว่า “แม้เจ้านายที่เคย ให้อุทิศถวายบวชเป็นมหานิกายมาแต่ก่อน มิให้บวชเป็นธรรมยุติกดังปรากฏว่าหม่อมเจ้าในกรม พระเทเวศฯ และกรมหลวงวงศาฯ จึงต้องบวชเป็นมหานิกาย (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรม พระยานริศรานุวัดติวงศ์และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 4, 2515: 72) ตั้งแต่เดิมมาในพระราชพิธีทั้งปวงวันแต่งงานเดียวคือเมื่อวันเฉลิมพระชันษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะโปรดให้นิมนต์พระสงฆ์ทั้งสองฝ่ายคือมหานิกายและธรรมยุติก

¹ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 พ.ศ. 2411 เลขที่ 19/6 เรื่องเบิกได้น้ำมัน ฟืน ให้พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้า 7 พระองค์ ที่ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ที่วัดบวรนิเวศน์

นิกาย ทั้งนี้เนื่องจากพระองค์ทรงให้ความอุปถัมภ์ภักตนะสงฆ์มหานิกายด้วยดีเสมอมาไม่น้อยไปกว่าคณะสงฆ์ธรรมยุต ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ (2596: 396) ได้ตรัสไว้ว่า

“ถ้าหม่อมเจ้าที่ทรงผนวชในคณะธรรมยุตและมหานิกายกำลังกันก็
มักจะแบ่งออกเป็นสองวัน เป็นธรรมยุตล้วนเสียวันหนึ่ง เป็นมหานิกายปนวัน
หนึ่ง ในชั้นหลัง ๆ ลงมานี้เกือบจะไม่มีเจ้านายทรงทรงผนวชในคณะมหานิกายก็
มีแต่คณะธรรมยุตนิกาย แต่ถ้าปีใดทรงผนวชมหานิกายสักองค์หนึ่งสองค
มหานิกายก็ได้เข้าหัดบาสวันหนึ่ง”

จากข้อมูลข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงให้ความสำคัญในพระพุทธานุภาพมากกว่าการถือนิกายดังปรากฏข้อมูลจากตารางประวัติการลาบวชของมหาเถรที่บวชในวัดมหานิกายตั้งแต่ปี พ.ศ.2400 ถึงปี พ.ศ.2405 ถึง 71 คน ในวัดธรรมยุตแค่ 36 คนต่อไปนี้

ตารางบัญชีมหาเถรกุลลาบวช

พ.ศ.	วัดธรรมยุต	วัดมหานิกาย	วัดรามัญ	รวม
2400	9	12	-	23
2403	7	16	-	23
2405	20	41	2	63
รวม 3 ปี	36	71	2	109

ที่มา : สันติ บัณฑิตพรหมชาติ, “ความสัมพันธ์ระหว่างมหัศจรรย์กับสถาบันสงฆ์: ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิตภาควิชาประวัติศาสตร์, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528: 131)

2.8 ทรงเผยแพร่พระพุทธศาสนาไปยังประเทศต่าง ๆ

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงให้ความสำคัญต่อความประพฤติอย่างเคร่งครัดในธรรมวินัยเป็นเหตุให้พระเกียรติคุณแผ่ไปทั่วทั้งในประเทศและนอกประเทศและทรงมีบทบาทในการเป็นผู้ต้อนรับพระสมณทูตทำให้พระสงฆ์ต่างประเทศได้คุ้นเคยกับพระองค์และมา

พักอยู่วัดบวรนิเวศวิหารเสมอ เช่น พระลังกาเป็นต้น จากการสร้างความสัมพันธ์อันดีนี้เองเป็นเหตุให้พระศาสนาได้แผ่ไปสู่ประเทศต่าง ๆ ในรูปแบบสมณฑุต พอสรรูปประเทศที่คณะสงฆ์ไทยฝ่ายธรรมยุตได้เผยแผ่ไปดังนี้

1) ประเทศลาว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงส่งพระศิษย์หลวง 2 รูปคือเจ้าอธิการดี วัดสุปฏิหาราม และเจ้าอธิการเหม้าวัดศรีทอง (สันติ บัณฑิตพรหมชาติ, 2548: 127) ไปเป็นสมณฑุตเพื่อสร้างความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างหัวเมืองลาวทั้งฝั่งซ้ายและขวาของแม่น้ำโขงกับราชธานีคือกรุงเทพฯ จึงเกิดขึ้นโดยฝ่ายคณะสงฆ์ธรรมยุต

2) ประเทศพม่า

ความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์ไทยกับพม่านั้นคงมีมาเป็นเวลายาวนานทั้งนี้เนื่องจากประวัติความเป็นมาของคณะสงฆ์ไทยกับพม่านั้นไม่ห่างกันและยังมีปัญหาที่เกิดขึ้นและถกเถียงกันในปัจจุบันคือเรื่องสุวรรณภูมิในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ปรากฏให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของคณะสงฆ์ไทยกับคณะสงฆ์พม่าได้อย่างชัดเจนคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงประกาศความสัมพันธ์กับคณะสงฆ์พม่าด้วยการส่งพระรามัญมุนีเป็นสมณฑุตไปยังพม่า(พระราชหัตถเลขา เล่ม 1, 2521: 24-26)

3) ประเทศเขมร

ในรัชสมัยรัชกาลที่ 4 นี้เขมรได้แย่งชิงอำนาจกันตลอดเวลาครั้งหนึ่งนักองค์ราชวดีได้หนีภัยสงครามมาอยู่เมืองไทยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดให้ผนวชนักองค์ราชวดีที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามและมีพระราชดำริให้จำพรรษา ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ต่อมาปีเมื่อ พ.ศ.2403 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตรปิฎก 40 คัมภีร์ และหนังสือผู้ไปพระราชทานแก่องค์พระหริรักษ์เมืองอุดมมิไชย โดยโปรดเกล้าฯ ให้หลวงสุนทรโวหาร พระอมราภิกษิต(เกิด)กับพระมหาปานและพระภิกษุสงฆ์ 5 รูปเป็นผู้นำไป(สันติ บัณฑิตพรหมชาติ, 2548: 125) เพื่อปดิสฐานธรรมยุติกนิกายขึ้นโดยมีมหาปานเป็นผู้ส่งสอนพระมหากษัตริย์และประชาชนทั่วไปจนได้เกิดธรรมยุติกนิกายขึ้นในเขมร (นันทนา วัฒนสุข, 2515 :106-107)

4)ประเทศลังกา

คณะสงฆ์ธรรมยุตกับคณะสงฆ์ลังกานั้น ได้มีความสัมพันธ์กันมานับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ส่งสมณทูตไปยังลังกาเพื่อแสวงหาพระไตรปิฎกที่ยังบกพร่องในประเทศไทย และทรงได้รับหน้าที่ในการต้อนรับสมณทูตจากลังกาจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงส่งสมณสาสน์ไปยังลังกาถึง 9 ฉบับและได้ทรงมีความสัมพันธ์อันดีกับพระสงฆ์ลังกาด้วยดีเสมอมาดังปรากฏเหตุการณ์เมื่อ พ.ศ.2349 ชาวลังกาได้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯขอพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาชออกไปตั้งวงศ์ที่ลังกาและพระองค์โปรดให้พระอโหมมุณีพระราชอาคันตุกะวัดมณฑล พระมหาชื่น วัดพิชัยญาติพระมหาหุ่น วัดบวรนิเวศวิหารเป็นต้นรวม 7 รูป (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2504: 101) เดินทางไปลังกาผลที่ปรากฏตามมามีความสัมพันธ์อันดีของคณะสงฆ์ไทยกับลังกาได้ดำเนินมาจนถึงปัจจุบัน

2.9 การออกกฎหมายและประกาศต่าง ๆ เกี่ยวกับสถาบันสงฆ์

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้มีการออกกฎหมายในรูปของประกาศต่าง ๆ มากกว่าทุกรัชสมัยจำนวนถึง 343 ฉบับ ในประกาศเหล่านี้มีเรื่องเกี่ยวกับการพระศาสนาเป็นจำนวนมาก ผู้วิจัยขออนุญาตยกเอาประเด็นที่ สันติ บัณฑิตพรหมชาติ ได้กล่าวไว้เป็นอย่างดีมากล่าวไว้ในที่นี้ ดังนี้

ก)ประกาศเกี่ยวกับพระวินัยของสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์ประพฤติปฏิบัติให้มีความถูกต้อง มีจำนวน 9 ฉบับคือ

1. ประกาศเรื่องเนรจันแทงผู้มีชื่อแล้วหนีไป และห้ามไม่ให้ชาวกุลบุตรอายุพ้น 24 ถึง 70 ปี เป็นเถร เป็นเณร
2. ประกาศเรื่องให้สึกพระสงฆ์สามเณรที่สุบฝืน
3. ประกาศเรื่องภิกษุสามเณรรักใคร่ผู้หญิงจนถึงปาราชิกให้มาอุกะโทษจะยกโทษให้
4. ประกาศห้ามมิให้ภิกษุสามเณรคบผู้หญิงมาพูดที่ถูก
5. ประกาศพระราชบัญญัติพระสงฆ์สามเณรและศิษย์วัด
6. ประกาศพระราชบัญญัติให้ภิกษุสามเณรและศิษย์วัดเมื่อประพฤติอนาจารแล้วให้มาอุกะโทษเสีย
7. ประกาศห้ามพระสงฆ์ไม่ให้บอกใบ้แทงหวายและประพฤติอนาจาร

8. ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องพระสงฆ์สามเณรลักเพศ

9. ประกาศห้ามไม่ให้พระสงฆ์สามเณรเล่นการพนันและนำของต้องภาษีฝาด่าน

ข) ประกาศเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของคณะสงฆ์กับทางราชการ เนื่องจากความสัมพันธ์ของคณะสงฆ์กับทางราชการในสมัยนี้มีมากขึ้น จึงมีประกาศออกมาให้ทางคณะสงฆ์ปฏิบัติตามมี 4 ฉบับคือ

1. ประกาศทำบัญชีพระสงฆ์สามเณรที่เป็นช่างทองและช่างอื่น ๆ ขึ้นทูลเกล้าถวาย
2. ประกาศเรื่องพระราชกฤษฎีกาอนุญาตไปจะต้องเขาเดือนทำการพิมพ์
3. ประกาศเรื่องพัชราวลิขณิ
4. ประกาศพระสงฆ์ที่จะสึกมารับราชการ

ค) ประกาศเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของคณะสงฆ์กับประชาชน มักจะเน้นในเรื่องเกี่ยวกับการให้ประชาชนร่วมมือกันรักษาพระพุทธศาสนาให้ถูกต้องมี 5 ฉบับคือ

1. ประกาศว่าด้วยเรื่องป้องกันปาราชิก
2. ประกาศห้ามไม่ให้ชักซื้อและชวนภิกษุสามเณรประพฤติอนาจาร
3. ประกาศห้ามคฤหัสถ์ไม่ให้สมคบภิกษุสามเณรที่ประพฤติอนาจาร
4. ประกาศเรื่องให้สำรวจคฤหัสถ์อาศัยวัด
5. ประกาศว่าด้วยคนพาลเสพสุราในเวลาตรุษสงกรานต์

ง) ประกาศเกี่ยวกับการบำเพ็ญพระราชกุศลของพระมหากษัตริย์ในการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ มากมาย จึงทำให้มีประกาศในเรื่องดังกล่าวถึง 12 เรื่องคือ

1. ประกาศว่าด้วยการสร้างวัด
2. ประกาศพระราชทานนามวัดเงินว่า วัดรัชฎาธิฐาน วัดทองว่า วัดกาญจนสิงหาสน์
3. ประกาศว่าด้วยเงินสำหรับซ่อมแซมพระอารามซึ่งเป็นส่วนพระองค์
4. ประกาศแผ่พระราชกุศลในการฉลองวัดหงษรัตนาราม
5. ประกาศให้เรียกนามวัดราชประดิษฐ์ให้ถูก
6. ดันประกาศพระราชทานแลกเปลี่ยนที่วิสุงคามสีมาเมืองลพบุรี

7. ประกาศทรงสร้างพระเจดีย์วัดชุมพลนิกายาราม
8. ประกาศฉลองพระสถูปเจดีย์ และพระศพสมเด็จพระเจ้าฟ้าจันทรมณฑล
9. ประกาศว่าด้วยปฏิสังขรณ์วัดขุนแสน
10. ประกาศฉลองพระศรีรัตนมหาเจดีย์
11. ประกาศแผ่พระราชกุศลบอกเข้าบิณฑิการเทียมนมที่วัดราชประดิษฐ์
12. ประกาศปฏิสังขรณ์วัดไชยพุกขมาลา วัดเขมาภิรตาราม

จ) ประกาศเกี่ยวกับการบำเพ็ญพระราชกุศลอื่น ๆ มี 3 ฉบับคือ

1. ประกาศพระราชทานส่วนพระราชกุศลในการที่ทรงบริจาคเพชรใหญ่
ประดับพระอุณหลอมพระพุทธรัตนปฏิมากร
2. ประกาศเรื่องบรรจุของในพระเจดีย์ที่เขาคพนมขวิด
3. ประกาศเรื่องพระพุทธรูปยรัตน

ฉ) ประกาศเกี่ยวกับพุทธศาสนพิธีและพระราชพิธีต่าง ๆ เนื่องจากในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการกำหนด ,แก้ไข ปรับปรุงพระราชพิธีและศาสนพิธีต่าง ๆ มากมายดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น การกำหนดและเปลี่ยนแปลงดังกล่าวบางเรื่องได้ออกมาในรูปของประกาศมีอยู่ 12 เรื่องดังนี้

1. ประกาศว่าด้วยสังฆทาน
2. ประกาศว่าด้วยวิธีคิธอริกมาส
3. ประกาศว่าด้วยวันธรรมสวนะ
4. ประกาศวิธีบอกศักราช
5. ประกาศเรื่องพระราชทานกลิ่นที่กรุงเก่า
6. ประกาศเรื่องให้พระสงฆ์นั่งให้เป็นระเบียบในเวลากราบและโมทนากฐิน
7. ประกาศเรื่องให้ซ่อมพระที่เข้าจะไปรับสัพพีในเวลาถวายเทศนา
8. ประกาศเรื่องให้ตีระฆังเวลา 11 ทมทุกวัน
9. ประกาศให้พระสงฆ์ผู้ถวายเทศนาใช้คำให้ลูก
10. ประกาศให้พระสงฆ์บูชาพระแก้วมรกตในเดือน 8 แรม 8 ค่ำ
11. ประกาศให้คงพระสงฆ์ที่ถวายน้ำสงกรานต์
12. ประกาศให้พระสงฆ์ทุกพระอารามตั้งพิธีขอฝน

ช) ประกาศเรื่องทั่ว ๆ ไปของพระสงฆ์มี 4 ฉบับคือ

1. ประกาศห้ามไม่ให้พระสงฆ์สามเณรเที่ยวเตร่ในทางพระราชดำเนิน

2. ประกาศห้ามไม่ให้พระสงฆ์พายเรือ, แฉวเรือเวลาเสด็จทางชลมาศและประทับรับน้ำ
3. ประกาศเรื่องถือตาลปัตรและห่มผ้า
4. ประกาศเรื่องให้พระราชกณะ ฐานานุกรมเปรียญที่อาพาธจกราชงานนำเกล้าทูลถวาย

ข) ประกาศเกี่ยวกับเรื่องทั่ว ๆ ไปทางพระพุทธศาสนา มี 8 เรื่องคือ

1. ประกาศห้ามไม่ให้เอาแสงไม้ไฟจาก มาทำเป็นพระเพลิงในพระอารามหลวง
2. ประกาศห้ามมิให้เชื่อการหลอกด้วยอ้างอำนาจผี
3. ประกาศถือศาสนาและผู้ถือผิด
4. ประกาศไม่ทรงติเตียนคน 4 จำพวก
5. หมายประกาศเขตรังวัดผู้ร้ายขูดวัด
6. ประกาศห้ามไม่ให้ทำศพหน้าวัดหลวง หรือริมทางเสด็จ
7. ประกาศว่าด้วยการเล่าถากันว่า พระพุทธทำนายเกิดขึ้นที่เขมร
8. ประกาศเรื่องปวารณา

(สันติ บัณฑิตพรหมชาติ, 2528:161-168)

สรุปว่านับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวชจนถึงสวรรคต ได้สร้างความเปลี่ยนแปลงต่อคณะสงฆ์ไทยหลายประการ นับตั้งแต่ทรงปฏิรูปคณะสงฆ์จนเกิดคณะธรรมยุตขึ้นในเวลาต่อมา ทรงแก้ไขส่วนที่บกพร่องให้บริบูรณ์ ทรงปรับปรุงในส่วนที่ดีอยู่แล้วให้ดียิ่งขึ้น ทรงรื้อฟื้นสิ่งที่เคยทำมาให้กลับมาใหม่ ทรงเปลี่ยนแปลงข้อวัตรปฏิบัติอันไม่ถูกต้องให้ถูกต้องและที่ดีอยู่แล้วให้ดียิ่งขึ้น ทรงวางระเบียบแบบแผนแห่งการศึกษา และปฏิบัติอันเป็นแบบอย่างให้ชนรุ่นหลังได้พัฒนาตาม ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เข้าใจพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดีเนื่องจากทรงผนวชเป็นเวลาถึง 27 ปี และทรงแตกฉานในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และอนุฎีกาและศาสตร์อื่น ๆ ทรงพระราชนิพนธ์พระบาลีในส่วนต่าง ๆ เช่น คำบูชาพระรัตนตรัย แบบทำวัตรสวดมนต์และอื่น ๆ ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และทรงปฏิบัติในทุก ๆ ด้านเช่น ทานมัย ศีลมัยและภาวนามัยเป็นต้น ทรงเน้นให้ชาวพุทธปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระพุทธพจน์ทุกประการ ทรงปรับปรุงแก้ไข มิให้พระพุทธศาสนาถูกรอบงำด้วยลัทธิและความเชื่อผิด ๆ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ศึกษาอย่างไม่หยุดยั้ง ทรงนำหลักการทางพระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์มาประยุกต์ใช้ให้เห็นเป็นรูปธรรม ทรงพัฒนาการทางการศึกษา เช่น ทรงสั่งสอนศิษยานุศิษย์ให้ศึกษาพระบาลีอย่าง

จริงจังจนกระทั่งพูดภาษาบาลีได้ ทรงคิดค้นภาษาที่จะนำมาสอนให้ผู้ศึกษาได้เข้าใจง่ายขึ้นจนได้ เกิดวิวัฒนาการทางภาษาในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เช่นภาษาบาลีที่ใช้ในปัจจุบันที่ค่อยพัฒนาการมาจนเป็นระบบ ด้านการปกครองคณะสงฆ์ได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมีระบบเป็นกฎหมายมากขึ้นเช่นการตราพระราชบัญญัติ และจากการตรากฎหมายคณะสงฆ์นี้เองทำให้คณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายและธรรมยุตได้ร่วมกันปกครองอย่างเป็นระบบและพ้นจากการปกครองของฆราวาส จนถึงปัจจุบัน

3. บทวิเคราะห์

การตีความวิเคราะห์แยกแยะหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าทรงให้ยึดหลักมหาปเทศ 4 มาตัดสินวิเคราะห์ โดยมาตรฐานแล้วการจะตีความและการจะทำการใด ๆ อันเกี่ยวเนื่องด้วยพระธรรมและพระวินัยจะต้องยึดหลักพระไตรปิฎกเป็นสำคัญ หากการตีความหลักคำสอนผิดจากพระไตรปิฎกก็ย่อมรับกันไม่ได้ แม้แต่รรถกถาฎีกาในบางเรื่องที่มีความเห็นแย้งกันกับหลักคำสอนดั้งเดิมก็เป็นอันใช้ไม่ได้ ดังนั้นในการวิเคราะห์สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปรับปรุงแก้ไขนี้ผู้วิจัยจะวิเคราะห์เทียบเคียงกับหลักฐานที่มาในพระไตรปิฎกให้เห็นว่า มีการปฏิรูปการคณะสงฆ์ใดขัดแย้งกับหลักคำสอนในพระไตรปิฎก หรือไม่ตรงกับพระไตรปิฎกอย่างไร ซึ่งหลักฐานที่จะนำมาเทียบนั้น ผู้วิจัยได้กล่าวไว้ในบทที่ 2 ครอบคลุมการปฏิรูปคณะสงฆ์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปฏิรูปทั้งสิ้นโดยแยกแยะ ทีละประเด็นดังนี้

1. อุโบสถกรรม

ในพระวินัยปิฎกเล่มที่ 4 ข้อ 153 หน้า 208 พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระมหากัปปินะโดยสรุปใจความว่าการทำอุโบสถกรรมเป็นสิ่งจำเป็น แม้ผู้บรรลุพระนิพพานแล้วก็ต้องถือปฏิบัติมิให้ขาดเพื่อแสดงให้เห็นว่าอุโบสถกรรมนั้นมีความสำคัญอย่างยิ่ง ทั้งนี้เนื่องจากการทำอุโบสถกรรมเป็นการทบทวนข้อวัตรปฏิบัติไม่ภิกษุประมาณและเป็นแสดงให้เห็นถึงสังฆสามัคคี

จากการศึกษาพบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงให้ความสำคัญเรื่องนี้เป็นอย่างมากด้วยทรงเห็นข้อบกพร่องของคณะสงฆ์ไทยในยุคนั้นว่าไม่ค่อยได้ทำอุโบสถกรรมสักเท่าไรหรือนัก ดังนั้นหลังจากที่ครองวัดบวรนิเวศวิหารแล้วทรงให้คณะสงฆ์ที่อยู่ในการปกครองของพระองค์ได้ลงฟังพระปาฏิโมกข์ และผลัดกับแสดงธรรมแก่ผู้ถืออุโบสถศีลมิได้ขาด นอกจากนั้นแล้ว

พระองค์ยังทรงศึกษาเรื่องอุโบสถอย่างละเอียดทั้งอรรถกถาฎีกาต่าง ๆ ทรงนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องศีลสมาธิ ปัญญาเพิ่มเติม

2. ปวารณากรรม

ในพระวินัยปิฎกมหาวรรค เล่ม ที่ 4 ข้อ 260-262 หน้า 225-227 มีพุทธาณุญาตเกี่ยวกับปวารณากรรมไว้อย่างละเอียดโดยทรงแสดงวิธีปวารณาแบบต่าง ๆ และตรัสถึงความสำคัญของปวารณากรรมไว้เพื่อให้ภิกษุสงฆ์ได้มีโอกาสว่ากล่าวตักเตือนกันได้ เมื่อมีกรณีบาดหมางไม่พอใจกันหรือเกิดอาการสงสัยในข้อวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ในเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงรื้อฟื้นปวารณากรรมขึ้นมาให้ปรากฏมีความสำคัญอีกครั้ง หลังจากไม่มีใครมีพระสงฆ์ใส่ใจมากเท่าที่ควรตั้งแต่หลังเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2310 เป็นต้นมา อย่างไรก็ตามจากการศึกษานี้แม้ผู้วิจัยไม่พบหลักฐานและข้อมูลซึ่งสามารถยกมาเป็นตัวอย่างให้เห็นว่าการกระทำปวารณากรรมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มีระเบียบขั้นตอนการปฏิบัติเช่นไร แต่เมื่อสังเกตจากพระราชนิพนธ์ที่ทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อครั้งก่อนสวรรคตและการที่คณะสงฆ์ธรรมยุติกปฏิบัติในปัจจุบันแล้ว ย่อมแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับปวารณากรรมเป็นอย่างมาดั่งเนื้อความที่ทรงนิพนธ์ไว้ดังนี้ **“ดิฉันฟังปวารณาสงฆ์ถ้วนกำหนดสามคำได้แล้ว ทำกาล ณ ที่เฉพาะหน้าสงฆ์ ความที่ดิฉันทำได้ดังนี้ จะเป็นกรรมดีเที่ยวหนอ วาจาเช่นนี้ดิฉันได้กล่าวแล้วเนื่อง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ”**

จากการศึกษาพบว่าหลักการปวารณาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯทรงถือปฏิบัติและให้คณะสงฆ์ธรรมยุติกปฏิบัตินี้สอดคล้องกับที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎก

3. วิธีแสดงอาบัติ

วิธีแสดงอาบัติพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ในวินัยปิฎกมหาวรรคเล่มที่ 4 ข้อ 202หน้า 185 โดยสรุปคือ เมื่อภิกษุต้องอาบัติแล้วรู้จริงว่าเป็นอาบัติใด ไม่มีความสงสัยในวัตถุที่ต้องแสดงอาบัตินั้นโดยแจ่มแจ้ง โดยระบุนวตฺต ระบุนชื้ออาบัตินั้นอย่างชัดเจน ถ้ากรณีการสงสัยพึงให้กล่าวเป็นรวม ๆ ไม่ระบุนวตฺตและชื้ออาบัติโดยทรงอนุญาตภิกษุห่มผ้าอุตราสงค์เฉวียงบ่า นั่งกระโห่งประครองอัญชลีแสดงอาบัติ

ในประเด็นนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงให้คณะสงฆ์ธรรมยุตแสดงอาบัติโดยระบุดัตถุซึ่งอาบัตินั้นชัดเจน และถ้าสงสัยจึงให้กล่าวเป็นรวม ๆ ระเบียบการแสดงอาบัติที่คณะสงฆ์ธรรมยุตถือปฏิบัติอยู่นี้ปรากฏมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงวางแบบแผนไว้ การแสดงอาบัติของคณะสงฆ์ธรรมยุตนั้นเหมือนกับที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎก ส่วนการแสดงอาบัติของคณะสงฆ์มหานิกายเป็นแบบ สัมพหุลา คือ รวมกล่าวไม่แยกแยะวัตถุ อาบัตินั้นชัดเจน ซึ่งเป็นการถือปฏิบัติแบบโบราณจารย์มาไม่ได้เปลี่ยนแปลง และใช้แพร่หลายในปัจจุบัน อย่างไรก็ตามปัจจุบันนี้คณะสงฆ์ธรรมยุตเองบางวัดก็ถือการแสดงอาบัติแบบสัมพหุลาเช่นมหานิกาย

4. เรื่องสีมา

เรื่องสีมานี้มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาอย่างละเอียด ซึ่งผู้วิจัยได้นำมากล่าวไว้แล้ว ในบทที่ 2 หน้า 50 เป็นต้นไป จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงศึกษาเรื่องนี้อย่างละเอียด โดยทรงศึกษาทั้งพระบาลีอรรถกถา ฎีกาต่าง ๆ ซึ่งปราชญ์น้อยคนจะทำได้ นอกจากนี้ยังทรงศึกษาเรื่องสีมาในประเทศใกล้เคียงอีกหลายประเทศ ทรงทราบว่าในสมัยนั้นมีการผูกสีมาอย่าง ผิด ๆ เช่น สีมาคาบเกี่ยวกัน นิमितไม่ได้ขนาด และสันนิษฐานว่าการผูกสีมาในประเทศไทยสมัยก่อนนั้นไม่ถูกต้องตามพระวินัย ซึ่งการที่พระองค์ตรัสอธิบายเรื่องสีมานี้ไม่มีอะไรที่ผิดจากพระไตรปิฎก และทรงชี้ให้เห็นว่าอรรถกถาบางแห่งกล่าวไม่ถูกต้องตามพระบาลี

5. บรรพชาอุปสมบท

ในพระวินัยปิฎก เล่ม 8 ข้อ 1340 - 1352 หน้า 501-109 ซึ่งผู้วิจัยได้ยกมากล่าวไว้แล้วในบทที่ 2 หน้า 46 เป็นต้นไป ในการบรรพชาอุปสมบทนั้นได้กล่าวถึงกรรมวิบัติไว้ว่า กรรมใด ๆ ที่คณะสงฆ์กระทำจะให้บริบูรณ์ถูกต้องตามพุทธานุญาตนั้น ต้องเว้นจากวิบัติทั้ง 4 คือ

1. กรรมวิบัติโดยวัตถุ เช่น กรรมที่สงฆ์ควรทำพร้อมหน้าแต่สงฆ์ทำลับหลัง กรรมที่สงฆ์ควรสอบถามก่อนทำแต่สงฆ์ไม่สอบถามก่อน เป็นต้น
2. กรรมวาจาวิบัติ คือกรรมที่เสียเนื่องด้วยการสวดประกาศ เช่น สวดกรรมวาจาไม่ระบุนะโมที่บุคคลทำ ทั้งไม่ระบุนะโมที่ทำว่ามีเท่าไร โดยแยกเป็น 2 ประเภทคือ สติวิบัติ และอนุสาวนาวิบัติ
3. สีมาวิบัติ ความวิบัติแห่งสีมา
4. บริษัทวิบัติ วิบัติโดยบริษัท เช่น สงฆ์เข้าไม่ครบ ออกที่กำหนดในกะทันหัน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงให้ความสำคัญเรื่องวิบัติทั้ง 4 ประการนี้ เป็นอย่างมาก แม้พระองค์เองก็แสวงหาความถูกต้องและเว้นวิบัติทั้ง 4 ประการ อันเป็นเหตุให้ทรงทำทัฬหีกรรมถึง 6 ครั้งเพื่อความถูกต้องเท่าที่พระองค์จะพบว่าวงศ์แห่งการบรรพชาอุปสมบทใดถูกนำจะต้องสมบูรณ์ ทรงเน้นเรื่องอักขระวิธี การเปล่งเสียงที่ถูกต้องตามฐานกรณ์ในวาจาอุปสมบท ทรงศึกษาถึงฐานกรณ์ต่าง ๆ ของเสียง การเปล่งเสียง และสงฆ์ที่จะมาประกอบสังฆกรรมนั้นว่ามีความบริสุทธิ์เพียงใด เมื่อวิเคราะห์การบรรพชาอุปสมบทที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงกระทำมิได้ผิดจากพระวินัยแต่เป็นการแสวงหาวินัยกรรมที่คิดว่าถูกต้องยิ่ง ๆ ขึ้นไป

6. การห่มจีวร

การครองผ้าเป็นปัญหาหลักอีกข้อหนึ่งที่มีข้อโต้แย้งถกเถียงกันมาตลอดว่า อย่างไรถูกต้องอย่างไรผิดจากพระไตรปิฎก ในที่นี้ผู้วิจัยไม่ได้วิเคราะห์ความถูกต้องหรือผิดแต่ประการใด แต่จะยกพระไตรปิฎกมาวิเคราะห์ให้เห็นว่าในพระไตรปิฎกกล่าวถึงการครองจีวรไว้อย่างไรและการครองผ้าอย่างธรรมยุตเป็นอย่างไรโดยแยก เป็น 3 ประเด็น คือ สีจีวร ลักษณะการใช้สังฆาฏิและลักษณะการห่มจีวร

พระไตรปิฎก เล่มที่ 5 ข้อ 154 หน้า 168 พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงสีที่ภิกษุไม่พึงนำมาห่มจีวรได้ประกอบด้วยสีครามล้วน สีเหลืองล้วน สีแดงล้วน สีบ้านเย็นล้วน สีดำล้วน สีแดงล้วน สีชมพูล้วน ไม่พึงห่มจีวรไม่ตัดชาย ไม่พึงห่มจีวรยาว ไม่พึงห่มจีวร มีชายเป็นสายดอกไม้ไม่พึงห่มจีวรมีชายเป็นแผ่น ไม่พึงสวมเสื้อไม่พึงสวมหมวกไม่พึงทรงผ้าโพก รูปได้ทรงต้องอาบัติทุกกฏฯ

สีจีวรที่คณะสงฆ์ธรรมยุตใช้ห่มนั้นไม่ได้ผิดจากพระบรมพุทธานุญาตเนื่องจากใช้สีแก่นขนุน และสีพระราชทานอันไม่ล่วงพุทธานุญาต ส่วนคณะสงฆ์มหานิกาย ในปัจจุบันไม่มีใครถือเคร่งมากนักในเรื่องสีจีวร โดยใช้ตามความชอบใจ หรือตามแต่ระเบียบของวัดนั้น ๆ แต่ที่เห็นอยู่ในปัจจุบันที่น่าคิดคือสีจีวร ที่บางครั้งเป็นสีเหลืองล้วน ๆ ไม่ปนด้วยสีอื่น ๆ

ในพระไตรปิฎก เล่มที่ 5 ข้อ 161 หน้า 150 พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตใช้จีวรโดยยกพระองค์เองเป็นตัวอย่างโดยสรุปได้ดังนี้

1. ทรงห่มจีวรผืนเดียวกลางแจ้ง
2. ทรงห่มจีวร 2 ผืน (สองชั้น)

- 3.ทรงห่มจีวร 3 ชั้นไปในมัชฌิมยาม
- 4.ทรงห่มจีวร 4 ผืน ในเวลาเช้า
- 5.ตรัสว่า ถ้าภิกษุในพระธรรมวินัยนี้จีฬหาวก็สามารดดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยผ้า 3 ผืน
- 6.ทรงอนุญาตการใช้ผ้าไตรจีวรคือ ผ้าสังฆาฏิ 2 ชั้น ผ้าอุตราสงค์ชั้นเดียว และผ้าอังตราสกชั้นเดียว

สรุปว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตให้จีวรตามสมควรแก่ตนคือ ถ้าภิกษุรูปใด จีฬหาวก็ทรงอนุญาตห่มได้หลายผืน แต่ไม่ล่วงอำนาจความอยาก และรักษาจีวรให้ถูกวิธี เช่นการเก็บการครอง การอธิษฐาน การตัดการแสวงหา เป็นต้น

วิเคราะห์กรณีการใช้ผ้าของธรรมยุตและมหานิกาย การใช้ผ้าของธรรมยุตนั้น ยึดตามแบบพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ที่ทรงถืออย่างมอญอีกที่โดยทรงทำตามแบบพระญาณโพธิ (เต็ม) จัคนาคกลาง ธรรมยุติกนิกายครองผ้า แบบม้วนลูกบิดซ้าย แล้วยกขึ้นพาดไว้บนบ่าซ้าย และแหวกชายจีวรด้านขวา สองมือออกทาง เรียกว่า “ห่มแหวก” ส่วนมหานิกายถือตามแบบโบราณที่เคยถือมาคือครองแบบม้วนลูกบิดขวามือ แล้วหนีบลูกบิดไว้ ที่รักแร้ ด้านซ้ายยกชายจีวรด้านขวายกมือขึ้นสอดบิดออก เรียกว่า ห่มคลุม (ห่มมังกร)

กรณีการห่มผ้านี้ถ้ายึดตามพระพุทธานุญาตแล้วน่าจะถูกต้องทั้ง 2 วิธีทั้งธรรมยุตและมหานิกาย เพราะในพระไตรปิฎกไม่ได้อธิบายการห่มผ้าว่าต้องบิดซ้ายหรือขวา ต้องแหวกหรือไม่แหวก แต่มีปรากฏเพียงว่าห้ามเวกผ้าเข้าบ้านเท่านั้น แต่ที่ต่างกันชัดเจนคือลักษณะการห่มผ้าทาบ 2 ผืน ซึ่งมหานิกายห่มแบบ พาดบ่าเป็นส่วนมาก จะมีบ้างในบางคราวนำสังฆาฏิมาห่มเวลาฤดูหนาว(ผู้วิจัยก็เคยทำ) ส่วนธรรมยุต นิยมห่มแบบทาบ 2 ชั้น เวลาเข้าบิณฑบาตโดยยึดตามที่ปรากฏพระบาลีเรื่องวาสีตติสสะเถระ เรื่องจุฬปิณฑก และเรื่อง โปฐิลเถระ ที่ปรากฏห่มจีวร 2 ชั้น ดังนั้น สรุปได้ว่าการห่มจะเป็นแบบใดก็ตามคงไม่สำคัญมากนักสำคัญที่ระเบียบปฏิบัติ และเพื่อความชัดเจนเป็นสำคัญ

4.บทวิจารณ์

การปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มีนักวิชาการและกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ได้วิพากษ์วิจารณ์ไปต่าง ๆ นานา ทั้งในแง่ลบและในแง่บวกทั้งนี้เนื่องจากกลุ่มนักวิชาการและกลุ่มบุคคลเหล่านั้นได้ใช้ความเป็นตัวตนและศึกษาไม่ชัดเจน แล้วนำมากล่าว

อย่างไรก็ตามเป็นธรรมดาว่าการให้ทรรศนะคติในมนุษย์ที่แตกต่างย่อมเกิดความสวามิ
ในแง่คิดต่าง ๆ และเกิดแนวคิดใหม่ ๆ ที่นำไปสู่การศึกษาค้นคว้าให้ได้ข้อเท็จจริง ด้วยเหตุผล
ดังกล่าวนี้เองผู้วิจัยจึงได้ศึกษาและวิจัยเรื่องนี้โดยตรงและจากการศึกษาพบว่าข้อวิพากษ์วิจารณ์ที่
กลุ่มนักวิชาการและบุคคลเหล่านั้นได้กล่าวมามีทั้งจริงและไม่จริงและมีประเด็นที่น่าศึกษาเพิ่มเติม
อยู่บ้าง เพื่อจะให้เห็นว่าการวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ เป็นเช่นไร ผู้วิจัยจะยกประเด็นที่มาวิจารณ์ที่ถือได้
ว่าเป็นประเด็นหลักที่กล่าวกันโดยมากเช่น

“พระธรรมยุติกนิกายที่เป็นขุนนางรังเกียจพวกคนสามัญชนชั้นต่ำอยู่แล้ว
นั้นลามปามมาเหยียดหยามใส่ร้ายเอาพระมหานิกายทั่วไป ด้วยอ้างว่าพระ
มหานิกายบกพร่องข้อวัตรปฏิบัติ ตลอดจนวิธีการบรรพชาอุปสมบทไม่ถูกต้อง
ตามพระวินัยบัญญัติ ถึงไม่ยอมให้มหานิกายมีสมานสังวาสร่วมสามัคคีทำอุโบสถ
สังฆกรรมด้วยพระธรรมยุตไม่หวังดีต่อมหานิกาย แม้เห็นว่าประพฤติดีกก็ไม่
อยากแก้ไข”

(พระปลัดวรรณะ วณฺโณ, 2530 : 77-103)

“ในการปกครองยุคนั้นฝ่ายธรรมยุตเป็นเจ้าคณะปกครองมหานิกายได้
แต่ถ้าฝ่ายมหานิกายเป็นเจ้าคณะก็ปกครองได้เฉพาะฝ่ายมหานิกายเท่านั้นฯพระ
เถระฝ่ายปกครองก็ต้องยอมให้ธรรมยุตเป็นใหญ่โต”

(สีห นาทิกิจ, 2519: ก)

จากข้อวิพากษ์วิจารณ์นี้พอสรุปเป็นข้อ ๆ ได้ดังนี้

1. พระสงฆ์ธรรมยุตรังเกียจมหานิกายว่าประพฤติด้อยหน้าต่อธรรมวินัยมีบรรพชา
อุปสมบทไม่ถูกต้องตามพระวินัย
2. พระสงฆ์ธรรมยุตไม่ยอมให้มหานิกายมีสมานสังวาสร่วมสามัคคีทำอุโบสถกรรม
ด้วย
3. พระสงฆ์ธรรมยุตไม่หวังดีต่อมหานิกายแม้เห็นว่าประพฤติดีกก็ไม่อยากแก้ไข
4. ธรรมยุตสามารถปกครองมหานิกายแต่มหานิกายปกครองธรรมยุตไม่ได้

เพื่อให้เห็นว่าความจริงจากการวิพากษ์วิจารณ์นี้เป็นเช่นไรผู้วิจัยจะแยกมาวิจารณ์ทีละข้อ

ประเด็นที่ 1 ธรรมยุติกายเหยียดหยามมหานิกายด้วยข้อวัตรปฏิบัติอันหย่อนยานมีบรรพชาอุปสมบทไม่ต้องตามพระวินัย จากการศึกษาพบว่า ธรรมยุติกายกล่าวเรื่องนี้จริงแต่ไม่ได้มุ่งเหยียดหยามมหานิกายและไม่ใช่ว่าธรรมยุตทั้งหมดจะกล่าวเช่นนั้นแต่เป็นเพียงบางกลุ่ม การกล่าวถึงข้อปฏิบัติอันหย่อนยานของคณะสงฆ์เดิมนั้นมีปรากฏอย่างชัดเจนในสมณสาส์นโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ตรัสไว้ว่าพวกมหานิกายเป็น อาจินณกับปิยะ ถือตามอาจารย์แบบไม่เปลี่ยนแปลงแม้จะประพาศิทธิธรรมวินัย คือถึงปฏิบัติแห่งบ้างเมืองเป็นประมาณ ไม่ถือคัมภีร์บาลี อรรถกถา ฎีกา จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ตรัสเช่นนี้ก็ด้วยเหตุผลที่ว่าพระสงฆ์ยุคนั้น มีการบรรพชาอุปสมบทที่บกพร่องหลายอย่างเช่นเปล่งเสียงอักขระบกพร่อง และผิดพลาดอยู่มาก และสีมาที่ใช้บรรพชาอุปสมบท และสังฆกรรมต่าง ๆ ในสมัยนั้น ไม่ถูกต้องตามหลักพระวินัย คือนิมนต์ ไม่ได้ขนาดเล็บบ้างใหญ่บ้าง มีสีมาคาบเกี่ยวบ้าง

อย่างไรก็ตาม การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตรัสว่า “คณะสงฆ์เดิม(มหานิกาย) เป็นพวกอาจินณกับปิยะ” ดูเหมือนว่าเกินไปที่จะกล่าวเช่นนั้น แต่จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาอย่างจริงจังจากพระราชนิพนธ์ตลอดจนพงสาวดารและ เอกสารที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาเทียบหลักพระวินัย ก็พบว่า การที่พระองค์ตรัสเช่นนั้นมีส่วนเป็นจริงอยู่มาก แต่อาจใช้ศัพท์ที่แรงไปในประเด็นที่ว่าวงศ์บรรพชาอุปสมบทมีเหง้าอันสุฟง แต่คณะสงฆ์เดิมก็ต้องเป็นใจกว้างยอมรับความเป็นจริงตามที่หลักฐานปรากฏ ส่วนการที่พระสงฆ์ธรรมบางกลุ่มเหยียดหยามพระมหานิกายนั้นเป็นเรื่องจริงเพราะถือทิฐิจนเกินไป หรือเกิดอาการหยิ่งทะนงว่า วงศ์แห่งตนเท่านั้นถูก ซึ่งในความเป็นจริงแล้วก็เป็นกิเลสตัวหนึ่งนั่นเอง และที่พระธรรมยุตบางกลุ่มการกล่าวดูหมิ่นเช่นนั้นอาจเกิดจากการไม่ได้ศึกษามูลเหตุแท้จริงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงดำริในการปฏิรูปการคณะสงฆ์ ซึ่งในความเป็นจริงนั้นการปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็เพื่อให้คณะสงฆ์มหานิกายได้หันกลับมาปฏิบัติตามหลักธรรมวินัย ไม่ใช่เพื่อแยกนิกาย แต่จากทิฐิของธรรมยุตบางกลุ่มเองภายหลังทำให้เกิดเป็นเรื่องใหญ่โตตามมา ในข้อนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าศรีวิบูลย์ศิริว่า “การถือนิกายแม้มีมูลแต่การศาสนา แต่ภายหลังเป็นการถือพวก...เหตุนี้การถือนิกายจึงเป็นเหตุทอนกำลังถอยลง การถือนิกายเกิดขึ้นด้วยประสงค์จะฟื้นฟูความการปฏิบัติศาสนกิจที่เห็นว่าหย่อนยานให้กลับแข็งแรง แต่ภายหลังมีมานะทิฐิเข้าแทรกแซงกลายเป็นผลการถือถือถือเหล่า” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514 : คำนำ) นอกจากนั้นพระองค์ก็ทรงดำเนินคณะสงฆ์ธรรมยุตที่ถือว่าท่านดีกว่ามหานิกายเพราะมหานิกายที่มีการศึกษาและปฏิบัติดีก็มีมาก

ประเด็นที่ 2 พระสงฆ์ธรรมยุตไม่ยอมให้มหานิกายมีสมานสังวาส ร่วมสามัคคี ทำอุโบสถกรรมด้วย การที่คณะสงฆ์ธรรมยุตรังเกียจมหานิกายจนกลายเป็นไม่ร่วมสมานสามัคคีก็ด้วยเหตุอันสืบเนื่องมาจากประเด็นที่ 1 โดยสรุปคือความย่อหย่อนแห่งธรรมวินัยและความเป็นทูลของคณะสงฆ์ธรรมยุตบางกลุ่ม และเกิดจากการที่คณะสงฆ์ธรรมยุตรุ่นหลัง ๆ ไม่ได้ศึกษาให้เข้าใจอย่างจริงจังถึงวัตถุประสงค์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตั้งธรรมยุตขึ้น จนกลายเป็นทูลแยกกันทำอุโบสถโดยปริยายดังกล่าวมา อย่างไรก็ตามถ้าจะมีคำกล่าวบ้างว่า ก็สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ยังแยกทำอุโบสถกรรม ข้อนี้ก็มิมีหลักฐานว่า เดิมทีนั้น (ต้นสมัยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปฏิรูปคณะสงฆ์) ธรรมยุตนิกรยังคงทำอุโบสถกรรม และสังฆกรรมอื่น ๆ ร่วมกับมหานิกาย แต่ต่อมาเกิดมีพวกมากเข้าการทำสังฆกรรมรวมกันเป็นอันไม่สะดวกจึงแยกต่างหาก และต่อมาก็ถือเป็นทูลและแยกทำสังฆกรรมเป็นปริยายจากมหานิกาย

ข้อนี้ผู้วิจัยขอให้แก่ว่าถ้าหากธรรมยุตนิกรและมหานิกายได้ศึกษาซึ่งกันและกัน และศึกษาให้เข้าใจถึงวัตถุประสงค์ของการฟื้นฟูการคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ อย่างจริงจัง และละทิฐิมานะเสียได้จะทำให้สภาพการณ์พระศาสนาดีขึ้น

ประเด็นที่ 3 พระสงฆ์ธรรมยุตไม่หวังดีต่อมหานิกายแม้เห็นว่าประพาศิณียกิจไม่ยากแก้ไข ประเด็นนี้ไม่มีปรากฏในงานที่ผู้วิจัยศึกษาว่าพระสงฆ์ธรรมยุตไม่หวังดีต่อมหานิกายจริงหรือไม่อย่างไร

ประเด็นที่ 4 ธรรมยุตสามารถปกครองมหานิกายได้ แต่มหานิกายปกครองธรรมยุตไม่ได้ ในประเด็นนี้ความเป็นจริงเนื่องมาจากการที่คณะสงฆ์ธรรมยุตได้ปกครองชำระอธิกรณ์ตั้งอุปฆาตะกันเองนับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวช และคณะสงฆ์ธรรมยุตก็ถือปฏิบัติเช่นนี้มาโดยตลอด เมื่อทรงลาผนวชแล้วก็ทรงมอบให้พระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงปกครองดูแลเป็นการต่อมา โดยในช่วงแรกจะอยู่ในการปกครองของคณะกลางโดยมีพระมหาสมณะ กรมพระปรมานุชิตชิโนรสเป็นเจ้าคณะ แต่เมื่อพระมหาสมณะ กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงสิ้นพระชนม์ คณะสงฆ์ธรรมยุตจึงเป็นอิสระในการปกครองกันเองมากขึ้น โดยได้รับพรพิเศษ¹ ให้สามารถปกครองดูแลกันเองได้ “ไม่ต้องขึ้นอยู่ในปกครองของคณะอื่น ต่อมาเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทำดำรงตำแหน่งพระสังฆราชแล้ว ทรงมีลายพระ

¹ แต่ก็น่าคิดว่าทำไมคณะสงฆ์ธรรมยุตจึงได้รับพรพิเศษหรือว่าเป็นคณะสงฆ์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตั้งขึ้น

หัตถ์ถึงกระทรวงธรรมการว่า ควรจะมอบอำนาจทั้งหมดให้แก่พระองค์เพื่อการสะดวกในการปกครองสงฆ์พระสงฆ์ยอมเข้าใจพระสงฆ์ด้วยกันดี และต่อมากลุ่มการสังการได้มอบอำนาจการปกครองคณะสงฆ์ทั้งหมดให้แก่พระองค์ ซึ่งในตอนต้นนั้นต้องอาศัยพระเถระธรรมยุตไปช่วยปกครองคณะสงฆ์ทั่วไป เนื่องจากคณะสงฆ์มีจำนวนมากแต่มีพระเถระผู้มีความรู้ความสามารถในการปกครองน้อย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจึงทรงเลือกพระเถระธรรมยุตไปช่วยปกครองคณะสงฆ์ทั่วไป แต่ในส่วนคณะธรรมยุตก็ยังมีพระเถระธรรมยุตเป็นสังฆปริณายกปกครองอยู่ตามเดิมเพราะตั้งระเบียบปฏิบัติมาแต่แรกที่ว่าคณะสงฆ์ธรรมยุตมีอำนาจปกครองกันเองโดยได้รับพรพิเศษดังกล่าวมา

ในการจัดให้พระเถระคณะธรรมยุตไปปกครองพระมหานิกายนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงหนักพระทัยอย่างยิ่งดังมีลายพระหัตถ์ปรารภกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ดำรงราชานุภาพในครั้งที่ทรงเริ่มจัดการปกครองว่า “ฉัน... เหน็ดตัวฉันและผู้อำนวยการผู้เป็นธรรมยุตไม่สมควรอย่างยิ่ง จะไม่แสดงเหตุที่เป็นแก่งล่อมตัวไป ตามที่เห็นอย่างนั้นเพราะต่างนิกายเพราะบางทีจะดีกว่าเอามหานิกายในกรุงออกไปก็คงเข้ากันสนิทไม่ได้ แต่เวลานี้ใคร ๆ ก็ต้องเห็นว่ามหานิกายยังไม่สามารถจะจัดการปกครองตัวเองได้” (ประวัติคณะธรรมยุต, 2547: 84) ต่อมาเมื่อคณะสงฆ์มหานิกายได้เจริญมากขึ้นมีพระเถระผู้มีความสามารถมากขึ้นพระเถระธรรมยุตจึงไม่ได้เข้าไปปกครองคณะสงฆ์มหานิกายอีก ดังนั้นเมื่อ วันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ.2494 สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ จึงทรงเรียกคณะสงฆ์ทั้งสองนิกายมาประชุมหารือกันที่ ตำหนักเพชร วัดบวรนิเวศวิหาร และได้ข้อสรุปว่า ให้แต่ละลัทธินิกายแยกปกครองกันเอง โดยใช้พ.ร.บ.2484 มีข้อตกลง 3 ข้อคือ

- 1.การปกครองส่วนกลาง คณะสังฆมนตรี คงบริหารร่วมกัน แต่การปกครองบังคับบัญชาให้เป็นไปตามนิกาย
- 2.การปกครองส่วนภูมิภาคให้แยกตามนิกาย
- 3.ส่วนระเบียบปลีกย่อยอื่น ๆ จะได้ปรึกษาหารือ (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช, 2543: 119-120)

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

1.สรุปผลของการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยเรื่องการปฏิรูปคณะสงฆ์ในประเทศไทยยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ศึกษากรณีการเกิดขึ้นของคณะธรรมยุต ผู้วิจัยได้กำหนดวัตถุประสงค์ของการวิจัยออกเป็น 2 ประเด็น คือ เพื่อศึกษามูลเหตุแห่งการปฏิรูปคณะสงฆ์ไทยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเพื่อศึกษา และวิเคราะห์บทบาทอิทธิพลและผลกระทบต่าง ๆ ของคณะสงฆ์ธรรมยุตที่มีต่อคณะสงฆ์ไทย จากการศึกษาพบว่าสาเหตุแห่งการปฏิรูปคณะสงฆ์ไทยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแยกออกเป็นหลัก ๆ ได้ 2 ประเด็นคือ

1. เกิดจากการประพุดติปฏิบัติของคณะสงฆ์ในสมัยนั้นยังมีความหย่อนยาน

ก่อนหน้าที่จะมีการปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้น พระภิกษุสงฆ์มีความประพฤติที่หย่อน และผิดธรรมวินัยเป็นอันมาก ตั้งแต่สมัยเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เป็นต้นมา สมัยกรุงธนบุรีปรากฏว่า พระเจ้าตากสินมหาราชทรงรวบรวมชาวไทยที่แตกเป็นก๊กเป็นเหล่าให้รวมเป็นกลุ่มเดียวกันในบรรดาผู้ที่ตั้งตนเป็นใหญ่ในสมัยนั้นมีก๊กของสมเด็จพระเจ้าฟ้าพระฝาง ซึ่งเป็นพระอยู่ด้วยมีไพร่พลที่เป็นทั้งพระและฆราวาส และปรากฏว่าได้ดื่มสุราเมรัย เสพเมถุน และปล้นฆ่าชาวบ้านทั้งย่ำยีสิกขาบทน้อยใหญ่ นอกจากนี้พระภิกษุสงฆ์ยังเล่าเรียนคาลาอาคม และเวทมนต์ต่าง ๆ อันเป็นของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นเหตุให้เชื่อต่อกันเรื่อยมาอย่างแน่นแฟ้นตลอดมาถึงปัจจุบัน เมื่อพระเจ้าตากสินมหาราชทรงปราบเจ้าพระฝางเมืองอุดรดิศถ์ลงแล้วพระองค์ทรงดำริว่า พระสงฆ์ประพฤติผิดธรรมวินัยจึงประกาศให้บรรดาพระสงฆ์หัวเมืองฝ่ายเหนือมาพิสูจน์ความบริสุทธิ์ด้วยการดำน้ำ ลุยไฟหน้าพระพักตร์ และจากรูปแบบการพิสูจน์อย่างนี้แสดงให้เห็นว่าแสดงให้เห็นว่าศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีอิทธิพลมาก เมื่อสิ้นสมัยพระเจ้าตากสินมหาราชแล้วสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ปรากฏว่าพระสงฆ์มีความประพฤติผิดธรรมวินัยทั้งอาบัติเบา และอาบัติหนักเป็นอันมากแม้แต่พระราชคณะผู้ใหญ่เองหลายรูปได้ประพฤติผิดพระวินัยจนมีลูกดังปรากฏในพระราชกำหนด กฎหมายพระสงฆ์ และพงศาวดารต่าง ๆ ดังผู้วิจัยกล่าวมาข้างต้น เมื่อ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงศึกษาพระบาลี อรรถกถา ฎีกาและอนุฎีกาต่าง ๆ จนแตกฉานแล้วทำให้พระองค์ทรงทราบยิ่งขึ้นว่า การประพฤติปฏิบัติของคณะสงฆ์ในสมัยนั้นมีความประพฤติแบบ “**อาจิณณกัปปีกะ**” คือประพฤติตามที่อุปัชฌาย์อาจารย์กล่าวกันมา ไม่ถือคำอันมาในคัมภีร์บาลี อรรถกถา เป็นต้นเป็น เต็มไปด้วย “**สัมโมหโหวหาร**” คือเต็มไปด้วยคำกล่าวมวงมาย แม้ระเบียบปฏิบัติในสังฆกรรมยังมีความย่อหย่อนอีกมากเช่น ความย่อหย่อนแห่งอุโบสถกรรมคือมีพระสงฆ์ให้ความสำคัญน้อยมากมีการทำอุโบสถกรรมเพียงเล็กน้อยและทำเป็นบางวัดเท่านั้น แม้ปวารณากรรมก็เช่นเดียวกัน ดังเนื้อความที่ปรากฏปรากฏในพระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนิพนธ์ขึ้น หน้า 45 ว่า “**เช่นอุโบสถกรรมซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยกันมาทำบ้างไม่ทำบ้างถึงอยู่ในวัดจะลงไปก็ได้มิลงไปก็ได้ ทำแต่ครั้งก่อนหนึ่ง...มหาปวารณาซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยเสียมีวัดที่ได้ทำอยู่แต่่น้อย**”

นอกจากที่กล่าวมาแล้วนี้ สิ่งที่ปรากฏให้เห็นถึงความหย่อนยานของคณะสงฆ์ยุคนั้นได้เป็นอย่างดีคือความบกพร่องแห่งสังฆกรรมอันได้แก่ วิบัติ 4 อันได้แก่

- 1) วัดอุวิบัติ คือ ตัวผู้ขอบวชไม่มีคุณสมบัติครบตามที่กำหนดในพระวินัย
- 2) สีมาวิบัติคือเขตที่กำหนดเพื่อสังฆกรรมนั้นไม่ถูกต้องเช่นสีมา 2 แห่งคาบเกี่ยวกันหรือภาษาวินัยว่า สีมาสังกระ
- 3) ปริสวิบัติ คือ ที่ประชุมสงฆ์เสียหาย เช่น พระไม่ครบองค์สงฆ์ เป็นต้นและ
- 4) กรรมวาจาวิบัติ คือ พระคู่สวด ๆ ไม่ถูกต้อง เช่น สวดประกาศอนุสาวนา เป็นต้น

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงศึกษาทั้งบาลีอรรถกถา ฎีกาและอนุฎีกาตลอดจนทรงศึกษาหลักสังฆกรรมในประเทศไทยที่คณะสงฆ์ได้ถือปฏิบัติแล้วทรงทราบว่า สีมาในยุคนั้นไม่ถูกต้องตามพระวินัย สีมาที่เคยผูกมาแต่ก่อนนั้นมีนิมิตไม่ได้ขนาด ดังตัวอย่างเช่นสีมาที่วัดสมอราย และ วัดบวรนิเวศวิหารที่มีความคาบเกี่ยวกันซึ่งมีการทำอย่างมั่วง่าย หละหลวมไม่ถูกต้องตามพุทธานุญาต และนอกจากนี้ทรงศึกษาเทียบเคียงการเปล่งเสียงในการบรรพชาอุปสมบทและฐานกรณ์ต่าง ๆ ทรงทราบว่าสำเนียงที่บูรพาจารย์ทั้งหลายใช้สวดในวิธกรรมทั้งหลายมีความผิดพลาดเป็นอันมากเป็นวิบัติสมบัติ โดยทรงพบว่า วงศ์แห่งบรรพชาอุปสมบทของพระสงฆ์มหานิกายเนื่องด้วย นิกายพม่าและลังกาซึ่งการออกเสียง อักษรมุทฺธชะ(คือที่เกิดจากศิริษะและปุ่มเหงือก) และอักษรทนต์ชะ (เกิดแต่ฟัน) ของลังกาไม่ดี และการออกเสียงภาษาของนิกายพม่าก็ไม่ดี เช่น จีวร ออกเป็น สีวร บางทีออกที่จ้อออกเป็น ยาจติ ก็ออกเป็น ยาสติ เป็นต้น ซึ่งการออกเสียงที่ไม่ถูกต้องตามฐานกรณ์ที่กล่าวไว้ในบาลีเป็นเหตุให้กรรมทั้งปวงวิบัติ

2. เกิดจากการที่คณะสงฆ์ได้รับศึกษาน้อยและไม่เข้าถึงพระคัมภีร์

จากสถานการณ์ข้างเมืองนับตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาถึงต้นรัชกาลที่ 1 อาจกล่าวได้ว่า พระสงฆ์ไม่ได้รับการศึกษาเลยทั้งนี้ เนื่องจากสถานการณ์คณะสงฆ์และสังคมยุคนั้นไม่อำนวยต่อการศึกษา ทั้งนี้เนื่องจากอยู่ในภาวะภัยสงครามที่เกิดขึ้นตลอดมาไม่ได้ขาดซึ่งโดยรวมการทำสงครามกับพม่าประมาณ 50 ครั้ง สถานการณ์ที่ไม่อำนวยเช่นนี้เอง ทำให้ระบบต่าง ๆ เช่นระบบการปกครองและระบบการศึกษาได้ตัดขาดไปเกือบสิ้นเชิงตำราและคัมภีร์ต่าง ๆ ที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาสูญหายไปเป็นอันมาก และที่มีอยู่ก็ส่วนน้อย และเป็นภาษาขอมเสียส่วนมาก ภิกษุสาณะได้มีโอกาสได้ศึกษามีจำนวนน้อยมาก เพราะความรู้อยู่ในวงจำกัด คืออยู่กับกลุ่มคณาจารย์เพียงไม่กี่คนที่ได้ศึกษาอย่างจริงจัง ทั้งระบบการศึกษาก่อนหน้านั้นเป็นแบบมุขปาฐะเสียส่วนมาก ทั้งนักปราชญ์ที่มีความรู้มีน้อยทั้งยังถูกจับไปเป็นเชลยอีกมาก

นอกจากนี้พระสงฆ์ส่วนใหญ่ในยุคนั้นยังไม่เข้าใจข้อวัตรปฏิบัติที่ตนควรประพฤติ ดังที่ปรากฏในโอวาทานุสาสนีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเผด็จให้สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระวันรัตน์ แต่งขึ้นเพื่อแจกจ่ายแก่ภิกษุสงฆ์ทั่วประเทศโดยใจความสรุปว่า พระภิกษุสงฆ์ประพฤติผิดธรรมวินัยมีการต้องอาบัติเป็นอันมาก ส่วนมากไม่รู้จักปริสุทธศีล 4 ไม่รู้จักพิจารณาปัจเจกขณะ และ อดีตปัจเจกขณะ ไม่รู้จักปฏิกุศลปัจเจกขณะ อุปัชฌาย์อาจารย์ละเลยหน้าที่ไม่ได้อบรมสั่งสอนลูกศิษย์ปล่อยปะละเลย จึงเป็นเหตุให้พระภิกษุสงฆ์ส่วนมากไม่รู้จักสมณสารูป ไม่รู้จักอาบัติต่าง ๆ ไม่รู้จักการพิณพ การอธิษฐานบาตรจีวร มีความประพฤติผิดธรรม และวินัยทุกวันมิได้ขาด ไม่เข้าใจหลักสังฆกรรมเช่นการกรานกฐิน เป็นต้น การไม่เข้าใจปริสุทธศีล ไม่รู้การพิจารณาปัจเจกขณะเป็นต้นนี้แสดงให้เห็นถึงความย่อหย่อนของคณะสงฆ์หลาย ๆ ด้านโดยเฉพาะด้านการศึกษาซึ่งโดยปรกติแล้วหลักความประพฤติเหล่านี้ภิกษุสงฆ์ต้องเรียนรู้ก่อนอย่างอื่น เพราะเป็นหน้าที่ที่ต้องศึกษาเพื่อจะได้พ้นจากอาบัติและประพฤติในหลักพระธรรมวินัยอย่างถูกต้อง และจะเห็นได้ว่าการที่พระมหากษัตริย์แต่ละองค์ทรงทำนุบำรุงพระศาสนา นับตั้งแต่สมัยพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นต้น มาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 พระมหากษัตริย์ได้ให้การสนับสนุนการศึกษาแก่คณะสงฆ์เป็นอันดับต้น ๆ ดังปรากฏต่อไปนี้

1. สมัยกรุงธนบุรี พระเจ้าตากสินมหาราชทรงรับสั่งให้คัดลอกคัมภีร์ต่าง ๆ ที่สูญหายจากการสงครามตามหัวเมืองต่าง ๆ นำมารวมไว้ที่เมืองหลวง และทรงมีรับสั่งให้จัดพิมพ์หลักคำสอนเกี่ยวเรื่องไตรสิกขาแจกจ่ายแก่พระสงฆ์ซึ่งอันที่จริงบทบาทนี้ควรเป็นหน้าที่ของคณะสงฆ์ที่จะต้องอบรมสั่งสอนประชาชน

2. สมัยรัชกาลที่ 1 ทรงมีรับสั่งให้สังคายนาพระไตรปิฎก และทรงมีพระราชปูจนาเพื่อเป็นอุบายให้คณะสงฆ์ได้กลับไปศึกษาพระธรรมวินัยอย่างจริงจัง และสภาพการณ์ศึกษาของคณะสงฆ์สมัยนี้ก็เนื่องด้วยสมัยกรุงธนบุรีซึ่งยังคงบกพร่องอยู่เป็นอันมาก ดังกฎหมายพระสงฆ์ข้อที่ 8 ว่ากรณีการไม่เอาใจใส่ทอดธุระของอุปัชฌาย์อาจารย์ไม่สั่งสอน ไม่มีการประชุมอบรมกันเป็นเวลา 10 ปี ทำให้ภิกษุสามเณรไม่รู้ธรรมวินัย และจารีตประเพณีจนต้องอาบัติเป็นอันมาก

3. สมัยรัชกาลที่ 2 การศึกษาก็สืบเนื่องมาจากรัชกาลที่ 1 แม้ว่าทรงให้การทำนุบำรุงแต่ยังอยู่ในภาวะฟื้นฟูเช่นตรวจชำระพระไตรปิฎก การออกกฎหมายเพื่อให้ภิกษุสงฆ์ประพฤติปฏิบัติและศึกษาในหลักธรรมวินัยดังมีเนื้อความในกฎพระสงฆ์ พ.ศ.1175 ว่าภิกษุบางพวกไม่ประพฤติศึกษาวินัย ไม่เล่าเรียนคันถธุระวิปัสสนาธุระเป็นต้นโดยสรุปความแล้วมีการล่วงสิกขาบทเป็นอย่างมาก คณะสงฆ์ยังไม่ได้รับการศึกษาอย่างเต็มที่

4. สมัยต้นรัชกาลที่ 3 การศึกษาของคณะสงฆ์ยังไม่ทั่วถึงโดยเฉพาะหัวเมืองต่าง ๆ ดังปรากฏในงานของสุนทรภู่โดยสรุปว่า พระสงฆ์ในหัวเมืองต่าง ๆ ถึงเวลาเย็นพร้อมกันเล่นตลกหรือเล่นพนัน ชนไก่ เป็นต้น ซึ่งบ่งให้เห็นว่าการศึกษายังไม่ทั่วถึง และในหัวเมืองแม้ว่าจะได้รับการศึกษาอยู่บ้างแต่เป็นแบบดั้งเดิมแต่สมัยรัชกาลที่ 2 แต่ปรากฏว่ามีการปรับปรุงรูปแบบการศึกษาเริ่มที่สำนักวัดบวรนิเวศวิหาร โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ

3.สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรับปรุง แก้ไข และฟื้นฟู

ในช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปฏิรูปการคณะสงฆ์พระองค์ได้ปรับปรุงแก้ไขและฟื้นฟู ข้อวัตรปฏิบัติตลอดจนขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ให้ดีขึ้นและสมบูรณ์ขึ้น พอสรุปได้ดังนี้

1. อุโบสถกรรม ทรงให้คณะสงฆ์ธรรมยุต ถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัดไม่ให้ขาด คือพระสงฆ์ธรรมยุตต้องลงฟังพระปาฏิโมกข์ทุกวันพระ 8 ค่ำ 15 ค่ำ โดยถือเป็นกิจต้องทำ

2. ปวารณากรรม ทรงประพฤติเป็นแบบอย่างโดยทรงกระทำเป็นเนื่อง ๆ มิได้ขาด ตั้งแต่สมัยผนวช จนถึงก่อนวันสวรรคต และคณะสงฆ์ธรรมยุตก็ได้ถือมาเป็นธรรมเนียมปฏิบัติมิได้ขาดอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน

3. การแสดงอาบัติ ทรงให้คณะสงฆ์ธรรมยุตแยกแสดงอาบัติอย่างชัดเจนเพื่อให้ผู้กระทำความผิดเกิดความละอาย ไม่กล้าทำผิดอีก

4. ทรงเพิ่มเติมพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาให้มีในพิธีกรรมของพราหมณ์-ฮินดู โดยทรงพระราชนิพนธ์พระบาลีเพิ่มเติมบางตอนและทรงให้พระภิกษุสงฆ์ได้มีบทบาทในพิธีกรรม เช่น การเจริญพระพุทธมนต์ เป็นต้น

5. ทรงฟื้นฟูด้านการศึกษาและปฏิบัติด้านวิปัสสนาธุระโดยทรงสร้างวัดสำหรับฝึกสมาธิ และวิปัสสนาชื่อนอกหรือวัดสมอรายในปัจจุบัน โดยยึดตามแบบพระไตรปิฎกอย่างเคร่งครัด ทรงนิพนธ์หลักคำสอนด้านวิปัสสนาธุระหลายคาถา ผลต่อมาก็ได้มีการปฏิบัติอย่างแพร่หลายในปัจจุบัน ตัวอย่างเช่น สายพระป่ามีหลวงปู่มั่น เป็นต้น

6. ทรงฟื้นฟูธรรมเนียมมัสการพระเช้า-ค่ำ และพระราชนิพนธ์ค่านมัสการพระเช้า-ค่ำขึ้น (ปัจจุบันนี้ใช้อย่างแพร่หลายทั้งธรรมยุตและมหานิกาย) อย่างไรก็ตามแม้ว่าก่อนหน้านี้ที่ทรงปฏิรูปการคณะสงฆ์จะมีการกระอยู่ก่อนแล้ว แต่ไม่ได้ทำเป็นประจำเป็นกิจวัตร และไม่ได้กำหนดไว้แน่นอนว่าจะต้องทำช่วงไหน ปฏิบัติอย่างไร และเวลาไหน

7. ทรงตั้งธรรมเนียมการสวดมนต์หลังจากที่ทำวัตรเช้า-เย็นเสร็จ ทั้งนี้เป็นการทำต่อเนื่องหลังจากการนมัสการพระเช้า-ค่ำเสร็จแล้ว โดยเลือกพระสูตรในอังคุตตรนิกายเป็นพื้น มีการซ้อมสวดมนต์ทุกวัน เว้นเฉพาะวันพระ ทรงให้ฝึกหัดการเปล่งเสียงอักขระให้ถูกต้องตามฐานกรณ์

8. ทรงตั้งธรรมเนียมการฟังธรรมวันธรรมวันสวนะ ซึ่งแต่ก่อนนั้นก็มีการทำเช่นนี้เหมือนกันแต่เป็นการทำอย่างไม่มีแบบแผน ไม่ได้ถืออย่างเคร่งครัด แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงวางธรรมเนียมใหม่โดยให้คณะสงฆ์ธรรมยุตได้ถือปฏิบัติมิให้ขาดทุกวันพระทั้งถึงปักษ์และเต็มปักษ์

9. ทรงรื้อฟื้นและพระราชนิพนธ์คาถาสำหรับสวดในวันวิสาขบูชาซึ่งก่อนหน้านี้ได้ถูกละเลยมาเป็นเวลานานตั้งแต่สมัยสุโขทัยพอมารถึงรัชสมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงรื้อฟื้นขึ้นใหม่แต่ไม่เป็นที่นิยมของประชาชนทั่วไปเท่าที่ควร

10. ธรรมเนียมวันอัฐมีบูชาที่เช่นเดียวกันพระองค์ทรงดำริต่อเนื่องจากวันวิสาขบูชาโดยเริ่มทำเฉพาะวัดบวรนิเวศวิหารและทรงพระราชนิพนธ์คาถาสำหรับสวดไว้เช่นกัน

11. การกรณากฐินซึ่งก่อนหน้านี้มีกระทำมาก่อนแล้วแต่ทำไม่ถูกต้องตามพระบาลีภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องตามพระบรมพุทธานุญาต

12. ทรงฟื้นฟูการศึกษาและการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เดิมทีนั้นการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมีน้อยมากโดยสังเกตจากสมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงให้อาจารย์กรมฐานทั่วประเทศแล้วมีเพียง 76 รูปเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อทรงผนวชแล้วทรงศึกษาและพระราชนิพนธ์พระคาถาเกี่ยวกับวิปัสสนากรรมฐานไว้เป็นอันมากหลังจากที่ทรงครองราชย์แล้ว ทรงสร้างวัดสำหรับฝึกสมาธิและวิปัสสนากรรมฐานที่

สำคัญสำหรับคณะสงฆ์ธรรมยุตชื่อว่าวัดนอกหรือวัดบรมนิวาสในปัจจุบัน และผลที่ตามมาก็คือคณะสงฆ์สายพระป่าและพระสงฆ์มหานิกายมากมายได้รับประโยชน์จากการสร้างวัดนี้

13. นอกจากนี้พระองค์ยังคงรักษาธรรมเนียมปฏิบัติที่มีมาแต่ครั้งพุทธกาลเช่นธรรมเนียมการตั้งเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์, ธรรมเนียมเกี่ยวกับวัสดุอันเป็นของสงฆ์, ธรรมเนียมการถวายทานและนิยมอื่น ๆ

4. สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตั้งขึ้นใหม่

นอกเหนือจากการสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงแก้ไข ฟื้นฟูและปรับปรุงแล้ว สิ่งที่พระองค์ได้ทรงริเริ่มทำขึ้นมาใหม่นั้นก็มีอยู่หลายประการดังสรุปได้ดังนี้

1. ธรรมเนียมวันมาฆบูชา ซึ่งแต่ก่อนนั้นไม่เคยมีปรากฏว่ามีการกระทำมาก่อน ดังปรากฏเนื้อความในพระราชพิธีสิบสองเดือนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงนิพนธ์ไว้ว่า “แต่เดิมพิธีวันมาฆบูชาไม่เคยกระทำมาก่อนในเมืองไทยเพิ่งจะมีขึ้นอย่างเป็นทางการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”

2. ทรงตั้งโรงพิมพ์ของคนไทยขึ้นเป็นแห่งแรกในประเทศไทย ซึ่งแต่ก่อนนั้นไม่มีปรากฏว่ามีการตั้งโรงพิมพ์ที่เป็นของคนไทย และเป็นของพระพุทธศาสนาในประเทศไทยมาก่อน จะมีก็เพียงแต่ของศาสนาคริสต์เท่านั้น การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงริเริ่มตั้งโรงพิมพ์ขึ้นนี้ต่อมาได้เป็นประโยชน์อย่างมากแก่ระบบการศึกษาในประเทศไทย ทั้งนี้เนื่องจากใช้พิมพ์หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาเช่น พระปาฏิโมกข์ คถาธรรมบทหนังสือสวดมนต์อื่น ๆ ทั้งที่เป็นภาษาไทย และภาษาบาลีและใช้พิมพ์คัมภีร์รวมทั้งหนังสือทางพระพุทธศาสนาเป็นอันมากในประเทศไทย และเป็นต้นกำเนิดของโรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยซึ่งเป็นโรงพิมพ์เพื่อการพิมพ์หนังสือคำราทางพระพุทธศาสนาเพื่อการศึกษาและการเผยแผ่ทำให้ระบบการศึกษา และคำสอนในทางพระพุทธศาสนาเข้าถึงประชาชนทุกกลุ่มมากขึ้น

3. ทรงพระราชนิพนธ์หลักคำสอนต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาขึ้นด้วยพระองค์เองโดยอิงพระไตรปิฎก และทรงออกประกาศเกี่ยวกับการคณะสงฆ์อื่น ๆ ซึ่งสามารถแยกออกเป็น 4 กลุ่มคือ 1) พระราชนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ มี 18 เรื่อง 2) พระราชนิพนธ์ประเภทสารัตถธรรมมี 4 เรื่อง 3) พระราชนิพนธ์ประเภทสมณสาส์น มี 9 เรื่องและ 4) พระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ด 1 เรื่อง และคาถาขอขมาพระสงฆ์ก่อนสวรรคต โดยสรุปเนื้อหาแห่งพระราชนิพนธ์เป็น 4 ประเภทเช่นกันคือ

1) บทสวดสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย 6 เรื่อง

2) บทสวดที่แสดงคำสอนทางพระพุทธศาสนา มี 5 เรื่อง

3)บทสวดในพระราชพิธี 4 เรื่อง

4)บทสวดเบ็ดเตล็ด 7 เรื่อง

4. ทรงออกกฎระเบียบและประกาศต่าง ๆ เกี่ยวกับสถาบันสงฆ์แยกเป็น 8 ประเภทคือ

1)ประกาศเกี่ยวกับพระวินัยของสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์ประพฤติปฏิบัติให้มีความถูกต้องมีจำนวน 9 ฉบับ

2)ประกาศเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของคณะสงฆ์กับทางราชการ 4 ฉบับ

3)ประกาศเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของคณะสงฆ์กับประชาชน 5 ฉบับ

4)ประกาศเกี่ยวกับการบำเพ็ญพระราชกุศลของพระมหากษัตริย์ในการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ 12 เรื่อง

5)ประกาศเกี่ยวกับการบำเพ็ญพระราชกุศลอื่นๆ มี 3 ฉบับ

6)ประกาศเกี่ยวกับพุทธศาสนพิธี,พระราชพิธีต่าง ๆ 12 เรื่อง

7)ประกาศเรื่องทั่ว ๆ ไปของพระสงฆ์มี 4 ฉบับ

9)ประกาศเกี่ยวกับเรื่องทั่ว ๆ ไปทางพระพุทธศาสนามี 8 เรื่อง

5.ผลกระทบและอิทธิพลที่มีต่อคณะสงฆ์เดิมดังนี้

5.1 ผลกระทบในเชิงลบ

จากการปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ส่งผลในแง่ลบหลายประการ ทั้งนี้เนื่องจากแต่ก่อนมานั้นไม่มีการปฏิรูปคณะสงฆ์เช่นนี้ขึ้นในประเทศไทยและเป็นธรรมดาว่าสิ่งใหม่ ๆ ที่มีบุคคลหรือกลุ่มบุคคลทำขึ้นในสังคมย่อมเป็นที่จับตามอง และถูกวิพากษ์วิจารณ์ในแง่ต่าง ๆ โดยเฉพาะการถูกวิพากษ์วิจารณ์ในแง่ลบ ซึ่งก็เป็นความจริง เนื่องจากการศึกษาพบว่า เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปฏิรูปคณะสงฆ์ขึ้นใหม่นั้น พระองค์ทรงกระทำไม่ได้เต็มที่เพราะอยู่ในวงศ์เก่าที่เคยประพฤติมาเช่นนั้นเป็นแต่ทรงปฏิบัติตามลำพังพระองค์เอง ซึ่งกาลต่อมาจึงได้มีผู้สนใจถือปฏิบัติตามมากขึ้นตามลำดับ และการปฏิบัติในแบบอย่างที่แตกต่างกันมากของคณะสงฆ์ธรรมยุตนั้นถือได้ว่าเป็นความลำบากใจของคณะสงฆ์ธรรมยุตในตอนนั้นมาก แม้กาลล่วงมาถึงปัจจุบันก็ยังคงมีการกล่าวพาดพิงและวิพากษ์วิจารณ์เช่นนั้นอยู่อย่างมากมาจากนักวิชาการและกลุ่มบุคคลทั่วไปทั้งนี้ไม่ว่าจะเป็นด้วยกรณีการศึกษาไม่เข้าถึงข้อมูล จากอคติ หรือจากเหตุผลใดก็ตาม จากประเด็นที่มีการกล่าววิพากษ์วิจารณ์มาตลอดนั้นสรุปประเด็นสำคัญได้ดังนี้

1. พระสงฆ์ธรรมยุตรังเกียจมหานิกายว่าประพฤติย่อหย่อนต่อธรรมวินัย

2. พระสงฆ์ธรรมยุตอ้างว่ามหานิกายมีบรรพชาอุปสมบทไม่ถูกต้องตามพระวินัย

3. พระสงฆ์ธรรมยุตไม่ยอมให้มหานิกายมีสมานสังวาสร่วมสามัคคีทำอุโบสถกรรมด้วย
4. พระสงฆ์ธรรมยุตไม่หวังดีต่อมหานิกายแม้เห็นว่าประพฤติดีก็ไม่อยากช่วยแก้ไข
5. ธรรมยุตสามารถปกครองมหานิกายแต่มหานิกายปกครองธรรมยุตไม่ได้

ซึ่งข้อวิพากษ์วิจารณ์เหล่านี้เป็นเพียงบางส่วนที่ผู้วิจัยนำมากล่าวเป็นข้อวิพากษ์วิจารณ์ที่รุนแรงและครอบคลุมประเด็นที่ถูกวิพากษ์วิจารณ์ที่ถูกกล่าวถึงกันโดยมาก ซึ่งข้อวิพากษ์วิจารณ์นี้ผู้วิจัยจะได้นำมาวิจารณ์ในบทวิจารณ์หน้า 224

5.2 ผลกระทบในเชิงบวก

แม้ว่าจะมีผู้ไม่เห็นด้วยกับการปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรงดังกล่าวนมา แต่ผลที่เกิดขึ้นมาจากการปฏิรูปคณะสงฆ์ที่เป็นแก่นแก่นกลับมีอย่างมากและส่งผลกระทบในเชิงบวกต่อระบบการปกครองคณะสงฆ์ ระบบการศึกษาและข้อวัตรปฏิบัติตลอดจนขนบธรรมเนียมต่าง ๆ อย่างเห็นได้ชัดเจนทั้งในอดีตและในปัจจุบัน ดังที่พบจากการศึกษาในงานวิจัยนี้โดยสรุปได้ดังนี้

1. ทำให้คณะสงฆ์เดิมได้มองย้อนดูข้อวัตรปฏิบัติที่ถูกต้องตามธรรมวินัยและพยายามปรับตัวให้ดีขึ้นในเรื่องต่าง ๆ เช่นการประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมพระวินัยอุโบสถกรรม และปาวณากรรม
2. เกิดการศึกษาในด้านพระศาสนาอย่างจริงจังโดยเฉพาะด้านธรรมวินัย
3. มีการรื้อฟื้นพิธีกรรมและธรรมเนียมเก่าที่เคยทำมาให้ดีขึ้น
4. มีโรงพิมพ์ที่เผยแพร่พระพุทธศาสนาเป็นแห่งแรกและใช้มาจนถึงปัจจุบัน
5. เกิดลักษณะการเทศนาแบบเทศนาโวหารหรือปาฐกถาธรรม
6. เกิดความสัมพันธ์อันดีระหว่างคณะสงฆ์ประเทศต่าง ๆ กับประเทศไทย และคณะสงฆ์ไทยได้ขยายไปยังนานาประเทศ
7. เกิดความสมบูรณ์แห่งพระคัมภีร์ทางพระศาสนาซึ่งแต่ก่อนนั้นสูญหายไปมาก
8. เกิดพระไตรปิฎกในรูปแบบไทยขึ้นขึ้นอันเนื่องมาจากการประดิษฐ์คิดค้นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ

9. ศฤงษณ์สามารถศึกษาธรรมได้อย่างง่ายขึ้นเนื่องจากมีโรงพิมพ์และการพิมพ์หนังสือแพร่หลายมากขึ้น
10. เกิดธรรมเนียมต่าง ๆ ขึ้นเช่นทำเนียบการทำสวนมนต์เช้า- ค่ำ มีการฟังธรรมวันอุโบสถศีล และจากการพระราชนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ ทางพระศาสนาทำให้ทุกวันนี้ได้มีแบบยัดถือปฏิบัติที่เป็นรูปแบบเช่นคณาจารย์วันสำคัญต่าง ๆ
11. เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านพิธีกรรมในพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งแต่ก่อนเป็นพิธีพราหมณ์-ฮินดู ล้วน ๆ แต่ภายหลังต่อมาได้มีพิธีทางพระพุทธศาสนาเข้าไปมีส่วนร่วมเป็นอันมาก
12. เกิดการฟื้นฟูด้านคันถธุระและวิปัสสนาธุระโดยยึดหลักพระไตรปิฎกเป็นเกณฑ์เป็นเหตุให้เกิดความนิยมในการศึกษาปฏิบัติสมาธิและวิปัสสนาขึ้นในประเทศไทยอย่างแพร่หลายดังที่ปรากฏเช่นสำนักวิปัสสนาของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต สำนักวิปัสสนาของหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท เป็นต้น และได้แพร่หลายไปยังประเทศต่าง ๆ อยู่ในปัจจุบัน
13. คณะสงฆ์ไทยพ้นจากการปกครองของศฤงษณ์ที่เคยประพฤติดมาแต่สมัยอยุธยา
14. การปกครองคณะสงฆ์มีระเบียบแบบแผนที่ชัดเจนโดยมีพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นหลัก

2. ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเพื่อการศึกษาและวิจัยครั้งต่อไป

งานวิจัยนี้เน้นไปที่เหตุแห่งการปฏิรูปการคณะสงฆ์ในประเทศไทย โดยศึกษาดังแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์จากหลักฐานในพระราชกำหนด กฎพระสงฆ์ กฎหมายตราสามดวง พระราชพงศาวดาร และตำราวิชาการอื่น ๆ ล้วนบ่งชี้ให้เห็นถึงความอ่อนแอ ด้านการศึกษา และปฏิบัติของพระสงฆ์จนแทบจะหาพระสงฆ์ที่ปฏิบัติตามหลักธรรมวินัยจริง ๆ แทบไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ผู้วิจัยจึงเสนอแนะให้ศึกษาว่า แท้จริงแล้วตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีการปฏิบัติด้านสมถวิปัสสนามากน้อยเพียงใด มีกี่สำนักและปฏิบัติในรูปแบบใดโดยตั้งหัวข้อว่า “การศึกษาประวัติความเป็นมาของการปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน ตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น” เพื่อจะทำให้ทราบได้ว่าการปฏิบัติสมถวิปัสสนาของคณะสงฆ์ในช่วงนี้มีรูปแบบที่เหมือน หรือแตกต่างจากพระไตรปิฎก และเหมือนหรือแตกต่างจากการปฏิรูปของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากน้อยเพียงใด และจะทำให้งานวิจัยนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นเนื่องจากทำให้เห็นสภาพการณ์คณะสงฆ์ได้ครบทุกด้าน

การปฏิรูปคณะสงฆ์ในประเทศไทยยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ศึกษากรณีการเกิดขึ้นของคณะ
ธรรมยุต (THE REFORMATION OF THE SANGHA OF THAILAND DURING THE
EARLY RATANAKOSINDRA PERIOD : A CASE STUDY OF EMERGENCE OF THE
DHAMMAUYTTIKA NIKAYA)

พระมหาภักดี ขันทะวัด รหัส 4836779 SHCR/M

ศศ.ม (ศาสนาเปรียบเทียบ)

คณะกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์: ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ DPhil., ศรีนทิพย์ สติรศิลป์
อ.ม.

บทสรุปแบบสมบูรณ์

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การปฏิรูปศาสนา (Religious Reformation) ถือได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ทางศาสนาที่สำคัญ
อย่างหนึ่งที่เรสามารถพบเห็นได้ในหลาย ๆ ศาสนา การปฏิรูปศาสนาในแต่ละศาสนานั้นมี
ลักษณะ และเหตุปัจจัยที่แตกต่างกันไปตามบริบทต่าง ๆ ตลอดถึงข้อปฏิบัติทางศาสนาตัวอย่างที่
สำคัญเช่นการปฏิรูปศาสนา (Religious Reformation) ในคริสตศาสนาของนักบวชในคริสตศาสนา
ชาวเยอรมันชื่อ มาร์ติน ลูเธอร์ (Martin Luther) ซึ่งนำไปสู่การกำเนิดนิกายโปรเตสแตนต์
(Protestant) อันเนื่องด้วยสาเหตุสำคัญประการหนึ่งคือ ลูเธอร์ไม่เห็นด้วยกับการประพฤติที่ผิดแผก
ไปจากหลักคำสอนดั้งเดิมเป็นต้นว่า การขายใบไถ่บาปให้แก่ผู้ศรัทธาเพื่อต้องการความรอด (พระ
ญาณวโรดม, 2533: 166) นอกจากนี้ยังมีตัวอย่างของการปฏิรูปศาสนาของศาสนาพราหมณ์ที่ได้
พัฒนาการมาเป็นฮินดู ในพระพุทธศาสนาเอง คณะสงฆ์ก็ได้เริ่มแยกออกเป็น 2 คณะหลังจาก
พระพุทธเจ้าทรงปรินิพพานแล้วได้ไม่นานคือ หลังการสังคายนาครั้งแรกโดยพระสงฆ์กลุ่มหนึ่ง
แยกตัวเองจากคณะสงฆ์เดิมและเรียกตัวเองว่ามหาสังฆิกะ ส่วนคณะสงฆ์เดิมต่อมาเรียกกันว่าเถร
วาท กาลอีก 100 เศษต่อมาก็แยกออกเป็นอีกหลายนิกายซึ่ง ส่วนใหญ่จะขัดแย้งกันในเรื่องของพระ
ธรรมวินัยซึ่งเป็นส่วนของสิกขาบทเล็ก ๆ น้อย ๆ ส่งผลให้คณะสงฆ์เกิดการแยกออกเป็นนิกายต่าง
ๆ กาลอีกราว 500 ปีล่วงแล้วก็เกิดพระพุทธศาสนาแนวใหม่ซึ่งเรียกตัวเองว่ามหายานดังที่ เสถียร
โพธิ์นันทะ(2514 :111)ได้กล่าวว่า “หลังจากพุทธศตวรรษที่ 5 ไปแล้ว ได้เกิดมีขบวนการใหม่ใน

พุทธศาสนาขึ้นในอินเดีย ซึ่งเรียกตนเองว่ามหายาน ขบวนการนี้เกิดจากวิวัฒนาการอย่างค่อยเป็นค่อยไป โดยเฉพาะจากคณะสงฆ์นิคายมหาสังฆิกะ ผสมกับชาวพุทธคฤหัสถ์กลุ่มหนึ่ง ที่มีความเห็นพ้องกันว่าจำเป็นต้องปรับปรุงวิธีการเผยแผ่พุทธศาสนาเสียใหม่มิฉะนั้นฐานะของพุทธศาสนาก็จะทรุดโทรมลง ชาวพุทธคณะนี้จึงได้ร่วมมือกันสร้างลัทธิมหายานขึ้น เพื่อฟื้นฟูพุทธศาสนา ในเวลานั้นศาสนาพราหมณ์เจริญขึ้นหน้ามกลัทธิมหายานเป็นคู่แข่งอย่างสำคัญของพราหมณ์ คณะจารย์ได้ปรับปรุงเพิ่มเติมคตินิยมในพุทธศาสนาขึ้นหลายประการเพื่อต่อสู้กับอิทธิพลของพราหมณ์ เพื่อให้พุทธศาสนาเข้าถึงหมู่ชนสามัญทั่วไป” สุมาลี มหณรงค์ชัย (2546: 12)กล่าวไว้ว่า “นอกจากนี้พระพุทธรูปได้มีวิวัฒนาการอย่างต่อเนื่องด้วยอาศัยอิทธิพลทั้งภายใน และภายนอก อิทธิพลภายนอก เช่น อิทธิพลของศาสนาอื่น โดยเฉพาะพราหมณ์-ฮินดู”

การปฏิรูปศาสนานั้นก่อให้เกิดผลอันเป็นปรากฏการณ์ที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งมีทั้งที่เป็นไปเพื่อความเจริญและความเสื่อมแห่งศาสนานั้น ๆ จากเหตุและปัจจัยหลาย ๆ ประการ “นิกายใหม่” ซึ่งมีความแตกต่างกันกับนิกายเดิมทั้งในด้านแนวความคิดและข้อปฏิบัตินั้น บางครั้งไม่เพียงแต่แสดงถึงความแตกต่างที่นำไปสู่การแตกแยกระหว่างผู้นับถือในศาสนาเดียวกันเท่านั้น แต่อาจจะยังผลให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์ และคัดค้านซึ่งอาจก่อให้เกิดความแตกแยกกันเองอย่างรุนแรงได้อีกด้วย และอีกในด้านหนึ่งเมื่อมีการปฏิรูปศาสนาขึ้น นิกายเดิมอาจจะต้องหวนกลับมาทบทวนบทบาทหน้าที่ ตลอดจนหลักการทั้งในด้านคำสอนและข้อวัตรปฏิบัติของตนเพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ดีขึ้น ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นการปฏิรูปภายในอันเป็นผลมาจากการปฏิรูปโดยบุคคล หรือกลุ่มบุคคลภายนอก (แนวความคิดและข้อปฏิบัติ) พุฒให้เข้าใจง่ายขึ้นก็คือเมื่อมีบุคคล หรือกลุ่มบุคคลใดก็ตามมองเห็นความอ่อนแอ หรือข้อบกพร่องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นภายในกลุ่มของตนแล้วได้ทำการปฏิวัติและปฏิรูปแนวความคิดและข้อปฏิบัติกันเกิดขึ้น ฝ่ายที่ยังคงยึดถือแนวความคิดและข้อปฏิบัติเดิมก็จำเป็นต้อง “ปรับสภาพ” ความเป็นตนเองให้ดีขึ้น หรืออย่างน้อยก็ให้สามารถรักษาความเป็นตัวของตัวเองไว้ได้

ตามประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาเฉพาะในประเทศไทย ปรากฏว่ามีการปฏิรูปคณะสงฆ์ครั้งสำคัญเกิดขึ้นในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการเกิดขึ้นของคณะธรรมยุต ซึ่งเป็นคณะสงฆ์ใหม่ในสมัยนั้น สาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่พระองค์ทรงตัดสินพระทัยในการปฏิรูปคณะสงฆ์ก็คือ ทรงเห็นวัตรปฏิบัติของภิกษุสงฆ์สมัย (คือลัทธิของอาจารย์) ที่สั่งสอนกันสืบมาในครั้งนั้นได้คลาดเคลื่อนและหย่อนยานไปเป็นอันมาก (ประวัติคณะธรรมยุต, 2547 :3) และหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการคณะสงฆ์แล้ว ก่อให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์และพาดพิงจากผู้ที่คัดค้านอย่างหนัก ในการวิพากษ์วิจารณ์และพาดพิงถึง “คณะธรรมยุต” ซึ่งค่อนข้างจะเป็นไปในทางลบเสียอย่างเดียวนั้นจึงทำให้น่าคิดว่า นั่นเป็นด้วยเหตุผลใด ในเรื่องนี้จึงมีสมมติฐานที่น่าทำวิจัยอย่างยิ่ง ผู้วิจัยจะขอยกประเด็นที่ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ (2549: 183) ได้ให้แง่คิด และตั้งสมมติฐานพร้อมด้วยคำเสนอแนะไว้ในเรื่องนี้ว่า

“สมมติฐานเหล่านี้ ที่จริงเป็นประเด็นที่น่าศึกษา น่าเสียดยว่าหนังสือหลายเล่มที่เขียนทำนองนี้ (หมายถึงการกล่าวพาดพิง) ไม่ได้นำเสนองานในรูปวิชาการอย่างแท้จริง ผู้เขียนยังมีปัญหาในหลักการทำงานวิชาการ (Research Methodology) แม้จะคู่มือเอกสารอ้างอิง แต่บทสรุปที่มากเกินไปจนความจำเป็น และใช้ภาษาส่อไปในทางอคติอยู่มาก และที่สำคัญงานวิชาการก็ไม่ควร แต่จะต้องศึกษาคว้า บริบทต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดธรรมยุตินิกายเป็นอย่างไร นิกายธรรมยุตเกิดมาแล้วส่งผลในทางบวกต่อคณะเดิมซึ่งต่อมาเรียกว่ามหานิกายอย่างไร โดยเฉพาะด้านการศึกษา, การปฏิบัติและการปกครอง นิกายธรรมยุตมีส่วนช่วยทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางบวกต่อคณะสงฆ์เดิมหรือไม่ ในการกล่าวพาดพิงว่า พระสงฆ์ธรรมยุตดูหมิ่นนิกายเดิมนั้นเป็นพฤติกรรมของพระบางรูปหรือ หรือว่าเป็นพฤติกรรมของคณะสงฆ์ธรรมยุตโดยรวม ซึ่งจำเป็นต้องแยกศึกษาเป็นรายกรณีไป เพราะเท่าที่เห็นหลายกรณีนั้นเป็นการเอาความจริงบางส่วนเพื่อไปสรุปทุกส่วน”

การที่มีบุคคลและกลุ่มบุคคลมีทัศนคติต่อคณะธรรมยุตโดยเฉพาะทัศนคติในด้านลบในแง่ลบต่าง ๆ นั้น ผู้วิจัยเห็นว่าส่วนหนึ่งเกิดจากการศึกษาที่ไม่ครอบคลุมทุก ๆ ด้านจึงทำให้ไม่สามารถเข้าใจเรื่องราว หรือประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างชัดเจน โดยเฉพาะการที่ไม่ได้ศึกษาพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างละเอียดถี่ถ้วน ถือได้ว่าเป็นข้อบกพร่องที่สำคัญยิ่ง เนื่องจากพระราชนิพนธ์ของพระองค์สามารถตอบทุกคำถามได้เป็นอย่างดี และปัญหาอีกส่วนหนึ่งก็คือคนไทยส่วนมากไม่เข้าใจในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาอย่างถ่องแท้ เมื่อเกิดปัญหาขึ้นดังนี้ สิ่งที่น่าสนใจก็คือมูลเหตุที่แท้จริงแห่งการปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คืออะไร แท้จริงแล้วคณะธรรมยุตได้มีอิทธิพลมากน้อยเพียงไรต่อคณะสงฆ์ไทย เนื่องจากไม่ได้มีงานวิจัยในเรื่องนี้ จะมีก็เพียงงานเขียนถึงพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระ

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และงานวิจัยเรื่องอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับคณะธรรมยุตซึ่งกระจายไปหลายแง่มุมไม่ได้เจาะลงไปอย่างชัดเจน

ดังนั้นงานวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยจึงพยายามศึกษาวิเคราะห์ประเด็นต่าง ๆ เพื่อให้ได้ข้อสรุปที่ชัดเจนขึ้นตามความเป็นจริงของการปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และบทบาทต่าง ๆ ที่คณะธรรมยุตได้กระทำต่อคณะสงฆ์ไทยไม่ว่าจะเป็น ด้านการศึกษา ด้านปกครอง เป็นต้น

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษามูลเหตุแห่งปฏิรูปการคณะสงฆ์ไทยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์บทบาท อิทธิพล และผลกระทบต่าง ๆ ของคณะธรรมยุตที่มีต่อคณะสงฆ์ไทย

3. ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยผู้วิจัยศึกษามูลเหตุแห่งการปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และอิทธิพลที่คณะธรรมยุตที่มีต่อพระสงฆ์ไทย โดยศึกษาจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) และเอกสารชั้นรอง (Secondary Source) รวมไปถึงเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

4. วิธีดำเนินการวิจัย

1. การวิจัยนี้เป็นการศึกษาค้นคว้าเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้ศึกษาข้อมูลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับบริบทและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นเหตุให้ก่อตั้งคณะธรรมยุต และอิทธิพลของคณะธรรมยุตที่มีต่อพระสงฆ์ไทยตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันโดยศึกษาจากหนังสือและแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ดังนี้

1. เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primar Sources) คือหนังสือพระไตรปิฎก พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร ประวัติวัดราชาธิวาส พงศาวดาร พระราชกำหนด กฎหมายตราสามดวง กฎพระสงฆ์ เป็นต้น
2. เอกสารรอง (Secondary Sources) ได้แก่ตำรา หนังสือ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ เอกสาร วารสาร บทความ และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องทั้งการปกครองคณะสงฆ์ การบริหารคณะสงฆ์
2. การวิเคราะห์ข้อมูล (Data analysis) แล้วนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาในข้อที่ 1 มาประมวล สรุป วิเคราะห์ เพื่อหาคำตอบตามวัตถุประสงค์

5. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้ทราบถึงเหตุแห่งการปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. ทำให้ทราบถึงบทบาท และอิทธิพลของคณะสงฆ์ธรรมยุตที่มีต่อคณะสงฆ์ไทยโดยรวม

6. คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

อิทธิพล

หมายถึง กำลังที่ยังผลให้สำเร็จ อำนาจซึ่งแฝงอยู่ในบุคคลหรือรัฐซึ่งสามารถบังคับทำให้เป็นไปตามประสงค์ อำนาจที่สามารถบังคับทำให้ผู้อื่นต้องคล้อยตามหรือทำตาม อำนาจที่สามารถบังคับทำให้เป็นไปต่าง ๆ เช่น อิทธิพลของดวงดาว อำนาจนอกเหนือหน้าที่ เช่น ใช้อิทธิพลบังคับให้ยอม (พจนานุกรมบัณฑิตยสถานพ.ศ. 2542)

คณะ

หมายถึง คณะที่ใช้ในการปกครองคณะสงฆ์เช่นคณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง คณะคามวาสี คณะอรัญญวาสี เป็นต้น

คณะมหานิกาย	หมายถึง คณะสงฆ์ไทยเดิมที่สืบมาแต่สมัยสุโขทัย เป็นชื่อที่ใช้เรียกในเมื่อได้เกิดมีคณะธรรมยุตขึ้นแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้ความหมายว่า “พระสงฆ์อันมีเป็นพื้นเมือง ก่อนเกิดธรรมยุตินิกาย (การคณะสงฆ์, 2514 : 10)
คณะธรรมยุต	หมายถึง คณะสงฆ์ที่ดัดขึ้นใหม่เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นภิกษุในรัชกาลที่ 3 (เรียกว่า ธรรมยุตติกา หรือธรรมยุตินิกาย ก็มี) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้ความหมายว่า พระสงฆ์ออกจากมหานิกายนั่นเองแต่ได้รับอุปสมบทในรามัญนิกายด้วย (การคณะสงฆ์, 2514: 10)
บทบาท	หมายถึง การกระทำหน้าที่หรือการดำเนินการทางพระศาสนาด้านการปกครอง การศึกษา และการเผยแผ่

7. สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ในการศึกษาวิจัยเรื่องการปฏิรูปคณะสงฆ์ในประเทศไทยยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น: ศึกษากรณีการเกิดขึ้นของคณะธรรมยุต ผู้วิจัยได้กำหนดวัตถุประสงค์ของการวิจัยออกเป็น 2 ประเด็น คือเพื่อศึกษามูลเหตุแห่งการปฏิรูปคณะสงฆ์ไทยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเพื่อศึกษา และวิเคราะห์บทบาทอิทธิพลและผลกระทบต่าง ๆ ของคณะสงฆ์ธรรมยุตที่มีต่อคณะสงฆ์ไทย จากการศึกษาพบว่าสาเหตุแห่งการปฏิรูปคณะสงฆ์ไทยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแยกออกเป็นหลัก ๆ ได้ 2 ประเด็นคือ

1. เกิดจากการประพฤติดิปฏิบัติของคณะสงฆ์ในสมัยนั้นยังมีความหย่อนยาน

ก่อนหน้านี้ที่จะมีการปฏิรูปการคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้น พระภิกษุสงฆ์มีความประพฤติที่หย่อน และผิดธรรมวินัยเป็นอันมาก ตั้งแต่สมัยเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2

เป็นต้นมา สมัยกรุงธนบุรีปรากฏว่า พระเจ้าตากสินมหาราชทรงทำรวมรวมชาวไทยที่แตกเป็นก๊กเป็นเหล่าให้รวมเป็นกลุ่มเดียวกันในบรรดาผู้ที่ตั้งตนเป็นใหญ่ในสมัยนั้นมีก๊กของสมเด็จพระเจ้าฟ้าพระฝางซึ่งเป็นพระอยู่ด้วยมีไพร่พลที่เป็นทั้งพระและฆราวาส และปรากฏว่าได้ดื่มสุราเมรัย เสพเมถุน และปล้นฆ่าชาวบ้านทั้งย่ำยี่สิบขาบหน้อยใหญ่ นอกจากนี้พระภิกษุสงฆ์ยังเล่าเรียนคาลาอาคม และเวทมนต์ต่าง ๆ อันเป็นของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นเหตุให้เชื่อต่อกันเรื่อยมาอย่างแน่นแฟ้นตลอดมาจนถึงปัจจุบัน เมื่อพระเจ้าตากสินมหาราชทรงปราบเจ้าพระฝางเมืองอุดรติดถล่มแล้วพระองค์ทรงดำริว่า พระสงฆ์ประพฤติดิฉัตรธรรมวินัยจึงประกาศให้บรรดาพระสงฆ์หัวเมืองฝ่ายเหนือมาพิสูจน์ความบริสุทธิ์ด้วยการดำน้ำ ลุยไฟหน้าพระพักตร์ และจากรูปแบบการพิสูจน์อย่างนี้แสดงให้เห็นว่าแสดงให้เห็นว่าศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีอิทธิพลมาก เมื่อสิ้นสมัยพระเจ้าตากสินมหาราชแล้วสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ปรากฏว่าพระสงฆ์มีความประพฤติผิดศีลธรรมวินัยทั้งอาบัติเบา และอาปัตหนักเป็นอันมากแม้แต่พระราชกณะผู้ใหญ่เองหลายรูปได้ประพฤติผิดพระวินัยจนมีลูกดั่งปรากฏในพระราชกำหนด กฎหมายพระสงฆ์ และพงศาวดารต่าง ๆ ดังผู้วิชัยกล่าวมาข้างต้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงศึกษาพระบาลี อรรถกถา ฎีกาและอนุฎีกาต่าง ๆ จนแตกฉานแล้วทำให้พระองค์ทรงทราบยิ่งขึ้นว่า การประพฤติปฏิบัติของคณะสงฆ์ในสมัยนั้นมีความประพฤติแบบ “อาฉินกัปปิกะ” คือประพฤติตามที่อุปฆาตอาจารย์กล่าวกันมา ไม่ถือคำอันมาในคัมภีร์บาลี อรรถกถา เป็นต้นเป็น เต็มไปด้วย “สัมโมหะวาท” คือเต็มไปด้วยคำกล่าววมงาย แม้ระเบียบปฏิบัติในสังฆกรรมยังมีความข้อย่อยอีกมากเช่น ความข้อย่อยแห่งอุโบสถกรรมคือมีพระสงฆ์ให้ความสำคัญน้อยมากมีการทำอุโบสถกรรมเพียงเล็กน้อยและทำเป็นบางวัดเท่านั้น แม้ปวารณากรรมก็เช่นเดียวกัน ดังเนื้อความที่ปรากฏปรากฏในพระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนิพนธ์ขึ้น หน้า 45 ว่า “เช่นอุโบสถกรรมซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยกันมาทำบ้างไม่ทำบ้างถึงอยู่ในวัดจะลงไปก็ได้มีลงไปก็ได้ ทำแต่ครั้งก่อนหนึ่ง...มหาปวารณาซึ่งแต่ก่อนได้ละเลยเสียมีวัดที่ได้ทำอยู่แต่น้อย”

นอกจากที่กล่าวมาแล้วนี้ สิ่งที่ปรากฏให้เห็นถึงความหย่อนยานของคณะสงฆ์ยุคนี้ได้เป็นอย่างดีคือความบกพร่องแห่งสังฆกรรมอันได้แก่ วิบัติ 4 อันได้แก่ วัดอุวิบัติ คือ ตัวผู้ขอบวชไม่มีคุณสมบัติครบตามที่กำหนดในพระวินัย สิมาวินัยคือเขตที่กำหนดเพื่อสังฆกรรมนั้นไม่ถูกต้องเช่น สิม่า 2 แห่งคาบเกี่ยวกันหรือภาษาวินัยว่าสิมาสังกระ ปริสวินัย คือ ที่ประชุมสงฆ์เสียหาย เช่น พระไม่ครบองค์สงฆ์ เป็นต้นและกรรมวาจาวิบัติ คือ พระคู่สวด ๆ ไม่ถูกต้อง เช่น สวดประกาศอนุสาวนา เป็นต้น จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงศึกษาทั้งบาลีอรรถกถา ฎีกาและอนุฎีกาตลอดจนทรงศึกษาหลักสังฆกรรมในประเทศไทยที่คณะสงฆ์ได้ถือปฏิบัติแล้วทรงทราบว่า สิม่าใน

ยุคนั้นไม่ถูกต้องตามพระวินัย สี่มาที่เคยผูกมาแต่ก่อนนั้นมันมีมิติไม่ได้ขนาน ดังตัวอย่างเช่นสี่มาที่วัดสมมอราย และ วัดบวรนิเวศวิหารที่มีความคาบเกี่ยวกันซึ่งมีการทำอย่างมั่งง่าย และหลวมไม่ถูกต้องตามพุทธานุญาต และนอกจากนี้ทรงศึกษาเทียบเคียงการเปล่งเสียงในการบรรพชาอุปสมบท และฐานกรณ์ต่าง ๆ ทรงทราบว่าสำเนียงที่บูรพาจารย์ทั้งหลายใช้สวดในพิธีกรรมทั้งหลายมีความผิดพลาดเป็นอันมากเป็นวิบัติสมบัติ โดยทรงพบว่า วงศ์แห่งบรรพชาอุปสมบทของพระสงฆ์มหานิกายเนื่องด้วย นิกายพม่าและลังกาซึ่งการออกเสียง อักษรมุทชะ(คือที่เกิดจากศีรษะและปุ่มเหงือก) และอักษรทันตชะ(เกิดแต่ฟัน)ของลังกาไม่ดี และการออกเสียงภาษาของนิกายพม่าก็ไม่ดี เช่น จีวร ออกเป็นสิ่วร,บางที่ออกที่จออกเป็น ยาจิ ก็ออกเป็น ยาติ เป็นต้น ซึ่งการออกเสียงที่ไม่ถูกต้องตามฐานกรณ์ที่กล่าวไว้ในบาลีเป็นเหตุให้กรรมทั้งปวงวิบัติ

2. เกิดจากการที่คณะสงฆ์ได้รับศึกษาน้อยและไม่เข้าถึงพระคัมภีร์ (พระไตรปิฎก)

จากสถานการณ์ข้างเมืองนับตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาถึงต้นรัชกาลที่ 1 อาจกล่าวได้ว่าพระสงฆ์ไม่ได้รับการศึกษาเลยทั้งนี้ เนื่องจากสถานการณ์คณะสงฆ์และสังคมยุคนั้นไม่อำนวยต่อการศึกษา ทั้งนี้เนื่องจากอยู่ในภาวะภัยสงครามที่เกิดขึ้นตลอดมาไม่ได้ขาดซึ่งโดยรวมการทำสงครามกับพม่านั้นประมาณ 50 ครั้ง สถานการณ์ที่ไม่อำนวยเช่นนี้เอง ทำให้ระบบต่าง ๆ เช่นระบบการปกครองและระบบการศึกษาได้ตัดขาดไปเกือบสิ้นเชิงตำราและคัมภีร์ต่าง ๆ ที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาสูญหายไปเป็นอันมาก และที่มีอยู่ก็ส่วนน้อย และเป็นภาษาขอมเสียส่วนมาก ภิกษุสาณะได้มีโอกาสได้ศึกษามีจำนวนน้อยมาก เพราะความรู้อยู่ในวงจำกัด คืออยู่กับกลุ่มคณาจารย์เพียงไม่กี่คนที่ได้ศึกษาอย่างจริงจัง ทั้งระบบการศึกษาก่อนหน้านั้นเป็นแบบมุขปาฐะเสียส่วนมากทั้งนักปราชญ์ที่มีความรู้มีน้อยทั้งยังถูกจับไปเป็นเชลยอีกมาก

นอกจากนี้พระสงฆ์ส่วนใหญ่ในยุคนั้นยังไม่เข้าใจข้อวัตรปฏิบัติที่ตนควรประพฤติ ดังที่ปรากฏในโอวาทานุศาสน์ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเผด็จให้สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระวันรัตน์ แต่งขึ้นเพื่อแจกจ่ายแก่ภิกษุสงฆ์ทั่วประเทศโดยใจความสรุปว่าพระภิกษุสงฆ์ประพฤติผิดธรรมวินัยมีการต้องอาบัติเป็นอันมาก ส่วนมากไม่รู้จักปริสุทธศีล 4 ไม่รู้จักพิจารณาปัจจุเวกขณะ และ อดีตปัจจุเวกขณะ ไม่รู้จักปฏิกุศลปัจจุเวกขณะ อุปัชฌาย์อาจารย์ละเลยหน้าที่ไม่ได้อบรมสั่งสอนลูกศิษย์ปล่อยปะละเลย จึงเป็นเหตุให้พระภิกษุสงฆ์ส่วนมากไม่รู้จักสมณสาธูป ไม่รู้จักอาบัติต่าง ๆ ไม่รู้จักการพิณพ การอธิษฐานบาตรจีวร มีความประพฤติผิดธรรม และวินัยทุกวันมิได้ขาด ไม่เข้าใจหลักสังฆกรรมเช่นการกรานกฐิน เป็นต้น การไม่เข้าใจ

ปริศนาคีล ไม่รู้การพิจารณาปัจเจกขณะเป็นต้นนี้แสดงให้เห็นถึงความย่อหย่อนของคณะสงฆ์หลาย ๆ ด้าน โดยเฉพาะด้านการศึกษาซึ่งโดยปกติแล้วหลักความประพฤติเหล่านี้ภิกษุสงฆ์ต้องเรียนรู้ก่อนอย่างอื่น เพราะเป็นหน้าที่ที่ต้องศึกษาเพื่อจะได้พ้นจากอาบัติและประพฤติในหลักพระธรรมวินัยอย่างถูกต้อง และจะเห็นไว้ว่าการที่พระมหากษัตริย์แต่ละองค์ทรงทำนุบำรุงพระศาสนา นับตั้งแต่สมัยพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นต้น มาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 พระมหากษัตริย์ได้ให้การสนับสนุนการศึกษาแก่คณะสงฆ์เป็นอันดับต้น ๆ ดังปรากฏต่อไปนี้

1. สมัยกรุงธนบุรี พระเจ้าตากสินมหาราชทรงรับสั่งให้คัดลอกคัมภีร์ต่าง ๆ ที่สูญหายจากการสงครามตามหัวเมืองต่าง ๆ นำมารวมไว้ที่เมืองหลวง และทรงมีรับสั่งให้จัดพิมพ์หลักคำสอนเกี่ยวเรื่องใดศึกษาแจกจ่ายแก่พระสงฆ์ซึ่งอันที่จริงบทบาทนี้ควรเป็นหน้าที่ของคณะสงฆ์ที่จะต้องอบรมสั่งสอนประชาชน

2. สมัยรัชกาลที่ 1 ทรงมีรับสั่งให้สังคายนาพระไตรปิฎก และทรงมีพระราชบัญชาเพื่อเป็นอุบายให้คณะสงฆ์ได้กลับไปศึกษาพระธรรมวินัยอย่างจริงจัง และสภาพการณ์ศึกษาของคณะสงฆ์สมัยนี้ก็เนื่องด้วยสมัยกรุงธนบุรีซึ่งยังคงบกพร่องอยู่เป็นอันมาก ดังกฎหมายพระสงฆ์ข้อที่ 8 ว่ากรณีการไม่เอาใจใส่ทอดธุระของอุปัชฌาย์อาจารย์ไม่สั่งสอน ไม่มีการประชุมอบรมกันเป็นเวลา 10 ปี ทำให้ภิกษุสามเณรไม่รู้ธรรมวินัย และจารีตประเพณีจนต้องอาบัติเป็นอันมาก

3. สมัยรัชกาลที่ 2 การศึกษาก็สืบเนื่องมาจากรัชกาลที่ 1 แม้ว่าทรงให้การทำนุบำรุงแต่ยังอยู่ในภาวะฟื้นฟูเช่นตรวจชำระพระไตรปิฎก การออกกฎหมายเพื่อให้ภิกษุสงฆ์ประพฤติปฏิบัติและศึกษาในหลักธรรมวินัยดังมีเนื้อความในกฎพระสงฆ์ พ.ศ.1175 ว่าภิกษุบางพวกไม่ประพฤติศึกษาวินัย ไม่เล่าเรียนคันถธุระวิปัสสนาธุระเป็นต้นโดยสรุปความแล้วมีการล่วงละเมิดเป็นอย่างมาก คณะสงฆ์ยังไม่ได้รับการศึกษาอย่างเต็มที่

4. สมัยต้นรัชกาลที่ 3 การศึกษาของคณะสงฆ์ยังไม่ทั่วถึงโดยเฉพาะหัวเมืองต่าง ๆ ดังปรากฏในงานของสุนทรภู่โดยสรุปว่า พระสงฆ์ในหัวเมืองต่าง ๆ ถึงเวลาเย็นพร้อมกันเล่นตลกหรือเล่นพนัน ชนไก่ เป็นต้น ซึ่งบ่งให้เห็นว่าการศึกษายังไม่ทั่วถึง และในตัวเมืองแม้ว่าจะได้รับการศึกษาอยู่บ้างแต่เป็นแบบดั้งเดิมแต่สมัยรัชกาลที่ 2 แต่ปรากฏว่ามีการปรับปรุงรูปแบบการศึกษาเริ่มที่สำนักวัดบวรวิหารโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ

3.สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรับปรุง แก้ไข และฟื้นฟู

ในช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปฏิรูปการคณะสงฆ์พระองค์ได้ปรับปรุงแก้ไขและฟื้นฟู ข้อวัตรปฏิบัติตลอดจนขนบธรรมเนียมทาง ๆ ให้ดีขึ้นและสมบูรณ์ขึ้น พอสรุปได้ดังนี้

1. อุโบสถกรรม ทรงให้คณะสงฆ์ธรรมยุต ถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัดไม่ให้ขาด คือพระสงฆ์ธรรมยุตต้องลงฟังพระปาฏิโมกข์ทุกวันพระ 8 ค่ำ 15 ค่ำ โดยถือเป็นกิจต้องทำ

2. ปวารณากรรม ทรงประเพณีเป็นแบบอย่างโดยทรงกระทำเป็นเนื่อง ๆ มิได้ขาด ตั้งแต่สมัยผนวช จนถึงก่อนวันสวรรคต และคณะสงฆ์ธรรมยุตก็ได้ถือมาเป็นธรรมเนียมปฏิบัติมิได้ขาดอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน

3. การแสดงอาบัติ ทรงให้คณะสงฆ์ธรรมยุตแยกแสดงอาบัติอย่างชัดเจนเพื่อให้ผู้กระทำความผิดเกิดความละอาย ไม่กล้าทำผิดอีก

4. ทรงเพิ่มเติมพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาให้มีในพิธีกรรมของพราหมณ์-ฮินดู โดยทรงพระราชนิพนธ์พระบาลีเพิ่มเติมบางตอนและทรงให้พระภิกษุสงฆ์ได้มีบทบาทในพิธีกรรม เช่น การเจริญพระพุทธมนต์ เป็นต้น

5. ทรงฟื้นฟูด้านการศึกษาและปฏิบัติด้านวิปัสสนาธุระโดยทรงสร้างวัดสำหรับฝึกสมาธิและวิปัสสนาเชิ่วัดนอกหรือวัดสมอรายในปัจจุบัน โดยยึดตามแบบพระไตรปิฎกอย่างเคร่งครัด ทรงนิพนธ์หลักคำสอนด้านวิปัสสนาธุระหลายคาถา ผลต่อมาก็ได้มีการปฏิบัติอย่างแพร่หลายในปัจจุบัน ตัวอย่างเช่น สายพระป่ามีหลวงปู่มั่น เป็นต้น

6. ทรงฟื้นฟูธรรมเนียมมัสการพระเช้า-ค่ำ และพระราชนิพนธ์ค่านมัสการพระเช้า-ค่ำขึ้น (ปัจจุบันนี้ใช้อย่างแพร่หลายทั้งธรรมยุตและมหานิกาย) อย่างไรก็ตามแม้ว่าก่อนหน้านี้ที่ทรงปฏิรูปการคณะสงฆ์จะมีการกระอยู่ก่อนแล้ว แต่ไม่ได้ทำเป็นประจำเป็นกิจวัตร และไม่ได้กำหนดไว้แน่นอนว่าจะต้องทำช่วงไหน ปฏิบัติอย่างไร และเวลาไหน

7. ทรงตั้งธรรมเนียมการสวดมนต์หลังจากที่ทำวัตรเช้า-เย็นเสร็จ ทั้งนี้เป็นการทำต่อเนื่องหลังจากการนมัสการพระเช้า-ค่ำเสร็จแล้วโดยเลือกพระสูตรในอังคุตตรนิกายเป็นพื้น มีการซ้อมสวดมนต์ทุกวัน เว้นเฉพาะวันพระ ทรงให้ฝึกหัดการเปล่งเสียงอักขระให้ถูกต้องตามฐานกรณ์

8. ทรงตั้งธรรมเนียมการฟังธรรมวันธรรมวันสวนะ ซึ่งแต่ก่อนนั้นก็มีการทำเช่นนี้เหมือนกันแต่เป็นการทำอย่างไม่มีแบบแผน ไม่ได้ถืออย่างเคร่งครัด แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงวางธรรมเนียมใหม่โดยให้คณะสงฆ์ธรรมยุตได้ถือปฏิบัติมิให้ขาดทุกวันพระทั้งถึงปักษ์และเต็มปักษ์

9. ทรงรื้อฟื้นและพระราชนิพนธ์คาถาสำหรับสวดในวันวิสาขบูชาซึ่งก่อนหน้านี้ได้ถูกละเลยมาเป็นเวลานานตั้งแต่สมัยสุโขทัยพอมารถึงรัชสมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงรื้อฟื้นขึ้นใหม่แต่ไม่เป็นที่นิยมของประชาชนทั่วไปเท่าที่ควร

10. ธรรมเนียมวันอัฐมีบูชาที่เช่นเดียวกันพระองค์ทรงดำริต่อเนื่องจากวันวิสาขบูชาโดยเริ่มทำเฉพาะวัดบวรนิเวศวิหารและทรงพระราชนิพนธ์คาถาสำหรับสวดไว้เช่นกัน

11. การกรณีกฐินซึ่งก่อนหน้านี้แล้วแต่ทำไม่ถูกต้องตามพระบาลีภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องตามพระบรมพุทธานุญาต

12. ทรงฟื้นฟูการศึกษาและการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เดิมที่นั่นการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมีน้อยมากโดยสังเกตจากสมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงให้อาราธนาอาจารย์กรรมฐานทั่วประเทศแล้วมีเพียง 76 รูปเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อทรงผนวชแล้วทรงศึกษาและพระราชนิพนธ์พระคาถาเกี่ยวกับวิปัสสนากรรมฐานไว้เป็นอันมากหลังจากที่ทรงครองราชย์แล้ว ทรงสร้างวัดสำหรับฝึกสมาธิและวิปัสสนากรรมฐานที่สำคัญสำหรับคณะสงฆ์ธรรมยุตชื่อว่าวัดนอกหรือวัดบรมนิวาสในปัจจุบัน และผลที่ตามมาก็คือคณะสงฆ์สายพระป่าและพระสงฆ์มหานิกายมากมายได้รับประโยชน์จากการสร้างวัดนี้

13. นอกจากนี้พระองค์ยังคงรักษาธรรมเนียมปฏิบัติที่มีมาแต่ครั้งพุทธกาลเช่นธรรมเนียมการตั้งเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์, ธรรมเนียมเกี่ยวกับวัดอันเป็นของสงฆ์, ธรรมเนียมการถวายทานและนิยมอื่น ๆ

4. สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตั้งขึ้นใหม่

นอกเหนือจากการสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงแก้ไข ฟื้นฟูและปรับปรุงแล้วสิ่งที่พระองค์ได้ทรงริเริ่มทำขึ้นมาใหม่นั้นก็มีอยู่หลายประการดังสรุปได้ดังนี้

1. ธรรมเนียมวันมาฆบูชา ซึ่งแต่ก่อนนั้นไม่เคยมีปรากฏว่ามีการกระทำมาก่อน ดังปรากฏเนื้อความในพระราชพิธีสิบสองเดือนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงนิพนธ์ไว้ว่า” แต่เดิมพิธีวันมาฆบูชาไม่เคยกระทำมาก่อนในเมืองไทยเพิ่งจะมีขึ้นอย่างเป็นทางการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”

2. ทรงตั้งโรงพิมพ์ของคนไทยขึ้นเป็นแห่งแรกในประเทศไทย ซึ่งแต่ก่อนนั้นไม่มีปรากฏว่ามีการตั้งโรงพิมพ์ที่เป็นของคนไทย และเป็นของพระพุทธศาสนาในประเทศไทยมาก่อน จะมีก็เพียงแต่ของศาสนาคริสต์เท่านั้น การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงริเริ่มตั้งโรงพิมพ์ขึ้นนี้ต่อมาได้เป็นประโยชน์อย่างมากแก่ระบบการศึกษาในประเทศไทย ทั้งนี้เนื่องจากใช้พิมพ์หลักคำ

สอนทางพระพุทธศาสนาเช่น พระปาฏิโมกข์ คาทถรรมบทหนังสือสวดมนต์อื่น ๆ ทั้งที่เป็นภาษาไทย และภาษาบาลีและใช้พิมพ์คัมภีร์รวมทั้งหนังสือทางพระพุทธศาสนาเป็นอันมากในประเทศไทย และเป็นต้นกำเนิดของโรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยซึ่งเป็นโรงพิมพ์เพื่อการพิมพ์หนังสือตำราทางพระพุทธศาสนาเพื่อการศึกษาและการเผยแผ่ทำให้ระบบการศึกษา และคำสอนในทางพระพุทธศาสนาเข้าถึงประชาชนทุกกลุ่มมากขึ้น

3.ทรงพระราชนิพนธ์หลักคำสอนต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาขึ้นด้วยพระองค์เองโดยอิงพระไตรปิฎก และทรงออกประกาศเกี่ยวกับการคณะสงฆ์อื่น ๆ ซึ่งสามารถแยกออกเป็น 4 กลุ่มคือ 1)พระราชนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ มี 18 เรื่อง 2)พระราชนิพนธ์ประเภทสารัตถธรรมมี 4 เรื่อง 3)พระราชนิพนธ์ประเภทสมณสาส์น 9 มี เรื่องและ4)พระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ด 1 เรื่อง และคาถาขอมาพระสงฆ์ก่อนสวรรคต โดยสรุปเนื้อหาแห่งพระราชนิพนธ์เป็น 4 ประเภทเช่นกันคือ

- 1)บทสวดสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย 6 เรื่อง
- 2)บทสวดที่แสดงคำสอนทางพระพุทธศาสนามี 5 เรื่อง
- 3)บทสวดในพระราชพิธี 4 เรื่อง
- 4)บทสวดเบ็ดเตล็ด 7 เรื่อง

4.ทรงออกกฎระเบียบและประกาศต่าง ๆ เกี่ยวกับสถาบันสงฆ์แยกเป็น 8 ประเภทคือ

- 1)ประกาศเกี่ยวกับพระวินัยของสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์ประพฤติปฏิบัติให้มีความถูกต้องมีจำนวน 9 ฉบับ
- 2)ประกาศเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของคณะสงฆ์กับทางราชการ 4 ฉบับ
- 3)ประกาศเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของคณะสงฆ์กับประชาชน 5 ฉบับ
- 4)ประกาศเกี่ยวกับการบำเพ็ญพระราชกุศลของพระมหากษัตริย์ในการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ 12 เรื่อง
- 5)ประกาศเกี่ยวกับการบำเพ็ญพระราชกุศลอื่น ๆ มี 3 ฉบับ
- 6)ประกาศเกี่ยวกับพุทธศาสนพิธี,พระราชพิธีต่าง ๆ 12 เรื่อง
- 7)ประกาศเรื่องทั่ว ๆ ไปของพระสงฆ์มี 4 ฉบับ
- 9)ประกาศเกี่ยวกับเรื่องทั่ว ๆ ไปทางพระพุทธศาสนามี 8 เรื่อง

5.ผลกระทบและอิทธิพลที่มีต่อคณะสงฆ์เดิมดังนี้

5.1 ผลกระทบในเชิงลบ

จากการปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ส่งผลในแง่ลบหลายประการ ทั้งนี้เนื่องจากแต่ก่อนมานั้นไม่มีการปฏิรูปคณะสงฆ์เช่นนี้ขึ้นในประเทศไทยและธรรมดาว่าสิ่งใหม่ๆ ที่มีบุคคลหรือกลุ่มบุคคลทำขึ้นในสังคมย่อมเป็นที่จับตามอง และถูกวิพากษ์วิจารณ์ในแง่ต่าง ๆ โดยเฉพาะการถูกวิพากษ์วิจารณ์ในแง่ลบ ซึ่งก็เป็นความจริง เนื่องจากการศึกษาพบว่า เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปฏิรูปคณะสงฆ์ขึ้นใหม่นั้น พระองค์ทรงกระทำไม่ได้เต็มที่ เพราะอยู่ในวงศ์เก่าที่เคยประพฤติดมาเช่นนั้นเป็นแต่ทรงปฏิบัติตามลำพังพระองค์เอง ซึ่งกาลต่อมาจึงได้มีผู้สนใจถือปฏิบัติตามมากขึ้นตามลำดับ และการปฏิบัติในแบบอย่างที่แตกต่างกันจากเดิมของคณะสงฆ์ธรรมยุตนั้นถือได้ว่าเป็นความลำบากใจของคณะสงฆ์ธรรมยุตในขณะนั้นมาก แม้กาลล่วงมาถึงปัจจุบันก็ยังคงมีการกล่าวพาดพิงและวิพากษ์วิจารณ์เช่นนั้นอยู่อย่างมากมาจากนักวิชาการ และกลุ่มบุคคลทั่วไปทั้งนี้ไม่ว่าจะเป็นด้วยกรณีการศึกษาไม่เข้าถึงข้อมูล จากอคติ หรือจากเหตุผลใดก็ตาม จากประเด็นที่มีการกล่าววิพากษ์วิจารณ์มาตลอดนั้นสรุปประเด็นสำคัญได้ดังนี้

- 1.พระสงฆ์ธรรมยุตรังเกียจหมานิกายว่าประพฤติด้อยหน้าต่อธรรมวินัย
- 2.พระสงฆ์ธรรมยุตอ้างว่าหมานิกายมีบรรพชาอุปสมบทไม่ถูกต้องตามพระวินัย
- 3.พระสงฆ์ธรรมยุตไม่ยอมให้หมานิกายมีสมานสังวาสร่วมสามัคคีทำอุโบสถกรรมด้วย
- 4.พระสงฆ์ธรรมยุตไม่หวังดีต่อหมานิกายแม้เห็นว่าประพฤติดิฉิก็ไม่อยากช่วยแก้ไข
- 5.ธรรมยุตสามารถปกครองหมานิกายแต่หมานิกายปกครองธรรมยุตไม่ได้

ซึ่งข้อวิพากษ์วิจารณ์เหล่านี้เป็นเพียงบางส่วนที่ผู้วิจัยนำมากล่าวเป็นข้อวิพากษ์วิจารณ์ที่รุนแรงและครอบคลุมประเด็นที่ถูกวิพากษ์วิจารณ์ที่ถูกกล่าวถึงกันโดยมาก ซึ่งข้อวิพากษ์วิจารณ์นี้ผู้วิจัยจะได้นำมาวิจารณ์ในบทวิจารณ์หน้า 224

5.2 ผลกระทบในเชิงบวก

แม้ว่าจะมีผู้ไม่เห็นด้วยกับการปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรงดังกล่าวนมา แต่ผลที่เกิดขึ้นมาจากการปฏิรูปคณะสงฆ์ที่เป็นแง่ดีนั้นกลับมีอย่างมากและส่งผลกระทบในเชิงบวกต่อระบบการปกครองคณะสงฆ์ ระบบการศึกษาและข้อวัตร

ปฏิบัติตลอดจนขนบธรรมเนียมต่าง ๆ อย่างเห็นได้ชัดเจนทั้งในอดีตและในปัจจุบัน ดังที่พบจากการศึกษาในงานวิจัยนี้โดยสรุปได้ดังนี้

1. ทำให้คณะสงฆ์เดิมได้มองย้อนดูข้อวัตรปฏิบัติที่ถูกต้องตามธรรมวินัยและพยายามปรับตัวให้ดีขึ้นในเรื่องต่าง ๆ เช่น การประพฤติปฏิบัติพระวินัย อุโบสถกรรม และปวารณากรรม
2. เกิดการศึกษาในด้านพระศาสนาอย่างจริงจังโดยเฉพาะด้านธรรมวินัย
3. มีการรื้อฟื้นพิธีกรรมและธรรมเนียมเก่าที่เคยทำมาให้ดีขึ้น
4. มีโรงพิมพ์ที่เผยแพร่พระพุทธศาสนาเป็นแห่งแรกและใช้มาจนถึงปัจจุบัน
5. เกิดลักษณะการเทศนาแบบเทศนาโวหารหรือปาฐกถาธรรม
6. เกิดความสัมพันธ์อันดีระหว่างคณะสงฆ์ประเทศต่าง ๆ กับประเทศไทย และคณะสงฆ์ไทยได้ขยายไปยังนานาประเทศ
7. เกิดความสมบูรณ์แห่งพระคัมภีร์ทางพระศาสนาซึ่งแต่ก่อนนั้นสูญหายไปมาก
8. เกิดพระไตรปิฎกในรูปแบบไทยขึ้นอันเนื่องมาจากการประดิษฐ์คิดค้นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
9. ศฤงคารสามารถศึกษาธรรมได้อย่างง่ายขึ้นเนื่องจากมีโรงพิมพ์และการพิมพ์หนังสือแพร่หลายมากขึ้น
10. เกิดธรรมเนียมต่าง ๆ ขึ้นเช่นทำเนียบการทำสวนมนต์เช้า- ค่ำ มีการฟังธรรมวันอุโบสถศีล และจากการพระราชนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ ทางพระศาสนาทำให้ทุกวันนี้ได้มีแบบยี่ถื้อปฏิบัติที่เป็นรูปแบบเช่นคาถาบูชาวันสำคัญต่าง ๆ
11. เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านพิธีกรรมในพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งแต่ก่อนเป็นพิธีพราหมณ์-ฮินดู ล้วน ๆ แต่ภายหลังต่อมาได้มีพิธีทางพระพุทธศาสนาเข้าไปมีส่วนร่วมเป็นอันมาก
12. เกิดการฟื้นฟูด้านคันถธุระและวิปัสสนาธุระโดยยึดหลักพระไตรปิฎกเป็นเกณฑ์เป็นเหตุให้เกิดความนิยมในการศึกษาปฏิบัติสมาธิและวิปัสสนาขึ้นในประเทศไทยอย่างแพร่หลายดังที่ปรากฏเช่นสำนักวิปัสสนาของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต สำนักวิปัสสนาของหลวงพ่อดชา สุภทฺโท เป็นต้น และได้แพร่หลายไปยังประเทศต่าง ๆ อยู่ในปัจจุบัน
13. คณะสงฆ์ไทยพ้นจากการปกครองของศฤงคารที่เคยประพฤติมาแต่สมัยอยุธยา
14. การปกครองคณะสงฆ์มีระเบียบแบบแผนที่ชัดเจนโดยมีพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นหลัก

8. ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเพื่อการศึกษาและวิจัยครั้งต่อไป

งานวิจัยนี้เน้นไปที่เหตุแห่งการปฏิรูปการคณะสงฆ์ในประเทศไทย โดยศึกษาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ จากหลักฐานในพระราชกำหนด กฎพระสงฆ์ กฎหมายตราสามดวง พระราชพงศาวดาร และตำราวิชาการอื่น ๆ ล้วนบ่งชี้ให้เห็นถึงความอ่อนแอ ด้านการศึกษา และปฏิบัติของพระสงฆ์ จนแทบจะหาพระสงฆ์ที่ปฏิบัติตามหลักธรรมวินัยจริง ๆ แทบไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ผู้วิจัยจึงเสนอแนะให้ศึกษาว่า แท้จริงแล้วตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีการปฏิบัติด้านสมถวิปัสสนามากน้อยเพียงใด มีกี่สำนัก และปฏิบัติในรูปแบบใดโดยตั้งหัวข้อว่า “การศึกษาประวัติความเป็นมาของการปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน ตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น” เพื่อจะทำให้ทราบได้ว่าการปฏิบัติสมถวิปัสสนา ของคณะสงฆ์ในช่วงนี้มีรูปแบบที่เหมือน หรือแตกต่างจากพระไตรปิฎก และเหมือนหรือแตกต่าง จากการปฏิรูปของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากน้อยเพียงใด และจะทำให้งานวิจัยนี้ สมบูรณ์ยิ่งขึ้นเนื่องจากทำให้เห็นสภาพการณ์คณะสงฆ์ได้ครบทุกด้าน

THE REFORMATION OF THE SANGHA OF THAILAND DURING THE
EARLY RATANAKOSINDRA PERIOD : A CASE STUDY OF EMERGENCE
OF THE DHAMMAYUTTIKA NIKAYA

PHRAMAHA PHAKDEE KHANTAWAT 4836779 SHCR/M

M.A. (COMPARATIVE RELIGION)

THESIS ADVISORY COMMITTEE: PATHOMPONG BODHIPRASIDDHINAND,
DPhil., SARINTIP SATHEERASILAPIN, M.A.

EXTENDED SUMMARY

1. Background

Religious reformation is one of important religious phenomena that we can observe in many religions. Religious reformations in each religion have different causes and characteristics depending on contexts, including religious practice. An important instance is the one initiated by Martin Luther, which eventually led to establishment of Protestantism. One of the causes was Luther's disagreement with practice divergent from the fundamental doctrines. Another instance of reformation can be found in Brahmanism. It later developed into Hinduism. In Buddhism, the Sangha divided into 2 groups not long after the Buddha had past away. After the first Sangha council, a number of monks separated from the main group and formed a sect, Mahasanghika. The main group later became Theravada. More than a hundred year later, more divisions occurred. An important motive was disagreements about trivial disciplines. And five hundred years later, Mahayana was formed. Sathira Bodhinanda (2514: 111) wrote, "After the fifth B.C., a new movement of Buddhism occurred. They called themselves, Mahayana. This movement resulted from gradual development, especially, from Mahasanghika together with a group of laity who shared the idea that methods of Buddhist propagation should be improved if Buddhism was to remain. These groups of Buddhists cooperated and established the school of Mahayana in order to restore the religion. In that period, Mahayana became a rival of flourishing Brahmanism. Masters developed many teachings to handle Brahmanism's growing influence so as to reach general people." Sumalee Mahanarongchai (2546: 12) added, "Buddhism has continuous development because of influences both internal and external. Brahmanism was an instance of external influences."

Religious reformations inevitably led to consequences, either positive or negative. New sects had different doctrines and practice from the previous ones. These differences did not only lead to separation among members of the same religions but also disputes, conflicts, and even violence. On the other hand, the reformations forced the previously established sects to look back at themselves both

in doctrinal and practical terms, which often led to internal reformations in order to preserve their identities and continue in existence.

In the history of Thai Buddhism, there was a major reformation of Sangha in the early Ratanakosin period. It was initiated by King Rama IV and finally became a new sect of Sangha, Dhammayuttika. His main motive was his view that practice based on Acariyasamaya (masters' teachings) was not accurate and strict (Dhammayuttika Order, 2547: 3). After the King Rama IV's reformation, disputes were widespread and Dhammayuttika Sect was largely disapproved. Therefore, it is of great interest as to why these negative consequences followed; what were the presuppositions underlying this disapproval. This is the main interest of this research. Pathompong Bodhiprasiddhinanda (2549: 183) makes a sharp remark about this point as follows.

"These presuppositions deserve a study. However, many books on this (books that express disapproval) are not written in a proper academic style. The authors' research methodology is flawed. Despite references, conclusions are not supported and language is colored. Importantly, academic works...should delve into the context in which Dhammayuttika arose, and into positive consequences that the birth of Dhammayuttika sect brought on the older sect later called, Mahanikaya, especially in educational, practical and administrative terms. Regarding the criticism that monks in Dhammayuttika look down on those in the older sect, it should be considered if that is an individual or collective behavior. As far as I can see, in many cases, they are hasty generalizations."

The negative attitude of individuals and groups toward Dhammayuttika, I believe, results from incomplete studies. Understanding is not clear and many details are overlooked. Especially, not enough attention is paid to thorough reading of King Rama IV's works. That is an important flaws because questions were well answered in them. Another problem stems from general Thai Buddhists' lack of understanding in Buddhist teachings. Moreover, there is no specific research on this matter. There are only the King Rama IV's works and other researches touching the topic about Dhammayuttika. Therefore, this thesis aims to study King Rama IV's motives for reformation and the extent of influences that Dhammayuttika sect has on the Thai Sangha.

In this research, details will be studied to reach clearer conclusions about the reformation of Sangha by King Rama IV and roles, e.g. educational and administrative, that Dhammayuttika has in the Thai Sangha.

2. Objectives

2.1 To study King Rama IV's motive in his reformation of the Thai Sangha

2.2 To study roles, influences and impacts that Dhammayuttika has in the Thai Sangha

3. Scope

This is qualitative research to study King Rama IV's motive in his reformation of the Thai Sangha and influences that Dhammayuttika has in the Thai Sangha on the basis of primary and secondary sources.

4. Methodology

Based on documentary research, data related to the context of Dhammayuttika formation and antecedent events, and data related to influences of Dhammayuttika on the Thai Sangha from past to present are collected from the followings.

4.1 Primary Sources: Tipitakas, King Rama IV's works, Stories of Wat Bavoranivesvihara Temple, History of Rachadhiwasa, Annals, Royal Decrees, Three-seals Laws, Sangha Laws, etc.

4.2 Secondary Sources: books, research, theses, journal articles and other related documents.

5. Expected Benefits

5.1 Understanding about King Rama IV's motive in his reformation of the Thai Sangha

5.2 Understanding about roles and influences that Dhammayuttika has on the Thai Sangha as a whole

6. Terminology

Influences: Effective power, power that an individual or a state has that enable fulfillment of wishes, power that makes others do as one wishes, power that makes things happen, power beyond one's duty (Thai Royal Academy Dictionary, BC 2542).

Order: Groups under ecclesiastic administration eg. North Order, South Order, Middle Order, Order of Town-monk, Order of Forest-monks.

Mahanikaya Order: The group of monks that continues from the Sukhothai period. Its name came after the formation of Dhammayuttika Order. Vachirayanavaroraj defined that they are "native monks before the rise of Dhammayuttikanikaya" (Sangha Affair: 90).

Dhammayuttika Order: The new group of monks formed in the period when King Rama IV was still a monk during the reign of King Rama III. They can also be called "Dhammayuttika" or "Dhammayuttikanikaya". Vachirayanavaroraj explained that they were monks from Mahanikaya who also received ordinations in Mon Order (Sangha Affair: 10).

Role: Conduct of religious duties or activities related to administration, education, and propagation.

7. Results

This research aims to study King Rama IV's motive in his reformation of the Thai Sangha and to study roles, influences and impacts that Dhammayuttika has in the Thai Sangha. Results show that King Rama IV was motivated to reform the Sangha because of the following 2 main reasons.

1. Monks' Lack of Discipline

Before the reformation, monks badly lacked discipline and many violated monastic rules. After the evasion of Ayuthtaya, King Taksin, the founder of Thonburi, gathered divisions in order to found the country. Among these divisions, there was one led by the monk, Phra Fang, whose subordinates comprised both laity and monks. The monks joined the laity in drinking, killing, and violated other major and minor disciplinary rules. They also practiced black magic that belonged to Hinduism. After his success in conquering Phra Fang, King Taksin ordered monks from the north to prove that they were pure by walking on fire or long diving. These methods showed the influence of Hinduism. After the reign of King Taksin during the reigns of King Rama I-III, many monks were still found to lack discipline and violate monastic rules. Even monks of higher ranks were found to have children. Since King Rama IV had deeply studied the Tipitakas, Commentaries and Sub-commentaries, he was aware that monks then practiced "Acinnakappika" ie. following words of preceptors, not those in the Tipitakas. They were full of "Summohavohara" ie. unfounded words. Sanghakamma, acts or ceremony performed by a chapter of monks assembled in solemn conclave, was not strictly observed. Uposathakamma, bi-weekly recitation of Vinaya, was performed only in some temples with a small number of participants. As the king wrote in his Twelve-months Royal Ceremonies on page 45: "...such as Uposathakamma that was formerly ignored. Monks, though staying in the temples, might or might not participate. Only half performed it. Mahapavara that was previously ignored, performed in a small number of temples..."

Another clear indicator of monks' lacking discipline is the flaws of Sanghakamma ie. Vipatti 4 (or the 4 Failures). First, it is Vatthuvipatti. That is, people who received ordination were not qualified. Second, it is Simavipatti. That is, the area of Sanghakamma was not right. Third, it is Parisavipatti. That is, the meeting conditions (eg. quorum) were not met. Finally, it is Kammavacavipatti. That is, monks did not have the right chanting. His deep knowledge in the scriptures informed him that Simas, consecrated areas, were not correctly established. He also knew that monk's pronunciation in chanting was not accurate because the Thai Sangha was related to the Sri Lankan and the Burmese Sanghas who had a problem in pronunciation when chanting.

2. Monk's Low Education and Inaccessible Scriptures

After the loss of Ayuthtaya until the reign of King Rama I, it can be said that monks did not receive education at all because of the circumstance of extended war time. Thais and Burmese had around 50 battles. Moreover, in such circumstance, many scriptures and treatises were lost. The remaining texts were written in Kmer. Education, which was then mainly carried out orally, was possible only for those who stayed with a small number of knowledgeable masters whose number was reduced

because some had been captured as prisoners of war. Most monks then did not understand about rules they should observe. King Rama II requested for the supreme patriarch to compose his instruction to distribute to monks all over the country. In that instruction, it was mentioned that there were so many monks who violated monastic rules. Many never knew about Parisuthisila 4, Paccavekkana and Atitapaccavekkana, Patikulapaccavekkana. Preceptors did not do their duty of training. Many monks therefore did not know proper conduct, monastic rules, ways of taking care of robes and bowls. They violated the rules on daily basis. Their ignorance about Parisuthisila, Paccavekkan, etc. clearly shows their failure especially in educational terms because these are what monks are supposed to learn before anything else. It is monks' obligation to study about teachings and monastic rules so as to have the right conduct. It can be seen that the kings from the reign of King Taksin on supported monk's education.

(1) In the period of Thonburi, King Taksin ordered that copies of scriptures lost during the war be made and kept in the city. He also had copies of teaching about Trisikka made and distributed to monks even though it should have been monks who educated laity.

(2) In the reign of King Rama I, there was a sanghiti. He also asked questions as a way to encourage monks to study the doctrines and monastic rules. The situation of monks' education continued from the reign of King Taksin. Therefore, in the Sangha Laws, it was prescribed that preceptors who failed to teach or call a meeting of monks in order to give training in a ten-year period would be given severe punishment.

(3) In the reign of King Rama II, the situation of education continued from the previous reign. It was still in the rehabilitation period despite the royal support. Laws were issued to control monks' behavior and to compel them to study doctrines and rules. In the Sangha Laws, B.C. 1175, it was mentioned that some monks did not observe the monastic rules, study doctrines or meditation. To sum up, violation of monastic rules was still widespread and the Sangha was still lowly educated.

(4) Early in the reign of King Rama III, education did not reach all monks, especially those in the provinces. In one of Sunthorn Phu's work, it was mentioned that monks in the provinces played rattan balls, gambled, and had cock fighting. In the city, although monks were educated, the education system continued from the previous reign. It was later improved by King Rama IV.

3. King Rama IV's Reformation

In his reformation, King Rama IV correct, improve and restore practice and tradition as follows.

(1) Uposathakamma: He had the Dhammayuttika strictly observe this. Monks in Dhammayuttika Order must participate in the recitation of fundamental precepts every forth night.

(2) Pavaranakamma: He set a model by regular practice from the day of ordination until the last day of his life. The Dhammayuttika Sangha has carried on the practice until now.

(3) Confession: Members of Dhammayuttika must confess the wrongs they committed to show the feeling of guilt and never repeat the wrongs again.

(4) Addition of rites: He adapted some rites from Hinduism for monks to perform. He composed some Pali additions and had monks play some roles in the rites.

(5) Restoring education and Vipassana practice: He had a temple constructed to provide a place for Vipassana practice. That temple was then called, "Wat Nok," which is known today as "Wat Samorai". The practice was strictly in line with the Tipitakas. He composed many texts on Vipassana practice, which resulted in wide mediation practice in the present such as that found among the followers of Luang Poo Mun.

(6) Restoring the practice of morning-evening worship: He composed the chanting verses for morning-evening worship, which are chanted until now among monks both in Mahanikaya and Dhammayuttika. However, this tradition had been practiced before his reformation but not on regular basis. There had also been no precise schedule and procedure.

(7) Initiating regular practice of chanting after morning-evening chanting: He chose suttas in Anguttaranikaya and had them rehearsed everyday except on the Buddhist holy day. He trained monks to have correct pronunciation.

(8) Initiating regular practice of hearing a sermon on Savana day: This practice had been around before but without procedure and not on regular basis. King Rama IV re-established it and prescribed as regular practice in Dhammayuttika Order performed on every Buddhist holy day.

(9) Restoring and composing verses for chanting on Visakhapuja day: This day had long been ignored from Sukhothai period on. It was later restored in the reign of King Rama II but was not yet popular.

(10) Restoring the ceremony of Athamipuja day: He restored it after his revival of Visakhapuja and also composed chanting verses for the occasion. It was first held at Wat Bavaranivesvihara Temple only.

(11) Improving the procedure of robe offering: He improved the procedure so that it conformed to the Buddha's permission as recorded in the Tipitakas.

(13) Preservation of practice continuing from the time of the Lord Buddha

4. King Rama IV's Innovations

Apart from improvement and restoration, King Rama IV started new things as follows.

(1) Maghapuja day: This had never been before as indicated in King Rama V's writing, "Formerly, there was no Maghapuja ceremony. It was formally initiated in the reign of King Rama IV."

(2) Printing press: There had never been a printing press that was run by a Thai and to serve Buddhism before. Christians already had theirs. His establishment of a printing press benefited Thai education system. Many book both Thai and Pali were printed and this press later became Mahamakutrajavidyalaya University Press with an aim to print books on Buddhism and distributed them to education institutions and general public.

(3) Works: He composed works on Buddhism with references from the Tipitakas; he also issued announcements and the Sangha affair. His works can be divided into 4 groups: 1) compositions such as chanting verses, 2) writings on Buddhist teaching, 3) monastic letters, and 4) miscellaneous writings.

5. Impacts and Influences on the Sangha

5.1 Negative Impacts

King Rama IV's reformation gave rise to many negative impacts. Before that, there had never been any reformation in Thailand. Moreover, since it was new, it was subject to close observation and criticisms. In the beginning, King Rama IV could do things at his will since he was among those from the older order. It was later that he won many followers. Yet, in the beginning, these monks of the new order faced difficulties. Even today, they still face criticisms from scholars and general public because of inadequate information or bias. Main criticisms are as follows.

(1) Dhammayuttika monks consider that those in Mahanikaya lack discipline and so disdain them.

(2) Dhammayuttika monks claim that those in Mahanikaya do not receive correct ordination by the standard of the Vinaya.

(3) Dhammayuttika monks do not allow those from Mahanikaya to join their monastic activities in Uposathakamma.

(4) Dhammayuttika monks have an ill will because they do not help those in Mahanikaya improve their practice even though they see that the Mahanikaya monks are wrong.

(5) Dhammayuttika monks can govern those in Mahanikaya but not vice versa.

These are only some of the criticisms. They are here presented because they are severe and most heard of.

5.2 Positive Impacts

Despite disagreement and criticism, the reformation brings about many benefits on the ecclesiastic administration, education, practice and customs as witnessed in the present. Here are the summary of these benefits.

(1) The reformation made the Sangha review their practice so that it is more in line with the Vinaya and try to improve many things such as observance of monastic rules, Uposathakamma and Pavaranakamma.

(2) The reformation gave rise to serious religious education, especially regarding the doctrines and monastic rules.

(3) Ceremonies and traditions were revived.

(4) The first Buddhist printing press was established and still operates today.

(5) A new form of sermon arose.

(6) The Thai Sangha developed relationship with Sanghas in other countries.

(7) A lot of lost scriptures were restored.

(8) The Thai Tipitakas was developed by his initiation.

(9) Books from the printing press were widespread and made the religion more accessible for laity.

(10) Ways of practice such as morning-evening chanting are still performed today and clear schedules and procedures are there to follow.

(11) Royal ceremonies that were formerly based on Hinduism have more Buddhist elements.

(12) Doctrinal and meditation studies were restored on the basis of the Tipitakas. Now, the practice of meditation is widespread not only in the country but in other countries as well.

(13) The Thai Sangha was freed from administration by laity as it had been from the Ayuthaya period.

(14) Ecclesiastic administration had clear regulation under the Sangha Act.

8. Recommendations

This research focused on the reformation of the Thai Sangha on the basis of data that cover the period from the loss of Ayuthaya until early Ratanakosin. All evidences pointed out how weak the education and practice of the monks in that period were. There were a very small number of monks who had the right practice. Therefore, I would like to recommend a further study on the extent of Vipassana practice during that period. It is of interest to know what school of practice there were, what methods they used and whether these methods are similar to those in the Tipitakas and developed in the reformation by King IV.

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กรมศิลปากร. (2515). พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. กรุงเทพฯ: (พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส).
- _____. (2516). พระประวัติและพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปรมาณชิตชีโนรส. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริการ.
- _____. (2525). พระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม.
- _____. (2515). พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (2515). พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับสมเด็จพระนพรัตน์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา.
- _____. (2515). เอกสารของครอฟอร์ด แพลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. พระนคร: โรงพิมพ์สำนักการศาสนา.
- _____. (2516). ประวัติพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปรมาณชิตชีโนรส. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริการ.
- _____. (2525). ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งรัตนโกสินทร์ 200 ปี. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการจัดพิมพ์.
- _____. (2527). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้ากับงานพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: (จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบรอบ 200 ปี).
- _____. (2511). มหามกุฏราชานุสรณีย์. (จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล เฉลิมพระเกียรติ สมัยครบรอบ 100 ปี จาการเสด็จสวรรคตพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหา มกุฏพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว).
- _____. (2548). รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี).

- _____. (2520). สัมมนาวิชาการการเฉลิมพระเกียรติ รัชกาลที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี.
- _____. (2548). เล่าเรื่องพระจอมเกล้าฯ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด.
- _____. (2521). กฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อุดมศึกษา.
- _____. (2515). พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 38 ข้อ 5 “กฎหมายตราสามดวง”. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (2513). ระเบียบบริหารวัดธรรมยุตและการประชุมคณะธรรมยุตประจำปี 2513. มหาวิทยาลัยพายัพพิมพ์เผยแพร่.
- กองทุนเผยแพร่พุทธธรรม. (2528). กัจจายนสูตร และปทฐปิณฑุสส. กรุงเทพฯ: จัดพิมพ์เผยแพร่โดยกองทุนการเผยแพร่พุทธธรรม.
- กฎหมาย ร.2 หมายประกาศเรื่องให้เจ้าคณะสงฆ์รายชื่อพระเถรในแขวงกรุงเทพฯ และใกล้เคียงเลขที่ 32-19 คู่ 108 ชั้น 1-3 มัดที่ 70 สมุดไทยคำตัวขาว
- กฎหมายรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1172 (พ.ศ.2345) พระราชกำหนดว่าด้วยว่าด้วยเรื่องพระสงฆ์สามเณรประพฤติมิชอบด้วยพระธรรมวินัย เลขที่ 3-22 คู่ 108 ชั้น 1/3 มัดที่ 70
- กรมศาสนา. (2516). การศึกษาคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา.
- คณะยุทธ. (2478). ธรรมยุตติกัมมทานิกาย. พระนคร: โรงพิมพ์ยังหลี่.
- คณะธรรมยุต. (2547). ประวัติคณะธรรมยุต. (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มณฑลพายัพมหาวิทยาลัย, (พิมพ์ในงานครบรอบ 200 ปีแห่งพระบรมราชสมภพ 18 ต.ค.2547).
- จันทนุมาศ (เจิม), พัน. (2506). ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ. พระนคร: โรงพิมพ์กองการพิมพ์สลาภกีนแบ่งรัฐบาล.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2515). ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มณฑลพายัพมหาวิทยาลัย. (คณะธรรมยุต พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก).
- _____. (2521). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์ในงานฉลอง 84 ปี มณฑลพายัพมหาวิทยาลัยในพระราชูปถัมภ์ 1-5 ตุลาคม 2521.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ.1144 เลขที่ 7 ชื่อบัญชีว่าด้วยพระดำรัสให้พระสงฆ์ถวายพระธรรมเทศนาเป็นปีที่ 28. (2520). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. (2547). เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มณฑลพายัพมหาวิทยาลัย.

- _____. (2547). เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- _____. (2521). พระราชหัตถเลขา. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัยจัด. (พิมพ์เนื่องในงานฉลองครบ 84 ปีมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระราชูปถัมภ์ 1-5 ตุลาคม 2521).
- ญาณสังวร, สมเด็จพระ. (2527). พุทธศาสนประวัติสมัยรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี 200 ปี. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ญาณสังวร, สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน). (2543). พุทธศาสนวงศ์. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ณัฐวดี สุทธิสงครามและคณะ. (2547). พระเกียรติประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2514). ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 ว่าด้วยกฎพระสงฆ์. กรุงเทพฯ: _____.
- _____. (2503). พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 เล่ม 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์คุรุสภา.
- _____. (2517). เรื่องพระจอมเกล้า. กรุงเทพฯ: พิมพ์ที่วัดพระเกียรติอุทิศหม่อมเจ้าชัชวลิตเกษมสันต์.
- _____. (2546). ความทรงจำ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชนจำกัด.
- _____. (2547). พระราชประวัติในรัชกาลที่ 4. (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร จัดพิมพ์เป็นของพระราชทานในงานถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง พ.ศ.2465.
- ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการฉลองพระชนมายุครบ 84 พรรษา สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วันที่ 3 ตุลาคม พุทธศักราช 2540.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2505). พระราชพงสาวดารรัตนโกสินทร์ 3. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (2504). พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1 และ 2. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (2503). พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ทวีศักดิ์ เสนาณรงค์. (2503). เฉลิมพระเกียรติ 200 ปีรัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อมรินทร์พรินต์ติ้งกรุ๊ปจำกัด.

- ไถยน้อย. (2503). หนังสือเรื่อง 6 แผ่นดิน. พระนคร: โรงพิมพ์เกษมสันต์.
- เทพเวที, พระ (ประยูร ปยุตโต). (2536). พุทธศาสน์กับชาติไทย. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ทองขาว พ่วงรอดพันธุ์, พันโท และคณะ. (2532). มนต์พิธี(ฉบับมหาจุฬาบรรณาการ). กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ธรรมวโรดม, พระ (บุญมา คุณสมปโน ป.ธ. 9). (2549). คู่มือพระอุปัชฌาย์. กรุงเทพฯ: (จัดพิมพ์โดยคณะกรรมการดำเนินการฝึกซ้อมอบรมพระอุปัชฌาย์ส่วนกลาง).
- ธรรมปิฎก, พระ (ประยูร ปยุตโต). (2540). พระพุทธศาสนาในเอเชีย. (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- ธรรมนิเทศ, พระราช (ระแบบจิตตญาโณ). (2536). ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2524). วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- _____. (2523). ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงสาวดารอยุธยา. กรุงเทพฯ: บรรกิต
- นรินทรเทวี, กรมหลวง. (2525). จดหมายเหตุความทรงจำ. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. (2505). พระราชพงสาวดารพม่า เล่ม 1. องค์กรคุรุสภา.
- นนท์ ธรรมสถิตย์. (2532). พระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เอ็ดสัน.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2539). การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ : บริษัทพินเนสพริ้นท์ติ้งเซ็นเตอร์ จำกัด.
- นันทนา วัฒนสุข. (2515). บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในการทำบำรุงพระพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต. แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- _____. (2522). วินัยมุขเล่ม 1 (หลักสูตรนักธรรมตรี). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- _____. (2521). วินัยมุขเล่ม 3 (หลักสูตรนักธรรมเอก). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- ปาลกั้วษ์ ฉงปีปติสค์. (2520). เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดยสันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า.

- ประชุมพงสาวดารภาคที่ 65 พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ. (2539). กรุงเทพฯ: บริษัท ชัยวิโรจน์การพิมพ์ จำกัด. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานเทิดพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช).
- ประเสริฐอักษร, หลวง. (2515). คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและราชพงสาวดารกรุงเก่า. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา.
- ประพัฒน์ ตรีนรงค์. (2507). สมเด็จพระสังฆราชแห่งรัตนโกสินทร์(15พระองค์). กรุงเทพฯ: อุดมศึกษา.
- ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์. (2549). ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย: ตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงรัชกาลที่ 5. วิทยานิพนธ์, วิทยาลัยศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. (2516). สมเด็จพระจอมเกล้ากรุงสยาม. (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม.
- ปรีชา ช้างขวัญยืน. (2514). ทรงสนะทางการเมืองของพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: บริษัทสามัคคีสาส์นจำกัด.
- ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2. (คณะธรรมยุตน์จัดทำ) (พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (จวน อุฏฐายี)).
- ประเสริฐอักษรนิติ์,หลวง. (2498). พระราชพงสาวดารกรุงเก่า. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มามกุฎราชวิทยาลัย.
- พระญาณวโรดม (ประยูร สุนตงกุโร). (2533). ศาสนาต่างๆ. กรุงเทพฯ: สถาศึกษามามกุฎราชวิทยาลัย.
- พระราชกำหนด จ.ศ.1178 พ.ศ.2359 ประกาศเรื่องดำราทำนายผู้มีบุญ เลขที่ 32-21 ตู๋ 108 ชั้น1/3 มัดที่ 7 สมุดไทยคำขาว
- พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส สหธรรมิกสำนักวัดราชาธิวาสพิมพ์ถวายเป็นธรรมเนียมบรรณาการพระราชทานเป็นที่ระลึกในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า ณ พระเมรุสนามหลวง วันที่ 22 เมษายน พ.ศ.2499.
- พิทยาลาภพฤติยากร,พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. (2525). เฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ 1. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์.
- _____. (2514). ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานพุทธศาสนา.พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.

- _____. (2515). มูลแห่งการสร้างวัด. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา.
- _____. (2461). ประวัติมหาธาตุ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- _____. (2500). พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- พงศาติศรมหิป, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น. (2467). เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างนับเป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ 25. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จ. (ผู้ตรวจชำระ). โรงพิมพ์โรงพิมพ์ภณพิพรรฒธนากร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพงศาติศรมหิปโปรดให้พิมพ์ในงานฉลองพระชันษา).
- _____. (2516). พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา.
- พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 ตอน 2. (2470). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาราชานุวงศ์ (เล็ก บุนนาค).
- พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม). (2514). พระนคร: กรุงสยามการพิมพ์. (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายนาถ กระต่ายทอง).
- พระราชกำหนดพิธีวิสาขบูชา ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2. (2505). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การคำครุสภา.
- พิทยาลภพฤติยากร, กรมหมื่น. (2500). พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 9. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- พูลสิศมัย ดิศกุล, หม่อมหญิง. (2502). ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์.
- ไพฑูรย์ มีกุล. (2487). ประวัติศาสตร์สมัยกรุงธนบุรี. (ม.ป.ป). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อุดมสัน
- พระนริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมและดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2515). สาส์นเด็จเล่ม 4. องค์การครุสภา.
- พระนริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมและดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2515). สาส์นเด็จเล่ม 7. องค์การครุสภา.
- ฟาน ฟลิต (วัน วลิต). (2548). รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยา. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: พิมพ์ที่ หจก. โชติวงศ์ ปรีณติง.

มหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระ. (2549). พระราชประวัติในรัชกาลที่ 4.
กรุงเทพฯ: (พิมพ์ครั้งที่ 1) โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระ. (2521). วินัยมุขเล่ม 3. กรุงเทพฯ: สำนักงาน
มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2514). พระนิพนธ์ต่างเรื่อง. มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์
(พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหา
สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส).

_____. (2514). การคณะสงฆ์. มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระราชูปถัมภ์ (พิมพ์ในงาน
มหามสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาวชิรญาณวโรรส).

_____. (2514). พระมหาสมณศาสตร์เล่ม 1 เกี่ยวกับการพระศาสนา. มูลนิธิมหามกุฏ
ราชวิทยาลัยในพระราชูปถัมภ์ (จัดพิมพ์ในงานมหามสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วัน
สิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส).

_____. (2516). พระมหาสมณศาสตร์เล่ม 2 เกี่ยวกับการพระศาสนา. มูลนิธิมหามกุฏ
ราชวิทยาลัยในพระราชูปถัมภ์ (จัดพิมพ์ในงานมหามสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วัน
สิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส).

เมธี ธรรมาภรณ์, พระ(ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2539). การปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ
พุทธธรรม.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2521). ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย. มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย.
(พิมพ์ครั้งที่ 9) โรงพิมพ์คุรุสภา.

ราชกวี, พระ และคณะ. (2543). ประวัติวัดราชาธิวาสวิหาร. (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
สุรวุฒิน.

ศิริวรรณ คุ่มไให้. (2515). สัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติ รัชกาลที่ 1 ที่ 2. กรุงเทพฯ: รุ่งเรือง
สาส์นการพิมพ์.

_____. (2476). การปกครองคณะสงฆ์แต่ยุคโบราณถึงยุคปัจจุบัน ภาค 1. พระนคร:
สำนักพิมพ์ธรรมภักดี.

วรรณะ วนฺโณ, พระปลัด. (2529). ประวัติธรรมยุตและมหานิกาย. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองสาส์นการ
พิมพ์.

สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง. (2550). คู่มือหลักสูตรมีธรรมศึกษาชั้นเอก. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย.

- สมมตอมรพันธ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมพระ และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา. (2466). เรื่องตั้งพระราชอาณัติผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์. (พิมพ์ครั้งที่ 1). พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- สุนทรภู. (2509). นิราศเมืองสุพรรณฉบับสมบูรณ์ของสุนทรภู. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- สนั่น เมืองวงษ์. (2518). ประวัติศาสตร์ธนบุรี-รัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: จัดพิมพ์โดยคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา.
- สิริวัฒน์ คำวันสา. (2543). ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บริษัทธรรมิกจำกัด.
- _____. (2524). สงฆ์ไทยใน 200 ปี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ศรีอนันต์.
- สุลักษณ์ ศิวรักษ์. (2525). คัมภีร์ศาสนา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ลายไทย.
- เสถียรพงษ์ วรรณปก. (2549). พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นอุบาสกรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ระฆังทอง.
- _____. (2501). สมเด็จพระบรมราชาธิราช. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- สุมาลี มหณรงค์ชัย. (2546). พุทธศาสนานิกายเถรวาท. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม.
- ลีนาทิกขุ. (2493). พระธรรมยุติกนิกายของเจ้าฟ้าเจ้า. พระนคร: สำนักพิมพ์พิทยาการ.
- สันติ บัณฑิตพรหมชาติ. (2528). ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันกษัตริย์กับสถาบันสงฆ์: ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์, ภาควิชาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมบัติ ญาณสมฺปนฺโน, พระมหา. (2547). พระพุทธศาสนาในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น (สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3) อิทธิพลที่มีต่อการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม. วิทยานิพนธ์, ภาควิชาพุทธศาสนศึกษา, บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- แสวง อุดมศรี. (2533). การปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2528). ศึกษาเบื้องต้น. กรุงเทพฯ: อมรการพิมพ์.
- เสฐียร โพธิ์นันทะ. (2515). พระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรไทยภาคไทย-อังกฤษ. (พิมพ์ครั้งที่ 2). นครหลวง: สภาการศึกษามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2514). ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมณฑลปาฐะ ภาค 1. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมบุญ สุธาสาธิต. (2527). พระพุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- เสถียร สุโกศล. (2505). พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย. พระนคร: คลังวิทยา
- แสง จันทรงาม. (2520). พุทธศาสนวิทยา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บรรณาคาร.
- สุเชาว์ พลอยชุม. (2531). การส่งเสริมพระพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ ๒. กรุงเทพฯ: งานวิจัย
ภาควิชาปรัชญา, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). สารานุกรมพระพุทธศาสนาประมวลจากพระราชบัญญัติ สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราช
วิทยาลัย.
- _____. (2541). หนังสือชุดพระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2546). พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. (พ.ศ.2325–2352). กรุงเทพฯ: หอสมุดวชิรญาณ.
- สมคิด จิระทัศนกุล. (2502). พระอุโบสถและพระวิหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สังฆราชปาลเลอแก้ว. (2506). เล่าเรื่องกรุงสยาม. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์.
- เสถียร สุโกศล. (2505). พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย. พระนคร: คลังวิทยา
- หอสมุดแห่งชาติ. กฎหมายรัชกาลที่ 2 พระราชบัญญัติเรื่องห้ามเลี้ยงไก่ นก ปลา กัด ไว่ชนและกัด
เป็นการพนัน จ.ศ.1173 ในหนังสือสนทนาเรื่องพระราชบัญญัติ
_____. ธรรมเนียมพระวินัยแปลร้อยโอวาทานุสาสน์ เลขที่ 85 คู่ 107 มัดที่ 68 69. สมุด
ไทยดำรง.
- _____. (2504). พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4. ชนบุรี:
โรงพิมพ์ ป.พิศนาคะ.
- อจลรา กาญจโนมัย. (2540). การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. (พ.ศ.2325–
2394). วิทยานิพนธ์ ภาควิชาปรัชญาศาสนา, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- องค์การคำครุสภา. (2504). ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (รวม 4 เล่ม 2394-2411). พระนคร: โรงพิมพ์
ครุสภา.
- โอภาส เสวีกุล. (2513). พระราชบิดาแห่งการปฏิรูป. พระนคร: (พิมพ์ครั้งที่ 1). สำนักพิมพ์แพร่
วิทยา.
- อศิน วัฒน, ม.ร.ว. (2512). พุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325–2416. กรุงเทพฯ:
- อุทิศ จีงพิณพกุล. (2523). เศรษฐกิจของวัดในกรุงเทพมหานคร พ.ศ.2511-2523. กรุงเทพฯ:
วิทยานิพนธ์, บัณฑิตวิทยาลัยมหิดล.

- เอ.บี. กริสวอลด์. (2511). ที่ระลึกถึง 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ภูมิพลอดุลยเดช ร. 9 ทรงกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน.
- _____. (2547). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. แปลโดย ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, (พิมพ์ครั้งที่ 1) .กรุงเทพฯ. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
- โอวาทานุสาสนีย์ พ.ศ. 2356 เลขที่ 85 ตู 107 มัดที่ 90 (บางแห่งกล่าวว่าแต่งเมื่อ 1175 พ.ศ.2359 ซึ่ง ตรงกันกับกฎหมายรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1178 เรื่องประกาศเรื่องดำร่าทำนายนผู้มีบุญ)

ภาษาต่างประเทศ

- Alexander B. Griswold. (1955). The Real King Mongkut of Siam. Eastern World London.
- A.K. Warder. (1995). Introduction to pali. Oxford.
- Anan Leonowens. (1871). The English Governess at the Siamese Court Boston U.S.A.
- Ayal Eliezer B. “ Value Systems and Economic Development in Japan and Thailand” Journal of social Issue XIX (January 1963X).
- E.W. Hutchinson. (1940). Adventurer in Siam in the Seventeenth Century London.
- His royal highness prince Chula Chakrabongse of Thailand. (1960). Lords of Life “The paternal monarchy of Bangkok with the earlier and more recent history of Thailand. London S.W.I.
- John Crawford: (1873). A Journal of an Embassy from the Governor General of India to The Eastern Courts of Siam and cochin-China.
- John Bowring. (1857). The Kingdom and People of Siam London.
- Ingram James C. (1979). Economic Change in Thailand 1850-1970. London : Oxford university press.
- Kaempfer Engelbert. (1987). A description of the Kingdom of Siam 1690. Bangkok: White Orchid Press.
- M.R. Seni Pramroj. “King Mongkut as Legislator” J.O.S S; Vol XXXXVIII.
- Margaret Landdon. (1944). Anna and the king of Siam New York.
- Reynolds Craig James. (1868-1910) “Monastery Land and labour Endowments in Thailand: Some Effects of Social and Economic Change.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ – นามสกุล	พระมหาภักดี ชันทะวัต
วัน เดือน ปีเกิด	9 กันยายน 2519
สถานที่เกิด	จังหวัด อุบลราชธานี
ประวัติการศึกษา	
-ทางธรรม	เปรียญธรรม 7 ประโยค, พ.ศ.2548
-ทางโลก	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ.2548
	ปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต (เอกปรัชญา)
	คณะพุทธศาสตร์
	มหาวิทยาลัยมหิดล, พ.ศ. 2551
	ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศาสนาเปรียบเทียบ)
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	วัดนิมมานรดี แขวงบางหว้า เขตภาษีเจริญ กรุงเทพฯ